

Kardos László

TISZAIGAR

***Egy tiszántúli falu életrajza,
1744-1944***

**Mentor-Szanator Kft.
Budapest, 1997**

*Egyes résztanulmányok írói a Tiszaigari munkaközösség tagjai:
Bakó Ferenc, Balassa Iván (a munkaközösség vezetője 1949–1950-ben),
K. Csilléry Klára, Fél Edit, Kardos László (a munkaközösség vezetője 1951-től),
Katona Imre, Kresz Mária, Soós Imre, Szolnoky Lajos, Takács Lajos.*

*Kiegészítette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az előszót írta
Pogány Mária.*

*Szerkesztette:
Csontos Magda*

© Kardos László jogutódja, 1997
© Pogány Mária, 1997
© Balassa István és munkatársai, 1997

A kötet megjelenését a Magyar Kulturális Alapítvány,
az OTKA, valamint a Soros Alapítvány támogatta.

ELŐSZÓ

A Néprajzi Múzeum munkaközössége 1949-ben olyan falumonográfia készítéséhez fogott hozzá, amely egy település történetét néprajzi eszközökkel vizsgálva a kezdetektől eljut egészen a vizsgálat idejének koráig. A munka júniusban indult a Néprajzi Múzeum tizenkét, a Néprajzi Intézet egy munkatársa bevonásával. Balassa Iván 1951-ben az Ethnographia című folyóiratban már a következőket írhatta a tiszai munkaközösségről: „A kitűzött feladatokat megoldotta, céljait megvalósította, a tiszai kiállítás megnyílt, a tiszai monográfia elkészült.” A gyűjtött anyagból „Tiszai, egy proletárfalu története” címmel kiállítás nyílt 1950. december 10-én.

A falu kiválasztásának okait és a munkaközösség céljait részletesen ismertette Balassa Iván 1951. október 31-én a Magyar Néprajzi Társaságban tartott ülésen „A tiszai munkaközösség munkája és eredményei” című előadásában.

„1. Tiszai alföldi agrárproletár falu, amelynek határa háromnegyed részben nagybirtok volt, [társadalmában] nagy gazdasági és társadalmi különbségek voltak. 2. Hatalmas változások mentek végbe az utolsó száz év alatt a földrajzi környezetben is (előbb vizes, majd teljesen lecsapolt, később öntözött terület). Így a változásokat könnyebben lehet mérni. 3. Ez a község a felszabadulás óta a demokrácia adta lehetőségek következtében hatalmasat fejlődött. (Termelőség, szövetkezeti csoport alakulóban; állami gazdaság).”

Ez a sokak számára akkor új szempontú kutatás a néprajztudományban nem volt előzmény nélküli. A munkaközösség tagjai nagy részének is jócskán voltak tapasztalatai a közös kutatásban, a Néprajzi Múzeumban is éltek hagyományok a monografikus kutatás terén. Egyik első igazgatója, dr. Jankó János három tájmonográfia szerzője. 1892-ben jelent meg „Kalotaszeg magyar népe” című munkája, a benne található „Családi etnográfia” című fejezet társadalomkutatásnak is felfogható. A társadalmi és néprajzi szemlélet együtt van jelen a „Torda, Aranyosszék, Torockó magyar népe” (1893) és a „Balatonmelléki lakosság néprajza” (1902) című monográfiáiban is. A Néprajzi Múzeum munkatársai közül heten 1938-ban közös gyűjtőutat szerveztek a Börzsönyben lévő Szokolyára. A felvétel anyaga a Néprajzi Múzeum Értesítőjében 1938-ban jelent meg. Többen vállalkoztak a Magyar Néprajzi Társaság által 1940–1944-ben a Szernye-mocsár környéki falvakban végzett közös kutatásra is. A gyűjtés anyaga a Néprajzi Múzeum Adattárában található.

A tiszai munkaközösség tagjai közül a rangidős Szendrey Ákos részt vett a már jelzett közös kutatásokban, így általa mintegy híd létesült a régebbi és újabb közös vállalkozások között. Fél Edit, a tiszai munkaközösség másik tapasztalt munkatársa a kutatás megindulásakor már több falumonográfia szerzője volt: a „Harta néprajza” című kötete 1935-ben, a „Kocs 1936-ban” című munkája 1941-ben jelent meg.

Balassa Iván – Csüry Bálint tanítványaként – a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen tanulta a néprajz és néprajz szempontjainak egyesítését, úgyszintén Debrecenből hozta magával a szervezett terepkutatás igényét is.

A munkaközösség több tagja a Táj- és Népkutató Központ, utóbb Intézet által szervezett kutatótáborokban nyerte első tapasztalatait. 1938 novemberében nagy visszhangot váltott ki a Táj- és Népkutató Központ kiállítása a Károlyi-palotában. Itt néhány gondolat erejéig erről is szólnunk kell. A II. terem anyaga a következő címet viselte: A kultúrtáj kialakulása. A Tisza mente élete az utolsó öt nemzedék alatt. A kiállítás összeállítói a Tiszalöktől Szolnokig terjedő terület természeti viszonyait ábrázolták térképen. A felrajzolt eredményeket kiterjedt kutatómunka előzte meg. A harmincas évek közepére ugyanis a vízügyi hivatal elkészítette a szélsőséges éghajlatú Alföld öntözési terveit. Egyben az Államtudományi Intézet segítségét kérte: működjek közre annak megállapításában, hogy a tervben szereplő tiszalöki és körei vízlépcső kiépítése közül melyiknek biztosítson elsőbbséget. Az Államtudományi Intézet nem győzte egyedül a munkát. Ezért a felmérésbe bekapcsolódott a Táj- és Népkutató Központ, a Műszaki és Gazdasági Egyetem földrajzi tanszéke Teleki Pál vezetésével, a Pázmány Péter Tudományegyetem Közigazgatási Intézete Magyar Zoltánnal, néprajzi tanszéke Györffy Istvánnal az élen. Györffy professzor nemcsak a saját tanszékéről, hanem más szakokról is toborzott hallgatókat, hogy a Kenderestől Tiszafüredig terjedő terület komplex vizsgálatát mennél szakszerűbbé tegye. Az 1938 nyarán gyűjtött dokumentáció kiemelkedő helyet foglalt el a novemberi kiállítás II. termében. Különösen figyelemreméltók a fényképfelvételek, amelyek hű tükrét adják a térség kis- és szegényparasztosága nyomorúságos életviszonyainak. Az említett területhez tartozik Tiszaigaz is. A néprajzosok előtt tehát ismerős volt a táj, és annak minden gazdasági, társadalmi gondja, baja, feszültsége. Ezért mondhatjuk, hogy a Néprajzi Múzeum munkatársai a kutatóbázis kiválasztásakor az 1938-as emlékekre, az Igar környéki kutatásokra is támaszkodtak. Amikor az 1938-as kiállítást politikai okokból igen hamar bezárták, a Táj- és Népkutató Központot is feloszlatták. Mégis, 1939 és 1944 között tevékenységet tovább folytatta, elsősorban az egyetemi ifjúság számára szervezett kutatótáborok révén. A központban oly tevékeny szerepet vállaló Györffy István, az etnográfia egyetemi tanára akkor már nem élt. A szervezést és irányítást a fiatalabb tanítványok vették át: Kádár László, Mády Zoltán, Tálasi István és K. Kovács Péter. Az első tábor Kiskunhalason létesült 1939-ben, amelyben kiemelkedő szerepet vállalt Erdei Ferenc. 1939 és 1944 között több mint húsz tábor létesült az ország különböző részein.

A résztvevők kis hányada később a Néprajzi Múzeum munkatársa lett, s a tiszaiigari munkaközösség tagja is. Így Bakó Ferenc az 1939-es Hont megyei, Molnár Balázs az 1939-es Tiszaderzszen szervezett táboron vett részt, Barabás Jenő (a Néprajzi Intézet munkatársa) a Magyarországon és Makádön rendezett 1941–42-es gyűjtőutakon. A Képzőművészeti Főiskola művész hallgatói számára Magyarországon, Csikmenaságon, Makádön, valamint a szilágysági Bogdándon 1942-ben indított táborok egyik aktív tagja volt Csilléry Klára is. Kerékgyártó Adrienn szervezte Sárpilisén az 1940-ben rendezett női kutatótáborot, amelynek gyűjtését Mády Zoltán szerkesztette kötetké. Itt gyűjtött többek között Kresz Mária, majd utóbb Makádön, Bogdándon és az Ugocsa megyei Tiszapéterfalván. Kardos László négy táborban vett részt: 1939-ben Halason, 1940-ben az Őrségben majd Kiskunfélegyházán, 1941-ben Kopácson. Kardos az Őrségben végzett gyűjtéséből írta doktori disszertációját „Az Őrség népi táplálkozása” (1943) címmel.

A Táj- és népkutató táborok jegyzéke nem teljes, csupán azokat soroltuk fel, amelyekből a későbbi tiszaiigari munkaközösség tagjai is kivették a részüket. A kutatóknak a kollektív munka nagy élményt jelentett, a terepgyűjtését, a falusi lakossággal való közvetlen kapcsolatát. Nagy nyereségre tettek szert a módszertan területén is: megtanulták a rend-

szeres gyűjtés és dokumentálás eljárásait. Ilyen előzményekre támaszkodhatott a tiszai munkaközösség által elhatározott társadalmi rétegződés szerinti vizsgálat, benne a következetes történetiség elve.

A Néprajzi Múzeum előbb megnevezett idősebb munkatársaihoz csatlakoztak azok a fiatalabbak is, akik 1945 után végezték el az egyetemet: Diószegi Vilmos, Erdész Sándor, Halmos István, Hofer Tamás, Keszegh István, Morvay Judit, Solymos Ede, Szolnoky Lajos, Takács Lajos és Vincze István. Az eredetileg 12 fős, majd 20 tagra felszaporodó kutatógárda nagyjából egyívású volt: többségük frissiben végezte el az egyetemet, és még nem töltötte be a harmincadik évét.

A kutatók feladatkörei a magyar néprajz szokásos felosztása és a Néprajzi Múzeum gyűjteményei, valamint a kutatók korábbi tapasztalatai szerint különültek el. A földrajzi és települési viszonyokkal Barabás Jenő és Molnár Balázs foglalkozott, az építkezéssel Diószegi Vilmos, a lakáskultúrával és a bútortalattal Csilléry Klára, a kerámiával Kresz Mária, a viselettel és társadalommal pedig Fél Edit és Kresz Mária. A gazdálkodás, földművelés, állattartás, méhészet, dohánykertészet, szőlőmunka témaköréből Balassa Iván, Szolnoky Lajos, Takács Lajos, Hofer Tamás, Keszegh István, Solymos Ede és Vincze István gyűjtött anyagot. A táplálkozási szokásokat Morvay Judit jegyezte le. A kézművesipart és az iparosok társadalmi helyzetét, valamint a cigány rézműveseket Bakó Ferenc tanulmányozta, a kendermunkát Szolnoky Lajos. A néphit és -szokások anyagát Diószegi Vilmos és Szendrey Ákos gyűjtötte össze. Takács Lajos munkássága a népi olvasmányok szerepére, a helyi népköltők tevékenységére irányult. Folklor vonatkozású kutatást végzett Erdész Sándor és Katona Imre. Utóbbi népzenei is gyűjtött, Halmos Istvánnal együtt.

A társadalomra vonatkozó kutatások egy részét Fél Edit vállalta; vizsgálta a faluközösséghez, a néprajzi csoporthoz való tartozás tudatát, továbbá a rokonsági kötelékek, a családi élet, az örökösödés kérdéskörét is. A társadalomkutatás más ágait a munkaközösség Kresz Máriára bízta. Elsősorban a Mády Zoltántól tanult módszerekkel készített kérdőíveket és családlapokat, majd a gyűjtött anyag alapján összefoglalta a parasztság egyes rétegeinek helyzetét, beleértve a gazdasági cselédekét is.

A néprajz világában a tiszai kutatás érvényesítette elsőként a társadalmi rétegek szerinti megkülönböztetést, az évszámokhoz köthető változások megragadását. Eleve nyilvánvaló volt, hogy szükséges a község múltjának módszeres feltárása, a levéltári kutatás, az emlékezet által már el nem érhető történeti idők rekonstruálása is. Ezt a munkát az egri levéltár munkatársa, Soós Imre végezte el mintaszerűen: „A falu újratelepülésétől, 1744-től 1831-ig” című dolgozata adott történeti alapot az egész monográfiának.

A munkaközösség számára nagy nyereséget jelentett, amikor 1950-ben Kardos László a Néprajzi Múzeum munkatársa lett, mert mint a néprajzban és a társadalomtudományban jól felvértezett tudós alkalmas volt arra, hogy Tiszai társadalmának a kutatását átvegye. A munkaközösség tagjai az összegyűjtött anyag alapján elkészítették a részlettanulmányokat, és a Néprajzi Múzeum vezetősége az összefoglalást, a monográfia megírását Kardos Lászlóra bízta. Amikor már együtt volt az anyag, akkor derült ki: pótgűjtésekre, újabb levéltári és statisztikai források feltárására van szükség. Kardos László újabb helyszíni megbeszéléseket folytatott a falu vezetőivel, és ezek után fogott hozzá a monográfia megírásához, az egyes kutatók anyagának egységbe ötvöztetéséhez.

A kézirat 1951 decemberében állt kiadásra készen: mintegy 25 ív szöveg és két ív illusztráció. A megjelenése politikai okok miatt mégis évtizedekre elakadt. Az összegyűjtött anyag a Néprajzi Múzeum Adattárába került.

1953-ban a változó politikai légkörben Kardos László a Horthy-korra és a felszabadulás utáni periódusra vonatkozóan újabb gűjtéseket végzett. 1954-ben is heteket töltött Tiszaiaton. Az anyagnak azonban még csak a legépelésére sem került sor, mert Kardos

Lászlót a Néprajzi Múzeum tudományos titkárává, majd 1956 nyarán főigazgatójává nevezték ki. Az adminisztráció, a tudományszervezés, a meginduló külföldi szakmai kapcsolatok ápolása minden idejét lekötötte.

És eltelt egy újabb évtized. Kardos Lászlót 1957-ben – 1956-os szerepe, benne a népi kollégiumok reorganizációja miatt – letartóztatták, hat évet töltött börtönben.

Már 1964-et írtunk, amikor elhatározta, hogy a néprajztudománynak ezt a nagy kollektív vállalkozását tető alá hozza. A munka azonban újfent elakadt.

1978-ban, 60. születésnapja évében Kardos László sok mindennel számot vetett. Tiszaigardolmányában az volt az álláspontja: a kézirat elkészítésével, kiadásával adósa a néprajztudománynak. Az adósság kiegyenlítésében azonban megakadályozta korai, nem várt halála.

Kardos László a régi kézirat átdolgozásának során eljutott a II/6. fejezet lezárásáig. Még arra is jutott ideje, hogy a hagyományos paraszti életforma átalakulásával kapcsolatos gondolatait a II/7. szakasz bevezetőjében összegezze. Többre már nem futotta erejéből.

Az elejtett fonalat halála után Pogány Mária vette fel. Folytatta a régi kézirat II/8., 9. fejezetének a szerkesztését. Teljesen új alapokra helyezte a Horthy-korszakról szóló fejezetet. A két háború közti időszak megírásánál figyelembe vette a történettudomány legújabb eredményeit, felhasználta Kardos László 1954. és 1964. évi kiegészítő gyűjtésének adatait, és maga is feltárást végzett a halványan dokumentált részletek határozottabbá tételéhez.

1964-ben Kardos László a szöveg átdolgozása során a kézirat történetéhez fűződő gondolatait papírra vetette, s az volt a terve, hogy azokat kidolgozva, a kiadvány előszavaként publikálja. Erre, sajnos, halála miatt nem kerülhetett sor. A vázlat a hagyatékában megmaradt. A benne szereplő gondolatok világos megfogalmazása lehetővé teszi rövid összegezésüket. Három lényeges kérdést elemez: az írás célját, értelmét és műfaját.

A könyv célját tekintve úgy vélte, hogy azt egyrészt maga a kor diktálta. Az összefoglalás ugyanis akkor íródott, amikor a magyar falvak – köztük Tiszaigardolmányának szocialista átalakítása szerepelt az országos agrárpolitika napirendjén. A könyv ehhez a feladathoz kívánt olyan érveket nyújtani, amelyek az átalakulást esetleg segíthették volna. Továbbá: módszertani eligazító és tájékoztató rendeltetést is szántak a kutatók a kiadványnak, éppen az ötvenes évek elején, amikor a néprajz és általában a társadalomtudományok az új és korszerű metodológia kidolgozásának útját keresték. Az első fogalmazvány elkészült, abban az időpontban zárva le a monográfiát, amikor Tiszaigardolmány (azaz egész Szolnok megye) az országban elsőként tért a kollektív gazdálkodás útjára. Az igari gyűjtésen és összefoglaláson – mint módszertani, szemléletgazdagító és nevelő írásművön – jócskán túlhaladt az idő. Mégis: az anyag, egybekötve Kardos László kiegészítő kutatásaival, alkalmasnak mutatkozik arra, hogy jelen formájában is kiadásra kerüljön. Éppen értelme és műfaja miatt.

Mit értett Kardos László az igari vállalkozás értelmén? Azt, hogy a könyv a paraszti életforma alakulásának teljes keresztmetszetét nyújtja, és rámutat azokra a tényezőkre, amelyek az életformát meghatározzák. Ő maga 1964-ben átfogóbb szintézisben és komplexitásban gondolkozott, de az igényeinek a forrásanyag korlátozott volta határt szabott. Ennek okait keresve két gondolatot jegyzett le. Egyrészt arra a megállapításra jutott, hogy a kutatás, sajnálatos módon, legnagyobbbrészt csak a szájhagyomány által elérhető forrásanyagra szorítkozott. Másrészt hiányos maradt az anyagfeltárási összefüggések elemzésének az elvégzésében is, hogy az anyagi kultúra alkotásai, története és formakincse miként függnék össze a szellemi kultúrával. Ebből következik, hogy az anyagi kultúra népművészeti, díszítőművészeti vonatkozásai, annak változásai, mozgása, technikai megoldásai, valamint a szellemi kultúrával való összefüggései is teljes egészükben feltáratlanok maradtak. A felhasznált módszer ilyen módon a paraszti életformának és az azt alakító tényezőknek csupán egy szűkebb értelemben vett területére alkalmazható. A

Kardos László gondolataiban megfogalmazódott magas szintű elemzés és absztrakció 1949–50-ben még nem merült fel, és valójában a tudomány jó néhány területén maiglan sem jelentkezik. A komplexitás igényét Kardos László 1964-ben vetette papírra. Érdekes véletlen, hogy a hatvanas évek közepén ugyanezeket az eszméket és elgondolásokat fogalmazták meg a francia Annales-iskola történészei is. Nézeteik szerint a történettudomány csak úgy képes hiteles és életteli képet adni múlt és jelen eseményeiről, ha magába integrálja az etnográfát és a művelődéstörténetet. Kardos László a néprajztudomány sajátos módszereit tartotta vérszegényeknek és egysíkúaknak. Ezért gondolkozott úgy, hogy a történettudomány adta alapra kellene az etnográfiának építkeznie.

Mi tehát az az alapvető vonal, amely a könyvön végighúzódik? Kardos László válasza: elsősorban a mezőgazdasági termelés alapformáinak részletes leírása, elemzése és fejlődéstörténete, külön a parasztoké és külön a földesuraké. Részletesen tárgyalja a földbirtoklás formáit: a szabad foglalat, az újraosztásos földközösséget, a szilárd telekállományt, a kuriális bérletet, az allodiális cselédeket, a polgári kis- és nagybirtokos kategóriákat. Helyet kap a földbirtokos nagygazdaság eljárásainak szemléltetése, tág tere nyílik a paraszti mezőgazdasági üzem és technika bemutatásának. A könyvben végigkísérhetők Tiszaigaz társadalmi struktúrájának az 1744-től 1944-ig bekövetkezett változásai is. Az ide vonatkozó mutatók levéltári forrásokon, a néprajzi gyűjtés társadalomrekonstrukcióján, a hivatalos statisztika adatain nyugszanak. Az egyes történeti korszakokat a parasztság anyagi kultúrájának ismertetése és az ahhoz kapcsolódó szokás- és hiedelemanyag zárja le, hozzá életközelpbe.

Kardos László megállapítása szerint jelen könyvünk műfaját tekintve – miként azt címében viseli – életrajz. Tehát nem történet, köztörténet és gazdaságtörténet, de nem is néprajzi monográfia abban az értelemben, ahogyan azt a tradicionális etnográfia gyakorolja, amennyiben tematikus értekezéseket helyez egymás mellé. Életrajz, amely az életformát meghatározó gazdasági és társadalomtörténeti keret alakulását követi végig, egészen 1944-ig.

A kötet tehát elsősorban agráretnográfia, agrártörténet, amely foglalkozik a földbirtoklás formáival és a mezőgazdasági termelés technológiájával. Egyben társadalomtörténet is, mert a föld tulajdonosai és birtokosai szociális típusainak, kategóriáinak (jobbágyoknak, zselléreknek, agrárproletároknak) részletekbe menő rajza is feltárul az olvasó előtt. Ugyanakkor a politikatörténet ismérveit is hordozza. Kibontakoznak ugyanis benne a parasztság osztályharcainak formái és eredményei. Más oldalról: magában foglalja a kultúrhistóriát is, amennyiben a kiadvány tesz elsőnek kísérletet arra, hogy a művelődéstörténeti anyagot a gazdaság- és társadalomtörténeti anyaggal összekapcsolja, és ezáltal a község lakossága életformájának és kultúrájának alakulását leírja és értelmezze. Annak ellenére, hogy ez a sokrétűség csupán egy falu élettörténetére szorítkozik, mondani valója közkincs, mert sem a néprajz, sem a történettudomány ennyire részletekbe menően és mélyen még nem vizsgált magyar falut.

A hányatott sorsú kézirat megjelentetéséhez nyújtott segítségért a Művelődési Minisztériumnak, közelebbről Magyar Bálint miniszternek, az Országos Tudományos Kutatási Alapnak, valamint a Soros Alapítványnak tartozunk köszönettel.

Budapest, 1983. augusztus–1996. október.

POGÁNY MÁRIA

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS

AZ ÉLET SZÍNTERE, GAZDASÁGFÖLDRAJZI FELTÉTELEI ÉS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI	13
--	----

I.

A FEUDÁLIS TERMELESI MÓD ÚJJÁSZERVEZŐDÉSE ÉS VÁLSÁGA (1744–1848)	17
1. Megtelepedés és berendezkedés (1744–1751)	17
2. A nehezedő jobbágysors (1752–1758)	26
3. A földesúri birtokközösség megszüntetése	27
4. A határ meghódítása	29
5. A földközösségi falu társadalmi rétegződése	31
6. Az úrbérrendezés (1771–1772)	35
7. Az urasági majorok	39
8. Tiszaigar – zsellérfa	44
9. Paraszti életviszonyok, jobbágyéletmód a forradalom előtti évtizedekben	49
10. A per	59

II.

TŐKÉS TERMELESI VISZONYOK KÖZÖTT (1848–1944)	66
1. Forradalom és a jobbágyfelszabadítás ellenforradalmi végrehajtása (1848–1867)	66
2. A nagybirtok átalakulása (1867–1918)	78
a) A nemesi úri birtokosság pusztulása és cseréje	78
b) A tőkés nagygazdaság megszilárdulása és a mezőgazdaság fejlődése a nagybirtokon	81
c) Az úri földbirtokosok	89
3. A parasztbirtok felbomlása (1867–1918)	95
a) A tőkés viszonyok hatása a parasztgazdaságra (1867–1900)	95
b) A paraszti gazdálkodás átalakulása	103
c) A gazdagparasztkok kiválása, a közép- és kisparasztkok elszegényedése	112
d) Bértmunka, ledolgozás és kölcsönmunka a kis- és szegényparaszti gazdaságban	119
4. Az agrárproletárok életviszonyai (1890–1918)	124
a) Proletárok és munkásvándorlás	124
b) Napszámosok és részes munkások	129
c) Dohánykertészek, kukások	137
d) Cselédek	140
5. Az iparos és kereskedő kispolgárság (1800–1918)	147
6. Vallásos élet, népoktatás, közművelődés, szórakozás (1900–1918)	156
7. A hagyományos paraszti életforma felbomlása és állapota a századforduló körül (1890–1918)	165
a) Termelési kultúra	166
b) Település	168
c) Lakóház és gazdasági épületek	170
d) Lakáskultúra: lakószobák és konyhák berendezése	174
e) Táplálkozás	176
f) Ruházkodás	180
g) A tradicionális faluközösség és a paraszteszély felbomlása	184

h) Előítéletek, hiedelmek, babonák, szokások	189
i) Epikus hagyományok	195
j) A paraszti tradíció és a polgári fejlődés	197
8. Osztályviszonyok és osztályharcok (1900–1914)	198
9. Forradalom és ellenforradalom (1918–1919)	208
10. A Horthy-korszak: a tiszai parasztság és agrárproletárság zsákutcája	213
a) Földkérdés, birtokviszonyok	217
b) A mezőgazdaság helyzete	222
c) A nagybirtok gazdálkodása	225
d) A parasztbirtok gazdálkodása	232
e) Az agrárproletárság életkörülményei	243
f) Osztályok és politika	250
g) A paraszti művelődés és a paraszti életforma alakulása	259
Jegyzetek	270
A kötetben előforduló középkori mértékek átszámítása	277
Irodalomjegyzék	278
Kéziratok	279

BEVEZETÉS

AZ ÉLET SZÍNTERE, GAZDASÁGFÖLDRAJZI FELTÉTELEI ÉS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI TISZAIGARON

Tiszaigar népének életrajza a 18. század derekán, a megtelepedéssel veszi kezdetét. A megtelepülők új otthona: a Tisza árterében fekvő Igar nevű lakatlan pusztá, egy elpusztult falu határa. A prehistorikus időkben a Tisza erre kanyarodott, majd irányt változtatott, az egykori kanyarulat levált és elzáródott. A holt meder maiglan megőrizte eredeti formáját, és sokáig mély tóként maradt meg. A megtelepülők, földesurak és jobbágyok, e morotva kissé emelkedő partján, a Tóval párhuzamosan építették fel házaikat. Az új falu a Tisza bal parti síkságára tekint ki. Közel 6000 holdas határa északnyugat felől a füredi, nyugat felől a szőlősi és szentimrei, délről az örsi határokkal és keletről az ohati-kócsi pusztákkal érintkezik. Terepszint feletti átlagos magassága 93 méter, legkiemelkedőbb pontja 104 méter, a legmélyebb fenék 83 méter. A morotvától szeldelt síkságot félkörívben hajló gerincek, dűnék szabdalják. A Tisza immáron 10-12 kilométernyire kanyarog az új teleptől, de a környező táj sajátos felszíne, történeti talajának minősége, természetes növénytakarója az egykori zabolátlan folyam sok évezredes természeti munkájának öröksége. Nehéz örökség. Igazi vad táj. Az új örökösök évszázados kínos-keserves erőfeszítése kell majd hozzá, hogy úgy-ahogy megszelídítse és kultúrtájává alakítsa át. Az itt élő kicsiny társadalom életrajza erről az oldaláról nézve a természettel való hősies-elkeseredett, eredményekben és kudarcokban gazdag küzdelem története is. A természeti táj adottságai: a sovány és kiismerhetetlen talajnemek, a szélsőséges időjárás több mint egy évszázadon át korlátlanul uralják majd a termelést, hátráltatják fejlődését, befolyásolják formáit.¹

A 18. század elején Igar környékének jelentékeny részét – kisebb szárazulatok és laponyagok kivételével – víz borítja. A betelepülés évtizedeiben a határ 15-20 százaléka még tartósan víz alatt áll. A Tisza áradása, a feltörő talajvizek, vadvizek évente, tavaszonként ezer holdakat öntenek el a határban. A laposok, fenekek, mélyedések nyaratszaka is vízzel vannak tele. És ez így marad aztán a 19. század derekáig. A határ kisebb részén mélyvízi tavi növényzet, nád, gyékény, káka, szittyó, zsombék, mocsári növényzet díszlik, a szárazabb részeken réti növényzet, fák és fűzfélék, a partosabb részeken facsoportok, a rossz lefolyású részekon sziki növények. A határ 7-8 százalékán foltokban megmaradt erdők is mocsári jelleget őriznek. A határ ezidőtől majd kizárólagosan legeltetésre és kaszálásra alkalmas, és csak nagy kockázatvállalással, kis területen szemtermelésre. A század második felében a legelő és rétterület a határnak mintegy 40 százalékát foglalja el, a szántóterület pedig 15-20 százalékát. A táj kezdetlegesebb gazdasági formáknak is kedvez, a gyűjtögetésnek, halászatnak, vadászatnak. 1846-ban az igari Tó még 860 holdnyi területre terjedt ki. Környéke igazi „vízi világ”. A tóparton halászházak és haláshűtők álltak, a lakosok egy kis része halászból élt. 1810-ben halt meg az utolsó igari halász. „1855-től kezdve, amikor a vizet elfogták tőlünk, a hal is kipusztult tőlünk” – szól az egyik helyi információ.²

A környéken a szervezett ármentesítés – a Tisza szabályozása – 1850 és 1860 között vetett véget a víz korlátlan uralmának. 1861-re Tiszafüredig végeztek az átvágásokkal és a partvédő munkálatokkal, a belvízveszély, a talajvíz felfakadása azonban közvetve vagy közvetlenül még évtizedekig fennállott. Az 1855-ös nagy árvíz után az áradás még több ízben veszélyeztette a lakosság életét és vagyonát: 1876-ban, 1879-ben, 1881-ben, 1888-ban és 1889-ben. Télen-tavaszon három–hat hétig pusztított a belvíz. A vizes területek lecsapolását Igar határában a Közép-tiszai Ármentesítő Társulat 1890-ben kezdte meg, az érintett terület mintegy kétezer magyar holdat tett ki. 1890-ben ásták meg a Tó vízlevezető csatornáját, 1930–32-ben bővítették és kötötték össze a réti földek végében húzódó levezetőcsatornákkal. Evvel aztán – úgy látszott – véglegesen kordába fogták a vizet Igar határában. A vízügyi gondok azonban mégsem értek véget, csak új formát öltöttek. Ezúttal az öntözés került napirendre. A Tiszántúl szélsőséges időjárású és rossz talajú területeit öntözéssel remélték intenzív mezőgazdasági művelésre alkalmassá tenni. Ennek a tervnek a keretében indították el a tiszafüredi öntözőrendszer munkálatait 1937-ben. Az öntözőrendszer területén fekszik Tiszaigar is. Az 1944-ig üzembe helyezett öntözőcsatornák részben átszelik, részben érintik. Itt is megteremtődtek tehát az öntözés feltételei. De nem maradéktalanul: tökéletesíteni kellett volna a lecsapolócsatornák hálózatát, és mintegy kétezer katasztrális hold területet célszerűen tagosítani kellett volna. Ezekkel a gondokkal – és hasonló újakkal – már a következő korszakot tárgyaló kötet foglalkozik majd.³

Előnytelenül befolyásolta a helyi mezőgazdaság fejlődését a község klímája. Igar és tágabb környéke éghajlat tekintetében közismerten az ország legszélsőségebb területe. Fél évszázados (1901–1949) meteorológiai mérések szerint az évi csapadékatlag 500 milliméter alatt van. Eloszlása kontinentális típusú, de egyes években olyan alacsony, amilyen az Alföldön másutt nem is fordul elő. A hőmérséklet évi átlaga elég magas, 10 és 10,6 °C között ingadozik. Gyakori a szárazság, az aszály. Az egész Alföldön ezen a területen a legnagyobb a nyári felmelegedés. A téli lehűlés is igen erős. A legerősebb felmelegedés és a legmélyebb lehűlés között a különbség olykor eléri a 70 fokot. Közismert e vidék nagy „páraéhsége és harmathiánya” is.⁴

A történeti-természeti előzmények Igar környékén és határában változatos és a mezőgazdasági termelésre nézve meglehetősen előnytelen talajviszonyokat hoztak létre. Talajnemei közt egyaránt megtalálni a barna mezősségi lösztalajokat, a túlnyomóan savanyú réti földeket és a szikeseket. A jó minőségű homokos-agyagos öntéstalajok Igar határának mintegy negyedét-harmadát teszik ki, ezek a „jó földek” többnyire az úgynevezett Szárazban és a Füredi út két oldalán terülnek el. Feudális viszonyok között a termelés ezeken is sok nehézséggel járt, a megye más részeihez képest „kétannyi munkát, igaerőt igényelt és feleannyit fizetett”, „nem bírta el a bőséges vetőmagot”, könnyen „kiégett”. Még inkább ez volt a helyzet a réti és a homokos-szikes talajokon, a határ nagyobb részén. Az itt feltört szántókat a 18. században és a 19. század első felében olykor három-négy évig is pihentetni kellett a talaj soványsága miatt, de az igazi termelési kockázatot ezeken a területeken mégis a váratlanul feltörő nedvesség vagy a beálló aszály jelentette. Túlnyomó részüket emiatt évszázadokon át rétként, legelőként hasznosították. A különféle szikesek a határnak mintegy 40 százalékát teszik ki. Az 1940-es évek elején a tervezett tagosítás során Igar termőtalajainak minőségéről és a rajtuk elérhető hozam mértékéről beható vizsgálatot folytattak. E vizsgálat nyolc osztályba sorolta a határ termőtalaját. A humuszos termőtalajokat, a fent leírt legjobb földeket az I. osztályba sorolta, hozamukat átlagosan 12–14 mázsá búzára – mint fő terményre – értékelte. A II. osztályú sárga-barna vályogtalajok hozamát 10 mázsára, a III. osztályú vályogét 9 mázsára, a IV. osztályú réti agyagét 8 mázsára, az V–VII. osztályú réti szikes és homokos agyagokét 5–6 mázsára, a VIII. osztályú szikesét 2 mázsára. E vizsgálati eredmények nincsenek híján a fölértékelésnek, mindazonáltal jól mutatják az igari termőtalajok differenciáltságát.⁵

Tiszaigar mezőgazdasági termelése a 19. század derekától fokozatosan felszabadult a víz, az éghajlat, a termőtalaj korlátlan uralma alól. Az addigi viszonylagosan egyöntetű és változatlan

határkép a század második felében fokozatosan átalakult, mindenekelőtt a művelési ágak közötti arány változott meg. Mindez a termelés profiljának megváltozásában, végső soron az árutermelés növekedésében leli magyarázatát. Az extenzív állattenyésztést mind nagyobb mértékben a szántóföldi művelés, az extenzív szemtermelés váltja fel. Mind a nagybirtok, mind a parasztbirtok intenzívebb talajművelésbe kezd. A vizek a határból egyre jobban levonulnak, az addig hasznavehetetlen határrészek szárazabbak lesznek. A századforduló után a Tó is kiapad, sőt kiszárad. Csökken az erdő. Legelő- és rétterületeket törnek fel szántónak, legelő- és szántóterületek cserélnek helyet, valamelyest nő a szőlőterület. 1866-ban a rét és legelő a határ 37 százalékát teszi ki, a szántó 40 százalékát; 1895-ben rét és legelő közösen 32 százalékot, a szántó 60 százalékot foglal el; 1915-ben és 1935-ben a 6-7 százalékos arányú rét- és a 18-20 százalékos legelőterület együtt a határ 25 százalékára szorul, a szántó 70 százalékra emelkedik. A negyvenes évek végén tovább nő a szántóterület aránya.⁶

Az intenzívebbé váló mezőgazdasági kultúra nyomán a határban egyre több a mezőgazdasági telep. 1885-ben már húsz gazdasági épülettömb tarkítja a határképet, köztük hat-hét jól szervezett majorüzem. 1885 és 1944 között további 28 uradalmi-gazdasági épületkomplexus, illetve paraszttanya épül fel.⁷

Természetes szaporulat és bevándorlás révén a község lakossága megnövekszik. 1850-ben a lélekszáma 1250, 1860-ban 1361. A falu 1890-ben a legnépesebb, lakóinak száma 1706. Az első világháború végéig nagy a fluktuáció, a be- és elvándorlás, különösen a mezőgazdasági munkások körében. A két világháború között a lakosság száma 1650 körül állapodik meg. A külterületi lakosság 1910 és 1930 között 289-ről 467-re növekszik. A lakóházak száma 1900-ban 276, 1930-ban 348.⁸

A feudalizmus viszonyai közt Tiszaigár elzárt világ. Rossz időben még a szomszéd községeket is nehéz megközelíteni. A közlekedés silány földutakon, „töltéseken” bonyolódik le, terhet, árut szállítani rajtuk fatengelyes szekereken igen nehézkes és költséges vállalkozás. A sárban minduntalan leragadnak. A város, a piacok messze esnek. Madaras, Karcag, Debrecen, Füred, Eger vásárára csak lábon hajtott jószágot lehet eljuttatni. A kereskedelem természetszerűleg igen szűk körű. A hetente, majd a háromnaponta közlekedő füred–karcagi postajárat a 19. század elején sem érinti, határa felett húz el. Ez az elzártság végül is a növekedni kezdő árutermelés hatására a század derekától folyamatosan megtörik. Majd egy fél évszázadig a paraszti szekér- és lóállomány fogja kielégíteni Igar növekvő szállítási szükségletét. A közlekedési hálózat nehezen épül ki. Az 1857-ben megnyíló szolnok–debreceni vasútvonal Karcagot teszi a legközelebbi vasútállomássá. Nagy sokára, 1891-ben nyílik meg a füzesabony–debreceni vasútvonal, és 1896-ban a füzesabony–karcagi vonal. Ezután már Tiszafüred Igar szállítási központja. Ide szolgál az 1903–1905-ben megépült Tiszafüred–Tiszaigár–Tiszaörs közötti kövesút, az úgynevezett „csinált út”. A tiszaszőlősi útra 1935–36-ban kő kerül.⁹

Tiszaigár megtelepülésekor közigazgatásilag Heves megye telepese falva, a megye tiszántúli – az egykori Külső-Szolnok megyei – községeinek sorába, a tiszafüredi járásba tartozik. Ebben a közigazgatási keretben zajlik majd le kerek két évszázados „rég” története, az „új” már Szolnok megyében, ahová 1945 után a tiszafüredi járást hat községével együtt átcsatolják.

Igar-pusztá mögött megtelepülésekor már hosszú történet húzódott meg. Itt, ezen az ártéri területen állott az Árpád-korban az az ősi halásztelep, amely a Tomaj nemzetséghez tartozó Abády-ág birtokához tartozott. Az egész környék – Tomaj, Abádszalók – a besenyők szállásbirtoka volt. Az őslakosság azonban a török korszakban kipusztult. Maga Igar község 1552-ben, az Eger várának ostromával kapcsolatos harcokban elpusztult, de pár év alatt újjáépült, majd a török terjeszkedése folytán hódoltsággá lett. Igar csekély számú parasztnépe ettől az időtől kezdve kétfelé adózott: a török és a magyar földesúrnak, államnak egyaránt volt itt behajtánivalója. Eger vára 1596-ban a török kezébe került, a magyar földesurak teljesen kiszorultak a falu birtokából, a török uralma teljessé lett. Igar néhány parasztsaláddal tengődött az 1670-es évekig,

amikor is a tiszai részeken mind sűrűbben mutatkozó török–tatár rablóhordák ezt is, a szomszédos falvakat is elpusztították. 1682-ben az itt kegyetlenkedő tatárok Igar népét mind egy száligrabságba hurcolták.¹⁰ 1687-ben Eger visszafoglalásával a Tisza-vidék is felszabadult, de ez nem változtatott Igar sorsán.

Tiszaigar 60 évre, 1744-ig lakatlan pusztá, praedium lett. A hat évtized mégsem múlt el minden esemény nélkül a néptelenné vált Igar fölött. Területének egy egészen jelentéktelen hányadát szántók gyanánt használta a szomszédos falvak népe; a fürediek például 1728-ban 138 köblös, a szőlősiek pedig 68 köblös szántóföldet vállaltak fel. Volt itt körülbelül 43 szekér szénát termő rét is. A határ többi részét legelőnek használták, a fürediek és más szomszédos falvak marhái járták. A legelő használatáért 60 forint évi bért fizettek a földesúrnak. Volt itt egy kis tölgyerdő is, a tölgyes makkjára disznócsorda járt, s az egyik évben a földesúr 8 forint bért vett be a makkoltatásért.¹¹

Igar-pusztá tulajdonosa a Széky család volt. A 16. század elején már a falu háromnegyed részét bírta. Széky Ferenc 1616-ban elzálogosította, s a zálogbirtokosok egy évszázadon keresztül sűrűn váltogatták egymást, 1720–1730 között a Tiszaszőlősön lakó Elek urak ültek a falu birtokában, ezek adták bérbe a szőlősi parasztoknak, „hol árendában, hol pedig szántóföldjeit désmára, kaszálóit pediglen váltóra. Szarvasmarhájokat és ménesbeli lovaikat az igari határban járatták a szőlősiek”.¹²

Széky György 1734-ben az újszerzeményi bizottság (Neoacquistica Commissio) határozata alapján húgával, vejével, Papszász Györggyel együtt visszakapta Igar háromnegyed részét.¹³ Ez a háromnegyed rész a 18. század további folyamán is megmaradt a Széky és Papszász (eleinte: Pap) család kezén, a negyedik rész viszont újabb négy egyenlő részre tagolódott, az egyes birtokrészek tulajdonosai és zálogbirtokosai gyakran változtak. Ennek a negyedik negyedrésznek egyik ura például 1740-ben Tussay György Zemplén megyei nemes, aki felesége, Ráday Ilona révén birtokolta Igaron az úgynevezett Ráday–Darvas-féle egytizenhatod részt. Széky György veje, az Átányon lakó Vincze Pál 1738-ban a Széky-féle háromnegyed birtokrészből egynegyed részt vett zálogba 1819 forintért 16 évre, de ugyanakkor a negyedik negyedből is bírt egy negyedet.¹⁴ Igar-pusztá birtokosai 1743-ban: Tussay György, Vincze Pál és Széky György, a Papszász-birtokrész képviselőjében is. Reformátusok, Széky a Gömör megyei Napragyon, Papszász a borsodi Ecsegen, Vincze a Heves megyei Átányon, Tussay Zemplén megyében lakott.

I.

A FEUDÁLIS TERMELÉSI MÓD ÚJJÁSZERVEZÉSE ÉS VÁLSÁGA (1744-1848)

1. Megtelepedés és berendezkedés (1744-1751)

Igar-pusztát 1744-ben, szüret táján a Borsod megyei Harsány községből vallásukban való háborgatás miatt elszökött kálvinisták telepítették be. Elköltözésükre Makay János harsányi jobbágy tevékenysége adott okot. Makay János amolyan prédikátorforma ember volt, akinek a házában szoktak összegyűlni a harsányi kálvinisták. Makay könyörgést tett, betegekhez járt el, hívei ilyen módon sem a helybeli pópista, sem a vatai kálvinista templomot nem látogatták. A földesúr, Deák Ferenc, az egri szeminárium prefektusa kijelentette, hogy két papot nem tűr. Makay megharagudott, Igarra költözött, a többiek pár hónapon belül mind utánajöttek, Harsányt úgyszólván üresen hagyták.¹

A Tiszaigar megülésében elhatározó szerepet betöltő Makay Jánost más sérelme is késztette az elköltözésre. Az uraság nem engedte őt betelepíteni apósa házába, „mondván néki: elégedjen meg maga házával, akiben most lakik, mert apósa házába ispánt szállít az uraság. Melyre felfuvalkodott s itt hatta mindenit s Igarra ment. Elmenvén, a többi is utána szívódott.”²

Harsány kiürítése kellemetlen helyzetbe hozta Deák prefektust: a megürült jobbágytelkeket még 1745 tavasza előtt meg kellett töltenie igásmunkára alkalmas jobbágyokkal, ilyenek pedig ebben az időben már ritkán találkoztak. Csalogató üzeneteket menesztett az Igarra költözöttek után, hívogatta őket vissza, de ezek nem álltak kötélnek, s azzal replikáltak, hogy a harsányi uraság elszedte tőlük földjeiket, irtásaikat, szőlőiket. A vádakát Deák úr kénytelen volt néhány Harsányban maradt jobbágyának ellenkező vallomásával cáfolni: a kihallgatott tanúk szerint az elköltözés előtt nem háborgatta őket földjeik birtokában, csak Igarra távozásuk után szállított „holmi hitvány jövevényeket” az üresen maradt telkekbe. Az egyik kihallgatott tanú mégis kibökte az elköltözés egyik indítóokát: „kevés földgyök volt”.³

Ha igaznak fogadjuk is el a Deák prefektus tisztára mosását célzó, vele szemben függő helyzetben lévő, tehát kényszer alatt tanúskodó jobbágyok vallomását a harsányi földek előzetes elvételét illetően, mégis az egész jegyzőkönyv azt bizonyítja, hogy Tiszaigar benépesítésében a valódi indítékok mellett materiális mozgatóerőknek jutott a leglényegesebb szerep. A 18. század negyvenes éveiben már meggyeszte a föld szűkülése készletet elköltözésre a jobbágyokat, főleg a Tisza vonalától északra, a félig felvidéki jellegű országrészekről, ahol ebben az időben már bizonyos mértékű népsűrűség és ezzel kapcsolatosan viszonylagos földszűke jelentkezik. Fokozza a parasztföldek elszűkülését a kezdődő földesúri kisajátítás, az urasági majorok, allódiumok megszerzése érdekében eszközölt földelvétel, erőszakos irtásviszaváltás, parasztházak lefoglalása majorházak céljára, tehát a jobbágy kiforgatása szántója, irtása, szőleje, sőt háza birtokából. Az elköltözés legfőbb mozgatóját, Makay Jánost is nem csupán a jogosulatlan „predikatori”

ténykedései miatt elszenvedett személyes sérelem dobja az antifeudális harc útjára, hanem apósa házának majorsági célra történt lefoglalása is.

Igar népének magját, későbbi parasztságának gyökerét ez a harsányi településcsoport alkotja. A beköltözők származási helyét az 1745 eleji állapotot rögzítő jobbágyösszeírás a következőkben sorolja fel:⁴

Harsányból jött	7 család
Átányból	4 család
Ábrahamból (Ábrány, Borsod megye)	2 család
Pelsőcről (Gömör megye)	1 család
Igricéről	3 család
Baksáról (Zemplén megye)	1 család
Radnótól (Gömör megye)	1 család
Zsércről	2 család
Nemesbükkről	1 család
Palkonyáról	1 család
Vatáról	2 család
Aranyosról	2 család
Valkról	1 család
Összesen	28 család

A Harsány körül fekvő Borsod megyei falvak, valamint a Vincze uraság otthona, a Heves megyei Átány erősen képviseltetik magukat Igar első telepeseinek sorában. Makay János szerepe, valamint az utána „szívódott” harsányiak nagyobb száma, áttelepedésük körülményei és indokai kétségtelenné teszik, hogy Igar „megszállítása”, betelepítése a parasztság kezdeményezéséből ment végbe. De a földesurak részvétele sem elhanyagolható körülmény. 1744 elején, pár hónappal a betelepülés előtt már az igari pusztán találjuk Vincze uraságnak két emberét, az igazolatlan nemességű Nagy Andrást, aki a benépesülés után Vincze sógorának, Szepesy Lászlónak lesz igari ispánja, továbbá Mikó János parasztot. Vincze Pál mindkettőt átányi birtokáról telepítette át az igari pusztára, hihetőleg 1744 első hónapjaiban, mert 1743-ban az összeírás szerint senki sem lakott Igaron. Székycék és a Székycék rokonság tehát 1744 elején már tervbe vették Igarpuszta benépesítését, a harsányiak jelentkezése aztán kapóra is jött nekik. A távolabbi Felvidék – Pelsőc, Baksa, Radnót – telepesei pedig a kisebb igari birtokos urak megyéiből a telepítés hírére jelentek meg.

A Székycék rokonságnak a „megszállításban”, a telepítésben való aktív közreműködése, valamint a betelepülő parasztok kezdeményező öntevékenysége domborodik ki abban a szerződésben, amely a földesurak és betelepülők között létrejött. A telepítési szerződés eredeti szövege nem maradt fenn, de tartalmát nagy vonalakban rögzíti a parasztok által 1770. június 8-án a kilenc úrbéri kérdőpontra tett vallomás: „Mink ezen helységet ezelőtt circiter 26 esztendővel földesuraink engedelméből megszállottuk. Akkoron contractusra léptünk urainkkal és a szerint circiter 7 esztendeig tractáltatván az egész ekés fizetett 2 rhénes forintot, a félekés egyet, a gyalogszeres pedig félforintot. És a szokott dézmát mindenből kiadtuk. Egy nap kaszáltunk és azt feltakarván behordottuk. A dézmagabonát Miskoltzra vagy tovább uraink lakóhelyére elhordottuk és földesuraink szükségére forspontoztunk.”⁵

Ez a szükségzavú megállapodás, amely hivatva volt az igari parasztság életének legelső kereteit megszabni, mindenekelőtt mentesítési szerződés, 1744-ben már javában benne állunk a 18. századi magyar parasztság vándormozgalmának abban a második szakaszában, amikor is a vagyon-talan, igátlan, nincstelen parasztok spontán belső vándorlása lényegében már megszűnt. Az uralkodó 1734-ben kiadott telepítési pátense a települőket évszázadok óta megillető évi állami adómentességet megszüntette, illetve a külföldről betelepülők javára korlátozta; a településnél a

kezdemenyezés fokozatosan a földesurak kezébe csúszik át, és főleg jó magabírási, igával, ekével rendelkező vagyonosabb paraszti rétegek keresnek új hazát azért, hogy földjeik elszűkülven, bővebb szántóterülethez jussanak. Földesúr és települni akaró paraszt mint egyenlő jogú szerződő felek állnak már szemben egymással a telepítési szerződés megkötésénél, mindkét félnek igényei vannak. A földesúr komoly pénzüsszeghez, telekbérhez, taksához, dézsmagabonához, értékes jobbágyrobothoz akar jutni a szántóvá feltörhető pusztá telkesítése által; a telkesítés, telepítés sokszorosan jövedelmezőbb hasznosítása a pusztának, mint a legelő céljaira való bérbeadása – a paraszt pedig földet akar látni és természetesen a berendezkedés, az építkezés, a megindulás első legnehezebb időszakára lényeges könnyítést, mentesítést a földesúri terhek alól. 1734 előtt beköltözésre csalogatott az állami, megyei és földesúri adózások alól a törvény szerint is kijáró hároméves mentesítés, 1734 után az állam már nem ad mentességet, a vármegye is csak jókedvében, kivételes esetben, legfeljebb egy-két évre, a mentességet tehát egyedül a földesúr kénytelen biztosítani hosszabb időre. Ebben az időben általában hatévi mentességet szoktak kikötni.

Az igariak esetében a hét évre szóló mentesítés a robotot és terménajándékokat érinti. A parasztélet legsúlyosabb terhe a robot. A föld földesúri tulajdonán kívül ez, meg a szabad költözés hiánya, az örökös röghöz kötés tette a parasztot ténylegesen jobbágygá. A szabad költözés és szabad vallásgyakorlat hallgatólágon is biztosítva volt az igariak számára, a telepítési szerződés szerint robotot sem teljesítettek, az évi egynapos kaszálás, előfogat-állítás, hosszú fuvar, jelentéktelenebb munkakövetelmény az 52 napos vagy annál is jóval súlyosabb robothoz képest. Így az igari új telepesek számára kedvezőbb körülményeket biztosított a szerződés azzal, hogy a jobbágyélet legsúlyosabb terhei – a teljesítendő robot és a terményszolgáltatások – helyett a kevésbé jelentős: a telekbért, taksát állította a jobbágy szolgáltatások középpontjába, fölemelvén őket a szabadon költöző, főleg pénzjáradékot fizető taksás jobbágyok közé. A taksás jobbágy fogalma ebben az időben meggyeszerete ismeretes, és azokat a jobbágyokat jelenti, akik nem a szokásos úrbéri – robot s a többi – szolgáltatások ellenében és nem örökösen, hanem főleg magasabb összegű készpénzfizetség ellenében, rövidebb időtartamra kapnak telket, földet az uraságtól. Az igariak taksája kétszerese volt a robotköteles jobbágytelekért általánosan szedni szokott évi egyforintos telekbérnek.

Miután a harsányi jobbágyok áttelepülésének egyik kirívó oka a vallásgyakorlatuk szabadságán esett sérelem volt, Igarra érkezésük után is első ténykedésük kálvinista vallásuk gyakorlatának biztosítása lett. Mindhárom földesuruk is kálvinista, ez a körülmény idetelepedésükben erősen tekintetbe jövő mozzanatként jelentkezett. Fél éven belül, 1745 első felére már helyreállították a falu szélén még fennmaradt templom romjait, „fenyő-szarufáit szénás gazzal földték, a templom ajtaja környékét egy darabon téglával, sárral bérakták, új ajtóragasztót, arra deszkából ajtót csinálván vasretesszel és kulcsos lakattal bérekesztették. Belől az templomban deszkából új chorust, prédikáló és ülő székeket [állítottak], a sekrestye ajtaja is téglával és sárral adta elé magát.”⁶ Prédikátort és iskolamestert is állítottak: Hunyadi András, illetve Zilai Jánost.

A megye azonnal felfigyelt az építkezésre. A nem katolikus templomokon mindennemű renoválást, bővítést, új lelkészség alapítását törvény tiltotta. Abban a Heves megyében, amelynek a főispánja és az egész megyei élet irányítója az egri püspök, ez kétszeresen is súlyos törvényszegésnek minősült. 1745-ben a megyei közgyűlés szigorú utasítást adott a járási szolgabírónak, hogy esküdtjével azonnal menjen ki Igarra, a lelkészt és mestert haladéktalanul távolítsa el a faluból, a templomot zárja le.⁷ Addig is a falu bíráit a templom és a lelkipásztor dolgában tanúsított törvényszegésük és nyakasságuk miatt a vármegye tömlöcébe zárták.⁸

A szolgabíró 1745. december 13-án megkísérelte a lelkész és az iskolamester eltávolítását, de sikertelenül, mert Vincze Pál földesúr felesége a távol levő birtokostársak nevében a megye rendeletének végrehajtását megtagadta. A nemes vármegye legközelebbi közgyűlésén szigorúan rendreutasította az igari urakat, s a vallásgyakorlat megszüntetésére szolgabíráját újból kiküld-

te. 1746. február 15-én újból megjelent a szolgabíró Igaron, a templomot bezárta, a lelkészt a faluból kiutasította. Miután ezúttal a földesurak se mertek ellenállni, Hunyadi András lelkész Kunmadarasra távozott.⁹ Az igari új telepesek röviddel ezután alázatos folyamodványban esedeztek a főispánnál azért, hogy „miután az executiót véghez vitték rajtok”, a régóta börtönben sínylődő bírákat bocsássa szabadon. „Bűnökért” földesuraikat okolták. Kérelmüket a megye teljesítette.¹⁰

A falu belsőségét közvetlenül a Tó mellett két, majdnem párhuzamos, nagyjából kelet–nyugati irányú utcára telepítették, a falun átmenő két útvonal mindkét oldalára. Ez a két utca képezi a település magját. 1753-ban fölmérték ezt a belsőséget, úgy, hogy megállapították a középutca hosszát, továbbá az északi és déli kertalja hosszát, valamint a belsőség szélességét négy különböző helyen. Kiindulópontul választották „Vincze Pál uram udvarának szegleteit. Ettől kiindulva a középutca hossza keletről nyugatra az utca mellett az kerteken kívül levő 249 öl [1 öl = 1,89 méter], az gyeplől az kertek alja északi oldalról az temető mellett kezdődve, az szőlőskertek felé napkeletnek 214 öl, az tó felől való kertek alja délről az földvártul az Vincze uram udvara szegletéig 258 öl, a földvár beszegelésére 50 ölek kihagyásával.” A belsőség szélessége 135–170 öl. A Tó felől húzódó „középutcának” csak a külső, a Tó felőli sora van beépítve, 12 házzal, az északi utca belső során kilenc, külső során nyolc ház látható.¹¹

A házhelyek megválasztásában a parasztok teljes szabadságot élveztek. 1753-ban felmérték a belsőséget és a szántókat.

A szántóföldeket egyelőre egyetlen nyomásban, a határ száraz részében levő gyeptől törték föl. „A szőlősi útnál a Tövissegtől kezdve északi irányban a füredi útig, innét kelet felé a Hasznos-halom hátján, a Csókás-halmon át a füredi Bodzás-halom hátján a határlaponyag mentén keleti, majd déli irányban az Igarról kimenő malomútig, a kócsi pusztá szélé mentében, innen dél felé a Papaltó-halom alá, majd nyugatra a zombikos fertőn által az Vendégi halmáig, innen az őrsi határ mellett a Paphalom mentében az vizig, mely is igari tónak neveztetik.”¹² A szántóföldeknek az 1753-ból származó feljegyzése úgyszólván az egész száraz részt föleleli, s bár a már akkor feltört szántók fekvését akarja leírni, mégis több helyen utal arra, hogy legelőterület itt is van, például a közlegelő a gyeptől az igari kertek aljáig, a régi kenderföld a szőlősi út felé. A legrégebb szántóföldek elhelyezkedését nemcsak azért nem lehet pontosan megállapítani, mert közéjük itt is, ott is nagy kiterjedésű gyeptől, legelőterületek ékelődtek, hanem azért sem, mert 1754-ig a nyomás nélküli határ nincs felosztva, majd itt, majd ott törnek fel új gyeptől szántóföldnek, az elhagyott földek pedig újból gyepké válnak. A feltört gyeptől először dinnyét vagy kölest termesztettek, s csak az erősebb gyomirtás teszi alkalmassá a talajt előbb a tavaszi búza, majd az őszi vetés számára addig, amíg öt-hat éves vetésforgó alkalmazása után a talaj végkép kimerül, s előáll a többéves pihentetés szükségessége. Igaron 1748-ban említik először a dinnyetermesztést.¹³

A szőlőtelepítés a betelepítés után azonnal megindul, hiszen az új telepesek bortermő vidékről kerültek ide. Példájuk nyomán a földesurak is megkezdik az allodiális szőlők telepítését, ezek gondozója részére vincellérházat építenek. A szőlőskert 1754-ben közvetlenül kapcsolódik a belsőséghez, nyugati és keleti oldala egyformán 368 öl hosszú, déli szélessége 64 öl, északabbra kissé összeszűkül 53 öl szélességűre. A keskeny sávban észak felé terjeszkedő szőlőskert északi részét 1753-ban fogták fel gyeptől.

A makkoserdő a tiszai-őrsi határ mentén, a Tó mellett feküdt. „A Körtvélyesnek hossza a Szitóéknál, a Körtvélyesfarkon elkezdve az mérést, napkelet felé az Igari Tó mentében a Berek-ér közepéig 1090 öl. A kaszálórétet adó Tövissegtől a Nagyormányháton nyugatról az igari és szőlősi közhatártól kelet felé 1200 öl hosszú. Észak felől való vége az Aszótér mentében 320 öl, a falu felől való oldala 620 öl.”¹⁴

A telepesek szabad, korlátlan berendezkedését az első évben semmi sem akadályozta, sem a házhelyek, sem a szántóföldek kiválasztásában. A földesurak közbirtokosságban, komposztesz-

szorításban élnek egymással, s bár köztudomású előttük, hogy a Széky és Papszász családot illeti a falu háromnegyed része, a többi birtokost pedig együttesen a fennmaradó egynegyed rész – ezért is hívták őket kvartalistáknak, negyedrészeseknek –, mindezek ellenére ez a birtokarány 1753-ig sem a beltelken, sem a külső határban semmiféle területi felosztásban nem jutott kifejezésre. Minden fölépülő jobbágyház, minden feltört szántóföld valamennyi földesúr közös földesurasága, joghatósága alatt állott. Az egyes parasztoktól évente beszedett kétforintos takasát, a közös szérűre összehordott dézsmagabonát az urak utólag birtokarányuknak megfelelően osztatták szét egymás között, vagyis Székyék kapták az egész pénz- és terményjáraadék háromnegyed részét, a negyedrészes nemesek az egynegyedrészt. Szántógazdálkodást folytató major, alódiium 1754 előtt nincs a faluban.

Maguk a jobbágyok földközösségben élnek. Csupán a maguk építette ház és a maguk telepítette szőlő fölött rendelkeznek egyéni használattal; a szántóföld, rét, legelő, erdő, a Tó halászóvize valamennyi betelepült és később betelepülő jobbágy közös használatának tárgyát képezi. Az első gazdasági évben, 1744 őszén a szántóföldek igénybevételekor még a földközösség kezdetlegesebb formáját, az úgynevezett szabad foglalást alkalmazzák. Minden paraszt ott és akkora területet tör fel vető alá, ahol és amennyi tetszik neki. Ennek következtében az egyes parasztok kezén különböző nagyságú vetésterületet látunk mind búzából, mind árpából (1 kila = 1 pozsonyi mérő, köből, fél kishold), miként ezt az 1. számú táblázat szemlélteti.

A földfoglalásnak ezt a szabadságát csak egyetlen körülmény korlátozta: az igaerő. Igásállat nélkül nem lehet gazdálkodni. A betelepülők nagyobb része az akkori paraszti vagyonosságnak, fakultásnak komoly értékeit hozta magával Igarra: a 28 telepesnek 34 igásokra, 23 fejőstehene, 22 lova, 13 heverő marhája, 31 sertése van, közülük négy gazda két pár ökörrel és ezenkívül hámos lóval, hat gazda egy pár ökörrel, további öt gazda hámos lóval rendelkezik, a sertés pedig minden háztartásban megtalálható. A paraszti vagyonosságnak ez a mértéke nagyobb, mint amit a tiszafüredi járás köznemesi falvaiban – Füreden, Szőlősen – ebben az időben látni lehet. A földfoglalás mértéke már az első szántás alkalmával természetesen igazodott az igaerő nagyságához: a négyökrös gazdák 20-30-40 kilás területeket törtek fel búza és árpa alá, a kevésbé módosok 4-6-8 kilásakkal tudtak csak megbirkózni. Az igaatlan parasztok csekély foglalt földjüket az igásjobbágyok kölcsönként ökreivel szántották föl, ellenszolgáltatásként kézi napszámot adtak.

Az első gazdasági év kiábrándító tanulsággal zárult: a közepesen termő borsodi dombvidéki kötött talajok egykori lakói saját bőrükön tapasztalták, hogy a Tisza menti fekete homok nem bírja el a bőséges vetőmagot, mert a száraz melegben kiég a vetés. A tiszántúli terméketlen szikes talajokon csak ritkább vetést lehet alkalmazni, minden köből vetőmag alá két köből földet kell felszántani, előkészíteni, miként az Igarral hasonló elbírálás alá eső Mezőtúr parasztjai panaszozzák 1758-ban: „A Felföldön 2 lovon vagy ökrön, legfeljebb 3 lovon vagy 4 ökrön maga egy ember minden nap egy köből élet alá szánthat és azt bé is vetheti. Túri földön pedig legalább is 5-6 lóval vagy ökörrel egy köből búzának elvetése körül egész nap dolgozhatnak két ember, mivel itten oly ritkán kellenek tenni a magvetést, hogy megannyi magnak kétannyi szántás kívántatik, mint a Felföldön, különben a sűrű vetés vagy a kövér idő miatt megdőlven elvész, vagy a napnak hévségétől elsüttetik. Amennyiben pedig a magvetésnek itten ritkábban kellenek esni, annyival gazosabb és terméketlenebb lévén ezen földön az élet, sokkal több erő és munka kívántatik annak feltakarására és elkészítésére.”¹⁵

Az igariak okultak a tapasztalatokból, s a következő évben már jobban takarékoskodtak a vetőmaggal. A vetésterület lecsökken három kilára. Egyben az igaerő tekintetében is lényeges visszaesés, illetve bizonyos mértékű vagyoni kiegyenlítődés következik be. (Lásd a 2. számú táblázatot.) A négyökrös gazdák kezén a továbbiakban csak két ökör van, a gyalogok közül többen igaéhoz jutnak. Az első sovány termés a négyökrös, 20-30 kilás gazdaságokat sújtotta a legérzékenyebben, ezek kényszerültek szűkösebbre összehúzódní.

1. táblázat
1744 végén készült jobbágyösszeírás

Tiszaigar, 1745:Nro. 175

	Igás ökör	Fejős- tehén	Ló	Heverő marha	2-3 éves tinó	Sertés	Juh	Búza- vetés, kila	Árpa- vetés, kila	Honnan jött
1. Kecskeméti István		1						8	12	Átány
2. Kovács Márton	4	3	4	3		6		40	40	Harsány
3. Mikó János kerülő		1	1			2		8	18	Átány
4. Nagy András nemes (igazolatlan nemes)	4	2	3			4		40	40	Ábrahám
5. Szücs György nemes (igazolatlan nemes)			3							Pelsőc
6. Nagy György nemes (igazolatlan nemes)	4	3	2			2	12	30	30	Ábrahám
7. Oláh György	4	1		2						Igrice
8. Muka János (zsellér, csordás)										Átányból
9. Muka György	4	2		2				20	15	Átány
10. Hajdu János	2	1				3				Igrice
11. Pásztor György			1					6		Baksa
12. Kálmán István		1	2			2				Radnót
13. Murányi András										később Harsányból jön
14. Görbe Márton										később Harsányból jön
15. Potornai Márton				1		1		4	6	Zsérc
16. Nagy Menyhért			1			1		4	6	Zsérc
17. Pap Mihály				1				3		Nemesbük
18. Szabó György		1	2	1		1		8	8	Palkonya
19. Vendégi János	2	1		1		3		4	5	Igrice
20. Tót János, ifj.	1	1						8	6	Vata
21. Tót János, id.		2	2					4	4	Vata
22. Görbe István	2			1						Harsány
23. Kovács Márton										ezután jön Harsányból
24. Korda István	1					1		6	2	Aranyos
25. Korda Sebestyén	2					2		6	2	Aranyos
26. Lengyel Mihály										ezután jön Harsányból
27. Nagy János	2	2				1				Valk
28. Makay János	2	1	1	1		1		6	4	Harsány
Összesen:	34	23	22	13		31				

2. táblázat
1745-ben készült jobbágyösszeírás

Tiszaigar, 1746: Nro. 203

	Igásökör	Fejőstehen	Ló	Tinó	Sertés	Búzavetés (kila)	Árpavetés (kila)	
1. Kovács Márton	2		1	1	1	4	3	Harsány
2. Oláh György	2			1	1	3	3	Igrice
3. Hajdu János	2			1	1	3	3	Igrice
4. Murányi András								Harsány
5. Görbe Márton								Harsány
6. Potornai Márton	2					3	2	Zsérc
7. Nagy Menyhért egyházi								Zsérc
8. Pap Mihályné								Zsérc
9. Szabó György			1					Palkonya
10. Vendég János	1							Igrice
11. ifj. Tóth János	2					3	3	Vata
12. id. Tóth János	2			1		3	3	Vata
13. Görbe István	2			1		3	3	Harsány
14. ifj. Kovács Márton								Harsány
15. Korda István	1							Aranyos
16. Korda Sebestyén	2					3	3	Aranyos
17. Lengyel Mihály kisbíró								Harsányból
18. Nagy János	2			1		3	3	Valk
19. Makay János	2			1		3	3	Harsány
Összesen	22		2	7	3	31	29	

A második gazdasági év lényeges újítása a földközösség haladottabb alakjának, az újraosztásos földközösségnek a bevezetése. Ettől kezdve nem az egyén választja ki a neki tetsző földdarabot, hanem a közösséget képviselő elöljárók nyílászár útján sorsolják ki minden évben az igaerőhöz mért egyenlő vagy arányos kiterjedésű szántókat. Az 1745/46. gazdasági évben még egyforma kiosztásokkal találkozunk, minden gazdának háromkilás vetése van, csupán Kovács Márton kapott négy kilát, bizonyára azért, mert a két igásökör mellett még egy lova is van. Az 1747/48. gazdasági év kiosztásában már sokkal szembetűnőbb az igaerőhöz való alkalmazkodás: 15 és 10 kilás, illetve 6 és 5 kilás arányos kiosztások jelentkeznek (3. számú táblázat). A következő évben a 4. számú táblázat szerint 6-4-3-2 kilás kiosztások váltakoznak. A berendezkedés kezdeti éveiben felmerült nehézségeknek, viszontagságoknak kell tulajdonítani az igásállatok számában évről évre jelentkező erős hullámozást. Igar új telepeseinek vagyoni ereje – amennyiben ez a vagyoni erő az állatállományban jutott elsősorban kifejezésre – évről évre fokozatosan csökken. 1749-ig, tehát mindössze öt gazdasági év folyamán, lényeges vagyoni visszaesés, elszegényedés következett be.

Tiszaigar új telepeseinek életét a berendezkedés éveiben, a mentesség hét esztendeje alatt – egyelőre – csupán a természettel, a sovány talajjal való keserves viaskodás teszi mozgalmassá. Igaron olyan faluhatárhoz jutottak, amelyben 2500 holdat bármikor szántóvá feltörhettek volna. E nagy határban azonban valósággal elvesz a harminc-negyven család és az ötven igásállat. 300–500 holdnál nagyobb területtel nem tudnak megbirkózni. Az új föld termőerejének nem ismerése arra készíteti őket, hogy ezzel az 500 holdnyi szántóval a határ más és más területein kí-

3. táblázat
Nemesi taksás összeírások az 1747/48. évről

Tiszaigar, 1747

	Igás ökör	Uzsorás ökör	Fejős- tehén	Ló és heverő marha	2-3 éves tinó	Fejős- juh	Kosber- bécs	Sertés	Búza vetés, (kila)	Árpa vetés, (kila)	Zab vetés, (kila)	Méhkas	Akó bor
1. Kovács Márton	2				2			2	15	10			
2. Nagy András	2		1	1				3	15	10	Szepey ispánja		
3. Halászy Mátyás	2		1		1				15	10			
4. Takács Gáspár	2		1		1				15	15			
5. Oláh György	2		1	1	2			1	20	15			
6. Hajdu János	2		1		2			1	10	6			
7. Tót János bíró	2		1	1				1	15	10			
8. Makay János	2		1		1			1	15	15			
9. Potornai Márton	2		1						10	5			
10. Muka György		2	1					1	10	6			
11. Görbe Márton			1					1	6	6			
12. Szabó György			1	2	1			1	6	6			
13. özv. id.Tót Jánosné			1	1				1	5	5			
14. özv. Szabó Györgyné					1				5				
15. Lengyel Mihály									5	4			
16. Nagy János					1			1	5	4			
17. Görbe István				1	1				6				
18. Végh Gergely			1					2	5	5			
19. Rőczey János	2							1					
20. Nagy János										3			
21. Szabó András									5				
22. Vendégi János									5	4			
23. Kálmán István									5	4			
24. Botfalusi István									5	4			
25. Csótó István									5	4			
26. Ács János			1	1					6	4			
27. id. Kovács Márton					1				6	3			
28. Szentpéteri István		2			1				6	6			
29. Nagy István			1					1	6	6			
30. Bihari János									5	6			
31. Imre János								1	3	4			
32. Bán Gergely kisbíró			1										
33. Kovács János manualista													
34. özv. Oláh Jánosné				2					3	3			
35. Takács István község kerüölője													
Egész falu összesen	20	4	16	10	15	—	—	20	243	183			

6 család fő munkaképtelen beteg, öreg, se állata, se vetése.
1 család fő a Szabolcs megyei Bogátra költözött.

Család fő összesen: 42.

4. táblázat
Nemesi taksásösszeírások az 1748/49 évről

Tiszaigar, 1748

	Igás ökör	Uzsorás ökör	Fejős- tehén	Ló és heverő marha	2-3 éves tinó	Juh	Kos	Sertés	Búza	Árpa vetés (kila)	Zab
1. Kovács Márton				2				2	2	3	
2. Nagy András	1		2	3	2			4	6	10	Szepesy ispánja
3. Halászi Mátyás	2		2						6	12	Sréter ispánja
4. Takács Gáspár			1					1	4	6	
5. Oláh György	2		2	2				2	5		
6. Hajdu János	2		1		1			2	6	8	
7. Tóth János			1	2				1	4	4	
8. Makay János		2	1		1			1	4	8	
9. Potornai Márton			1	2				1	4	4	
10. Muka György		2	1					1	4	3	
11. Görbe Márton		2						1	5	5	
12. Szabó György			1	2	1			1	4	6	
13. özv. id. Tót Jánosné			1	1					2	3	
14. özv. Szab Györgyné 3 árvával, semmije sincs											
15. Lengyel Mihály				1					4	3	
16. Nagy János			1					1	4	4	
17. Görbe István								1	2	2	
18. Végh Gergely								2	3	3	
19. Rőczey János	2								3		
20. Nagy János				2					3	3	
21. Szabó András									3		
22. Vendégi János			1						3	4	
23. Kálmán István			1					1	2	3	
24. Boffalus István				1					3	2	
25. Csótó István			1					1	4	6	
26. Ács János			1	2					3	3	
27. ifj. Kovács Márton									3	3	
28. Szentpéteri István		2	1					2	6	4	
29. Nagy István								1	3	3	
30. Bihari János				2				1		3	
31. Imre János		2			1			1	4	3	
32. Bán Gergely, öreg, nyomorult											
33: Kovács János manualista											
34. özv. Oláh Jánosné			1								
2 másik manualista (Gulyás, Fejér)											
35. Molnár Márton									3		
36. özv. Korda Istvánné									1		
37. Takács István									2	2	
2 beteg											
41 családfő. Összesen	9	10	21	22	6			28	115	123	

sérletezzenek, a termékenyebb dűlőket kitapossák. Ha aztán egy rosszul sikerült dűlőválasztás vagy aszályos év miatt a talajmegismerés iskolájában elbuknak, akkor állatállományuk megy rá, elszegényednek, tönkremennek.

A földesurak a mentesség éveiben még mindent megtesznek, hogy megtartsák és helyhez rögzítsék az új telepéseket arra az időre, amikor majd a mentesség megszűnik.

2. Nehezedő jobbágysors (1752–1759)

1752-ben lejárt a telepésekkel kötött hétéves telepítési és mentességi szerződés. Ezért a jobbágyok szolgáltatásait újabb megállapodással szabályozták. Ennek tartalmát is az úrbérrendezés előtt kivett jobbágyvallomások ismertetik. „Hét esztendő pedig eltelvén, földesurainktul megváltván minden contractus nélkül a szántást, az egész ekés 5 forintot, taxát pedig 2 frt-t, a félekés szántás váltásáért 2 frt-t és 30 krajcárt, taxát pedig 1 frt-t, a gyalog pedig összességgel 6 márvást egy garast ezideig fizettünk. Trásy uram részín valók pedig circiter 13 esztendőül fogvást semmi készpénzt nem fizettünk ez napig, hanem robotáztunk minden contractus nélkül. Az uraságok által beszédett és szokás szerint való adózások pedig mostanában is abbul állanak, hogy kivévén Trásy uram részit, most is minden egész ekés taxával együtt fizet 7 rénes frt-t, félekés 3 frt 30 krt, a gyalog pedig 6 márvást egy garast. A kilencedet mindenekből kiadjuk, kiknek désmálásra gabonájok vagyon, egy-egy csirkét és minden aratótul 6 krt-t adunk, Trásy ur részín valók pedig egyebet nem adunk, hanem kiknek gabonájok terem, egy pár csirkét, egész ekés 12 tojást, félekés és gyalog 6 tojást.”¹⁶

Ez a hosszú időtartamra készült szerződés az igari taksásokat most már robotváltó jobbágyokká tette, a Trásy-részen lévők kivételével. A robotváltó szerződés 1771 előtt Heves megyének a jó talajú területein ritka, de a tiszafüredi járásban mindenütt megtalálható. Ahol a normális termést a talaj biztosítja, ott a 18. század közepén megjelenik a robotoltató majorüzem, a Tisza-vidék azonban ebben a tekintetben erősen visszamaradt. Sovány talaját a földesúr most még nem tartja alkalmasnak saját kezelésű majorüzemében szántóföld gyanánt való hasznosításra, hanem ehelyett juhnyájakat telepít a nagy kiterjedésű töretlen gyepföldekre. Jobbágyrobotra tehát nincs szüksége, a robotkötelezettséget készpénzen váltatja meg. Nagyivánon, Poroszlón, Tiszafüreden, Tiszaszőlősen az egész falu egy összegben fizeti a robotváltáságot, Tiszaörsön pedig 1770-ben egy 24 holdas egésztelek robotváltása 12 forint, a Tiszától északra fekvő, jobb talajú Kiskörén és Sarudon 21 forint.¹⁷ Miután az igari jobbágyok 1752 táján mindössze 3-4 holdas földet szántottak egy ekéhez, az 5 forint robotváltáságot nem lehet könnyű tehernek minősíteni.

Az igari és általában a Tisza-vidéki földesuraknak azt az álláspontját, hogy kockázatos vállalkozás volna itt saját kezelésben nagyüzemi majorgazdaságot létesíteni, a talajokon szerzett keserves tapasztalatok indokoltá tették. Ebben a vonatkozásban nem is annyira a talaj soványsága, hanem a termelés bizonytalansága a fontosabb mozzanat. Hol ez, hol az a földdarab mondja föl a szolgálatot, akár a nedvesség, akár a szárazság miatt. 1757-ben még az igari száraz részen is, Füred és Kócs felől, a szántóföldek közé itt is, ott is nagy kiterjedésű lápok, mocsarak ékelődtek, váratlanul tócsák, vízállások keletkeztek, a száraz idő pedig a vetés kiégésének állandó veszélyét rejt magában. Nem csoda, ha az egyébként is tőkeszegény köznemesek, Székelyék, Vinczéék nem lelkesednek a kockázatos, könnyen ráfizetéssel végződő majorsági szemtermelésért. Helyesebbnek látják a kockázatot a paraszt nyakán hagyni. Ha viszont az ekéseknek adott földekért taksát, természetbeni robot helyett pénzbeli váltáságot igényelnek, silány földjeiket így kitűnően hasznosítják, mert a taksa és robotváltás biztos pénz, még akkor is, ha a jobbágy tönkremegy.

Az igari jobbágyok most már nemcsak a talaj soványságával és a természettel viaskodnak, hanem megjelenik a porondon a taksát, dézsmát, robotváltáságot, fuvart követelő földesúr is.

Tizenhét jobbágy – akik a mentesítési szerződés után bizonyára lényeges terhet láttak a robotváltságban, vagy talán az igari föld iránt táplált reményeikben csalódtak – 1753 körül elköltözésre határozta el magát. Ámde „az falubul másuvá lakásokat vévő taxásoktól (Szabó György, Menyhárd János, Horváth István, Tóth István, Tóth János, Muka György, Takács István, Fehér István, Bodi Péter, Kulcsár István, Csabai-Nagy János, Szabó István, Menyhárd Gergely, Jakab Péter, Imre János, Gönczi János, Szentpétery István) Széky Zsigmond uram az bontakozó pénzt megvette, azoknak szekereit és marháit udvarába béhajtatta és mindaddig ki nem bocsájtotta, míg az kívánt fizetést le nem tették. Hanem azt letévén, házaikat és egyéb épületeiket ingyen itthagytván, szabadosan bocsájtattak.”¹⁸ A földesurak így 204 forintot zsaroltak ki az eltávozott jobbágyoktól.

A bontakozó pénz szedése, a földesúri zsarolásnak ez a végletes kilengése semmiféle jogszabályon nem alapult, sőt a felsőbb hatóságok a hozzá hasonlóan önkényes betelepülési díj szedését is kifejezetten tiltották.¹⁹ Heves megyében főleg a kisebb birtokú nemesek alkalmazták ezt a szipolyozást a tőlük elkívánczozó jobbágyokkal szemben. Székycék 12–20 forint bontakozó pénzt erőszakoltak ki az eltávozóktól, vagyis 2–3 évre előre lefizettették velük a jobbágyszolgáltatásokat, ezenfelül az elköltözők házaikhoz is ingyen hozzájutottak.

Mialatt az igásjobbágyok egy része a súlyosodó terhek következtében elvándorlásra kényszerül, s inkább nehéz forintokat olvas le földesura kezébe, csak hogy a köréje fonódó feudális kötelekektől megváltsa magát, addig a falu nem úrbéres urasági népei szaporodnak. Az 1754/55. gazdasági évben az úrbéres társadalom huszonöt igásjobbágyból, nyolc gyalogjobbágyból, két házatlan zsellérből áll, a földesurak szolgálainak száma pedig tizenkilenc. Széky, Vincze és Trásy már urasági házzal rendelkezik, e házak belső cselédsége és a földesúri állatállomány gondozói, pásztoraik alkotják a szolgák csoportját: két kanász, négy juhász, csikós, gulyás, ökör- és tehénpásztor, három kerülő, urasági vincellér, molnár stb.

3. A földesúri birtokközösség megszüntetése

A közös földesuraság megszüntetésére, az egész belsőségnek, a jobbágyházaknak, külső határtbeli szántóföldeknek, réteknek, legelőnek, erdőnek, halászárvíznek az egyes birtokosok közt leendő felosztására és az egyéni földesúri joghatóság alá való besorolására irányuló törekvés a 18. század negyvenes éveitől kezdve valóságos „szekvesztrációs – birtokelkülönítő – láz” alakjában önti el megyeszerte a birtokos urakat. A birtokközösségben élő földesúrnak van jobbágya, földje, de nem rendelkezhetik vele, mert ugyanazon ház és föld nemcsak az övé, hanem egyúttal valamennyi birtokostársáé is. Egymás közt állandó súrlódások merülnek fel a közös haszonvételek szétosztásánál, főleg pedig a robot felhasználása körül. Van még egy harmadik oka is a birtokelkülönítő törekvéseknek – erről ugyan hallgatnak az „osztályt”, a felosztást kérő urak, mégis ez a leglényegesebb –: minden földesúr csakis a saját birtokrészén, a saját területén foglalhat földet majorüzeme, allódiuma vagy kisebb, jobbágytalan kuriális gazdasága számára. A közösből foglалásokat nem tehet, mert ezzel a többi földesúr közös birtokterülete csökken, azonnal valamennyi birtokostársának tiltakozásával találja magát szemben, esetleg kiteszi magát egy komoly következményekkel járó hatalmaskodási – úgynevezett violentialis – pernek, birtokostársai elhordatják a közösből foglalt területen termett gabonáját, behajtják állatait stb. Ezúttal a nemes urak korlátlan földfoglalásait maga a nemesi birtokközösség intézménye akadályozta leghatékonyabban.

Ha tehát a többuras falvakban valamelyik földesúr allódiumot, majorgazdaságot akart szervezni s ehhez földeket akart foglalni akár csak a közös legelőből, gyepből is, előbb a birtokközösséget kellett megszüntetnie, le kellett folytatnia a „földesúri osztállyal” kapcsolatos eljárást, akár per útján a megyei törvényszéken, akár közös megegyezés esetén egyszerűbb peren kívüli eljárással, a szolgabíró vagy alispán jelenlétében végrehajtott hivatalos felosztás, kimérés által.

Az osztályt rendszerint az a földesúr szokta kérni, akinek legnagyobb osztályrésze van a falu közös haszonvételeiben és javaiban, vagyis a „potior compossessor”. Az osztályrész, a birtokarányráta attól függ, hogy maga vagy elődje a falunak hányadrészét szerezte meg, kapta adományul, vagy őseitől hány részt örökölt.

Tiszaigar osztályát Széký György mint potior 1748-ban kérte a megyétől. Azért kérte a birtokközösség megszüntetését, mert véleménye szerint a kisebb birtokosok a közös haszonvételekből nagyobb arányban vesznek ki részüket, mint amekkora részesedés birtokarányuk alapján megilletné őket.²⁰ Széký Györgynek nemsokára bekövetkezett halála után fia, Zsigmond újból kérelmezte a felosztást. Végre 1753-ban perre került a dolog. A közösség megszüntetését kérő felperes: Széký Zsigmond, alperesek: Sréter György tiszaszentimrei lakos, Trásy Imréné születt Kozáry Borbála, mindketten a Ráday–Darvas-féle birtokrész használói, Szepessy László, Széký sógora és Vincze Pál.

A per folyamán a birtokarány mindannyiuk előtt ismeretes, azt senki sem tette per tárgyává. A falu háromnegyed része az 1734. évi visszaváltás alapján a Széký–Papszász családé (a perben Széký Zsigmond Papszászék nevében is eljár), a fennmaradó egynegyed rész a négy alperes közt négy egyenlő részre oszlik. A negyedrészesek valamennyien a Székýekkel voltak rokonságban, főleg beházasodás következtében, birtokrészük is ebből a kapcsolatból keletkezett.

Az alperesek a felosztást nem ellenzik, de Szepessy László ispánjának házáat és a falu mellett épített kocsmáját, Vincze Pál és Trásy Imre nemesi lakóházát, két szárazmalmát, művelés alatt álló és most újonnan telepített szőlőt – mint a negyedrészesek saját költségén létesített értékeket – nem akarják felosztás, még kevésbé sorshúzás alá bocsátani, azok maradjanak meg mostani birtokosaik kezén. Helyettük a faluval szomszédos üres telekből kellene a felperes Székýnek megfelelő nagyságú területet kihasítani. Ilyen elbírálás alá esnek Sréter György két háza is. A falu melletti legelőt is közösré kéri meghagyni. A belsőségre nézve a házanként való felosztást, a sorshúzást ajánlják (*divisio per sessiones, per partes*). A telkes osztás az összes jobbágyháztartásnak házról házra történő előzetes felértékelése és kisorsolása esetén legalábbis hasonló értékű jobbágyokhoz és jobbágyházakhoz juttatja a földesurakat, de ebben az esetben az egy birtokrész számára kisorsolt házak, telkek az egész faluban szétszórva fekszenek. A Széký által javasolt tagos felosztás (*divisio per corpora*) esetén egy-egy birtokos összefüggő falurészt, utcát, házsort kap ugyan osztályrészül, de ekkor meg a jobbágytelkek száma, vagyoni értéke nem jöhet tekintetbe.

Felperes Széký Zsigmond a maga háromnegyed birtokrészét nemcsak a külső határban, hanem a beépített belsőségben is egy összefüggő tagban óhajtja kihasítani, tekintet nélkül Szepessy, Vincze és Sréter házaira, szőleire; ezeket hivatalos becstérték erejéig kártalanítani lehet, ha a sorshúzás következtében építményeik más birtokos kezére jutnának. A legelő és a halastó haszonvételeinek elkülönítését is kívánja.

A pereskedők között végül is megegyezés jött létre. Eszerint: 1. Trásy uraság megtartja házáat és pincéjét a maga birtokában. 2. A határt két nyomásra, *calcaturára* kell osztani. Az egyik nyomás a Füred felé eső határban, a másik Tiszaörs felől lesz. Mind a füredi, mint a tiszaoörsi határ felé eső nyomást négy egyenlő részre osztják, a négy negyedrészből hármát Székýéknek, egyet a negyedrészes birtokosnak sorsolnak ki. Mindkét nyomásban hantcsíkokkal, hányott határjelekkel különítik el egymástól a sorshúzás után Székýék és a negyedrészesek birtoktestét. 3. A legelő közös marad, területét növelni kell, mert mostani kiterjedésében még a jobbágyág növekedék marháinak legeltetésére sem elegendő. 4. Trásy szőlője megmarad telepítője birtokában, de ugyanakkora területet ad Székýnek szántóföldbeli jutalékából. 5. A közös földesúri haszonvételek – legelő, halászóvíz, kocma – ezután is közösek maradnak, de a jövedelem szétosztása során az egyes földesurak birtokarányát pontosan szem előtt kell tartani. 6. A felosztás végrehajtására 1754. év június 17. napját állapítják meg. 7. A perköltségeket birtokrészük arányában viselik.

Bár Széký az osztályos társak közös költségére a debreceni iskola matézistanárát, Kovács Györgyöt is kihozta Igarra a határ mennyiségi és minőségi felmérésére, mégis a végrehajtott ha-

tárfelosztás – mint előre látható volt – a negyedrészesek érdekeire sérelmesnek bizonyult. A füredi és szőlősi határ felé eső nyomásban a negyedrészesek birtokrésze homokos, szikes területre esett. Itt három-négy évig pihentetni kell a földeket ahhoz, hogy egy évig valamirevaló termést hozzanak. Azután a birtoktesteket illető sorshúzás során Széký meg nem engedett módszerekhez is folyamodott a termékenyebb határrészeknek a maga számára előnyös kisorsolása érdekében; emiatt a negyedrészesek méltatlankodva otthagyták a sorsoló gyülekezetet.

Az 1754. évi szekvesztráció félbeszakadt, újabb három évig „mind földek, mind falusi taxások az földesurak között közönségesek voltak. Semmibe menvén az első osztály, lett Igari helység az egész igari földesuraságok között közönségesé, mely időben Ács János bíró lévén, az földesuraságot illető taxát egy summában beszédvén, rend szerént kinek-kinek amennyi jussa volt, kiosztotta. Azmint Széký uram, Sréter ur és a többi uraságoknak Trásý uramon kívül kezekhez szolgáltatta, sőt Trásý uramat is untatták maga rátájával, mind koresma- s mind taxabélivel, de fel nem vette”.²¹

A negyedrészesek 1757-ben a félbeszakadt első osztály kiigazítását és az elkülönítésnek tényleges és törvényszerű végrehajtását, valamint a Széký Zsigmond által illetéktelenül felvett taksa és bontakozópénz arányos szétosztását kérelmezték, és pert indítottak Széký ellen. A bíróság igényeik jogosságát megállapította, s az elvándorolt jobbágyoktól kizsarolt 204 forint bontakozópénzből, valamint a taksa fejében felvett 347 forintból Trásý birtokrésze arányában kielégítette. A bontakozópénz szedését a bíróság nem kifogásolta, mert Heves megyében szokásos volt.

Az 1757. évi második osztályper a félbeszakadt első osztály hibáit a következőkben helyesbítette: miután a füredi határ felé eső első nyomásban a negyedrészesek földilletősége sem kiterjedésében, sem kiváltképpen minőségben nem üti meg a megkívánt mértéket – vizenyős részei legfeljebb kaszálónak alkalmasak, legújabbban feltört részei pedig erősen homokosak, s legtávolabb esnek a falutól –, kárpótlásul a füredi és kócsi út mentén Széký illetőségéből 25 ölnyi területtel kiegészítették. Az Örs felé eső második nyomásban a Széký-birtok két negyedrészeben mutatkoznak terméketlen földdarabok. Minthogy azonban az egész faluhatárt tekintve a Széký-birtok mindenütt jóval termékenyebb, mint a negyedrészeseké, Székýnek a bíróság kárpótlásul nem ítelt meg kiegészítést. A Tövisszög nevű kaszálót, illetve bozótos helyet kiterjedés és minőség szerint az 1754. évi első osztály során méltányosan osztották fel, ezért itt helyesbítésre nincs szükség. A Körtvélyes korábbi felosztását sem kell módosítani, mert bár a negyedrészesek illetősége néhány öllel terjedelmesebb, de csak kis részében gyümölcsöző, Széký Körtvélyes-részében viszont a vadkörtefák nagyobbak, és gyümölchozamuk is nagyobb. A kis makkoserdőből a Székýre jutott rész tele van jó makktermő tölgyfákkal, a negyedrészesek erdőilletősége viszont ritka. A hiányokat Széký birtokrészeiből 59 öllel helyrepótolták.

A belsőségben ugyanekkor kihasították a negyedrészesek illetőségét. A szőlősi útra települt utcát akkor Csorba-köznek, az országútra települt utcát Radnóti utcájának nevezték.²²

A negyedrészes birtokosok röviddel ezután per nélkül szétosztották egymást közt is a saját kis birtokrészeiket, újabb négy egyenlő részre. 1761-ben Trásýné felperessége alatt indult egy újabb osztályper Szepessy és Vincze ellen a járási szolgabíró előtt az időközben keletkezett néhány ölnyi területgyarapodás szétosztása tárgyában. Ennek során a negyedrészesek egymás közti osztozását mint megtörtént tény említik.²³

4. A határ meghódítása

A földesúri birtokfelosztás nem volt csupán az urak belső ügye. A paraszti földhasználatot is sorsdöntően új irányba terelte. A jobbágyok addig egységes földközössége két különálló közösségre szakadt szét. A negyedrészesek jobbágysai többé egyik nyomásban sem szánthatták a Széký-jobbágyok birtokrészén levő szántóföldeket, és viszont. A taksát, robotváltságot és

a kilenceddézsmát minden jobbágy most már egyenesen a maga földesurának fizette, csupán a közösre hagyott kocsmá, legelő, halászóvíz képeztek továbbra is közös bevételt. Az 1757 után betelepülő új jobbágyok már valamelyik földesúr elkülönített falurészére telepedtek, valamelyik uraság magánföldesúri joghatósága alá kerültek, a közös földesuraság megszűnt.

Ezekén kívül a paraszti határhasználatban teremtett egészen új helyzetet a földesúri közösség megszűntetése. Az addig osztatlan egész határ időszakos, de mégis korlátlan haszonélvezetét birtokló jobbágyok életében most első ízben jelentkezett a földhasználat területi korlátozása, ami a negyedrészesek parasztjainál észrevehető mennyiségi korlátozást is jelentett. Az osztatlan, nyomás nélküli határ a legkezdetlegesebb mezőgazdasági művelésformák velejárója. Ezt az ebben a korban már a középső és északi Alföldön is túlhaladott földhasználati módot, primitív művelési formát ez a táj rögzítette legtovább. Igar új telepesei a két nyomást azért nem vezették be, mert nem volt rá szükség, hiszen a földek anélkül is pihentethetők voltak nem egy, hanem öt-hat éven át.

A földesúri birtokfelosztás 1757-ben véget vetett ennek a korlátlan határhasználatnak. A földesurak saját érdekében hozzák be jobbágyaik számára a kétnyomásos rendszert, amikor is minden második évben, felváltva, eke alá fogható az egész birtokrész. A szaporodó urasági csordák a közös legelőn kívül még az ugarnak hagyott egyik nyomást is szabadon járhatják. Az urak birkaállománya ekkor már többszörösen meghaladja a parasztokét, a nyomáskényszer alkalmazása következtében birtokrészük felét legeltetésre állandóan igénybe vehetik.

Ezek szerint az igari jobbágyok a vad legelőváltó rendszerről áttérnek a szabályozott, rövidebb periódusú talajváltásra. De a Székely-részen még ezután is megvan a lehetőség három-négy éves pihentetésre mindegyik nyomásban. A talaj termőerejének visszaszerzésére még mindig a pihentetést tartják célravezetőnek, bár az igarinál jóval nagyobb mezőtúri határban 1756 táján a vetésforgót alkalmazzák: „a terrenumot két calcaturára felosztani a földnek természete sem engedné, mivel egy esztendőbe kölesnek gyepet kellene törni, másba tavasz buzát azon földbe vetni, harmadikba árpát, negyedikbe őszt, ötödik, hatodik esztendőben csak Kórót, sőt hetedikbe is alig terem valami haszonra való füvet, kaszáló nélkül pedig a gazda egy esztendőbe sem lehet. Ha kórót bár teremne, azzal tüzelőjét töltené az gazda, de az quartélyházakat is a télen szomszéd helyekről hordott kóróval és gazzal kényszerítettünk tartani.”²⁴ Tiszaigaron ilyen hosszú periódusú vetésforgónak sohasem voltak nyomai, csupán az őszi búzát váltogatják az árpával. 1770-ben terményeik gyanánt a következőket említik az igariak: bort, búzát, árpát, zabot, kölest, lent, lencsét, borsót, kendert, káposztát.²⁵

A földesúri birtokközösség megszűnése nyomán mutatkozó határkorlátozás azzal a következménnyel járt, hogy a gyakoribb talajváltásnak, a határ jobb kihasználásának útjára tértek az igariak. 1770-ben vallják: „még eddig határunkban lévő földjeink trágyázás és háromszori szántás nélkül (kétszeri szántással) a gabonát alkalmasint megtermették”. A szántást hat ökörrrel vagy lóval végzik, akinek nincs három pár igája, másikkal fog össze, cimborában végzik a szántást. A 18. század hetvenes éveiben a ló kezdi kiszorítani az igásökröt.

A sűrűbb periódusú talajváltás a föld gazdaságosabb kihasználását és könnyebb, alaposabb megmunkálását teszi lehetővé, ez pedig 1770-ig bizonyos gazdasági nekilendülést eredményez, amelynek hatásai újabb beköltözésben, nagyobb állatállományban és az évenként kiosztott földjuttalék nagyobb területében mutatkoznak meg. A faluközösségekben élő családok száma 1754–1770 között harmincöttről nyolcvanra emelkedik, az uraságok szolga- és pásztornépe is legalább kétszeres gyarapodást ér el. Új családnevek jelentkeznek: Pónus, Nemes, Sütő, Szarvas, Szele, Virág stb. Az egész ekések földjuttaléka 1770 körül 12–16 hold között áll. Igásállataik száma a hetvenes évekre megkétszereződik (1745-ben 56 igásállat, 1776-ban már 26 igásökor, 44 tehén, 101 ló, 20 sertés, 72 juh).

A jobbágyszőlők jövedelméről 1770-ben ezt vallják: „vagyon hasznunk abban, hogy határunkban aminémű boraink teremnek, ámbár a nyárnak béérkezésénél tovább nem tarthatjuk,

mindazáltal csakugyan folyó áron distrahálhatván, helyben abbul pénzt kaphatunk.” Az adóköteles (portiós) jobbágyszőlők nem kerültek újraosztás alá, mert szilárd magánbirtoklásukat a jobbágyok javára a 15. század óta törvény biztosította. 1770-ben a Nagyszőlőskertben 23 igari jobbágy összesen 81 kapást, Mohonkapi nevű határrészen pedig 15 jobbágy összesen 31 kapás szőlőt birtokolt. Nem minden parasztnak van szőlője, de a kapások között ekés jobbágyok és gyalogok egyformán képviselve vannak.²⁶

5. A földközösségi falu társadalmi rétegződése

Tiszaigar új telepesei az állatállomány nagyságában kifejezésre jutó bizonyos vagyoni rétegződés gyökereit már letelepedésük során magukban hordozták. Az első évek kudarcai, a számkra ismeretlen veszélyeket rejtő sovány tiszai talaj évről évre változó, egyre csökkenő terméseredményei az 1750-es évek elején alapjaiban rázzák meg az egyes parasztgazdaságokat. Egyesek tönkremennek, elvándorolnak, az itt maradottak vagyoni viszonyaiban is jelentős a süllyedés; elszegényedés, illetve kiegyenlítődés jön létre. 1757 után a földhasználat módjában kialakult elrendeződés, a föld termőerejének célszerűbb kihasználása, szóval a haladóbb földművelési technika aztán újból kiváltja azt a vagyoni differenciálódást, amelynek hatásai 1770-ben, az úrbérrendezés előtt sajátos jelenségekben ütköznek ki.

A paraszti társadalom ebben az időben Tiszaigaron két csoportra különül: úrbéres és kuriális népességre. Az úrbéresek – akár ekés jobbágyok, akár gyalogok – a faluban maguk építette úrbéres házakban laknak, a kuriálisok pedig a földesúr adómentes kúriájában, allódiumában, majorházában kapnak lakást, s az urasági udvar belső cselédségét, a majorok szolganépét, a konvencióc cselédekét, béreseket, az urasági állatállomány gondozóit, pásztorait képezik. A kuriális népesség a 18. század közepéig lényegesen kisebb rétegét alkotja a parasztságnak, egyedeik a földesúr kizárólagos joghatósága alatt állnak, se államhatalom, se vármegye, se szolgabíró a kuriális népesség kérdésébe bele nem szólhat, a források ezért hallgatnak róluk, parasztságon rendszerint csak az úrbéreseket értik.

Az igari parasztok társadalmát könnyen át lehetne tekinteni, ha az urbáriumban pontosan körvonalazott paraszti osztályfogalmakat: *telkes jobbágy*, *házas zsellér*, *házatlan zsellér* elnevezésű kategóriákat a korábbi időkre vissza lehetne vetíteni és a parasztokat bennük elhelyezni. Igaron azonban az úrbérrendezés előtt nincsenek telkek. A rétegződés elsődleges, közvetlen alapja Igaron és a telek nélküli földközösségben élő Alföldön még nem a belső házhely nagyságához viszonyított külső telekilletőség, hanem az igaerő.

A jobbágy igaerejéhez viszonyított társadalomszemlélet a hatökrös jobbágyban egész ekést, a négy-két ökrös jobbágyban félekést, az ígátlan jobbágyban gyalogot, úgynevezett manualistát lát. Ezek a földközösségi társadalom rétegei. A fejlettebb szilárd telekrendszerben ezzel az ekés tagozódással párhuzamba állíthatók az egész telkes, féltelkes és zsellér minősítések.

Végeredményben mind a teleknagysághoz, mind az igaerőhöz igazodó rétegződés a parasztföldek területében, illetve azok hiányában keresi a paraszti társadalmi differenciálódás meghatározó szempontjait. Másodlagosan, közvetve tehát a földközösségi ekés-gyalog rendszer is a földterületre mint osztályozóelvre épült.

Az úrbérrendezés előestéjén, 1770-ben az igari úrbéres parasztság a legutolsó földfelosztás alapján a következő rétegződést mutatja. (lásd: 5. számú táblázat!)

Ezek a számadatok önmagukban keveset mondanak ugyan, de az igari jobbágyoknak a kilenc úrbéri kérdőpontra adott feleleteivel egybevetve alkalmasak arra, hogy együttesen megvilágítsák egy földközösségi falu úrbéres társadalmának struktúráját.

Az igari úrbéres parasztság zömét a 48 ekés jobbágy alkotja. A feleletek egész és félekés rétegek között tesznek különbséget. Az összeíráshoz mellékelt összeírás-rovat pedig azt közli,

5. táblázat
Az úrbéresek rétegződése, 1770 (1 hold = 1200 négyszögöl)

	Papszász-részen	Széky-részen	Koós-részen	Vincze-részen	Trásy-részen	Összesen
Ekés jobbággy	24	10	3	2	9	48
Gyalog	11	2	–	2	10	25
Házatlan zsellér	4	1	–	1	1	7
16 h. szántója van	–	–	–	–	5	5 jobbágynak
14 h. szántója van	–	2	2	1	–	5 jobbágynak
13 h. szántója van	11	–	–	–	–	11 jobbágynak
10 h. szántója van	–	1	–	–	–	1 jobbágynak
9 h. szántója van	–	3	–	–	–	3 jobbágynak
8 h. szántója van	–	1	–	–	2	3 jobbágynak
7 h. szántója van	1	1	1	1	–	4 jobbágynak
6,5 h. szántója van	11	–	–	–	–	11 jobbágynak
6 h. szántója van	–	1	–	–	–	1 jobbágynak
4 h. szántója van	–	1	–	–	2	3 jobbágynak
3 h. szántója van	1	–	–	–	–	1 jobbágynak
14 h. szántója van	–	–	–	–	1	1 gyalognak
8 h. szántója van	–	–	–	–	5	5 gyalognak
6,5 h. szántója van	5	–	–	–	–	5 gyalognak
6 h. szántója van	–	–	–	1	–	1 gyalognak
4 h. szántója van	–	–	–	1	5	6 gyalognak
3 h. szántója van	6	2	–	–	–	8 gyalognak
földnélküli	4	1	–	1	–	6

hogy hat ökrrel szántanak. Ezek szerint itt is – a többi földközösségi faluhoz hasonlóan – a hatökrös az egész ekés gazda, a négy-két ökrös a félekés, igátlan a gyalogjobbággy. Az 5. felelet szerint a földek járómarhákra osztatnak ki. Az igák számához, vagyis ekerészekhez igazodó szántóföldkiosztásban valóban világosan kirajzolódnak a földközösségi úrbéres társadalom három rétegének körvonalai. A Papszász-részen az egész ekés 13 holdat, a félekés hat és fél holdat, a gyalog pedig három hold szántót kap évi kiosztásul, a legutolsó év kiosztása szerint. Széky Zsigmond részén 14-7-3, továbbá 9-3 holdas, Széky Pál részén 8-6-4 holdas kategóriák láthatók. A Koós-részen és Vincze-részen az egész ekés 14 holdat, a félekés hét holdat kap. A Trásy-részen a 16-8-4 holdas kiosztások tiszta arányai ismerhetők fel.

Mindez csak az előző évi földosztás számadatait tartalmazza. Az úrbéri utasítás ugyanis elrendelte, hogy azokban a községekben, ahol a földek, rétek nincsenek véglegesen a telkekhez kapcsolva, hanem évről évre sorsolás útján osztatnak ki – vagyis a földközösségi falvakban –, ott a legutolsó évi kiosztás számadatait kell jegyzékbe venni.²⁷ Az itt közölt adatok tehát az 1768. év őszi szántás előtt kisorsolt földek területét jelzik. Minden évben különböző nagyságú kiosztásban részesülnek a földközösségi falu jobbággyai, egyrészt mert a nagy kiterjedésű nyomásokban évenként különböző nagyságú dűlők kerülnek kiosztás alá, másrészt mert a kiosztások terjedelme mindig rugalmasan követi az ígásökrök számában beállott változásokat. A 17. század végéről írják: „Ha kinek az ökre szaporodik, vagyis a marhátlan marhás lészen, adaja is szaporodik, ha pedig a marhás marhátlan lészen, adaja is alászáll.”²⁸ Természetesen az igaerőhöz való alkalmazkodás mindenekelőtt az évi földjuta-

lék terjedelmében mutatkozik, ez a földközösség lényege, erre ezernyi példa és bizonyíték van. A közösség alapvető elve, hogy csak az kap földet, aki azt meg tudja művelni, akár saját igájával, akár kölcsönként igával, és csak annyit kap, amennyivel meg tud birkózni. A földnek évenkénti elosztásában a fakultás, magabírási, tehát az igaerő döntő tényező. Ha az igaerők száma fogy vagy növekszik, a következő évben a földjutalék terjedelme is kisebb vagy nagyobb lesz.

Mindez rávilágít a földközösségi úrbéres társadalom alapvető vonására: ebben a társadalomban nincsenek még lezárt, időt álló, szilárd osztálykeretek. Ezek a keretek lazák, rugalmasak, köztük állandó az áramlás, fölfelé és lefelé egyaránt, a jobbágy vagyoni erejében bekövetkező változásoknak megfelelően. Aki ma egész ekés, jövőre – ha ökrét, lovát eladni kényszerül – fél-ekés, esetleg gyalogszeres lesz és megfordítva; aki „lovacsára”, ökrre szert tesz, gyalogból fél-ekés, egész ekés jobbágyá válhat.

A földközösségi társadalom föld nélküli „proletárjai”, a házatlan zsellérek sem alkotnak állandó „szegényparaszti” réteget. A fluktuáció egyébként itt a legerősebb, ezért a földközösség nincstelenjeinek életmegnyilvánulásait vizsgálat alá venni igen nehéz feladat. A 18. század elején a Tisza-vidéken a mezőgazdasági termelés a katasztrofális igaerőhiány miatt erősen akadozik, ekkor a gyalogok nem is gondolhatnak arra, hogy földet igényeljenek, hiszen az igaerőhiány miatt a maguk fogyatékos igaerejével saját földjeiket is alig bírják megmunkálni. Gyalognak lenni ebben az időben valóban annyit jelent, mint földnélkülinek, manualistának lenni, aki keze munkájával, gyalogszerrel, időszakos arató-kaszáló, cséplő-favágó stb. kézi munkával tartja fenn magát. Már ennek a kornak terminológiájában megmutatkozik a gyalog-zsellér (manualista-inquilinus) fogalmak együttélése. A manualista-inquilinus fogalompár eleinte két különböző tartalmat jelöl. A manualistának a század elején nincs igája, se földje, de háza van, az inquilinusnak még háza sincs. 1728-ban a Tisza-vidék földközösségi társadalmában a következő rétegződést mutatja: 1. hospites integra aratra habentes, egész ekés jobbágyok; 2. hospites aratra coniungentes, mással összefogó, cimborás, félekés jobbágyok; 3. manualistae domos et terras habentes sine aratris, gyalogok, akiknek földjük van és házuk, de ekéjük, igájuk nincs; 4. inquilini sine domibus, házatlan zsellérek.²⁹ E szerint az osztályozás szerint a gyalogok már földkiosztásban részesülnek. A 18. század harmadik évtizedére ugyanis a konjunkturális szarvasmarhatenyésztés kellően ellátja igaállatokkal az ekés parasztokat, ezek a nyári idénymunkára szívesen kötik le a gyalogok kézi napszámát, s ennek ellenében megszántják azok földjeit. A gyalogok tehát földet igényelnek és kapnak is, mert a közösségi földkiosztást irányító bírák tudják, hogy melyik ekés jobbágy fogja a nekik kiosztott földet megszántani. Az egész manualista, gyalogszeres réteg, amely eredetileg földnélküli volt, a 18. század harmincas éveiben így fölemelkedik a földkiosztásban részesülő, földdel bíró jobbágyok társadalmának legalsó lépcsőjére. A földnélküliek rétegében pedig most már zsellér – inquilinus – lesz az, akinek földje nincs, de háza van; házatlan zsellér – subinquilinus – lesz az, akinek se földje, se háza nincs, a más házában lakik.

A terminológia ezzel még nem szabadult meg a nincstelenekkel kapcsolatos nehézségeitől. A három fogalom tartalma ugyanis helyenként és időnként eltéréseket mutat, az igaerő, földdel rendelkező gyalog fogalma pedig csak a földközösség rendszerében élő – főleg alföldi – tájrészen gyakori az úrbérrendezés előtt. Az úrbéri utasítás a szilárd telekrendszer terminológiáját használta fel, ebben pedig csak a telkes jobbágy, házas zsellér, házatlan zsellér fogalmak szerepelnek. A földközösség speciális fogalmai közül az ekés jobbágyokat még csak jelölhették telkes jobbágy névvel, de már a gyalogokkal nem tudtak mit kezdeni. Ráhúzták tehát erre a fogalomra az inquilinus elnevezést, nem törődve a két fogalom tartalmi különbségével. (Bár gyakran előfordul, hogy a szilárd telekrendszer zselléreinél kezén is vannak szántóföldek, rétek, szőlők.) Így történt, hogy az igari jobbágyok a földdel bíró jobbágyok

legelső réteget képező, legkisebb kiosztásban részesülő egyedeit gyalogoknak nevezik, ugyanakkor az összeírás már házas zsellérek (inquilini domos habentes) elnevezéssel illeti őket.

Az összeírás szerint minden házas zsellérnek – helyesebben: gyalognak – van háza és földje, némelyiknek több is, mint az ekés parasztoknak, sőt egy, a Vinczéné birtokrészén élő házatlan zsellér is osztatott magának kis terjedelmű földet.

A földközösségi társadalmi keretek lazaságát legszembetűnőbben bizonyítja az a körülmény, hogy a részletes tiszai összeírás számadatainak összegezése során a vármegye eljáró tisztviselői a házas zselléreket is ekés jobbágyoknak vették, s a megyei összesítő kimutatásban Igaron – némi helyesbítéssel hetvenkét „telkes jobbágyot”, három házas és hat házatlan zsellért tüntettek fel.

Akár gyalognak, akár házas zsellérnek nevezzük ezt az igásállattal nem rendelkező szegény-paraszi réteget, számuk lényegesen emelte a földes jobbágyok arányszámát. Az utolsó évi kiosztás szerint ugyanis a szántóföldekben való részesedés az egész falu szempontjából a következő képet mutatja:

16 holdas	5 jobbágyfő
14 holdas	6 jobbágyfő
13 holdas	11 jobbágyfő
10 holdas	1 jobbágyfő
9 holdas	3 jobbágyfő
9 holdas	8 jobbágyfő
7 holdas	4 jobbágyfő
6,5 holdas	16 jobbágyfő
6 holdas	2 jobbágyfő
4 holdas	9 jobbágyfő
3 holdas	9 jobbágyfő
földnélküli	6 jobbágyfő

Az ekerészek szempontjából összegezve:

földnélküli:	6 jobbágyfő
gyalog: 1–4 holdas	18 jobbágyfő
félekés: 5–8 holdas	30 jobbágyfő
egész ekés: 9–16 holdas	26 jobbágyfő

Az 5–8 holdas félekések már a szegényparasztok rétegébe sorolhatók.

A parasztság zömének a szegényparasztok rétegébe kerülése a Tisza-vidéken ebben az időben általános jelenség. A közvetlen környéken ebben a tekintetben még az igarinál is rosszabb a helyzet. Az egy háztartásra jutó kisholdak átlagos száma az úrbérrendezés előtt néhány Tisza-vidéki faluban a következő: Poroszlón 7, Sarudon 7, Tiszafüreden 3, Tiszanánán 6, Tiszaszőlősen 8, Tiszaigaron 8, Tiszaörsön 10, a megye északi községeiben emelkedik, legnagyobb a pétervásárai járás magánbirtokú irtásfalvaiban, itt gyakran eléri a 30–40 holdas átlagot. Különös jelenség, hogy a paraszt ott a legszegényebb, ott van a legkevesebb földje, ahol legnagyobb a határ, ahol legtöbb földet igényelhetne. Az urakat ekkor még nem kereshetjük a jelenség hátterében, hiszen Igaron 1770-ben csupán Trásyénak van jelentéktelen szántó-vető major-gazdaságuk, a környéken sincs még – Kócs-pusztá kivételével – komoly szántógazdálkodást folytató majorüzem. Az urak csak azokon a területeken csapnak le a parasztföldekre, ahol a jó minőségű talaj kifizetődő vállalkozással teszi a saját üzemű szemtermesztést.

Talán az igari és általában a Tisza-vidéki parasztok krónikus igaerőhiánya áll az alacsony földátlagok mögött? Ha valahol a megyében komoly és eredményes szarvasmarha-tenyésztés folyik a 18. század közepén, akkor éppen a tiszafüredi járás áll az első helyen. 1735 táján a parasz-

tok fele itt kizárólag marhatenyésztésből él. Az igari jobbágyságok bármelyike három-négy éven belül saját gazdaságában, tenyésztés útján kellő számú igásállathoz juthat. Mégis: megszaporodott igaerejét, ökrét nem új szántóterület megművelésére fordítja, hanem eladja, ez a legfontosabb paraszti árucikk, amelynek piacon való értékesítése az egyetlen komoly pénzforrás.

Az Igar környéki paraszttársadalom rétegződésének futólagos szemléje is arról győz meg, hogy itt 1770 körül nincs még olyan gazdagparaszti réteg, amelynek vagyoni ereje elsősorban a szántóterületen alapulna. Földesúr és paraszt még egyformán fél az erősebb szemtermesztéstől. Rászorul a gabonára, a földre, hiszen maga is, állatállománya is annak termékeiből él, de csak annyi gabonát termel, csak annyi szántót művel meg, amennyi létfenntartásának biztosítására feltétlenül szükséges. A század közepén a tiszántúli talaj a többi megyerészhez viszonyítva kétszer annyi munkát igényel, de feleannyit fizet. Az 1828. évi összeírás szerint a helyzet ebben a tekintetben még a 19. század első évtizedeire is alig javult valamit: ekkor is másfél mérő területet kell megmunkálni egy mérő vetőmag alá. Trágyázás az egész 18. század folyamán nincs, még 1828-ban is tüzelőnek használják a trágyát. A tiszai tájak kegyetlen természeti adottságai irányítják az úrbérrendezés előtt az e tájra települt paraszttársadalom rétegződését, ez a tájjelleg pedig a földművelést ekkor még második helyre szorítja az állattartás mellett. Ezenkívül nem lehet figyelmen kívül hagyni a gyűjtögető életformák hagyományait sem, amelyek az egész 18. század folyamán – bár egyre gyengülő mértékben – mégis élnek, és különösen a halászat révén éppen a szegényparaszti réteg számára nyújtanak némi életlehetőséget. Az Igartól nem messze fekvő pusztataksónyiakról írja 1731-ben földesuruk, Szeleczy Márton: „Pénzt semmiből sem kaphatnak, magam sem tudom, honnan élhetnek. Szántáson nem kapnak, szöllejek nincsen, juhok nem tartanak, kívül bárány esnék, csak az halbul éhetetlenül tengődnek. Hacsak a vármege az Tiszán túl való népre száz pálcabüntetés alatt nem fogja megparancsolni, hogy ki vonós marhát tartson, szántson, vessen, szőlőt csináljon és eggyel-mással gazdálkodjék, kereskedjék; mindörökké éhetetlen lesz ennek a földnek népe.”³⁰ Természetesen a földesúr eme kesergése főleg az elmaradt gabonadézmának szól, de bizonyítékát adja annak is, hogy a kezdetleges gazdasági formákat legtovább megőrző tiszántúli tájakon a kedvezőtlen talajviszonyok még a 18. század második felében is kilátástalanná teszik a nagyobb mértékű gabonatermesztést, a mezőgazdasági művelés technikája igen hosszú utat kényszerül bejárni addig, míg a sovány földet folyamatosan és kielégítően termővé sikerül alakítani. A rajta élő paraszttársadalom éppen ezért igen kezdetlegesen és lazán rétegződött társadalom, a jobbágyság még csak fél lábával lépett rá a gabonatermesztés útjára, zöme a szegényparasztok soraiban, a „szükséges termék” fogalomkörén belül a nincstelenség határán ingadozik az igaerőben, évenkénti földosztásban mutatkozó, de sosem jelentékeny, apró-cseprő vagyonsváltozások lassú egy helyben topogásával.

6. Az úrbérrendezés 1771–1772

A fentebb ismertetett paraszti rétegződést Mária Terézia 1771-ben végrehajtott úrbérrendezése megváltoztatta. A változásokat az úrbérrendezés előtti és utáni helyzet egybevetése mutatja meg. (6. számú táblázat)

6. táblázat
Teleksorolás az úrbérrendezéskor

	<i>Telekállomány</i> úrbérrendezés előtt után (telek)	<i>Belsőség</i> úrbérrendezés előtt után (mérő)		<i>Szántó</i> úrbérrendezés előtt után (hold)		<i>Rét</i> úrbérrendezés előtt után (kaszás)		
1. Korda István	1/2	1	1	9	15	2	6	Széky Zsigmond jobbágjai
2. Görbe István	1/4	3/4	1/2	10	7 1/2	2	3	
3. Nagy Mihály	1/2	2	1	14	15	3	6	
4. Tóth János	1/2	2	1	14	15	3	6	
5. Nagy István	1/4	2	1/2	9	7 1/2	2	3	
6. Fekete István	1/4	1	1/2	9	7 1/2	2	3	
7. Kovács Sámuel	1/8	1 2/4	1/4	7	3 3/4	2	1 1/2	
8. Nagy János	1/4	1	1/2	8	7 1/2	1	3	Széky Pál jobbágjai
9. Szabó Ferenc	1/4	1/4	1/2	6	7 1/2	1	3	
10. Tóth János	1/8	2/4	1/4	4	3 3/4	1	1 1/2	
11. Bihari János	1/2	1 1/2	1	14	15	4	6	Koós István jobbágjai
12. Szarvas Pál	1/4	3/4	1/2	7	7 1/2	2	3	
13. Petrus István	1/4	1	1/2	14	7 1/2	4	3	
14. Petrus András	1/8	–	1/4	–	3 3/4	–	1 1/2	új
15. Kulcsár János	3/4	2	1 1/2	14	22 1/2	2	9	Vinczéné jobbágjai
16. Kovács Gábor	1/2	1	1	7	15	2	6	
17. Tóth András	1/8	–	1/4	4	3 3/4	1	1 1/2	háztalan zsellérből
18. Báth Gergely	1/4	2/4	1/2	7	7 1/2	2	3	Papszász Györgyné jobb.
19. Kálmán János	1/2	1 2/4	1	13	15	4	6	
20. Szarvas Gergely	1/2	12/4	1	13	15	4	6	
21. Potornai Márton	1/2	1 1/4	1	13	15	2	6	
22. Botfalusi István	1/2	1 1/4	1	13	15	2	6	
23. Csorba György	1/2	1 1/4	1	13	15	2	6	
24. Vendégi János	1/2	1 1/4	1	13	15	2	6	
25. Kálmán György	1/8	1 2/4	1	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	
26. Süveges Mihály	1/2	1 2/4	1	13	15	2	6	
27. Mészáros György	1/8	3/4	1/4	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	
28. Halmai István	1/2	2	1	13	15	2	6	
29. Gulyás János	1/8	3/4	1/4	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	
30. Hajdu István	1/4	3/4	1/2	13	7 1/2	2	3	
31. Kovács Márton	1/2	–	1	–	15	–	6	
32. Nagy István	1/2	1 1/2	1	13	15	2	6	
33. Botfalusi Márton	1/8	3/4	1/4	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	
34. Zilahi János	1/4	3/4	1/2	6 1/2	7 1/2	1	3	
35. Potornai Gergely	1/4	1	1/2	6 1/2	7 1/2	1	3	Papszász Györgyné jobb.
36. Németh János	1/8	1	1/4	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	
37. Nemes István	1/8	1	1	6 1/2	15	1	6	
38. Takács Gáspár	1/4	1	1/2	13	7 1/2	2	3	
39. Potornai Mihály	1/4	1	1/2	6 1/2	7 1/2	1	3	
40. Oláh Bálint	1/4	1	1/2	6 1/2	7 1/2	1	3	
41. Diószegi János	1/8	3/4	1/4	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	gyalogból

	Telekállomány úrbérrendezés előtt után (telek)	Belsőség úrbérrendezés előtt után (mérő)		Szántó úrbérrendezés előtt után (hold)		Rét úrbérrendezés előtt után (kaszás)		
42. Boros János	1/8	3/4	1/4	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	gyalogból
43. Kovács György	1/8	3/4	1/4	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	gyalogból
44. Oláh János	1/8	1	1/4	6 1/2	3 3/4	1	1 1/2	
45. Bódi György	1/4	1	1/2	16	7 1/2	4	3	Trásy Imre jobbágysai
46. Szele András	1/2	1 2/4	1	16	15	4	6	
47. Csótó István	3/4	2	1 1/2	16	22 1/2	4	9	
48. Lengyel Mihály	1/2	1	1	8	15	2	6	
49. Veres György	1/4	1	1/2	8	7 1/2	2	3	
50. Hegedüs Albert	1/4	1	1/2	4	7 1/2	1	3	
51. Pótsik István	1/4	1 1/2	1/2	16	7 1/2	4	3	Trásy-jobbágysok
52. Fehér István	3/4	1	1 1/2	16	22 1/2	4	9	
53. Sütő György	1/4	1	1/2	4	7 1/2	1	3	gyalogból
54. Zaki György	1/4	1	1/2	8	7 1/2	1	3	gyalogból
55. Takács Márton	1/4	1	1/2	8	7 1/2	1	3	gyalogból
56. Fagarasi István	1/4	1	1/2	8	7 1/2	1	3	gyalogból
57. Pónus Mihály	1/4	1	1/2	4	7 1/2	1	3	
Község	1	–	–	–	22	–	–	
	ZSELLÉREK							
Sebestyén János	házas zsellér	1/4	–	3	–	1	–	Széky Zsigmond részén
Bihari István	házas zsellér	1/4	–	3	–	1	–	
Nagy Mihály	háztalan zsellér	–	–	–	–	–	–	
Végh Gergely	házas zsellér	1	–	6	–	1	–	Vinczéné részén
Görbe Mihály	házas zsellér	1	–	14	–	2	–	
Röcsei Mihály	házas zsellér	3/4	–	6 1/2	–	1	–	Papszászné részén
Kálmán András	házas zsellér	3/4	–	6 1/2	–	1	–	Papszászné részén
Bán Mihály	házas zsellér	3/4	–	6 1/2	–	1	–	Papszászné részén
Gyöngyösi György	házas zsellér	1/4	–	3	–	1	–	Papszászné részén, jobbágysból
Szűcs György	házas zsellér	3/4	–	3	–	1	–	Papszászné részén
Hegedüs György	házas zsellér	2/4	–	3	–	1	–	Papszászné részén
Vincze Márton	házas zsellér	2/4	–	3	–	1	–	Papszászné részén
Kovács János	házas zsellér	3/4	–	3	–	1	–	Papszászné részén
Virág György	házas zsellér	2/4	–	3	–	1	–	
Kovács Márton Zilai Gábor Molnár István Gyienes István	Papszászék háztalan zsellérei, úrbérrendezés előtt és után egyformán nincstelenek							
Csorba Mihály	házas zsellér	1	–	4	–	1	–	Trásy-részen
Szabó György	házas zsellér	1	–	4	–	1	–	Trásy-részen
Molnár András	házas zsellér	1	–	8	–	2	–	Trásy-részen
Szalai János	házas zsellér	1	–	8	–	2	–	Trásy-részen
Bernát András	házas zsellér	1	–	4	–	1	–	Trásy-részen
Szabó István	házas zsellér	1	–	4	–	1	–	Trásy-részen
Korda Gergely	háztalan zsellér	–	–	–	–	–	–	

A részletadatok eredményei összegezve:

	Úrbérrendezés	
	előtt	után
ekés-telkes jobbágy	48	57
gyalog-házás zsellér	25	19
háztalan zsellér	7	6

A telek-, illetve birtoknagyság-csoportok tekintetében az urbárium által létrehozott állapot a következő:

3/4 telkes, vagyis 22 és fél holdas	3 jobbágyfő
1/2 telkes, vagyis 15 holdas	18 jobbágyfő
1/4 telkes, vagyis 7 és fél holdas	23 jobbágyfő
1/8 telkes, vagyis 3 és fél holdas	13 jobbágyfő

A rendezés előtti helyzethez viszonyítva:

	Úrbérrendezés	
	előtt	után
földnélküli	6	25
1–4 holdig	18	13 1/8 telek
5–8 holdig	30	23 1/4 telek
9–16 holdig	26	18 1/2 telek
16 holdon felül	–	3 3/4 telek
22 hold: község	–	1 egész telek

Ezek a számadatok azt igazolják, hogy az úrbérrendezés az igari parasztföldek birtokát a korábbi állapothoz képest kedvezőlenebb elosztásban rögzítette.

Az egykori gyalogokat most már véglegesen házas zselléreknek minősítették, ezek az úrbéri rendelkezések értelmében telki földet többé nem kaphattak.

A telkes jobbágyok telki állományát ugyancsak az urbárium utasítására a legutóbbi földkiosztás területének megfelelően kellett az ugyanakkora földhasználatot engedélyező telekkategóriába besorolni. Az urbárium a harmadosztályúnak minősített Igaron 30 holdban szabta meg az egész jobbágytelek szántóilletőségét. Így azok az egész ekés jobbágyok, akik az utolsó nyilas osztás során 9–16 holdat kaptak, most 15 holdas féltelkesekké minősültek, akik korábban félekések lévén 5–8 holdas kiosztásban részesültek, most 7 és fél holdas negyedtelkesek lettek, azon gyalogok pedig, akik az utolsó földközösségi kiosztás során 3–4 holdas földet kaptak, az úrbéri táblázatba végérvényesen mint 3 és háromnegyed hold telki szántóilletőséget bíró nyolcadtelkesek íratlak be.

A közölt név szerinti összehasonlító táblázat több esetet hoz fel arra, hogy az új földjuttalékot magasabb telekkategóriává egészítették ki (1., 15., 16., 37., 47., 48., 52., 53., 57. számú telek esetében). De sokkal gyakoribb a megengedettnél alacsonyabb telekkategóriába sorolás (feltűnő: 7., 13., 25., 27., 29., 30., 33., 36., 38., 41., 42., 43., 44., 45., 51. számú telek esetében).

Az egyes parasztgazdaságokra nézve a vetésterület további csökkenését eredményezte a háromnyomásos rendszer bevezetése, a földközösség megszüntetése, a határ mérnöki felmérése után végrehajtott végleges telekkiszabás. A határt most mindenekelőtt három nyomásra osztják föl, mindegyik nyomásban elkülönítik egymástól a földesurak részbirtokait, ezeken belül – nem is egy, hanem két-három darabban – véglegesen kiszabják a telkes jobbágyok szántó- és rétilletőségét, a fennmaradó terület a földesúr allodiális földje lesz. A háromnyomásos gazdálkodásnak és a szilárd telekrendszernek a kötelező bevezetése az urbárium rendelkezése folytán az évi vetésterületet a réginek kétharmadára csökkentette. A nyomáskény-

szer következtében az egyik nyomásba csak őszt, a másikba csak tavaszt vethetett a gazda, a harmadik nyomásban kiszabott földjét egy évig ugar gyanánt pihentetnie kellett. Igar község őszi vetésterülete ennek folytán 1773-ban mindössze 172 hold. Az őszi terméseredménye 678 mérő búza, 327 mérő árpa, 67 mérő zab; csak fele az egész község évi szemestermény-szükségletének.³¹ A tavaszi vető alá került második nyomás nem adott gabonaneműeket.

Az új rend következményeit, a vetésterület csökkenését előre látó igariak egy része szívesen fölvállalt volna nagyobb telkeket. Igényüket a földesurak azzal hárították el, hogy „a jobbágyföldek terjedelme nem teszi lehetővé kívánságuk teljesítését”, de megígérik, hogy a mérnöki felmérés során esetleg mutatózó maradványföldekből telkeket alakítanak.³²

A mérnöki felmérés megtörtént, de új telkek nem keletkeztek, sőt a kiszabott telkeket is igen veszélyesen fenyegették az ez idő tájt kialakuló földesúri majorok. Az úrbérrendezés következtében az igari parasztság átlép a földközösség romjain fölépített magánbirtokú szilárd telekrendszerbe. 1771 ezzel új korszakot nyit életükben. Megnyitja a földjük, pénzük, termésük, munkaerejük minél teljesebb kisajátítására törő földesúri majorokkal vívott fel-
őrlő harcok korszakát.

7. Az urasági majorok

Az allodiális gazdálkodás 18. századi kialakulása és a 48-as jobbágyfelszabadítás idejéig látható további fejlődése eme tiszántúli köznemesi faluban lényegesen más képet mutat, mint például Festetich herceg nyugat-dunántúli uradalmaiban. A sorozatos falupusztulásokat hozó történeti sors, a talaj silánysága, a sárba, porba süppedt alföldi tájnak a nagyobb piacoktól való távolsága két évszázadon keresztül állandóan mint az ütemesebb gazdasági fejlődés kerékkötője jelentkezik. Ez a kötöttség, a nyugathoz viszonyított hátramaradás pedig éppen a kisnemesi és köznemesi allódiумoknál a legszembetűnőbb.

A majorgazdálkodás vonatkozásában a földnek tőkés tulajdonná válása során általában a következő három fokozatot szokták megkülönböztetni: *a)* a robotmunkára felépített majorgazdálkodást, feudális gazdaságot, *b)* a ledolgozási rendszerrel kapcsolatos átmeneti formákat és *c)* a túlnyomóan bér munkán alapuló, tőkés árutermelő gazdaságot.

Az igari allódiумoknak hosszú utat kellett megtenniük addig is, míg az első helyen jelzett gazdasági formát, a robotoltató gazdálkodás fokát elérték. Fejlődésük nem megy séma szerint, nem egyenes vonalú, hanem tele van kitérésekkel, zökkenőkkel. A bérleti forma különféle változatainak alkalmazása folytán a feudális szövevényektől sohasem tudnak egészen megszabadulni, vagyis a harmadik helyen jelzett bér munkás-tőkés árutermelő gazdálkodást tiszta formájában sohasem tudják megvalósítani.

Az öncélú földesúri majorüzem megindulása előtt Igar egész határa praedium, puszta volt 1682-től 1744-ig, elpusztulásától újratelepítése idejéig. Elgyöpösödött, legelővé vált szántóföldjei, a Töviszeg bozóttá vált egykori kaszálói, erdei, vízi haszonvételei a Székyek helyébe lépett zálogbirtokosok praediális-allodiális gazdaságának alig jövedelmező jószágai, beneficiumai lettek. A pusztai majorföldek hasznosításának lehetőségei igen szűkösek, a jövedelmezőség hasonlóképpen. Ahol jobbágyi roboterő hiányában a puszta földjein szántógazdálkodást nem tud a földesúr bevezetni, ott csak a hosszabb-rövidebb lejáratú bérleti formákat alkalmazhatja, szomszédos falvak népének legelő céljára adja bérbe, együttesen fizetendő bérösszegért vagy az odahajtott állatok után darabszám szerint szedett legelőbér fejében. A bérleti formának jövedelmezőbb fokát képviseli a pusztán található kaszálórétek vagy az esetleg itt-ott feltört szántóföldek bérbeadása pénzbeli fizetség, dézsma vagy éppen robotszerű szénakaszálás, felgyűjtés, szénabehordás ellenében. Igar-pusztát a talaj silánysága miatt földesurai főként

7. tábla
A parasztföld sorsa a tiszafüredi járásban

	Összes szántó (katasztrális hold)				Földesurak
	1788	1866	1896	1936	
Tiszaigar	2707	1790	3572	4123	köznemesek
Tiszafüred	8377	8197	13724	16408	köznemesek
Tiszaszőlős	1831	2351	5332	6082	köznemesek
Örvény	605	972	1018	1032	püspökség egyedül
Sarud	1217	3428	5893	6854	püspökség egyedül
Tiszanána	3088	5270	9468	10 502	püspökség egyedül
Tiszaörs	1948	3445	4539	4750	püspökség egyedül
Nagyiván	2271	2254	2254	2833	káptalan egyedül
Poroszló	3703	4223	7016	9571	káptalan, Orczy, Károlyi gróf

	Jobbágyszántó				Telki állomány		
	az úrbérrendezés (1771)		elkülönzés		1771 után	1851-ben	urasági szántó 1788-ban
	előtt	után	idején (év)				
	kishold		kishold		telek		kat. hold
Tiszaigar	616	558	467	1864	18 5/8	11 1/8	2222
Tiszafüred	263	1881	1471	1864	52 1/4	49 5/18	6876
Tiszaszőlős	769	1004	1365	1864	31 3/8	33 2/8	881
Örvény	–	–	957	1857	–	15	123
Sarud	430	1224	2082	1860	41	48 1/4	–
Tiszanána	1734	4185	4044	1859	116 1/4	131 1/4	69
Tiszaörs	680	2484	2609	1854	83 2/8	79 1/8	249
Nagyiván	889	865	2228	1863	23 1/4	31	105
Poroszló	2060	1939	?	?	72 1/4	82 3/4	1654

8. tábla
A tiszafüredi járás II József népszámlálásakor (1787) és a lélekszám további alakulása

	Házak	Családok	Nemesek	Iparos, keresk.	Jobbágyok	Zsellérek	Egyéb	1787	1816	1821	1830	1840	1849	1860	1949
Tiszaigar	168	229	21	2	63	144	56	1094	1181	1222	1320	1421	1250	1361	1661
Tiszafüred	561	671	104	63	115	468	160	3499	3981	4219	4376;	4668	4727	6228	10 651
Tiszaszőlős	237	253	110	1	83	140	71	1387	1651	1668	1531	1969	2157	2624	2727
Örvény	37	55	–	–	22	39	–	285	295	351	350	384	377	521	828
Tiszanána	318	399	73	3	181	172	87	2054	2701	2642	3061	2840	2949	3185	4874
Sarud	102	167	10	–	70	90	34	892	1186	1270	1464	1618	1493	1631	3261
Tiszaörs	121	177	5	1	75	121	41	997	1077	1172	1264	1137	1366	1408	2626
Nagyiván	120	209	3	–	50	170	52	1143	1432	1715	1991	2000	1961	2132	2348
Poroszló	410	505	116	15	141	305	83	2615	3224	3394	4426	5635	4047	4015	5085

legelőbérlet formájában hasznosították, de több adat van arra is, hogy területén a szomszédos falvak népe földeket tört fel, szántott, kaszált.

A falu benépesítése megadta a lehetőséget a helybeli majorüzemek megszervezésére. A telepítési szerződés azonban hét évre robotmentességet biztosít az új telepeseknek; robotoltató majorüzem még nincsen. Ehelyett valamennyi földesúr állattartó gazdaságot létesít. 1750-ben már urasági ispánok, urasági csordákat gondozó pásztorok vannak Igaron.³³ Amikor a jobbággyokkal kötött telepítési szerződés lejár, 1752 után a Széký–Papszász és Vincze uraságok a falu nyolevan százalékát kitevő birtokrészükön továbbra is csupán állatokkal bajlódhatnak, jobbággyaik a robotkötelezettséget pénzen váltják meg, természetben csak annyit robotolnak, amennyi a majorbeli marhaállomány ellátásához szükséges. 1770-ben „mint a Széký-részen valók fellyebb megmondott (5 frt) készpénzfizetésünkön felül egy nap kaszálván, azt feltakarván bérhordottuk, a dézmagabonát Miskoltzra felhordottuk és forspontoztunk olykor annyi erővel, amint parancsoltatott. Pap [helyesebben: Papszász] Györgyné asszonyom részin levők hasonlóképpen a feljebb írt készpénzfizetésen kívül a dézmaéletet ugyan Miskoltzra feltakartuk és egy nap kaszált szénát feltakarván bérhordottuk és ennél egyebet nem robotáztunk. A Trásy urak részin lévő pedig circiter 13 esztendőtil fogvást (1757 óta) semmi készpénzt nem fizettünk ez napig, hanem robotáztunk minden contractus nélkül. Aminémű munkára szüksége volt az uraságnak, ugymint: szántásra, hordásra, szekerezésre olyan erővel tudniillik, amint parancsoltatott. Nemkülönben aratásra, kaszálásra, kapálásra és más afféle kétkézi munkára hajtattunk.”³⁴

A saját kezelésű majorkodásban a Sréter–Trásy-féle negyedrés (Tussay utódai a Rádai–Darvas birtokrészen) járt elől. A másik negyedrészes, Vincze Pál is erős ütemben építi ki állattartó majorságát. 1750-ben azért inteti Sréter provizorát, mert ez állítólag idegeneknek bérfizetés ellenében legeltetést enged az igari határban. Sréter szerint ez nem felel meg a valóságnak, az urasági csordában az urasági cselédek és béresek (servitorum et mercenariorum) állatain kívül idegen állatok nincsenek.³⁵ Az urasági állattenyésztés kereteinek bővítése egyelőre csak az urak egymás közti viszonyában okoz múló súrlódásokat, tiltott legelőfoglalásokat. Az 1757. évi osztály során – szokás szerint – közösrre hagyták a legelőt, „pro communi excindálták, hogy az compossessorok közül senki magának semmi privatumot cum leasione juris dominalis reliquorum maga jussára ne tulajdoníthasson”. Mégis Vincze uraság 1760-ban már a második épületet emeli a közös legelőn, a marhajárás ösvényén, a helység keleti végén.³⁶

Az 1757. évi földesúri osztály megszüntette a majorsági táblák kihasználásának, elkerítésének legfőbb akadályát, a falu egész határára kiterjedő közös birtokjogot. Bár Székýék kérték a birtokközösség felszámolását, mégis az úrbérrendezésig kitartanak az állattenyésztő majorkodás mellett. Trásy Imre azonban a neki jutott negyedrészen elkeríti, különválasztja a szántóföldeket a földművelő allódium számára, jobbággyait is robotoltatja. Jobbággyainak robotja éppen az osztály végrehajtásának évében, 1757-ben kezdődik.

Az úrbérrendezés a földközösség megszüntetésével, a magánbirtokú szilárd telekrendszer bevezetésével és a jobbággyilletőségeknek a határ állandó pontjain való végleges kimérésével állítja új helyzet elé a földesurakat a majorgazálkodás kérdésében. Végeredményben a körülbelül 2500 hold szántóföldből az újonnan alakított 18 5/8 telek szántóilletősége címén alig 558 kishold került az úrbéres parasztnak kezére, mégpedig ezúttal véglegesen, a határ három nyomásában, állandó mezsgyék közé mérnökileg kimérve. A fönnmaradt közel 2000 hold, az összes szántóterület negyötöde a földesurak ölébe hullott, ugyancsak szent és sérthetetlen határmezsgyékkel körülvéve, a nemesi tulajdonnak kijáró mindennemű jogvédelem bátyáival megerősítve.

Az urbárium az egész jobbággytelek évi robotkötelezettségét 52 ígásnapszámban állapította meg az egész ország területére kötelező hatállyal. A talajviszonyok különbözőségének teljes figyelmen kívül hagyása éppen az alföldi részeken teremtett a parasztnak számára súlyos új helyzetet. Az 52 napos ígásrobot talán nem jelentett a korábbihoz képest súlyosabb terhet

a jó termőtalajú Dunántúlon, esetleg még Heves megye termékeny Tarna és Gyöngyös járásában sem, ahol a robotváltság összege egy egész telek után évi 30-40 forint körül járt, de indokolatlanul túlzott fölértékelést jelentett a sovány tiszántúli talajokon, például Igaron, ahol az egész ekés évi robotváltsága korábban 5 forint volt. Ennek a talajnak 30 holdja nem éri meg az 52 igásnapszámot, sem az annak minimális váltságaként felszámítható 18 forintot.³⁷ Az egész tiszafüredi járásban az úrbérrendezés éppen azáltal teremtett a korábbinál sokkal súlyosabb helyzetet a parasztságra nézve, mert a silány talaj után alig vagy egyáltalán nem robotoló és inkább csekély pénzbeli váltságot fizető taksás jobbágyok nyakába varrta az aránytalanul magasra értékelt robotkötelezettséget. A tiszafüredi parasztság kézzel-lábbal tiltakozott, húzódott a számára szokatlanul súlyos terhet jelentő telkektől, a telkeket az úrbérrendezés során hatósági erőszakkal kellett rájuk kényszeríteni.³⁸

Az úrbérrendezés tehát végső hatásaiban ezen a tájon a föld fölértékelését eredményezte az utána járó feudális robotteher túlméretezésével. A parasztföld ezzel egy csapásra jövedelmező termelőeszköz lett a földesúr számára.

Még ennél is erősebb értékgyarapodást ért el az urasági allodiális-kuriális föld. A paraszttelkek céljára lekötött úrbéres földnél mindig nagyobb értéket képviselt a földesúr kizárólagos rendelkezése alá tartozó allodiális, urasági föld, főleg azért, mert ez, nemesi ingatlan lévén, mentes volt mindennemű állami, vármegyei adó és a közterhek egyéb fajtái alól, még akkor is, ha azt történetesen paraszt bérelte. A paraszt kapva kapott az allodiális földek bérlete után éppen azok köztehermentessége miatt, szívesen fizetett érte drágább bérletet a földesúrnak, mert ez a bérösszeg még így is kevesebb, mint az ugyanakkora telki földje után a földesúrnak és az államnak fizetendő terhekegyüttvéve. A kettős adóval terhelt úrbéri földjeit szívesen egészíti ki majorsági földek bérletével. Ezeknek a bérföldeknek az állami adótól való mentessége következtében földesúr is, paraszt is megtalálja számítását.

A bérbe adott nemesi földek terményeiből a földesúr törvény és szokásjog alapján nem a kilenced, hanem a súlyosabb heteddézsma szedésére jogosult évszázadok óta. 1824-ben az igari szőlők egy része heted-, egy része pedig ötöddézsma alatt áll, de a jobbágyi eredetű úrbéres szőlőket kilenceddézsma terheli.³⁹ Mégis inkább a bérösszegek megállapításánál, valamint az előfogat-, a fuvarkötelezettség túlméretezésével nyílt meg a lehetőség a majorsági földek minél jövedelmezőbb bérbeadására. A nemesi földek bérleti viszonyainak megállapításába se uralkodó, se vármegye, se szolgabíró nem szólhat bele, a nemesi földekkel való kizárólagos rendelkezés jogát a Hármaskönyv sziklaszilárd jogi építményei a földesúr számára biztosítják.

Mialatt tehát az úrbéri földek vonatkozásában a feudális robotterhek felszámolása következtében maga a „jobbágyvédő” urbárium lesz a legfőbb törvényes jogcím és fegyver a fokozott földesúri kizsákmányolásra, addig az allodiális földek esetén a bérleti feltételek évről évre való felemelése válhat a végletes zsarolás eszközévé. De hiszen a parasztot senki sem kényszerítette allodiális föld kiárendálására – mondhatná valaki. Az urak eleinte, az úrbérrendezést követő években, csakugyan olyan taktikát folytatnak, amelynek következtében az állami adómentességet élvező allodiális földek bérlete valóban kedvezőbb a parasztra, mint az újabb úrbéri telekrészek felvállalása. Megindul a parasztság beáramlása az allodiális földbérletekbe nemcsak mellékes haszonvétel formájában, az úrbéri földek kiegészítése céljából, hanem kialakul egy olyan kisparaszti réteg is, amelynek úrbéri földje, telke egyáltalán nincs, kizárólag allodiális földek bérletéből él. Ezek a parasztok alkotják az úgynevezett kuriális – nem úrbéri – zsellérek rétegét. Ezek élete kizárólag a földesúrtól függött. Lakást az uraság a maga adómentes nemesi kúriájában adott nekik, vagy nemesi telken építettett számukra lakásokat; földet is az uraság kegyelméből kaptak. Részben bérlők, részben cselédek. Kiszolgáltatottságuk a földesúri akarattal szemben tökéletes, egyezkedésre, kikötésre nem is gondolhatnak, különben máról holnapra kiteszik őket a házból, földből. Az allódium a 19. század elejére mindenütt kitermelte a maga udvartartását, a kuriális zselléreket.

Tiszaigaron előbb az úrbéres parasztoknak adják bérbe az egész Papszász-allódiumot, amely a jobbágyságok számából következtetve a legnagyobb birtokrészt képviseli. 1772. március 3-án a következő bérleti szerződés jött létre a Papszász-jobbágysággal: „Mi az urbarialis regulationak tenorát által értvén, Papszász Györgyné asszonyunknak mint földesasszonyunknak authorisalt plenipotentiaariusaiával Papszász György és Veresmarty János urainkkal mind földesurainkkal az alant kitett rend szerint accordáltunk. 1) Következő újesztendő napig exárendálván az majorságbéli földeket ususunkban lévő szántóföldekkel és kaszálókkal együtt, tartozni fogunk titulált asszonynak árendát fizetni 340 vonás forintokat. 2) Mindennémű termésből a désmát az eddig való mód szerint kiadni és mind szalmául, mind szemül a szokott helyre szállítani. 3) Az titulált asszony számára kaszálni szokott kaszálórétet úgy, mint eddig, minden munkájára nézve véghöz vinni tartozunk.”⁴⁰ A bérleti szerződést a következő évekre is megújították.

A majorföldeket a jobbágytelkek mintájára szokták részekre tagolva a felvállaló jobbágy bérletébe átadni. 1805-ben néhai Kovács András és Trásy Borbála árváinak allodiális földjeiből öt taksás használ egynegyed-egynegyed szesszió szántóföldet és kaszálót heteddézmára.⁴¹ Ezek az allodiális földek 1805-ben a füredi oldalon lévő nyomásban, a két szőlő közti nyomásban és a Kettős határon levő nyomásban fekszenek, de a Hasznos háton nyomáson kívül is van 50 mérős urasági földjük. Kovácsék a Nagyerdőben és a Körtvélyesen használnak allodiális kaszálórétet, a külső és belső szőlőben majorsági szőlőket, de a jobbágyságok kezén lévő porciós, adóköteles szőlőktől is bejön évente húsz hordó bor, egri mértékkel mérve. A halászóvíz árendájából évente hét forintot kapnak, nád és gyékény a Tó körül bejön nekik évente körülbelül ezer kéve.

Arra nézve, hogy a többi földesúr is bérletbe adta allodiális földjeit, okiratszerű bizonyíték nincsen. A bérletrendszer divatozik a szomszéd Poroszlón is, itt 1782–1787 között évről évre mindhárom földesúr – Orczy, Károlyi és az egri káptalan – bérbe adja taksásainak allodiális földjeit.⁴² Mindegyik allódium nehezen rendezkedett be a saját kezelésű szántógazdálkodásra, az ötszáz holdas majorüzem megindításához bizonyos tőkére, felszerelésre és megfelelő gazdasági szakismeretekkel rendelkező személyzetre van szükség. 1808-ban mindössze egy provizor és egy urasági gazda van Tiszaigaron.

Mária Terézia úrbérrendezése bőkezűen látta el földdel az urakat. Erre nézve álljon itt az allodiális szántóföldek terjedelméről a II. József 1788. évi felmérése során készült kimutatás.

Széky Zsigmond	425 kat. hold szántó
Széky Pál	145 kat. hold szántó
Papszász István	205 kat. hold szántó
Papszász György	173 kat. hold szántó
Kovács András, Trásy Borbála férje:	251 kat. hold szántó
Vincze Zsuzsánna	157 kat. hold szántó
Deme Márton, Papszász-vonal	86 kat. hold szántó
Veresmarty János, Papszász Mária férje	168 kat. hold szántó
Bátki Erzsébet	48 kat. hold szántó
Kubinyi Lajos, Széky Julianna férje	102 kat. hold szántó
Bay Ferenc	140 kat. hold szántó
Babosy Anna, Trásy Anna leánya	126 kat. hold szántó
Koós István, Széky Borbála fia	123 kat. hold szántó
Barkasy József, Papszász Sára fia	32 kat. hold szántó
Dapsy László, Papszász-vonal	32 kat. hold szántó
Úrbériség	484 kat. hold szántó

Ez a 2200 holdnyi nemesi szántó az 1866. évre visszaesik 1300 holdra, bizonyítékaul annak, amit az igari jobbágyok 1834-ben panaszkodva emlegetnek: a mocsarak, vizek miatt évről évre kisebbedik, változik a határ. Az a terület, amelyet II. József földmérő 1788-ban urasági szántó-föld gyanánt jegyzékbe vettek, csak felső határérték, és semmi esetre sem jelenti azt, hogy minden évben valóban eke alá is kerül. A szántók közé ékelődő sok apró vízállást a földmérők szántónak tüntették fel, ennek tárgyi alapja bizonyára csak annyi volt, hogy e területek pár éves időhatáron belül egyszer valóban felszántattak, de állandó művelés alatt nem állottak. 1866-ban már a nemesi földek is adókötelesek; érthető, ha az urak a ritkán szántható vizes részeket ezúttal a hasznavehetetlen földek közé soroltatják.

8. Tiszaigar – zsellérfalu

A földközösségi falu rétegződését az úrbérrendezés két szempontból is hátrányosan módosította: a gyalogok nagyobb részét föld nélküli házas zsellérré degradálta, s ezzel egy csapásra megteremtett egy 25 háztartásból álló föld nélküli csoportot. Másrészt a telekilletőség végleges rögzítésével megmerevítette az addig rugalmas társadalmi kereteket, nagyobb telek birtokába emelkedni ezután még akkor sem lehet, ha történetesen a jobbágy nem válik az urasági majorok függvényévé. Ebben az új társadalomban Tiszaigar parasztjai számára csak egy út lehetséges: lesüllyedni a nincstelenség mélypontjára.

A parasztság különböző mértékű és ütemű proletarizálódása 1771 és 1848 között mindenütt megfigyelhető jelenség, de a tiszafüredi járás területén Igar zselléresedése a legerősebb. A zsellérek száma ennek a tájnak a többi falvaiban 1851-ben a telkes jobbágyok számának kétszerese, esetleg háromszorosa, Igaron pedig ötszöröse. Ez a súlyos mértékű zselléresedés már nem a talajviszonyok következménye. A földesurak egyrészt közvetlenül törnek a telekbirtokot nyert parasztgazdaságok földjére, s 1848-ig a telkesek fele részét teszik földnélkülivé, másrészt az urbárium merev rendszerét törvényes jogcím gyanánt alkalmazva közvetett úton zárják el a felnövő parasztivadékok, esetleg újonnan beköltöző nincstelének elől a telekvállalás, földhöz jutás útját. A kitűzött cél kettős: növelni az allódium területét, s fokozni a kuriális zsellérek számát, növelni a csupán nekik dolgozó, nekik adózó, tőlük függő szegényparaszti réteget.

9. táblázat
Zselléresedés a tiszafüredi járásban

	Betelepült	Telkes jobbágy (fő)								Zsellér (fő)								Kuriális zsellér (fő)
		1715	1720	1735	1770	1771	1787	1828	1851	1715	1720	1735	1770	1771	1787	1828	1851	1787
Tiszaigar	1744	–	–	–	72	57	43	28	20	–	–	–	5	25	54	105	99	119
Tiszafüred	1712	51	138	225	86	146	107	114	160	–	–	40	209	154	325	443	605	314
Tiszaszőlős	1713	15	26	72	90	91	75	70	80	3	2	13	47	42	67	61	263	98
Örvény	1773	–	–	–	–	–	18	24	30	–	–	–	–	–	11	17	16	28
Sarud	1712	7	32	39	59	65	68	75	117	8	–	16	21	20	16	12	86	70
Tiszanána		29	95	116	224	235	188	239	312	5	–	48	87	88	73	115	262	84
Tiszaörs	1721	–	–	39	66	87	54	95	180	–	–	14	5	4	13	78	59	117
Nagyiván	1754	–	–	–	37	37	48	75	70	–	–	–	18	18	69	196	179	152
Poroszló	1712	35	90	103	267	159	257	172	208	16	61	37	40	153	214	388	589	152

10. táblázat
Az 1774–1834 között elfoglalt jobbágytelkek Igaron

Jobbágy neve	Telek	Köblös föld	Elfoglalás éve	1834-ben melyik földesúrnál van
Széky-részen				
1. Korda István	1/2	15	1810	Széky Zsigmond
2. Görbe István	1/4	7 1/2	1816	Dapsy József
3. Nagy Mihály	1/2	15	1816	Dapsy József
4. Kovács Sámuel	1/8	3 3/4	1795	Okolicsányi Gusztáv
Trásy-részen				
1. Bódi György	1/4	7 1/2	1773	Trásy család
2. Csotó István		7 1/2	1775	Trásy család
3. Hegedüs Albert		7 1/2	1825	Trásy család
4. Fehér István		7 1/2	1775	Trásy család
5. Pónus Mihály		7 1/2	1825	Trásy család
Papszász-részen				
1. Bán Gergely	1/4	7 1/2	1774	Papszász család
2. Botfalusi István		7 1/2	1821	Papszász család
3. Kálmán György		3 3/4	1811	Papszász család
4. Süveges Mihály		1/2	1823	Papszász család
5. Mészáros György		3 3/4	1810	Papszász család
6. Halmai Imre		15	1810	Papszász család
7. Gulyás János		3 3/4	1802	Papszász család
8. Hajdu István	7 1/2	1788		Papszász család
9. Kovács Márton	1/2	15	1800	Papszász család
10. Nagy István		15	1790	Papszász család
11. Botfalusi Márton	1/8	3 3/4	1824	Papszász család
12. Potornai Gergely	1/4	7 1/2	1811	Papszász család
13. Diószegi János	1/8	3 3/4	1776	Papszász család
14. Boros János		3 3/4	1774	Papszász család
15. Kovács György		3 3/4	1775	Papszász család
16. Oláh János		3 3/4	1823	Papszász család
17. Német János		3 3/4	1795	Papszász család
18. Nemes István	1/2	15	1795	Papszász család
19. Potornai Mihály		7 1/2	1811	Papszász család
Összesen 28 jobbágy				

Az allódium területének növelését célzó intézkedésekkel látszólag ellentétes szándékból fakad az a másik irányú törekvés, hogy az igari földesurak ugyanakkor bérbe adják allodiális földjeiket a parasztságnak. A két törekvés között mutatkozó ellentmondás az előző fejezetben elmondottak után önmagától feloldódik: az állami, vármegyei adóktól mentes allodiális földek után a paraszt magasabb bérösszeget ad, mint az úrbéres terhek együttvéve, mert még így is kifizetődőbb számára az urasági földek bérlete.

Még meg sem száradt a tinta az 1771. július 3-án aláírt urbáriumon, amely hivatva volt a fölvállalt telkeket a benne felsorolt jobbágyok számára egyszer s mindenkorra biztosítani, az igari földesurak már 1772-ben kitették szőleje birtokából az első kapást, 1773-ban telki szántóföldje birtokából az első telkes jobbágyot. Az első szőlőfoglalás a Veresmarty-részen, az első

telekfoglalás a Trásy-részen esett. A tiltott bűn ragadóssá lett, rákapott a foglalásra a Papszász és a Széky uraság is. 1834-ig a bekövetkezett telekfoglalásokat a 10. számú táblázat mutatja.

A tagosításig az úrbérrendezéssel kiszabott telekmennyiség is, az urbáriumba beírt telkes jobbágyság száma is pontosan a felére csökkent. A parasztok kezén volt úrbéri 102 kapa szőlőből 1834-ig 66 kapát foglaltak el a földesurak.

A jobbágyságok kurializálását, megnevesítését, az állami adóalap csökkentését, éppen az adó érdekében, a törvények, jogszabályok egész sora tiltotta. Werbőczy Hármaskönyve – I. rész 40. cikkely – egy esetben engedi meg a jobbágyságok nevesítését, a jobbágyságit: ha a birtokos földesúr családtagjai közt birtokfelosztás történik, s ha ennek során egyik vagy másik osztályos atyafi számára házépítésre a tovább föl nem darabolható belső urasági telken házhely nem jutna, akkor kitehetik a jobbágyot belső házhelyéről, de csakis a belső telekről. Önhatalmúan a földesúr még a belső fundus elfoglalásánál sem járhat el: az uralkodótól kell erre engedélyt kérnie, s a ház értékét a paraszt javára megtérítenie. A jobbágyságok külső szántó- és rétbeli illetőségét soha, semmi körülmények között elvenni, az adóalapról kivonni nem szabad, még akkor sem, ha a paraszt önként mond le telkéről az allodium javára.⁴³

E kenetes jogászai tételek csöppet sem nyugtalanították az igari földesurakat, mert ezen a téren a vármegye sem nyújtott komoly jogvédelmet. 1834-ben az elkülönözési per során a főszolgabíró hivatalos puhatolozására azt felelték az igari jobbágyságok, hogy a birtokos famíliák között időközben „többször új mérések és osztályok történtek s ily alkalommal tetettek volna kiváltképpen a foglalások, az elfoglalt urbarialis külső tartozékoknak borozdáit biztosan fellelni nem lehet”. A megye urait az igari jobbágyságok fele részén esett végzetes hatású jogsérelem, a földesurak nyílt törvényszegése egyáltalán nem érdekli, hanem kiküldöttje csupán annak elvi megállapítására szorítkozik, hogy „az adózási fundusok ily nevezetes csökkentését a vármegye sem engedheti”. A Kovács-részen (az egykori Trásy-részen) történt foglalásokról az urak bevallják, hogy a Kovács-árvák hatan lévén, Tripartitum I. rész 40. cikkely alapján vették el a belső telket, a külső illetőséget meg elkerülhetetlen szükségből.⁴⁴

Ha a nagy létszámú Kovács család esetében némileg igazolható is a törvényes jogcím a beltelkek elvételére nézve, de a vis maior, az elkerülhetetlen szükség hangoztatása már naiv és komolytalan érv az ő esetükben, akik 1788-ban együttesen 251 hold allodiális szántóval rendelkeztek. Az 500 holdas Papszász-birtok meg éppen nem menthette magát ilyen olcsó érvekkel a 19 telekfoglalás miatt.

Az elfoglalt telkek jobbágyság mint kuriális zsellér sok esetben bent marad az így megnevesített, adómentessé vált házban. Igar belsőségében ennek folytán 1848-ig jelentősen fölszaporodnak a jobbágházak közé elszórtan és rendszertelenül beékelődött nevesített kuriális, allodiális házak. Nemegyszer azonban elvándorol a földjétől, telkétől megfosztott jobbágy. 1787-ben a Körös–Maros szögi kamarai birtokok benépesítését célzó állami telepítési akció során Igarról 14 családfő jelentkezett telepesnek. Közülük kettő telkes jobbágy, négy házas zsellér, nyolc háztalan zsellér.⁴⁵ Gyakori a telkétől kitett jobbágyok más urasági házba, főként a nagyobb befogadóképességgel, sok cselédalakással rendelkező majorsági főépületbe való áthelyezése. A múlt század közepén az igari kuriális zsellérek nagyobb része az uraságok majorházaiban lakik. Az is előfordul, hogy elhalálozás vagy elköltözés következtében megürült úrbéri – tehát adóköteles – zsellérházba szállít a földesúr kuriális zsellért, cselédet, urasági kapást. Ilyen esetben a kuriális zsellér neve is bekerül az állami rovásadó-összeírásba, mert adóköteles zsellérháza után állami adót fizet, de személye, vagyontárgyai után adómentességet élvez.

A zsellérség, amely a jobbágyság felszabadítás korában Tiszaigaz népességének nagyobb felét alkotja, nem homogén réteg, hanem az úrbériséghez és a földesúrhoz való viszony, a cselédkonvenció, esetleg az allodiális földek bérletének feltételei, a házbirtoklás formája szempontjából nézve is sokszínű, tarkán rétegezett társadalmi képlet. Zömét már II. József 1784. évi népszámlálása idején az a 119 kuriális zsellér alkotja, akiknek kizárólag a földesúr szab törvényt. A

falu egész lakosságának fele, a parasztság nagyobb része ekkor már kuriális zsellérként az úrbériség keretein kívül él, Tiszaigaz parasztságának megyei viszonylatban is meglepő arányú elzselléresedése a köznemesi allódiumok elmaradott feudális termelésmódjának következménye. Ezek a középbirtokos családok, amelyeknek élete egy évszázaddal később a mindennapos mulatozások, dárídók, paraszttal való önkényeskedések jegyében zajlik, aligha képesek arra, hogy ezen a kietlen, sovány talajon a 18. század végén fölemeljék a terméshozamot a jó talajú, jól gondozott nagybirtok jövedelmezőségének színvonalára. Maguk nem szereznek gazdasági szakismereteket, szakképzett alkalmazottakat pedig nemigen bírna el az akadozó majorüzem. Nincs meg a kellő gazdasági felszerelés. A juh mindig fontosabb árucikk, mint a szemes termés. Ezek a köznemesi allódiumok sose tudnak egészen kivetközni a feudális termelés mód szövevényeiből. Nem termelnek, hanem a paraszttól által fizetett járadékokból élnek, legyen az jobbágytelek járadéka vagy a bérbe adott majorföldek járadéka, fontos, hogy készen kapják, készpénzben, dézsmában, robotban, fuvarban. Az úrbérrendezés nagyszerűen a kezükre járt, pontosan azokat a feudális, járadékszerű szolgáltatásokat államosította, amelyek az ő dologtalan életüket biztosították: a robotot és annak pénzbeli váltságát. Később a jobbágytelek felemelt járadéka sem elég nekik: elfoglalják tehát a telekföldeket, s allodiális föld gyanánt az úrbéris járadékoknál még magasabb hozamú kishérletek alakjában hasznosítják. Ha konjunktúra idején rákapnak a saját kezeléssel gazdálkodásra, az egyéves bérlet nem akadály, bármikor megszüntethető. A bérleten és cselédkonvenció kereszttől Tiszaigaz földesurai markukban tartják száz zsellércsalád sorsát, önálló úrbéris gazda mindössze húsz ha akad. Tiszaigaz népe a kastélyok és köznemesi allódiumok árnyékában egyre mélyebbre süllyed a földnélküliség, teljes kiszolgáltatottság és szegénység mélypontja felé.

A zselléresedés nyolc évtizedre kiterjedő folyamata nem ment végbe hangtalanul. Sajátos, hogy a telekfoglalásokat az érdekelt jobbágyok sem a hivatalos úrbéri vizsgálatok során, sem egyéb alkalmakkor 1831 előtt soha panasz tárgyává nem tették. Apró-cseprő legelőfoglalások miatt a megyén nagy lármát csapnak, de a telekfoglalásokról mélyszélesen hallgatnak hat évtizeden keresztül. Lehetséges, hogy a kitett jobbágyok akár az adómentessé vált földek további bérletében, akár a béreseik sorában kárpótlást kaptak, a telekfoglalás bizonyos mértékig beleegyezésük mellett történt.

Annál nagyobb a tiltakozás a földesurak legelőfoglalásai miatt. 1775-ben panaszolják a megyén, hogy az urbárium által közösre hagyott és a helység körül elterülő legelőből a földesurak állandóan foglalásokat tesznek, abban az évben négy szérűskertet létesítettek rajta, egy-két kilás terjedelemben. A vizsgálat megállapítja, hogy a falu északi oldalán, a belsőséghez csatlakozó közös gyepből Barkasy, Papszászné, Koós, Veresmarty, Papszász György egyenként egy-két holdnyi területen, Trásy Imre pedig a templomhoz közel a régi juhakol helyén félholdnyi területen szérűskertet kerített el.⁴⁶ Tíz évvel később beadott újabb panaszukban részletesen felsorolják az urbárium és a kimérés óta a közös legelőből tett foglalásokat. Majdnem minden földesúr a közös gyepföldből, közlegelőből foglalta el majorokkertjét. A jobbágyok már ekkor szűknek találják a legelőt, annak ellenére, hogy a határ egyharmada, az ugarnak hagyott nyomás is minden évben legelőül szolgál. A kiküldött szolgabírák a határ bejárása során megállapítják, hogy nemcsak a földesurak tettek foglalásokat, hanem a jobbágyok is felszántották, és dinnyével meg kukoricával vetették be az ugarlegelőt, így a legelő elszorításában a paraszttól is részesek. A „jobbágyvédő” megyének nem kellett több: a földesurak foglalásait egy szóval sem kifogásolta, ellenben ráparancsolt a jobbágyokra, hogy az ugarlegelő felszántását azonnal szüntessék be, mert ez az oka a közlegelő elszorításának.⁴⁷ Ugyanebben az évben egy másik jogos sérelmük előterjesztése miatt is rendreállításban részesültek a kegyes urbárium végrehajtására felügyelő szolgabíráktól. Az előírt úrbéri vizsgálatot teljesítő szolgabíró azon felszólítására, hogy adják elő összes úrbéri természetű panaszait, az igari paraszttól előadták, hogy „azon 22 hold szántóföld, amely a kegyes urbárium behozatalakor az helység közszükségére ki-

rendeltetett s ezelőtt 3 esztendővel ki is mérettetett, azon földnek némely része az ménesnek, gulyának, csordának és más egyéb jószágoknak szüntelen való ki s bejárása, más része a földnek rossz volta miatt haszonvehetetlen.” A válasz a következő volt: az igari határban sem urasági ménest, sem gulyát nem szoktak legeltetni (?). Ami csekély állatuk van a földesuraknak, a jobbágyságok marháival együtt, azokéval közös csordában járja a határt. A jobbágyságok tehát maguknak tulajdonítsák, ha pásztoraik gondatlansága és a rossz rendtartás miatt a község szántóföldjében kár esik. Ami pedig a föld terméketlenségét illeti, ezért a természetet okolják, maguk igyekezzenek a föld termőképességét trágyázással fokozni.⁴⁸ Ezzel a képmutató állítással szemben a való helyzet az, hogy ebben az évben 750 ló és szarvasmarha, 2037 juh és sertés járt az igari közlegelőre. Ebből a földesuraké volt 500 ló és marha, 1900 juh és sertés, szóval az egész állatállomány „csekély” nyolcvan százaléka.

Amikor az igari jobbágyság arra a meggyőződésre jutnak, hogy jogos sérelmeiket sehol sem orvosolják, sőt panasztétel esetén még vissza is ütnek rájuk, uraikkal szemben az aktív harc fegyveréhez nyúlnak. 1791-ben az igari földesurak segélykérő panaszíratot menesztettek a megyéhez. Ebben előadják, hogy az igari jobbágyságok évek óta pusztítják urasági magánerdeiket, a földesurak kerülőit agyonveréssel, magukat az urakat házaik felgyújtásával fenyegetik. Az erdőpusztítókat ők, az urak, saját hatáskörükben nem merik megbüntetni, mert attól félnek, hogy bosszúból felgyújtják őket. Három év óta igen gyakoriak a terhükre elkövetett gyújtogatások. A megye utasítására a szolgabíró büntette meg az erdőpusztítókat, a gyújtogatók közül néhányat a megye tömlöcében lecsuktak, de bűnperük bizonyítékok hiányában felmentéssel végződött.⁴⁹ Ennek ellenére a múlt század elején továbbra is gyakoriak Igaron a gyújtogatások.

A süllyedő, lassan elfogyó parasztság a 19. század első két évtizedében még mindig a legelő elszűkülésében látja meg a köréje fonódó szorító lánc egyik szemét, s a legelőkérdés rendezésétől várja gondjainak megoldását. Dapsy és a Széky-rokon Lipcsey földesurak írják a megyéhez 1827-ben: „Az igari adófizető nép 1813-ban a vármegyéhez folyamodott az eránt, hogy az ugarföldről felszántott kukoricavetések miatt a járó jószágok nem élhetvén, ezen és más rendtelenségeket megakadályozni méltóztasson. A vármegye végzésére úriszék tartatott, ezen transactio jött létre, végképpen eltöröltetett az ugarföldről kukoricával való vetése s privatizálása. Állott is ezen transactio 1816 tavaszáig, amikor az őszi vetések a nagy havak miatt kiveszvé, az adófizető nép az ugarföldről csak azon esztendőben kukoricával való bétetésére engedélyt kapott a vármegyétől. De azóta minden esztendőben folytattatik. Most is mintegy 550 köblös ugarföld van bétetve kukoricával, sőt azóta az ugarnak nagyobb része kukoricának használtatik. Másokat kirekesztő jussal legelések, elfoglalások történnek, ezáltal nem pihenhetvén szántóföldeink, elsoványodtak, a szegény adófizető nép pedig – midőn elegendő lehetne a legelő – idegen határookra kénytelenítetik a marháinak mezőt bérelni drága pénzen.”⁵⁰ Az ugarföld egyharmadát 1824-ben kiosztják kukorica alá, kétharmada legelő marad, mert „erre szükség van”. Az uraság és jobbágyság ökrei számára állandó legelőül ekkor jelölik ki az Aszótól északra, a Korda-halom nyugati oldalán a szőlősi országútig terjedő gyepet. A lovaknak külön legelőgyep jelöltetik ki az egyház és a község földjeinek déli oldala irányában a szőlősi határig.

Végre, 1831-ben hangot adnak a jobbágyság az elfoglalt telkek visszaadására vonatkozó kívánságuknak is: „Az igari adófizetők mai napon felolvasott folyamodásokban előszámlálják azon foglalásokat, melyeket Igar helységének több birtokosai a közlegelőből tulajdon kertjeikhez tettek, s egyszersmind felfedezik, hogy a Széky és Papszász uraságok jussain, úgy a határnak negyedrészen való földekből összesen 31 quarta urbarialis földek foglaltattak el, kérvén mindezeknek minél előbbi visszaadattatását.”⁵¹

Ezzel megindult a harc utolsó, legkeményebb csatája az elvett telkek visszaadásáért, a legelőkérdés rendezéséért, a jobbágyságok elkülönözéséért és tagosításáért.

9. Paraszti életviszonyok, jobbágyletmód a forradalom előtti évtizedekben

A község jobbágyparasztságának szociális szorongatottságát kifejező panaszok a harmincas évek derekára egy nagyarányú – s majd évtizedekre elhúzódó – birtokperré szélesedtek ki. A per anyaga – a korabeli antifeudális küzdelmek egyik tanulságos dokumentumaként – más forrásokkal együtt sok mindent elárul a romló életviszonyokról és az e viszonyok megváltoztatásáért folyó erőfeszítések természetéről és lefolyásáról.

„Tagadhatatlan egy valóság” a jobbágfölkok elfoglalása – kénytelen leszögezni vizsgálata eredményeként az igari úrbéresek „pártfogójának” szerepében maga a tiszti alügyész is. „Csakugyan annyira össze szorítva s megrontva légyen az igari jobbágyság, hogy maholnap egészen elégtelenné válván a földgyeik művelésére, szükséges mennyiségű marhák tartására, és akkép valamint az úri szolgálatoknak, úgy egyéb közterheknek is elviselhetéseire, kénytelenek lesznek röviden végpusztulásra jutni, s akként a még kezeikben lévő földgyeikről is végképp lemondani.”⁵² Való igazság tehát a hét 4/8 jobbágtelek elfoglalása, azaz a jobbági szántó- és rétilletőségnek közel ötven százalékos megrablása, valamint az urbáriális szőlőnek 60 százalékos csökkenése. Mindez különben már az 1828-as regnikolaris adóösszeírásból is kiderül. A kimutatásban szereplő 7 és 3/8 deserta sessio, amely itt „ugarföld” megjelölést kapott, minden bizonnyal a kisajátított földeket rejti. Nemesi kézen van ezenkívül – bevallottan – 1 és 1/4 sessio, ami az „elhagyott telkekkel” együtt a jobbági illetménynek – szántónak és rétnak – mintegy 350 holdas megfogytatkozására utal.⁵³

A helyi úrbériség társadalmi szerkezetében ezúttal sem nehéz felfedezni az említett előnytelen módosulásokat. Már az 1828-as adóösszeírás számadatai is a telkesjobbág-réteg egyfajta nivellálódásáról és a zselléresedés meglehetősen előrehaladottságáról tudósítanak. Az összeírás 133 családfőről, 214 adózóról és 105 lakóházzal tesz említést. A telkesek száma 27, közöttük 18 féltelkes és 9 negyedtelkes; 105 zsellér közül 77 házas zsellér és 28 házatlan. Ezeket az adatokat az 1771-es urbáriumával egybevetve kitűnik, hogy a telkes jobbágyság legfelső és legalsó kategóriái tűntek el, a 3/4 és az 1/8 telkesek. A zsellérek száma több mint négyszeresére ugrott. Itt természetesen nincs szó arról a jelentős számú kuriális zsellérről, akik mint az uradalom szolgáló népei vagy éppenséggel bérlői az uraság majorházaiban vagy allodiális telkén épült házakban éltek, s akik, semmiféle vagyonuk és úrbéres illetményük nem lévén, az adólistára nem kerültek fel. A paraszti vagyonosság helyi mérvét jellemezve – meg kell jegyezni, hogy az összeírás igari jobbágyparasztnál dolgozó szolgálat és szolgát sem említ fel kuriális jobbág után nyomozva – az adókimutatásban magában mindössze csak egyet lehetett fellelni, aki beltelkénél fogva volt csak adóköteles, különben szántóját valamelyik uraságtól fogta fel. Kuriális jobbágot vagy kisbérlőt mindazonáltal még szép számmal kell ekkor Igaron feltételeznünk, mert a tagosítás időpontjáig terjedően jelentős uradalmi föld paraszti bérletéről és taksás használatáról tudunk. Ennek a későbbi adólistákon sincsen nyoma. A korabeli úrbéres jobbági kondíciók tarkaságáról vallanak az olyan adatok, amelyek szerint a felvétel időpontjában három telkes, tizenhat házas zsellér és öt házatlan zsellér – nem lévén saját házhelye – nemesi telken épült házban lakott.⁵⁴

A legelőkérdés rendezetlensége, a határ tagosítatlansága az egész reformkoron keresztül, de még jóval túl a forradalmon is vagy másfél évig másik alapvető sérelme maradt az igari jobbágyságnak. Az erősebb versenytársnak, az állattenyésztő nemesi allódiumnak fölénye és erőszakossága a paraszti állatállományt továbbra is kiszorítja a közös legelőről, létszámát korlátozza, és szántóföldi termelését is veszélyezteti: „Mint hogy proportio nincsen az igari jószágban a tekintetes földesuraságok között, következésképen az sincs meghatározva, hogy ki-ki mennyi jószágot tarthat, ennél fogva nagyon megszorodva a jószág – a határ pedig majd a szárazság, majd a vizek által ha egyszer nem, másszor megkisebbedik – ebből árad tehát ránk az, hogy midőn valamely darab tilost nyerünk a tekintetes földesuraságoktól, addig meg őrizhetjük, míg a szabad legelőkön élhet a birka, de mihelyt szorul, tüstént el pocsékoltatják a juhászok úgy, hogy

a mi igavonó jószágaink egyáltalában rajta nem élhetnek, hogy meg ne dögöljenek, tehát kéntelenítettünk nagy kárainkkal a kaszállóinkból bizonyos darabot fel szabadítani, de mivel kaszállóink szerte-széjjel vagynak a te[kintetes] uraságok el kezdetik a takarást, mihelyt egy fal-ka juh vagy sertés reá jár a feltakart élet helyére, tüstént egymás után rea hajtatnak, de mi azzal még nem törődnénk, hogy a mi szerte-széjjel lévő földjeinkről is az elhullott szemet étetik, mert azt elkerülni sem lehetne, hanem azt, hogy sokszor keresztjeinket se tudjuk megmenteni, ugy annyira, hogy némelyikünknek ott amiből élelmünket reménylenénk – csak keserűséggel és jaj-szóval kell megelégednünk, melyből eredett kárunknak okozóit gyakran ki sem tudhatván, elég-tételt sem tetethetünk.”⁵⁵

Elég egy pillantást vetni az 1846-os térképre, amelyet a per kapcsán a birtokviszonyok tisztázására készítettek, hogy kitűnjék a jobbágyság szorult helyzete. Az öt és félezer holdas határban valósággal eltűnik a jobbágyság illetménye, amely az 1846-os hiteles kimutatás szerint 364 hold szántó és 183 hold rét. A jobbágyparcellák rendszerint két nyomásban – a Száraz-részen a szántó, a réten a kaszáló – három-négy darabban az úri birtokok közé vannak ékelve, többségükben közvetlenül az illetékes földesúri allódiumok mellett. A földbirtokosság szántónak hasznosítható területe 2000 hold körül van. A közös legelő 700 holdnyi területet tesz ki, amely már az 1828-as összeírás jegyzéke szerint is kevésnek bizonyult: „Legelőben szűkölködik. [tudniillik a jobbágyság] és így a szomszédos pusztán szoktak legeltetni.” „Legelőnkre nézve, mivel nagyon megsaporodott a te[kinte]tes uraságok birkája, nem hogy heverő marhát tarthatnánk, de a magokét sem győzi innen túl a határ, úgy hogy a rétjeinket is fel kellett több esztendőket olta szabadítani, hogy éhelt meg ne dögöljenek marháink.”⁵⁶ Földesúri kézen ugyanekkor van vagy másfél ezer hold kaszáló, azonkívül kétszáz hold erdőterület.

Kitűnnek a térképről az igari határ rossz természeti körülményei és megbízhatatlan talajviszonyai is. A határból ekkor még másfél ezer hold a haszontalan vízjárta terület, amelyből 860 hold maga az igari nagy Tó, a Szitó és a Berek-ér területe. Az egész határ élesen két részre oszlik. A határ keleti része az ugynevezett Szárazrész, nyugati része a Tiszarét vagy egyszerűen a Rét. Szántóföldi művelésre főleg a Szárazrész, legelő- és rétgazdálkodásra a Rét alkalmas. De mindkét részt, főleg a Rétet, át- és átszelik a vízállások, láposok, fenekek, amelyek időről időre megteleknek vízzel, s hatalmas területeken lehetetlenné teszik a termelést. Az időjárás nagyon szeszélyes, gyakori az aszály, nem csoda, hogy egyes esztendőket reménytelen helyzetbe döntik a lakosságot. A jobbágyság földjei a legrosszabb helyüktől fekszenek. „Nem is ok nélkül szegényedtünk így el, mert némelyikünknek földjeink, rétjeink a te[kinte]tes földesuraságok által a sok csere miatt oly rossz helyen van, hogy a legboldogabb időben is elég volna, ha fél esztendőre való kenyert teremne, úgy szintén a kaszállónk is némelyikünknek oly rossz helyen fekszik, hogy három esztendeje is van, hogy mit sem tudunk rajta kaszálni.”⁵⁷ Az 1828-as összeírás szerint a határt „A Tisza árja öntözi, ami rétjeiben kárt okoz.”

Mindezeknél fogva az igari jobbágyság állatállománya is vigasztalan képet mutat: az 1828-as összeírás szerint 8 ökör, 30 tehén, 69 ló, 12 sertés, 82 juh van a kezén. A 18. század végének állapotaival egybevetve nem is beszélhetünk fejlődésről, csupán annyi változásról, hogy az igaerő már döntően a ló és nem az ökör. Ez avval is kapcsolatos, hogy az igari jobbágyság ebben az időben már fuvarozó és bérnyomtató munkát is vállalt mind a földbirtokosságnál, mind a módosabb parasztságnál, ami egyúttal a szemtermelés némi növekedésére is utal. Nincs szó fejlődésről, sőt a harmincas évek adóösszeírását figyelembe véve vissza is esik ez az állatállomány átlag 10–20 tehénre, 6–8 ökörré, 4–8 növendék marhára, 28–36 lóra (ez utóbbi közvetlen a szabadságharc előtt emelkedik ismét a régi mértékre: nyolecvanra), 8–10 csikóra, 9–21 sertésre. Helytálló tehát az igari jobbágyság 1833-ban kelt panasza, amelyben közlik, hogy „tehenünk 18 darab, heverő üsző tinó 26 darab, iga vonó jószágunk 70 darab van csak”⁵⁸ (11. számú táblázat.)

11. táblázat
Az adóalap változásai 1777–1848

	1777/8	1778/9	1786/7	1787/8	1817/8	1822/3	1827/8	1831/2	1837/8	1842/3	1847/8
Telkes jobbággy	35	31	42	43	31	27	19	6	16		
Házasszeller	8	10	25	42	43	37	32	31	43	12	6
Házatlan szeller	3	1	–	12	–	8	8	–	12	–	16
Szolga	7	7	3	12	–	–	1	–	–	–	4
Napszámos	11	11	24	54	43	45	40	31	55	12	22
Rovásadó alá bevallott	Igás ökör	26	22	38	59	28	12	12	8	8	–
	Tehén	44	38	50	72	24	12	16	20	6	–
	Borjú, tinó	5	13	35	63	–	–	7	4	9	–
	Ló	101	93	127	144	51	62	46	53	28	7
	Csikó	4	–	9	20	–	–	5	7	2	–
	Sértés	20	17	21	33	–	–	9	12	9	–
	Juh	72	69	44	28	28	36	52	16	–	–
	Adózó ház	59	57	78	98	110	90	85	95	115	100
	Kishold szántó	340	376	586	524	408	336	240	292	263	165
	Kaszás rét	150	161	219	270	165	135	95	120	115	70
	Kapás szőlő	61	58	61	106	21	18	21	12	24	12
	Összes állami adóforint	358	332	503	526	818	237	459	479	581	236
											393

Alacsony színvonalról tanúskodik a korabeli igari jobbágygazdálkodás, alacsony színvonalú a termelés hagyományos jobbágytechnikája, alacsonyak a jobbágyföld terméseredményei. Az egyidejű statisztikákon kívül erre mutat a századfordulót megelőző évtizedek igari mezőgazdasági technikájának néprajzi módszerrel rekonstruált képe is, amely sok mindent megőrzött a fél évszázaddal azelőtti állapotából.

A földművelésbe bevont jobbágyszántók általában harmadosztályúak, de ennél rosszabb minőségű is gyakran akad közöttük: a föld egyharmada sötétbarna, homokos, a többi „székes”. „A szántóföldjeink székesek, többnyire vizesek és terméketlenek, úgy hogy ha száraz tavasz van, ércé válik, szántani nem lehet, ha vizes és esős tavasz van, akkor is a szántása nem jól esik, mivel mind görönggyé válik” – írják ez idő tájt az igarival azonos minőségű szomszédos szentimrei határról.⁵⁹

A talajművelés faekével történt, itt, Igaron az úgynevezett debreceni ekével, amely nagy, nehézkés, egyenes gerendelyű faalkotmány, csak lapos vasa, ekepapucs és csoroszlyája vas, négyes vagy hatos ígával húzták. A szántás általános mélysége a nyolc centimétert nemigen haladta meg. A szántókat egyáltalán nem vagy ritkán trágyázták, a trágyát tűzrevalónak használták. Őszi alá kétszer, tavaszi alá egyszer szántottak. Az 1828-as kimutatás szerint búzát egyáltalán nem, csak rozsot, árpát, zabot termesztettek. Más kimutatások búzáról is tesznek említést, mindenestre a búza és a rozs elegyes vetését, a kétszerest mondják általánosabbnak. A nemesített vetőmagvakat nem ismerték, az úgynevezett „régifajta magyar búzát” és a „régifajta magyar rozsot” termesztették. Az árpát és a zabot szeméért, szalmáját takarmánynak vetették. Általános volt a köles vetése. A kapások közül a kukorica – mint említettük – közös megegyezéssel az ugarforduló egyharmadán vert gyökeret a tízes–húszas esztendőkből. Ugarföldbe került a dinnye is. A répát, krumplit többnyire kertekben, de itt-ott már szántóban, úgynevezett nyila-

sokban termesztették. A hüvelyesek is kerti növények még ekkor. Kertésekben díszlett itt-ott egy-egy nagyobb gazda dohánya, és külön kenderföldben a kender is.

A vetőmagot vetés előtt nem tisztították, nem csávázták. A vetés nyakba kötött vetővászonból kézzel történt. A kukoricát a gabonavetés technikájához hasonlóan kézzel szórták, és ekével forgatták be. Az elvetett magot vessző- vagy tövisboronával takarták. Helyi bevallás szerint az 1200 négyszögöles nagyságú magyar holdba másfél pozsonyi mérőt (1 pozsonyi mérő 45 kilogramm) vetettek, mivel „a rögök sűrűsége ezt kívánta”, különben „a mag kiégett”. Itt egy kis számítást tehetünk. A szántóföld három fordulóra osztott, minőségét tekintve itt, Igaron két osztályba sorolták. Az ugarföld 360 mérőnyit tett ki. A vetőmag – több év átlagát tekintve – mérőnként (kivéve a kilencedet és a tizedet, amelyeket természetben számítottak) rozból háromszorosát, árpából kétszeresét, zabból négyszeresét hozta. A jobbágyföld átlagos gabonahozama így az elvetett mag háromszorosa. A 360 mérős föld termése – ennyi volt 1828-ban az igari jobbágyág egész őszi vetése – eszerint 1080 mérő, azaz 486 mázsa, tehát egy magyar hold átlagtermése körülbelül 2,2-2,3 mázsa. A legmódosabb igari jobbágyinak, a féltelkes parasztnak egész gabonatermése a legjobb esetben sem lehetett több évente 15-18 mázsánál, pedig nyilván nem minden szántóját vetette be gabonával.⁶⁰

A gabona aratása-takarása sarlóval is, kaszával is történt, bár azidőtt már a kasza az általánosabb. Itt, Igaron az úgynevezett sonkolyos kaszát említik, felvidéki szlovák vándorárusok árulták a vásárokon. Olykor a kaszanyél is vásáron vett portéka, de a többi fa szerszámmal, munkaeszközzel egyetemben inkább paraszti házi készítmény. A termés gyakran gazos volt, a takarás sok nehézségbe ütközött. A gabonát jobbágygazdaságban kévébe kötötték, kereszttekbe rakták, s saját vagy kölcsönigával szállították a szérűre. A szállítószekerek mind „fakók”, fatengelyesek voltak. A behordott gabonát a szérűn – ritkábban a tarlón, gyakrabban a beltelken – nyomtatták: az ágyásba hordott kévéket lovakkal, ritkábban ökrökkel tiportatták. Ez a szemnyerő technika hosszadalmas és jelentős szemvesztéssel járó eljárás. A kihullott szemet falapát segítségével végzett szórással, majd rostával tisztították. Más tisztítóeljárást nem ismertek. Az elnyomtatott és megtisztított gabonát földvermekben tárolták.⁶¹

A kukoricát kétszer kapálták: egyszer kapálták, egyszer töltögették. Beéréskor fosztatlanul törték, a lakóház udvarán hántották. Szárát takarmánynak és fűteléknek használták.⁶²

A paraszti szőlőtermelés – amint az az 1846-os térképről is látszik – az általános határhasználatból kivett szőlőskertekben folyt, és a hegyközség hagyományos szabályaihoz igazodott, amelyek előírták a művelés idejét és munkarendjét, s részletekbe menően befolyásolták a termelés technikáját is. A megfogytakozott jobbágyaszőlők terjedelme azidőtt 75 kapa, azaz 28 hold. Termése mindössze 150 akó bor.

Gyümölcs termesztés Igaron nem volt. Tüzelőház és épületfához nehezen jutott a jobbágy, faizási (fagyújtási) joga nem volt; az erdő elzárt urasági birtok.⁶³

A növénytermesztés technikai színvonalán mozgott a korabeli állattenyésztés is. Az állattenyésztés a jobbágygazdaságban ekkor és még utána is sokáig jobbára csak állattartás, célszerű kiválogatás, szaporítás, nevelés és gondozás lényegében nem volt, illetve a hagyományos tapasztalati „pásztor-zooteknika” színvonalán folyt. A természetes és ugarlegelőkön legfeljebb csak fajták szerint válogatták szét az állatokat. Tenyészállat nem volt. A lábasjószág és aprómarha minősége rossz, szaporulata kevés. Mindez a takarmánykérdéssel és a tartásmóddal is összefüggött. A gyp és ugarlegelő – láttuk – kevés és gondozatlan, az urasági birka is meglehetősen tönkretette. A rét – a laposok – a szorult körülmények között nem volt elegendő, és túlságosan is vizes volt, ami részben a szénamunkák kielégítő elvégzését nehezítette, részben a széna minőségét rontotta. Ehhez jött, hogy a réteket csak egyszer kaszálták. A 145 kaszás jobbágyi rét tiszta jövedelme nem volt több 386 forintnál.⁶⁴ Szénán kívül valamelyes répán, csutkatőn, kukoricaszáron és szalmán telelt ki a jószág. Termesztett takarmányról nincs tudomásunk. A tartás módja – a szomszédos kócsi és hortobágyi tartáshoz hasonlóan – külterjes volt: szilaj és félszilaj tartás. A

heverő marha a pásztorok kezén esztendőkön át, télen is, kinn tartózkodott a legelőkön, zordabb időjárás esetén szélfogók, pusztai karámok, szárnyékok, enyhelyek, fedelek védelmében. Az igavonó és tejelő jószágot félszilaj, félistálló módon tartották – főleg telente –, s kezdetleges állatszállásokat építettek számukra: földbe mélyített istállókat, úgynevezett tüzelős ólakat vagy földólakat padlás nélküli tetőszerkezettel, járulékkal, itt-ott föld feletti fészereket és istállókat is. A tájfajták közül majd az egész századon át az alföldi magyar marhát tartották, amely a ridegtartást jól állta. A tehenet nem igázták, igazi tőkemarha volt; húzáért, bőréért, szaporulatáért nevelték, s jórészt piacra szánták. Kevés tejhozamát a háztartásban fogyasztották el. Igavonásban ekkor már csak kismértékben volt szerepe az ökörnek. Annál inkább a lónak, amely ezidőtől általánosan a parlagi magyar ló volt, de mellette már mindenféle nemesítetlen félvér is. A ló jelentősége a reformkori igari parasztgazdaságban növekedett: felhasználása a mezőgazdasági munkákban és a fuvarozásban egyre nélkülözhetetlenebb lett. Az uralkodó disznófajta az extenzív tartásra alkalmas szalontai és réti sertés, mellette itt-ott már a mangalica is. Háztartási szükségletre nevelték, esetleg malaca, süldje jutott piacra. A tarlón, az ugarföldön folyó kukoricaművelés meghonosodása és növekedése a sertéshizlalásra utal, igazi jelentőségre ez azonban csak a század második felében tesz szert. A juhok ezekben az évtizedekben a jobbágygazdaságban kicsi a szerepe. Az úgynevezett magyar juhot tartották, uradalmi hatásra néhol a merinóit is, bőrét-szőrét subának, gubának, házi posztónak készítették ki. A baromfiállomány házi szükségletet elégített ki.

A reformkori igari jobbágygazdaságnak itt körvonalazott színvonala – a fentiekből is kitetszőleg – még alig valamivel lépte át a szorosan vett önellátó gazdálkodás szintjét. A jobbágyi vagyonság itteni mértéke, a termelőmunka eredményességét nagymértékben befolyásoló szélsőséges időjárási és talajviszonyok, a veszteglő színvonalú, hagyományos agrotechnika nemigen tették lehetővé feleslegek felhalmozását. A gabonatermelésből úgyszólván alig került ki áru, leginkább csak az állattartásból. Mindehhez az értékesítés nehézségei is hozzájárultak: a piacok messze estek, Eger, Gyöngyös, Debrecen, Karcag, Madaras vásárait csak a lábon hajtható jószág tudott eljutni. Az utak szembetűnően elhanyagolt állapotban voltak, az idevalósi „Józsa Gyuri” utazásaival kapcsolatban írta Jókai, hogy a környék útjai itt úgy készültek, hogy a parasztok „sárt sártra raktak”. Sok egyéb ok között ez a körülmény is hozzájárult, hogy az igari paraszt korán lovat igyekezett szerezni vagy nevelni magának, és rákapott a fuvarozásra.⁶⁵

Helyet kaptak a helyi panaszokban a közterhek is. Az igari per első évtizedében adta fel telki állományát Igar legtehetősebb parasztja, Tüdös György 7/8 házhelyes jobbágy. Lipcsey Károly igari részbirtokos ad hírt róla, jobbágyáról a per során. „F[olyó] esztendei juniusban Tüdös György 7/8 házhelyet bíró jobbágyom, bár több ízben a földről való lemondását el nem fogadtam, végtére is úgy nyilatkoztatván ki magát, hogy ő az adót érte tovább fizetni nem bírja, nehogy a 9-ed dézmám is, pallagon maradván, el vesszen, felugaroltattam.” Az igari úriszék megkérdezésére „lemondása okául a szántóföldjének két nyomásba két-két darabba létét, és a kaszállójának nem használhatását lenni állította”.⁶⁶ Másutt az egész jobbágyközösség ad hangot: „Kéntenítettünk az adónak rajtunk való nagyobb-nagyobb mértékbeli megterhesülése miatt amicskénk van, áruba vetni. ... Mi eleink ezeknek előtte 18 egész sessióktól egy oktávától adóztak, utat csináltak s más egyebet véghez vittek, voltak mindössze ötvenheten, mi pedig most huszonkilencen vagyunk, akiknek épen azt kell adóznunk ... és nem kevesebbet, ami megtetszik a most esztendőbeli porciónkból is, ami nem hogy kevesebbet volna, sőt szaporodott, pedig huszonkilenc quartával birunk most már kevesebbet és csak 29-en vagyunk ... és éppen az ilyenekért kellett régtől fogva és kell máig is ha egyik esztendőben nem, a másikban nem csak a magunk kenyérért, hanem az adóért nagyon szükséges járó jószágjainktól magunkat megfosztani.”⁶⁷ A régi mérték szerint kellett fizetniök a királydézmát, a porciót, az adminisztrációs szénát, zabot. Jelentős adó terhelte a termést, a gabonát, a szénát, a szőlőt. A 360 mérős föld gabonaterméséből piaci értékének hetede ment adóba, a gabona minden mérőjét 18 krajcár terhelte; 145 kaszás réti

után 54 forint adót kellett fizetni. A beszállásolt katonák utáni természetbeni kötelezettség értéke 20 forint. Ugyanakkor a kaszánkénti napszámber 14 1/5 krajcár volt, egy mérő rozs 52 krajcár, egy mérő árpa 37, egy mérő zab 29, egy akó bor 48 krajcár, egy borjú ára két forint.⁶⁸

Ezekben az évtizedekben nincs felemelkedési lehetőség a falubeli parasztság többsége előtt. A szegényebbje egyenesen a pauperizmus határán teng, és próbál megélni amúgy hagyományos szegényparaszti módon, vízből, nádasból, erdőből, legelőből. A szelídítetlen határ egy része, kivált a Tó hatalmas vize akkor még módot adott gyűjtögetésre, pákászásra s halászgatásra is. Nem lévén árendában, a szegénység belőle szerzett némi pótlást, de nem egy igari családnak volt kizárólagos megélhetési forrása, amint azt a Tó-parti családok maiglan megőrzött emlékei is bizonyítják.⁶⁹ A kisebb úri birtokosok a per során így nyilatkoztak e réteg elszegényedéséről és állítólagos elzülléséről: „A reagáló beneficiumok közárendába nem lévén, a halászó vízben többnyire 14 háló jár, melyek mellett 72 ember lesi a majd fogandó keszeget mind halászhat, még az apró szerszámok mellett hány ember lesi haszontalanul a napot. S ezeknek rovására a 30-40 zsidó kocsmá közül egyikbe vagy másikba előre le issza magát, így a szükség esetibe napszámot sem lehet kapni, de nem kapván halat sem s pénzt sem keres napszámjával, a több forintokra nőtt bor s pálinka áráért szorítja a szegények zsírján hízni vágyakodó tutor, executiojával fenyegeti, nincs hát más mód, vagy exequálják párnáját, derekáját tallastól, de még az utolsó életjét is az így elkorhelyesedett adózónak, vagy hogy halassza az executiot, ellop valamit úrtól vagy adózó társától, ha másképp nem, felve házáat kamráját vagy vermét. (...) Látván a férjek rossz példáját, sok a rosszra hajlandó asszony, elsőben egy kosár életet viszen vagy küld a leánykájától egy kevés borért vagy pálinkáért, (...) utóbb reá szokva az ivásra az utolsó falat téstának valót is beissza éhező gyermekeitől, s gyakran a becsületes férje is éhen kaszál egész napokon, így romlik az erkölce a férjnek, a feleségnek, de még a jónak született gyermeknek is, így szegényedik el az adózó s jut a végső ínségre és marad a contributio örökre fizetetlenül ... valamint az úgynevezett ágy- vagy papbér is – egyedül némely földesuraknak a zavarosba halászni kívánása miatt.”⁷⁰ Emez úri nyilatkozat, amely nem nélkülözi a rosszindulatot sem, több dologra fényt vet. A kisajátított igari szegényparasztság egy jelentős része ezekben az években ott s úgy igyekezett lendíteni nyomorúságán, ahol s ahogyan tudott, bár nem sok sikerrel. A növekvő számú jobbágy- és zsellérfiaknak már nincs föld a talpuk alatt, az extenzív állattenyésztést folytató úri birtok csak részben tud munkaalkalmat vagy éppenséggel taksás bérföldet biztosítani számukra. Így hát marad a tengődés, az alkalmi napszám, és jó, ha az elbúsultabbja szegénylegényéletre nem adja magát. Az utóbbi fennforgására a helyi és környéki betyárvilágról szóló történetek összegyűjtött csokra ugyan nem forrásértékű bizonyíték, mindazonáltal hitelesen érzékelteti a helybéli szegényparasztság nyomorúságát körülvevő feszült szociális légkört.⁷¹ A kisebb úri birtokosok, a község szegényebb köznemesei két kő között őrlődnek: egy oldalról okkal vagy ok nélkül fenyegetve érzik magukat a nyomorodó s általuk feltételezetten demoralizálódó szegénységtől, amely – nota bene – olcsó napszámos bérmunkásnak sem óhajt elszegődni hozzájuk; más oldalról szorongatva érzik magukat – s ez a per során derül ki – a nagyobb földbirtokosoktól is, a közlegelőről az ő marháikat is leszorítják, a határ tagosítatlansága az ő gazdálkodásukat is akadályozza. Sajátos módon félelmet kelt bennük annak a nagyszámú mozgékony kereskedőrétegnek a jelenléte is, amely a húszas évektől kezdődően főként a községbe bevándorló zsidóságból rekrutálódott, s amely – más forrásokból is kitetszőleg – a hitelhiánnyal küszködő kisnemesség, s minden bizonnyal a birtokos jobbágyparasztság pénzszükségletét is enyhítette, kamatot kérve a segítségért.

Erősen naturális, önellátó jellegű jobbágygazdaság színvonalát tükrözték a parasztlakosság korabeli életformájának más tárgyi megnyilvánulásai: az építkezés, a lakószobák és konyhák berendezése, a táplálkozás és a ruházat is. A parasztok a nyersanyag jó részét gazdaságukból teremteték elő, és többnyire maguk dolgozták fel a kívánt célra.

A zsellér- és jobbágyéptmények többsége magán viselte a kezdetlegesség minden jegyét. A tiszai járás egy évszázaddal korábbi építkezési tradíciói – úgy látszik – hosszan tartották magu-

kat. Az Igar megtelepülését megelőző évtizedben a szomszédos Füred, Szőlős, Örs építményei közül csak 66 volt vályogház, 166 pedig kunyhó és földbe ásott verem. A reformkorban az igari zsellérség és szegényparasztság továbbra is osztozott ezen az „építkezési kultúrán”.⁷² A néprajzi vizsgálat időpontjában a 80–90 éves öregek még emlékeztek azokra a zsellérputrikra és jobbágházakra, amelyek egyike-másika még állt gyermekkorukban, és amelyekben népes családok éltek. A századfordulón bontották le az utolsót. Ezek a jobbágházak joggal rászolgáltak a putri névre, kis földbe ásott kunyhók voltak, 100–120 centiméterre lemélyítve a földbe, lakószoba és konyha nagyságára kiszélesítve és osztva. A földbe mélyített alap széleit vályoggal rakták ki és azon húzták fel a vályogból, nádból tapasztott, földből vert falat úgy 100–120 centiméter magasra a föld felszíne fölé. A lemélyített alap két szemközti oldalán – a putri elején és végén – egy-egy ágafát ástak le, erre fektették a szelemengerendát, és ehhez támasztották a szarufákat, amelyekre aztán a belülről sárral, agyaggal betapasztott nádtető került. Ezeknek a putriknak nem volt padlásuk. A putrikhoz épült elől *apítar*; négyszögletesre, „négy sarokra” formált vályogtűzhelyet emeltek benne, amely fölött szabad kémény nyílt. A pítarból fűtötték a búbos kemencét. A pitar és a szoba földpadlós volt. Ezeket az építményeket az emlékezők egyértelműen alkalmatlan és egészségtelen építményeknek mondták. „Bemeszelték, de nem jó lakás volt az, mindig nedves, nyers.” Tiszaigaron csak „1848 után, amikor meglett a szabadság, akkor kezdtek az emberek föld fölé építkezni”. Szembeszökő ellentétei voltak ezeknek a hajlékoknak az igari kis- és nagyurak kúriái, a „kastélyok”, ahogy a szegénység mai nap is nevezi ezeket a csinos úri épületeket. Legmutatósabb a Széky-kastély volt, egy nyolcszobás, tornácos, nádtetőű úri lak, de a többi sem maradt el tőle. A szegényebb úri Kovács család 1805-ös inventáriuma így említi a lakóházat: „presidentionális ház, melyben vagynak három szobák az egyik bolthajtásra, kettő deszkapadlásra”.⁷³ Színvonalban a putrik és a kúriák között helyezkedett el egy-két módosabb jobbágy lakóháza, ezek földre alapozott, gyakran háromosztatú építmények voltak, nagyházból (utcai szoba), kisházból (konyhai szoba) és pítarból állottak.

Kevés és kezdetleges bútor – ez jellemezte a zsellér- és a szegényjobbágy-lakás belsejét is. A fal mellett a két szemközti szobasarokban húzódtak meg a *kecskelábon* álló *ágyak*, *priccs*ek, deszkával borított alkalmi tákolmányok, amelyekre szalmát hánytak, tetejébe meg a szalmatakaró vásznat terítették. Az ágyruha esetleges volt: ruhadarabok, durvább szövött holmi, bundafélék. A másik két sarokban a kemence és a vályoglábú *lócák* állottak. Az ágyra a *rengőszékről*, egy hosszú, támla nélküli padról jártak fel. Itt volt a helye *akerektekenőnek* is, amelyben a csecsemő pihent. A *lócák* által alkotott szögben állott a házilag összeeszkábált fiók nélküli asztal. *Kisszékek*, *hosszúszékek*, *kenyérszékek*, azaz különböző rendeltetésű padok és székfélék egészítették ki ezt a teljes egészében házilag összerótt vagy tapasztott primitív bútorzatot, felhasználva a *vaklikat*, a mestergerenda-*útalkötőket* az apró-cseprő holmik, háztartási eszközök elraktározására. A fal meszeletlen volt, s pusztán csak sárgafölddel tapasztották. A korabeli tiszai lakás egyetlen „valódi” és egyben vásárolt bútortárgya, egyúttal dísz is az *ácsolt szekrény*, „ebbe voltak szépen belehajtogatva a bőszojnyák, az ingvállak, a gombos lajbik”. Készítők, a Gömör megyei kanalasztók, áruikat, ezeket a vésett, festetlen geometrikus díszítésű szekrényeket a madarasi és füredi vásárokon árusították.

A 19. század első felében lényegében ez volt az igari szegénység „lakáskultúrája”. E tekintetben egyedül a jobbágyság egy kisebb, módosabb rétegénél állott be lényeges változás a harmincas évek tájékán, néminemű következményeként az e rétegnél megélénkült árucserének, anyagi színvonala bizonyos mérvű emelkedésének, s egyúttal egyfajta igényesedésének is. Új, eddig ismeretlen bútorok egész sora tűnik fel a lakásban: *atulipános láda*, *gombos nyoszolya*, *saroklóca*, *fogas*, *korsós lóca*, *karos lóca*, *támlás karszék*s a többi. Míg a legtöbb parasztlány továbbra is csak szekrényt kapott hozománynak, addig a módosabb gazdálány már tulipános ládában vitte a holmiját, és mellette még az ágyát, a gombos nyoszolyát is. Az új bútorok már mind vásári *asztalos*áruk, minden darabjuk színesen festett, virágdíszes. A festett bútorokkal berendezett

szoba gazdag, színpompás látványt nyújtott, amit még fokozott a díszes ágynemű, a csipkés lepedővel, hímzett vagy szőtt párnákkal, dunnával szépen felvetett ágy és a fogas színes edényei. Hosszú időnek kellett eltelni, míg az Igar túlnyomó többségét kitevő szegénység lakásába is bevonult – a tulipános ládán kívül – a többi asztalosbútor egy-egy szerényebb darabja.⁷⁴

A *konyha* a jobbágylakosság többségénél a pitarban, a kéményalja szabad tűzhelyén lezajló meglehetősen elemi sütő-főző tevékenység színhelyét jelentette. A főzés a szabad kémény alatt, a tűzhely sárpadján, cserépfazekakban, nyílt láng vagy parázs mellett történt. Kenyereket, tésztát a kemencében sütöttek, amelynek a szája a pitarba nyílt; a kemenceszáj főzésre is, sütésre is alkalmas. A tüzelő ezidőtől általánosan a kóró, gaz, szár, szalma, tőzegganéj, árvaganéj. A főző-sütő alkalmatlanságok, az edények, evőeszközök anyaga: kevés vas, több fa és még több cserép. Vas háromlábbal, serpenyővel, vaslábossal ki is merült a vasedények sora. A fatekenők, faszelenécek, fatálak, fatányérok és fakanalak mellett a különféle-fajta és rendeltetésű cserépedények népesítették be a polcot. A legrégebb cserépedények egyszínűek és többnyire mázatlanok voltak. Gömör megyéből kerültek ide a mázatlan vagy csíkozott héjú úgynevezett *tót fazekak*, tűzálló főzőedények; a nagyobbakban lakodalmakon főztek, *atót kantában* hordták a vizet. Mázatlan *alföldi fekete edényekből* kerültek ki a kanták, a korsók, laskaszűrők és így tovább. Fazekasáról *Bezerédi-edénynek* is mondják maiglan. Egyik 1837-ből datált hatalmas példányáról még tudják, „abba vitték Papszászék idején a tallózóknak az ételt”. A korabeli mázas edény ritkaságszámba mehett: egy zöld *butykos*korsón 1833-as évszámot és karcolt virágmintát talált a kutató.⁷⁵

A *táplálkozásra* a naponkénti egyszeri főttétel-fogyasztás általánosan jellemző volt. A szegényparasztok esztendőn át sok levest, kásaféléket (árpa- és kukoricakása stb), pépes ételt fogyasztott, annál kevesebb húst, halfélét és zsíros ételt; kenyérféleségei közt meg lehetett lenni a gyakori köles- és kukoricakenyert is, különben a rozskenyér vagy a rozs- és búzaliszt elegyítéséből sült kenyér járta. A helyi malmok őrlte korpás liszt minőségére joggal volt sok a panasz. Szalonna, hús, zsíros tészták csak a nagy nyári munkaidőben, ünnepeken és telente disznóölés után kerültek az asztalra.⁷⁶

Nagyrészt a jobbágygazdaság megtermelt nyersanyaga és otthoni ipari tevékenysége elégítette ki a lakosság *vászon- és ruhanemű*-szükségletét. Ügyszólván minden gazdaság termesztett kendert, maga dolgozta fonállá, szőtte meg vászonná. A paraszti esztovátá, a szövőszék a legtöbb háztartásban megtalálható volt; télen át faluszerre róla szőtték le a nők a jó minőségű „asszony-szűtte” vásznat, a fehérneművásznat, a zsák- és ponyvavásznat, a szőnyegszövetet. A férfiak alapöltözéke majdnem a századfordulóig a házivászon ing és házivászon gatyá volt, amelyet különböző szabásváltozatokban viseltek. Ehhez jöttek a bőr és szőr alapanyagú ruhadarabok, a ködmön, a bunda, maga a szűr, a szőrsapka és a bocskorfélék. Csizma ekkor még elenyészően kevés jobbágy lábára került fel. A birkabőr és a gyapjú a háztartásból került elő, többnyire szűcs varrta meg használati cikké. A harmincas években a házivászon mellett vásárolható volt a szlovák vándorárusok árusította gyolcs és kékfestő is, amelyből női és gyermekruhanemű, pendely, ingváll és férfiing is készült. A vásárokon is megjelent a kékfestő, a barchett, a perkál és több másfajta „bolti” női ruha-anyag. A nők ruhaanyagának választéka ennél fogva gazdagabb volt a férfiakénál, de csak az igazán tehető jobbágycsalád engedhette, hogy nőtagjai éljenek is evvel a választékkal. A női öltözet tartozéka volt azidőt a vállkendő, a ködmön és a kisbunda, az utóbbi kettő csak tehetősebb családoknál.⁷⁷

A szorosan vett materiális életkereteken kívül, de azokba mélyen beleágyazva még számtalan szociális és intellektuális életjelenség adott formát a korabeli paraszti létnek. Mindenekelőtt a tradíció, a falusi élet évszázados hagyományai, az együttélés konvenciói és normái, a mindenféle élettevékenységet szabályozó szokások, az alacsony műveltségi színvonallal összefüggő előítéletek, hiedelmek, babonák. Ezekből másfél évszázad távolából is sikerült a néprajzi kutatásnak egy egész tanulmányra való összegegyűjtése, jellemző adalékként a jobbágyvilágból a polgári

társadalomba induló parasztság társadalmi állapotának és kulturális szintjének, amelyek úgyszólván a századfordulóig, az első világháborúig hatással voltak a parasztság gondolkozására és magatartására. A maga helyén, a századforduló paraszti, népi műveltségének körképében kerítünk sort ismertetésükre.

A korabeli paraszti életviszonyok rajzában alá kell húzni azt a körülményt is, hogy az igari jobbágy- és zsellérlakosság élete egy jellegzetesen köznemesi faluban folyt. Az a tény ugyanis, hogy egy 1300-1400 lelkes kisközségben 29 kisebb-nagyobb úri birtokoscsalád ott élt, ott lakott jobbágysai és zsellérei tőszomszédságában, meglehetősen előnytelenül módosította az amúgy is terhes úr–jobbágy viszonyt. A parasztnak mindennap éreznie kellett, hogy kevés földjét ura „jóvoltából” bírja, aki ezért munkaereje és ideje javára, terményei jelentős hányadára „törvényes” jogot formált, aki beleszólt mindennapi sorsa irányításába is, s akivel szemben, ha panasza volt, csak az általa vezetett úriszék döntésétől várhatta sérelme „orvoslását”. A jobbágyi, zselléri élet alávétettsége mind gazdasági, mind pedig társadalmi és morális tekintetben nyomasztóbb volt az ilyen köznemesi faluban, ha mégoly patriarchálisnak tűnhetett is ez kifelé. A földbirtokos kisnemes ott élve falujában ránehezdedve – igari viszonylatban – egy-két jobbágyára, zsellérére, jogait közvetlenebbül, szinte „törvényadta lehetősége” szélső határáig, s nemegyszer azon túl is érvényesítette. S érvényesítette főleg ott – mint Igaron is –, ahol kisebb-nagyobb gazdasága, majorbirtoka jövedelmezőbb fejlődésének útját sok minden körülmény – tőkehiány, értékesítési nehézségek, kevés szakértelem, parazita életvitel – akadályozta. Azért is voltak ilyen helyütt súlyosabbak a hűbéri terhek, s gyakoribbak az önkényeskedések.

A nemesi közbirtokosság közvetlenül befolyásolta – Igaron is – a falu vezetését, intézményeinek sorsát, társadalmának különböző rétegeit. A falusi önkormányzat fölöttes szerve lévén szava a bíróválasztásban döntő volt, jelöltjeit, akik azidőtt rendre a módosabb jobbágy-ságból kerültek ki, sorra megválasztatta és gyakran a saját gazdasági érdekei biztosítására használta fel. Nem véletlen, hogy a per lezárásakor földdel jutalmazták a falu bíróját a tagosítás során tanúsított segítségéért.⁷⁸ A falu nótáriusának és esküdtjeinek a megválasztásában is érvényesült a befolyása.

Sajátos függő viszonyban volt a község anyaegyháza, a református egyház és vele együtt az oktatási intézmények. „Sorsa mindenestől össze volt kötve a Széky-ház sorsával. A család tagjai az egyház kizárólagos urai, anyagi és szellemi létalapjának biztosítékai. Mindjárt a megalakuláskor Széky Zsigmondot választották főkurátornak, már tudniillik a család többi tagjai, mert ők jelentették a községi elöljáróságot is. Bírák Uraimék pedig csak a közvetítő szerepet vitték.” Ebben „a szó legszorosabb értelmében vett kegyúri egyházban” minden a Székyektől függött. Nekik köszönhette fennmaradását az egyház az üldöztetés idején, nekik köszönhette 1783-ban refundálását, temploma újjáépítését s azt követően lelkésze, tanítója, iskolája fenntartását is. 1804-ben az öreg Széky Zsigmond, „az összes igari compossessorok tiszteletreméltó doyenje” 2000 forintos alapítványt hagyott az egyházra avval a kikötéssel, hogy kamatainak kétharmada a lelkész, egyharmada a tanító javadalmának pótlására szolgáljon. Utódai, befolyásuk csorbíthatatlan megőrzése mellett az egyház fenntartásának anyagi terheit – szabadulni akarván az ősiük nagylelkűségéből folyó kötelezettségtől – a parasztnak nyakába akarták varrni. A reformkorszakban az egyház már anyagi gondokkal küszködik, és olykor erősödik a feszültség a község és a földesuraság között az egyház és az iskola kérdésében. Mindazonáltal a református földesuraság befolyása az egész korszakon keresztül csorbíthatatlan maradt az egyház papjára és tanítójára, csorbíthatatlan a hitéletre, csorbíthatatlan az egyházi iskola működésére is.⁷⁹

A református többségű faluban ezidőtt 30-40 család közt ingadozott a katolikusok száma. Templomot építettek, de önálló lelkészük nem volt, a környék papjai szolgáltak ide. Az egyházat felekezeti tanítójuk képviselte. Helyi iskolájukról a század második évtizedéből van adat.⁸⁰ A nagy tekintélyű katolikus megye urainak támogatására mindig számíthattak, nemegyszer a helybeli református uraságok ellenében is. Kisebbségi helyzetük ellenére nem maradtak magukra.

Szoros gazdasági és részben társadalmi kapcsolat állott fenn egyfelől az igari uraságok és a falusi kereskedő és iparos középrétegek, másfelől az utóbbiak és a parasztok között. A kereskedőréteg majd kizárólag az ide bevándorló zsidóságból rekrutálódott. Már a 18. század végi összeírások is említenek zsidó családokat, a 19. század elejére számuk már meglepően nagyra növekszik. 1825 előtt átlag ötven főről tesznek említést, 1825 és 1835 között már átlag 190-ról, 1835 és 1849 között számuk eléri és meghaladja a kétszázat. A reformkori 35-40 zsidó családfő státusát tekintve többségében a házatlan, kis hányadában a házas zsellérek, illetve a jobbágyrendűek közt került feljegyzésre; az adóösszeírások szerint kereskedést űz, kocsmát tart, a regálékat bérli, később egynéhány még a dohánymunkások közt is fellelhető. A község lakosságának 14-15 százalékát kitevő, meglepően népes csoport jelenlétét az magyarázza, hogy a Nyírségen keresztül leözoñlő, kereskedelmi tevékenységre szorított, mozgékony zsidóság számára kedvező gazdasági terepnek ígérkeztek a tiszai köznemesi falvak, ahol elég fényűzően élt a helybeli köznemesség, gyakran rászorult kölcsönökre, könnyen adta bérletbe a kisebb királyi haszonvételeket, s ahol is a kétségtelenül fejlődő földesúri árugazdaság keretei között könnyen lehetett szert tennie közvetítő kereskedelmi szerepre. Igarra kerülésük minden kétséget kizáróan a helyi úri birtokosok bátorításának is következménye, az úri háztartások igényt tartanak szolgáltatásaikra. 1825-ben például maga Széký Zsigmond kérvényezi: a magányosok által Igaron alapított mézszárszékeket a megye hagyja egzisztálni.⁸¹ Uzsorakölcsöneik és kisebb gazdasági vállalkozásaik révén nélkülözhetetlenné tették magukat a hitelszűkében szenvedő birtokosok számára. Tőkéjük növekedésével ez a szerepük egyre szélesedett. Befolyásuk alól úgyszólván egyik úri gazdaság sem vonhatta ki magát. Szerepük a jobbágyok kisméretű pénzgazdálkodásában is éreztette hatását. Nekik is hiteleztek, és csekély áruforgalmukat bonyolították.

Más természetű különállás jellemezte az iparosok kis csoportját. Keveset tudunk róluk. Az egyházi anyakönyvek és bejegyzések itt-ott elárulnak róluk egyet s mást. A nemesi földbirtokos osztály kenyerén élő iparosok nagy része maga is nemes volt. 1845-ig öt bejegyzést találunk, amelyek nemes iparosokat említenek. Közülük egy kovács, kettő szabó, egy kőműves és egy csizmadia. Három esetben származásuk is megállapítható: az egyiknek az apja – mint ő maga is – kovács, a másiké „helybeli birtokos”, a harmadiké pedig „a füredi lányok tanítója”. A parasztoktól való különállásukat bizonyítja az a jelenség is, hogy a „nagy urak” szobalányait veszik feleségül. 1833-ban „Papszász Ignác úr” szobalánya ifj. Nagy Lajos kovácsmesterhez, 1845-ben pedig „bilkei Lipcsey Károly úr” szobalánya, „Losoncon született nagyságos Horváth Károly úr leánya, Erzsébet” Kovács Lajos kovácsmesterhez megy feleségül. Nem kétséges, az iparosfeleségek is hozzájárultak a kézművesek parasztokétól távol álló társadalmi rangjához. A rendi elkülönülésen és az ebből eredő szívélyes osztályos kapcsolataikon túl az is az úri birtokosokhoz kötötte ezt a szakmai réteget, és természetesen a polgári származású szakiparosokat is, hogy jobbára csak nekik dolgoztak, és az ő háztartásaik igényét elégítették ki. Bár ezidőtt már a jobbágyparasztok felső rétege is megrendelőik sorába állt, igényesebb ruházkodási, házberendezési, háztartási és gazdálkodási ipari szükségleteit náluk elégítette ki. Erre a szakképzett iparosrétegre különben az is általánosan jellemző volt, hogy tartózkodott a földműveléstől, társadalmilag e vonatkozásban is messze a parasztok felett érezte magát. Az iparosok ilyen elutasító magatartását a földtulajdonossal szemben feltűnő hűséggel őrizte meg a hagyomány, valószínűleg már a helyzet későbbi megfordulása miatt is. Kovács János kovácsmesterről mesélte az unokája: „Mikor Papszász visszajött a pozsonyi diétáról, azt mondta az én nagyapámnak: no, Jánoskám, a magyar embernek a lelke sem érdemli meg, amit Ferenc császár tett érte! Minden 12 gyalogember fog kapni egy szesszió földet és az árába adminisztrációs szénát, zabot kell csak fizetni! A Vermesháton és a Szőlődűlőnél akartak neki kimérni 20 hold földet, nagyapám azonban azt mondta: nem fizetek én az osztráknak adót, nem teszem le azért a kalapácsot. – Nem fogadta el a földet.” Az előbbi adatközlő szerint Benyó Károly asztalosmester 83 éves korában halt meg, „de nem vót kapa a kezébe, nem kellett akkor a föld az iparosoknak!” Kovács Károly 71 éves gazdál-

kode szerint: „Azelőtt azt mondták, hogy egy mester többet ér, mint száz hold föld, kevesen voltak, és aki mester volt, megvolt a becse.”

Mélyen a parasztok társadalmába volt ágyazva a kézművesek másik csoportja, a többségében nem képesített mesterségbelieké, a kontároké, akik mesterségüket csak falusi gyakorlatuk révén sajátították el, de ide sorolható a molnárok, kovácsok és kerékgyártók jó része is. Társadalmi helyzetüket a paraszti termeléshez fűződő viszonyuk határozta meg. Az előbb felsoroltak többnyire uradalmi szolgálatban álltak, az utóbbiak egyidejűleg parasztok is voltak, az urakkal szemben feltétel nélkül a parasztok oldalán sorakoztak fel.

Igar itt körvonalazott társadalmi szerkezete, intézményeinek és nem paraszti társadalmi rétegeinek befolyásoltsága sem hagy kétséget afelől, hogy a „nagyobb erő” az úr–jobbágy viszonyban az úri birtokosság oldalán állott. Ehhez hozzávehetjük azt is, hogy a község földesurai – a tiszai nemesség egésze is – a megyei közéletben és közigazgatásban is jelentős szerepet játszottak, hogy egy részük a reformkorban táblabírói, szolgabírói, komisszáriusi tiszteket is betöltött, befolyásuk a megyében és a járásban vitathatatlanul nagy volt, s hozzá még szerteágazó és tekintélyes rokoni kapcsolataik is latba estek. A jobbágyi közösségnek igencsak össze kellett fognia, ha evvel a „partnerrel” szemben akarta érdekeit – mint a per során is – érvényesíteni.

A reformkori igari jobbágyok dokumentumait a néprajzi kutatás írott forrásokból, tárgyi emlékekből szedegette össze, egy ponton azonban az élő emlékezet is nyújtott adalékokat. S nem véletlenül olyanokat, amilyeneket. A ma élő igari generációk emlékezetében az egész jobbágyvilágról kizárólagosan azok a mozzanatok élnek különös élénkséggel, amelyek az apáik, nagypapáik által elszenvedett nehéz sorsról, súlyos sérelmekről, kiszolgáltatottságról beszélnek, a büntetésekről, a deresről, a botozásról, a gyengékről, a nőkkel történt erőszakoskodásokról. A korabeli életviszonyok záradékaul e gazdag gyűjteményből álljon itt néhány:²²

„Amikor még orbáriumot dolgoztak, pandúrral hajtotta az uraság a népet. Ha nem mentek dolgozni, megharagudtak rájuk az urak. Pandúrok mentek értük, úgy fektették a deresre, úgy ütötték.” „Oszt megkorbácsoltatta szegény jó édesapámat is. Bement [az uraság] a templomba, oszt beszélgetett valaki, valamit rosszul szólt. Aztán 25 botot veretett rá, oszt véres gatyával ment haza az édesanyámhoz, pedig nem is ő volt szegény, mert nagyon csendes ember volt.” „Olyan világ volt itt ezekre a jobbágyokra, hogyha abba a parancsba elküldött érte, hogy mennyen dolgozra, aztán ha nem ment, így a lába fejét (mutatja) összekötötték, a két lábát összehúzták, kötéllel, aztán húzták fel a füstre.” „Aki nem ment munkára, azt kihajtotta a házából. Addig kellett menni szegénynek, míg másutt helyet nem kapott. Ha nem ment ki, a pandúrral hajtotta ki. A családja, szegény feje, koldult: hun egyik helyt, hun másik helyt kapott enni.” „Tegyük fel, az én feleségem szép asszony volt. Valamelyiknek megtetszett, üzent nekie: máma este gyere be! Ne mondd meg az uradnak, mert nem adok neki munkát, hanem 25 botot. És 25 botot vágta rá az urára, ha megmondta a felesége, hogy mit csináltak vele...” „...Ha úgy beszélgettünk, hogy ilyen világ, olyan világ, a szüleink mondták: haj, fiam! Mink milyen világot éltünk! Mink még búttunk, ha menyasszonyok voltunk, nemhogy cigánkottunk [volna], mert ha meglátott az úr, nem szabadultunk tülle.”

10. A per

A tiszaiak „nagy” pere, amelyet a jobbágyok az elrablott földek visszaszerzéséért, a tagosításért, a legelőkérdés rendezéséért, a háborítatlanabb anyagi fejlődésért indítottak földesuraik ellen, majd harminc esztendőn keresztül folyt váltakozó sikerrel, míg végül is jóval túl a forradalmon, a hatvanas években fejeződött be – indulásához képest merőben más körülmények között –, egészen más eredménnyel, mint azt kifejlődése csúcspontján várni lehetett. Maga a per nem elszigetelt jelensége a korszak agrármozgalmainak, hanem ha mégoly kicsi, de jellemző rész-

lete s így tényezője is annak a nagy és egyre nyíltabb küzdelemnek, amely ekkor már országos méretekben kibontakozott a szabad polgári fejlődésért és a független nemzeti létért. Mélyén ennek is azok a súlyos osztályellentétek húzódtak meg, amelyek országos viszonylatban is megérlelték a forradalmat, és a nemzetet létérdekei védelmében szabadságharcba vitték. Az országos fejlődés fő kérdése a szabad és nagyobb méretű kapitalista fejlődés akadályainak lebontása volt. Az akadályok egyrészt az ország gyarmati függése a birodalomtól, másrészt az elavult és fejlődést gátló termelési viszonyok voltak. Az ország sajátos történeti fejlődése következtében e két kérdés összefonódott, és megoldása során a nemzeti függetlenség kérdése képezte a kulcsot. Az igari jobbágyparasztság perének lefolyása emez országos kérdések megoldásának medrébe volt beleágyazva, jellege és kimenetele az országos politika alakulásától függött.

Az ország polgári átalakulása nemesnek és jobbágnak egyaránt érdekében állt. A korabeli magyar mezőgazdaság elmaradottsága elodázhatalanná tette a szükséges változtatásokat és reformokat. A reformmozgalomnak szükségszerűen a középnemesség lett a bázisa. Vezetője természetesen a haladó magyar köznemesség. Rajta múltott, hogy a polgári fejlődésért folyó mozgalmat mennyire tudja kiszélesíteni a nemességen belül, és rajta, hogy azt milyen mértékben tudja összekötni az egész dolgozó nép támogatásával. Ez utóbbi pedig a jobbágyparasztság sorsa jóra fordulásának kulcskérdésévé vált az egész reformkorban és a szabadságharc alatt is, egyézersmind egyik alapvető feltételévé a forradalom kimenetelének. Amilyen mértékben volt hajlandó a köznemesség a jobbágyságot az „alkotmány sáncaiba” beengedni, terheit könnyíteni, gazdasági fejlődését elősegíteni, olyan mértékben támaszkodhatott rá politikai céljai elérésében. Ennek a feladatnak a megoldása igen nagy nehézségbe ütközött országos méretekben, de egy-egy falu viszonylatában is.

Az igari per is bizonyossága annak a ténynek, milyen kínosan és nehezen sikerült a jobbágyparasztságnak a saját fejlődését gátló akadályokat még a haladó köznemességgel szemben is elmozdítani, pedig ezek az akadályok csak egy részét képezték azoknak a gátaknak, amelyek parasztságunk szabadabb kapitalista útját elállták.

Tiszaigar köz- és kisnemesei – szintúgy a tiszai járás nemes urai – Heves megye nemzeti reformpártjának voltak legfőbb támaszai. A palóc kurtanemesekkel együtt a megyében ők támogatták leginkább a reformtörekvéseket és képezték tömegét a főleg Keglevich Miklós által vezetett helyi nemesi reformmozgalomnak. Még a tízezer holdas füredi „nábob”, Józsa „Gyuri” is a „köznemesek” közé számíttatta magát, és szívesen dolgozott együtt Keglevichcsel és a reformpártiakkal.

A tiszaigari kis- és köznemesség politikai állásfoglalásának természetesen a saját gazdaságuk fejlődésének lehetőségei, birtokaik fejlesztésének kilátásai képezték az alapját és szabtak egyben határt is – helyi vonatkozásban – progresszivitásuknak. Most világlott ki: az igari allódiუმok addigi nehézkes és korlátolt fejlődése milyen nagy mértékben gátolja tulajdonosaik egyértelműen haladó gondolkodásának és magatartásának kialakulását. A még ez idő tájt is túlnyomóan állattartásra berendezkedett nemesi birtokok urai, akik egy oldalról jelentős állatállományuk fejlesztése érdekében nem riadhattak vissza sem a közlegelők gyakorlati kisajátításától, sem a jobbágyérdekek nyílt megsértésétől, akik más oldalról a magasabb termény- és pénzjáradék érdekében törvénytelenül sorra kurializálták és mindenféle bérleti formákban hasznosították a jobbágyi telki földeket, s akik közül sokan tőke, hitel, szakértelem és ambíció híján úrbéres és kuriális zsellérek nyakán élősködtek, húzódkodtak a jobbágyi sérelmek orvoslásától, húzták-halasztották a jogos jobbágyi követelések kielégítését, még az esetben is, ha általánosságban és elvileg egyetértettek a szükséges reformokkal. A feudális korlátok egyikének-másikának lebontása érdekükben állt ugyan, de csak úgy álltak rá, ha az nem járt áldozattal, és nem kellett lemondaniuk szerzett előnyeikről. Valójában az igari köznemesség csak egy kisebb hányadának – főleg a kisebb birtokosoknak – volt sürgős a fennálló viszonyok megváltoztatása, száz-kétszáz holdas birtokuk jobban megérzett minden nehézséget, és nem kevésbé korlátozta őket is fejlődé-

sükben a nagyobb birtokosok önkényeskedése. A tiszaiigari jobbágyoknak lépésről lépésre kellett tért nyerniük – perük folyamán – jogaik védelmében, és nem rajtuk múlt, hogy ez a hosszú évtizedekre kihúzódó pereskedés végül is nem járt kellő eredménnyel.

A per a harmincas évek közepére bontakozott ki. Az állami érdekeknek a regionális érdekekkel való megütközése idézte elő a fordulatot: az állam nem tűrhette az adóalapnak Igaron tapasztalt nagymérvű csökkenését. A főszolgabírói vizsgálat derít fényt a legelőfoglalásokra és a jobbágyi telkek kisajátítására. Azonnal fel is hívja az igari földesurak figyelmét a tényekre, és szorgalmazza azok „múlthatatlan helyrepótlását”. A földbirtokosság siet kijelenteni, hogy a „rég óhajtott proportionális tagosztálynak határjokban leendő eszközlése kedvéért már jelenvalólag is a közbirtokosság bizonyos transactionális közmegegyesülhetésbe fáradozik, másrésztől az adózók is a k[egyes] urbárium béhozatalával volt házhelyek száma után járulandó külső mívelt fölgyök s legelőjöknek is egy külön privát tagba leendő kihasználásáról tett kinyilatkoztatások szerint szinte nem idegenkednének, azon tagosztály alkalmával az érintett mindenféle urbáriális fogyasztások is legcélszerűbben pótolthatnának helyre”.⁸³

Emez engedékeny kijelentések azonban semmilyen komoly szándékot nem takartak, ez a nagy nehezen összehívott „úri concursus”, nemesi gyűlés eredménytelenségéből ki is derült. Az itt lefolyt tárgyalás nem vezetett megegyezésre, hiába szorgalmazta azt az igari köznemesség haladóbb része, élén Lipcsey Károllyal. Nem jutottak tovább annak az elvi álláspontnak egyoldalú rögzítésénél, amely az „Igar Rend Fundamentuma” címen tulajdonképp csak az igari közbirtokosság haladóbb részének javaslatát foglalta egybe.⁸⁴ A két párhuzamos javaslat közül az egyik, a Lipcsey által fogalmazott, jellemzően kezdődik: „Ha valaki fundamentomosan megolvassa Te[kinte]tes Balásházy úrnak A Magyar Gazdaság akadályairól írt tiszteletreméltó munkáját, s minden mellékes tekintetet félre téve a maga, földesúr társai, s jobbágyaink való hasznát, jövődöbéli boldogságát (legyen bár kisebb vagy nagyobb birtoka) lelkiismeretesen fontolóra veszi, lehetetlen, hogy a commassatiot vagy egybetagosítást ne óhajtsa, s minden utakat módokat ennek kivételére el ne kövessen.” Aztán sorra a tagosítás gazdasági előnyeit ecseteli, amely mind a földművelést, mind az állattartást megkönnyíti és gazdaságosabbá teszi. Ennek elérésére 12 pontba foglalva részletesen javasolja: a határ felmérését, a jobbágyságot illető rész egy tagba való kiadását – lehetőleg távol a földesúri birtoktól, de közel a faluhoz. A határ többi részének – a szőlők és kocsmaföld kivételével – a földesuraság között négy-öt lineában való s sorshúzás útján történő kiosztását úgy, hogy a Széky-birtok egy tagba kerüljön. Jellemző javaslata: „az adó fizető nép és Te[kinte]tes vármegye egyetértésével bent kellene magunknál hagyni a szántóföldnek kilenced részét, hogy osztán dézmát adni ne tartozzanak az adófizetők” (újabb kisajátítási szándék!). Javasolja továbbá a királyi kisebb haszonvételek háromévenkénti árendába adását licitáció útján, két kocsmá létesítését közös arányos költségvállalás és a taxás fundusok felajánlása segítségével, emellett utcájavitást, útrendezést, temető és vályogvetőhely létesítését, erdőtelepítést. Javasol végül egy háromszázötvenként a többség által újraválasztható „directort” a közbirtokosság ügyeinek intézésére, a megállapodás iratainak őrzésére és a belőle folyó teendők végzésére, aki a regálékot is bérbe adja, és megakadályozza az önkényeskedőket, „ha valaki foglalást tenne, a director a megfosztott félnek maga hatalmával adja vissza, elvéven a foglaltól az elfoglalt részt... s okozandó költség megtérítésén felyül a foglaltó a közcassába menendő és azonnal a director által exequálandó 100 darab arany büntetést”. Végül azzal fejezi be: „ha ezek megállapodnának, így hiszem, hogy mind úr, mind szegény ember boldog lenne, és legalább 2 annyi hasznát venné vagyonának, mint most”. „Adja Isten, hogy még a diéta előtt megtörténhetne az igazságos osztály egy tagba közöttünk, s nem a törvény kényszerítsen bennünket az egybetagosításra, hanem a magunk s felebarátaink java lelkiismeretes kívánása.”

Az igari köznemesség haladó része – a fentiek szerint a maga jól felfogott érdekében – belátva a tagosítás előnyeit hajlandó volt azonnal belemenni a tagosztályba, nem kevésbé véve figyelembe természetesen azt a lehetőséget is, amely a közelgő országgyűlésen merülhet fel, azaz

egy hatályosabb törvényt, amely kevésbé előnyösebb feltételekkel kényszerítheti a nemességet a jobbágysággal való egyezkedésre. A többség azonban eddig sem jutott el, holott ebben a tervezetben nincs szó a kisajátított földek visszaadásáról, csupán egy óvatos állásfoglalás egy másik igari köznemes fogalmazásában, amellyel Lipcsey is egyetértett: „Amely birtokosok a most használások alatt levő urbarialis competentiaikat a lakosok használása alá bocsátani nem akarná hanem továbbra is magok használása alatt megtartani kívánná azt megtarthassák ugyan: de oly móddal, hogy az ilyen benntartóztatandó urbarialis competentiaik az allodiaturák közzé semmi szín alatt nem ögvelíttessenek, hanem a lakosok használása alá adandó urbarialis competentiaik méretessenek ki, hogy így ha ne talán ezek eránt idővel kérdés támadna, azok miatt a compossessorátusra semminemű teher és felelet ne háromolhasson, hanem az eltartóztatás miatt következhető terhet egyedül az eltartóztatók viseljék és hordozzák.”⁸⁵

Az eredménytelen köznemesi gyűlés után a megyei törvényszék járt el az igari jobbágyság ügyében. A tiszti alügyész, az igari úrbéres parasztságnak hivatalból védője, újabb vizsgálatot folytatott, részletesen dokumentálta a jobbágyság nyomorúságos állapotát, megtoldotta azt a jobbágyság panasaival, és szorgalmazta az újabb tárgyalásokat.

Az 1834-es úriszéken az alperes köznemesek tagadják a földfoglalásokat, sőt Széky még a jobbágyoktól követel vissza egy fél telket. A Kovács család törvényes indokokkal menti magát, ugyanakkor nem mulasztja el az alkalmat, hogy megrágalmazza a jobbágyokat, mint akiket nem lehet kielégíteni, mert, úgymond, ha a földesuraság „minden legelőit a jobbágyságnak által adná”, sőt hozzá még „két pusztát is venne, mégis panaszolkodnának”. Mások alkudoznak, készséget mutatnak, de lényegében határozat nélkül, eredménytelenül oszlanak szét. Mindössze a tagosztály létesítését helyeslik. Egy pozitívuma mégis van ennek az úriszéknek is. Kiderül, hogy a kisebb birtokosok éppúgy kárát látják a nagyobb birtokosok önkényeskedésének, mint a jobbágyok, az ő vetéseik, legelőik, kaszálóik éppúgy ki vannak téve a kártevésnek és a megrongálásnak, mint a jobbágyokéi, ugyanakkor a földvisszaadás sem érinti őket olyan súlyosan, mert alig vagy éppenséggel könnyebben visszaadható mennyiség van a birtokukban. Így lesz tehát az urak egymás közti ellentéte némiképp a per előrehaladásának emeltyűje. Ugyanakkor nem jelenti ez a tény azt, hogy a kisebb birtokosoknak ne lennének sérelmeik a jobbágysággal szemben is: úgy tűnik, napszámoshiányuk van, és ezért újfent az „engedetlen és halászgató” szegénységet vádolják. Ez tűnik ki Barkassy kisnemesnek az előző fejezetben idézett beszédéből is. A kisebb földesurak álláspontját jól jellemzi az egyik nemes kisbirtokos özvegyének, Bátky Borbálának a felszólalása. „Igar helység lakosainak azon sérelmes panaszkodása, hogy napról napra inkább kénytelenek elszegényedni, ámbár az legelőn némely uraságok marhái szerfelett való megszorítása ugyan legfőbb oka, de oka még azon kártétel is, melyet némely Te[kinte]tes földesurak rendetlen pásztorai s jószágoknak idejekoránt a keresztek, más életcsomók közé való behajtásával szánt szándékkal okoznak a szegény adózó népnek, mely kártételnek maga is ebben az esztendőben szintén bő mértékben szenvedője volt, (...) oka elszegényedéseknek az önként való korhellyé tétel a sok sikertelen halászatok által, kiknek magunk tanui lehetünk, hány heverőkoldus, amit bent meg nem szült már a reménylett szerencsevárás az üres háló után.”⁸⁶

A sikertelen tárgyalás után az igari jobbágyság ezúttal a nádorispánhoz folyamodik, pártfogását kéri, „tudván azt, hogy a magyar perek hosszasan mehetnek”. Melléjük áll a haladó köznemes Lipcsey Károly is, aki többek között a kisebb igari birtokosok érdekeinek védelmezője, Igaron rész-birtokos lévén maga is érdekelt a perben. Ő sürgeti a per mielőbbi kedvező lezárását, és tesz ismételt gyakorlati javaslatokat. A második úriszék összehívását is ő szorgalmazza avval a nyomós indokkal, hogy jobb, ha békességgel hoznak megoldást, mint ha arra rákényszerítik őket, „ne tart-sunk az egyszeri katonával, aki akkor abrakolta lovát, midőn a hadba kellett mennie.”⁸⁷ Célzásai-ból világosan kitetszik, hogy az igari kérdések már egyben országos gondok is. Jó lesz sietni.

Nem így a többiek. A felperes tiszti ügyész ugyan rendre bizonyít, okleveleket hoz, többek között az 1835. július 15-én kihallgatott jobbágyok tanúvallomását, akik még egyszer nyomósít-

ják az ismert rablásokat és sérelmeket, sőt: a kisajátítás módjára is rávallanak, föllépésük egyre magabiztosabb. Tüdős György öreg jobbágy „személyesen tapasztalta, sőt a mai napon is ki tudja mutatni azon két quarta urbáriális sessiókat, amelyek egyikét Pónus János, másikat Albert Mátyástul osztály alkalmával foglaltak el a Kovács urak és amely sessiók mostanság is mezei biztos Kovács András urnak birtokában vagynak”. Lőkös János 60 esztendő tanú szerint „Nagy Mihály és Görbe István jobbágyok [telke] néhai Dapsy Dániel úrnak jutott, de ezen jobbágyok elszegényedvén, igavonó marháikból minek utána kifogytak, sessióikat nem bírhatván, azokat Dapsy Dániel úr elfoglalta”. Kovács Pál öreg parasztnak „eleven emlékezetében vagyon, miképpen Deme Márton úr ez előtt, mintegy 25 esztendővel nemcsak urbáriális féltelkét, hanem még lakóházát is elvette a tanúnak (Kovács Pálnak) s valamint az elvett belső, úgy külső ez itt megemlített telkeket is Deme Sámuel úr maga kezeinél benttartja”. S így rendre kivallják a Székelyek, Papszászok, Okolicsányiak, Szathmáry–Királyok összes földrablásait.⁸⁸

Az 1836. májusi tárgyaláson Székelyék ismét nem engednek, sőt támadnak. A legelő kérdésében oda nyilatkoznak: „A közös legelőből fogni minden földesuraságoknak törvényes jussa van, birtoka mennyiségéhez képest.” Allítják, hogy a szőlőkre az urbárium szerint jobbágyoknak nincs joguk. A Kovácsok csak akkor adják ki a befogott földeket, ha a többiek is kiadják. Okolicsányi Péter a tanúvallomások hitelét vonja kétségbe. Papszász Ignác meg a jobbágytanulás jogát: „kérdem, vajon igari jobbágyok ezen per kérdésében lehetnek-e tanúk? Nem!”⁸⁹

Az ügyész visszautasítja a mentegetőzéseket és a vádakát, a per meg egyre húzódik, ítélet nincs, csak kiegészítések és apró-cseprő vallomások.

Közben múlik az idő! Végre az 1836-os országgyűlés kijózanítólag hatott az úri birtokosok tömegére. Ez meg is látszik Lipcsey Károly felszólalásában. Konkrét javaslata határozott alap az egyezsége:⁹⁰

1. A kisebb haszonvételek kerüljenek közárendába! Jövedelméből fogadjanak földmérőt!
2. Mérjék fel a határt, és egy tagba tagosítsanak!
3. A befogott földeket adják ki „kinek kinek ősei által 1772 Esztendőben behozott úrbéri könyv útmutatásánál fogva felvállalt jobbágy telki állomány illetőségébe tudatván be”. „Nincs pedig mód kibújni az özvesítés és egy tagban való osztály alól.” Határozottan szembehelyezkedik azzal a tervvel, amely a nagyobb birtokosok szándéka, hogy a földesurak illetőségét két tagban adják ki, mert ez megint csak az adózó nép ellen irányuló, az elhúzást célzó javaslat, nem szólva arról, hogy egy ilyen jellegű tagosítás ismét csak pereskedésre, civódásra vezet, és végül a gyengébb fél „kértelen lesz igazságos vagyonát eladni s így a tehetősebb birtokos nyelyle el a kisebb birtokát”. Aki még ezután is akadályozni, húzni-halasztani akarja a tagosztályt, az csak azt bizonyítja meg magáról, hogy „csinos úton akarja eszközölni, hogy sokáig lehessen a zavarosba halászni, az adózó nép végpusztulásra jusson s a birtokosok vagyonaiknak illendő hasznát ne vehessék, majd ki fog már fejtőzni, ki okozza mediate a jobbágyok elszegényedését”.

Lipcsey azonnali ítéletet kér, a tisztí alügyész a felperes oldalról javasolja az elkülönözést és ennek kapcsán a jobbágyokat illető földek kiadását. De az ítélet mégsem születik meg, és az úriszék – különböző ürügyekkel – ismét elhalasztja a döntést.

A pernek ebben a szakaszában már végleges döntésre érett a helyzet. A nemesi földbirtokosság nehéz helyzetbe került. Elodázhatatlan érdeke a tagosítás, amely elől már nem térhet ki, annál is kevésbé, mivel a jobbágyok 1838. augusztusi beadványa ismételten írásban is leszögezte, hogy az elkülönözésnek semmi akadálya részükről, sőt „hőn óhajtják” a tagosztályt. Tagosítani pedig csak akkor lehetséges, ha kiadják az állam által is támogatott jobbágyközségnek a kisajátított földeket, amely után a terheket különben is a jobbágyok viselik.⁹¹ Nincs más mód, meg kell egyezni, legfeljebb húzni lehet egy kissé még az ügyeket.⁹²

A peres anyag duzzad, térképek, földkönyvek készülnek el. 1835-ben Lipcsey Károly már javaslatot tesz a jobbágyföldek kiosztási helyére nézve is. A határ északi részén, közel a faluhoz első és másodosztályú földekből kell kihasítani a jobbágyilletőséget! Ennek megvan minden

előnye, többek között az is, hogy az úri birtokok egy tagban maradását is lehetővé teszi, márpedig „a birtoknak egy darabbani kiadása fő rugó a nemzeti ipar előmozdítására”, ugyanakkor harmadosztályú föld kiadását is javasolja, mert „az igazság az, hogy jusson a jóból, de a rosszból is”. A legelőre tett javaslata hátrányos a lakosságra nézve, mert az 1832/36-os törvényekre támaszkodva úgy érvel, hogy a szántóföld arányában kell a jobbágyok és a földesurak között megosztani a legelőt. Ez azt jelenti, hogy a parasztságnak csak elenyésző kis rész jut belőle.⁹³

A döntés egyre húzódik. Már a negyvenes évek elején vagyunk, további kisebb-nagyobb viták követik egymást. Az urak egymást vádolják: a Kovács család a Széky család családságát emlegeti fel, mert állítólag Széky jobbágyai hamisan tanúskodtak a perben – az ő rovásukra. A felperes tisztii alügyész, immár a harmadik a per kezdete óta, ismét hiányokat fedez fel a földkönyvben, az iratok nincsenek rendben, és új téma is felmerül: a földkönyv szerint a zsellérek száma 99-re szaporodott, szükséges megállapítani a hiteles számukat, nyilván a juttatás szempontjából.⁹⁴

1843 májusában végre kész javaslatok felett dönt az úriszék. A nagyobb birtokosok tervezte, főleg Papszászé, meg akarja rövidíteni a parasztokat, negyedosztályú szántóföldeket akar juttatni nekik. Egy másik tervezet az elrablott illetmények egyharmadát gyepföldből szándékozik kijelölni, messze a községtől, ami egyrészt azzal járna, hogy elvonná a paraszt kedvét, másrészt akadályozná az úri birtok egybe való tagosítását. Lipcsey nem is fogadja el ezt a tervezetet, hanem az általa már ismertetett jobb változatot javasolja. A felperes tisztii ügyész az elhelyezés tekintetében a második tervezet mellett köt ki, és ugyanakkor egy olyan javaslatot nyújt be, amely föltétlenül kedvező lenne a jobbágyokra: 19 és 5/8 szesszió kiadását a község illetőségével együtt, 1600 négyszögöles holdakban 32 hold szántót, 22 hold legelőt, 18 hold kaszálót egy-egy telek után, ami méltányos is az igari rossz talajon. Javasolja továbbá, hogy ne csak a 25, hanem mind a 99 zsellérnek adják ki a legelőilletőségét. A szőlőt pedig a régi jobbágyszőlők arányában, azaz 102 kapást, ezenkívül nádlást, kenderföldet, a református papnak is és a katolikus papnak is egy-egy szesszió földet. A földesurak tiltakoznak: csak 25 zsellért illet legelőilletmény, mert az urbárium idején csak annyian voltak; szőlőkhöz a jobbágyoknak nincs jussuk; nádlási jog, kenderföld Igaron sohasem járt a parasztnak; a bormérés is csak karácsonykor illeti meg a lakosságot; katolikus lelkész nincs Igaron, tehát nem jár neki föld.⁹⁵

Vége, 1844. június 26-án megszületik az ítélet:

1. „19 1/8 úrbéri telki állomány bíróilag megállapíttatik, és annak kiadására az alperes földesuraság köteleztetik” 1200 négyszögöles holdakban 30 holdat telkenként – kölcsönös beleegyezés alapján –, fele a Füredi Járóban lévő szántóból, fele a mellette lévő közlegelőbéli gyepből.

2. A református pap, rektor, tanító, jegyző és katolikus kántor fél-fél telekilletőséget kap.

3. 99 úrbéri zsellér – nyolcat egybevéve – 12 3/8 telek után, a jobbágyság pedig a fenti telekmennyiség után, azaz a zsellérek és jobbágyok közösen összesen 34 4/8 úrbéri telek után 1200 négyszögöllel mért legelőilletőséget nyernek, mégpedig egy egész telek után 9 holdat, egyharmadát vízjárta, kétharmadát száraz közlegelői minőségű rétföldből.

4. 19 és 1/8 telek után minden úrbéres telek 12 hold egyszer kaszálható 1200 négyszögöllel mért rétet kap.

5. Az egészhelyes jobbágyok belső házhelye 1200 négyszögöllel mért hold nagyságú.

6. A 102 kapás szőlő nem jár a parasztságnak. Bormérési joga Szent György-napig tart.

7. Nádlás, kenderföld nem jár az igari jobbágyságnak.”⁹⁶

Úgy látszott, eredményesen ért véget tizenöt esztendei huzavona után az igari jobbágyságnak az elrablott földekért, a kedvezőbb termelési feltételekért, a jobb életkörülményekért indított nagy pere. Az igari köznemesség a jobbágyság sürgető követelésére, de a maga jól felfogott gazdasági érdekéből is kiindulva, nem kevésbé hallgatva az „idők szavára” is, utat nyitott az igari gazdaság szabadabb fejlődésének. Az „idők szava” pedig már további fontosabb kérdéseket is felvetett. Országosan ekkor már az örökváltság, az ősiség eltörlése, a robot és a dézsma megszün-

tetése volt a haladó politika mindennapos kérdése. Úgy látszott tehát, hogy eme csekély „engedmények” és eredmények életbelépésének már semmi akadálya sem lehet. Mindez azonban csak látszat volt.

A megyei hatóságok – amelyek olyannyira „szívükön viselték” a per befejezését, „állandóan rajta tartották a szemüket”, s a megyei ügyész vagy alügyész személyében olykor a fiskusnak a képviselőjében is védtek, sőt gyakran túl is licitáltak a jobbágyok követelését, érveltek és mennydörögtek az önző földesurak ellen – végső soron mégsem siettek a per befejezésével. Az úriszék eljárásához hasonlóan éveken keresztül jelentéktelen formásokkal, kiegészítésekkel és kifogásokkal húzták-halasztották a per végleges lezárását.⁹⁷ 1844-től 1848-ig a megyei törvényszék kiegészítéseiben feneklett meg az igari jobbágyok igazsága, míg végtére is – függetlenül a pertől – a forradalom hozott döntést ügyükben. Ez örök tulajdonul adta az úrbéres parasztságnak a birtokában lévő földet, megszabadította a robottól, a dézsmától, a jobbágyi kiszolgáltatottságtól, csak éppen a per kérdéseinek megoldását, a kisajátított földek visszaadását és az igari határ tagosítását hagyta-halasztotta a jövőre, arra a másik korszakra, amely a polgári fejlődés szabadabb útját nyitotta meg az igari parasztság és proletárság számára is, de egyben új, nehezebb és bonyolultabb gazdasági és társadalmi kérdések megoldása elé állította őket.

II.

TŐKÉS TERMELÉSI VISZONYOK KÖZÖTT (1848–1944)

1. Forradalom és a jobbágyszabadítás ellenforradalmi végrehajtása (1848–1867)

Az 1848-as forradalom – országosan is, Igaron is – lezárta a parasztság történetének jobbágysorkorát, véget vetett a parasztnép feudális szolgaságának, de polgárosodását csak félig oldotta meg. Az áprilisi törvények a jobbágyságot eltörölték, a telkes jobbágyoknak örökös tulajdonául adták a birtokukban lévő földeket, feudális szolgáltatásaik többségét megszüntették, biztosították törvény előtti egyenlőségét és birtokosabb rétegeinek választójogát, de a parasztságnak helyzetét változatlanul hagyták: mit sem javítottak a zsellérszegénység, a taksás, a majorsági szegényparasztság sorsán, feudális terheit továbbra is meghagyták, földhöz nem juttatták, a polgári jogok legtöbbször is kirekesztették. Mindez egyenes folyománya volt a forradalmat mozgató liberális középbirtokos nemesség – Igaron is tapasztalt – szűkkörű gondolkodásának és magatartásának, amely a forradalomban sem volt képes átlépni nemesi korlátait, a parasztságnak csak a polgári demokratikus jogok minimumát adta meg, önmagának a kapitalista fejlődés előnyeiből a maximumot igyekezett biztosítani. Mindezt nemzeti önvédelmi harcunk lefolyása is megkönnyítette. A parasztságnak elégedetlensége Heves megye-szerte is mozgalmakban nyilvánult meg, ezek részben a korábban elvett jobbágyszabadítások visszaszerzésére, a majorsági földek megszerzésére, a zsellérek földigényére, a szőlődezsma eltörlésére, a szabad italmérésre és vásári árusításra, az egyházi szolgáltatások megszüntetésére irányultak, részben pedig, a nyári és őszi hónapokban, a nemzetőri és katonai szolgálattól való vonakodásban és a hatóság elleni fellépésben nyilvánultak meg.

Tiszafüreden megtagadták a révpénz és a piaci helypénz fizetését. Füreden és Szentimrén elégedetlenség mutatkozott a már végrehajtott úrbéri rendezés miatt, de kitörés nem történt.¹ Tiszaigaron ez idő tájt szüntették be a lakosok a lelkésznek járó fizetések teljesítését, amiért is az hosszas huzavona után elhagyta a falut.² Az őszi hónapokban a tiszai járás több községe megtagadta a katonai szolgálatot, vonakodott beállni újoncnak. Emiatt Tiszaszentimrén öt, Abádon kilenc, Szalókon négy, Tiszaigaron két parasztot ítéltek el és vetettek fogságra.³ Több adat nem áll rendelkezésünkre, de a mozgólódás minden bizonnyal tovább tarthatott, mert még a századvégi alispáni proklamációban is felemlítik, hogy „1848-ban midőn az urbériség megszüntetéséről szóló törvény kihirdetett, vármegyénk kebelében is sok félreértés történt s a nép között egyes helyeken kommunisztikus lázítások történtek.”⁴

A fennálló sérelmek dacára a hevesi Tisza-vidék köznemesi falvainak parasztsága a szabadságharc folyamán kétségtelen hazafias és függetlenségi érzelmeiről tett tanúbizonyságot. Ez kapcsolatos azzal a ténnyel is, hogy a tiszai járás kis- és köznemessége a reformkorszakban is, a forradalom alatt is Kossuth pártjának a zászlaja alatt sorakozott fel, ami nem maradt hatás nélkül a

parasztásra sem. E tekintetben különösen Tiszafüredet kell kiemelni, amely e vidéken számottevő ipari központ is volt, jelentős munkásmozgalommal, több erős céhvel, csizmadiákkal, asztalosokkal, tímárokkal, lakatosokkal; az önálló csizmadia céhnek például 67 tagja volt. Annál kevésbé volt haladó gondolkodású a káptalani birtokon lévő szomszédos tiszaoörsi, nagyiváni, örvényi és nánai falvak lakossága, amely meglehetősen retrográd papi befolyás alatt állott. A tiszai választókerület 1848-ban a szélsőséges patriótát, dömötöri Németh Albertet küldte az országgyűlésbe. A honvédségnél jelentős számú tiszt, altiszt és honvéd szolgált. Az igari és a közvetlen környező nemesi földbirtokosság – kivéve a Lipcseyek egy részét – mindazonáltal nemigen vett részt aktívan a szabadságharcban. Ezt részint annak tudják be, hogy a helyi birtokközösségek 48-ra erősen meglazultak, mint Füred esetében is, részint annak – így Igaron – hogy a helyi nemesi egzisztenciák nem tartottak következetesen lépést a fejlődéssel. A parasztság köréből – Igaron és a szomszédos községekben is – szép számmal kerültek ki önkéntesek. Igen sokan szöktek katonának a szinte gyermekkorban lévők közül is. Még 48-ban a szomszédos Sarudon tizenhatan, Tiszanánán hetvenen álltak be önként nemzetőrnek. Hősiességben sem volt hiány: 1849 februárjában a Poroszlói előnyomuló, túlerőben lévő császári lovasokat négyszáz-ötszáz környékbeli, hirtelen összeszedett kaszás paraszt szalajtottta meg és zavarta vissza egészen Átányig.⁵

A parasztság Igaron is – minden csalódottság ellenére – megértette, hogy szabadságának addigi eredményeit, annak minden további lehetőségét csak úgy tudja megvédeni és kivívni, ha szívvel-lélekkel Kossuth ügye mellé, függetlenségünk megvédésének ügye mellé áll. A gyér írásos dokumentumokon kívül csak a mai öreg igari generációk emlékezete állít ennek a ténynek emléket. A hagyományok híven örökölik meg a debreceni és a kápolnai csaták eseményeit, ahol is igari honvédek hullatták vérüket; beszélnek az igari nemzetőrök bajtársiasságáról és hősiességéről, mint mentette ki az ellenség fogságából sebesült társát egy igari honvéd, mint lőtte le lováról a cári hadsereg tábornokát egy másik falubeli katona; mesélnek, mint harcoltak a „füredi oldalon” a bécsi egyetemi légión önkéntesei, s mint járt és mit intézett Kossuth Lajos a harcok idején a füredi Lipcsey-kastélyban. Az emlékek már színezik és változtatják a tényeket, de csorbítatlan, őrzik a parasztnak a nagy korforduló iránti rajongását és szeretetét, s egyben őrzik a lényegét: dicsőítik Kossuthot, átkozzák Görgeyt. A szabadságharc bukása után a bujdosó és támogatást kérő honvédek a tradícióban mindegyre felbukkanó alakja, meg az azóta is gondosan megőrzött Kossuth-bankók forradalmunknak népünkre gyakorolt hatásáról tanúskodnak. Kossuth szerepe és a jobbágyszabadítás ténye azóta is elválaszthatatlan az igari parasztnak az élményeket őrző és átörökítő emlékezetében, bizonyosságul többek között annak az igazságnak, hogy a forradalom bukása után a kossuthi demokratikus eszmék hordozója immáron nem a volt nemesség, hanem a köznép. „48-ban... Kossuth szabadította fel a jobbágyságot a robot alól. Szabad lett a nép azután. Nem kellett menni az uraknak ingyen dolgozni. Nem volt földjük a jobbágyoknak, 48 után lett. Eszembe jut még – mondja az egyik emlékező öreg –, hogy Kovács Kálmán úr (helybeli földbirtokos) gyakran feltartotta az öklét, így átkozódva: Kutya Kossuth, kutya Kossuth! – mert hát azóta nem mentek ingyen dolgozni hozzá a népek.”⁶

Potornai Imre igari földműves 1888. január 31-én halálos ágyáról írja Kossuthnak Turinba: „A legnagyobb kötelességérzettől áthatva kér bocsánatot egy agg polgár, ki életének alkonyán – mielőtt fejét az örök álomra lehajtaná – lelkének azon nyugalma óhajtja megszerezni, hogy mélyen tisztelt Kormányzó Úr iránti háláját – bár parányi részben – leróvhassa; ki lelkének teljes meggyőződésével ismeri be, miszerint egyedül kormányzó Úrnak köszönheti, hogy a Szolgátság bilincseiből a jobbági kötelékek alul felszabadulva kedvezőbb anyagi viszonyok között élt át egy egész életet.”⁷

A forradalom elbukása az igari parasztságnak a szabadságharc folyamán táplált reményét, az agrárviszonyok méltányosabb elrendezését, a majorsági zsellérség, a taksás proletárok földhöz jutását is szétfoszlatta. Az országra nehezedő ellenforradalmi diktatúra a földbirtokos osztály érdekeit támogatta, nem engedett az úri birtokokhoz nyúlani. A feudális eredetű igari

középnemesi birtokok csorbíthatlan, sőt – mint látni fogjuk – a parasztok rovására megnövelt birtokállománnyal indultak neki a kapitalista korszaknak. Az önkényuralom éveiben véghez vitt úrbérrendezés a 48-as jobbágyszabadság progresszív végrehajtása helyett a parasztság további megrövidítését hozta magával. Mindennek folytán az igari mezőgazdaság is tőkés átalakulásának hosszú szakaszát az agrárfejlődésnek úgynevezett porosz típusú útján kényszerült megjárni, amely az amúgy is szűk életfeltételek közé szorított parasztnép nyomorúságát még inkább tetézte.

Míg a bebörtönzés, kényszerkatonaság, a szabadságharcban való részvételért fogatosított személyi megtorlások csak itt-ott terhelték a helyi parasztlakosságot, az abszolutizmus hátrányos gazdasági intézkedései a többségét sújtották. Kovács Kálmán főszolgabíró, igari földbirtokos, aki hivatalát is a községben tartotta, már az ellenforradalom másnapján, 1849 decemberében külön felhívásban siet kioktatni a lakosságot – az észlelt és még várható paraszti nyugtalanság meggátolása végett – a fennálló „törvényes” állapotokról, főként a földesurak és a volt jobbágyok között még érvényben lévő kötelezettségekről. „A forradalmi párt által előidézett véres háborúnak borzalmai és pusztításai megszűntek, az igazság és jog diadalmaskodott”, szükséges hát, hogy „a pártütés zabolátlan korában a törvény és a nyilvános rend ellenségei által összezavart fogalmakat és jogtisztetlenséget”, amely már „a birtok szentségét is megtámadá és több helyeken a volt földesurak tulajdonába is belevágott”, helyreigazítsák. Rendre felsorolja a megszűnt úrbéres kötelezettségeket, egyszersmind nyomatékosan hangsúlyozza, hogy továbbra is fennállanak a nem úrbéres jellegű szolgálatok. Továbbra is teljesítendőek azok a tartozások és kötelezettségek: „amelyek az irtások, a haszonbérbe adott földek és rétek, ideiglenes szerződés alatti és jutalmazási telkek, továbbá az úrbérbe nem igtatott parlag szőlők és puszták telkek, az úrbérbe fel nem jegyzett úgynevezett curiális jobbágyi szelléri vagy inscriptionális telkek és házak, végül az úrbérbe nem igtatott malmok s egyéb bármily haszonvételek után járnak”. „Sztintúgy az úgynevezett kisebb királyi haszonvételek után járók.” „Hol a tagosítás és különítés még végre nem hajtatott, ott a közlegeltetést az előbbi jobbágyok és az előbbi földesurak minden eddig is közlegelőül szolgált legelőkön, tarlókon és ugarokon épen úgy gyakorlandják, mint gyakoroltatott 1848-i mártius előtt.” A nem úrbéres szőlők után a kilencedet és a hegyvámot ezután is fizetni kell. A papi tized ugyan megszűnt, de a lelkészek irányában „a szokásos tartozások” továbbra is teljesítendőek.⁸ Ezek szerint a lakosság túlnyomó többsége számára maradt az élet a régiben, sőt még újabb nehézségekkel is tetőződött. Egy 1849. december 6-án Igaron kelt szolgabírói rendelkezés sérelmezi, „hogy az úgy nevezett jobbágyföldeket több helyeken apró darabokra elosztják s eladják; minek utánna pedig az ily eldarabolásokból nemcsak a földművelési osztályzat károsodik, hanem az azokat bíró egyén is a föld után járó közterhek viselésében képtelenné lesz”, elrendeli, hogy a földek parcellákra osztását és eladását meg kell gátolni, és az esetleges ellenszegülést jelenteni.⁹ A parasztbirtok kétségtelen bomlására mutató rendelkezés a növekvő közterhekre is utal. Egy 1851-ből származó főispáni hangulatjelentés ugyan Igar meglehetősen konszolidáltságáról számol be: „A néphangulat a felnőtt korosztályok körében nyugodt, és ez készséges magatartásban és engedelmességben nyilvánul meg”, a lakosok gondolkodására, erkölcsére, vallásosságára semmi panasz, a gyerekek szorgalmasan járnak iskolába, az egészségügy kielégítő, nincs állatvész, sem elemi kár, nincs özvegyprobléma, a községgazdálkodás és közigazgatás előírászerű, a számadáskönyvek 1849-ig visszamenőleg rendben vannak, a termés közepes, 13-an a kincstár számára dohányt termesztettek és így tovább. Mindazonáltal kiderül, hogy rendeletekkel árasztják el a lakosságot, zsandárság felügyeli a kocsmákat és boltokat, és mivel „sok az adóhátralékos”, azt „erőszakkal”, „a legszigorúbban behajtani rendelik”, aminek következtében „az előző esztendő adósságát be is fizették”.¹⁰

Az abszolutizmus korabeli paraszti életviszonyok stagnáló-romló állapotának egyik alapvető oka az is lehetett, hogy még mindig nem sikerült döntést hozni a harmincas években elindított per-főkérdésre: az elrablott földek súlyos gondja még mindig megoldatlan volt, s az immár létkér-

déssé váló tagosítás, kommasszáció, igariasan „komesztálás” ügye is reménytelenül megállt. Közben már az 1853-as kétes értékű pátens rendelkezései is sürgetően kimondták a szükséges változtatásokat. Végül is az ötvenes évek utolján került sor a per lezárására. 1856-ban, a per első tárgyalása időpontjában már alapjában megváltoztak az erőviszonyok a felperes volt jobbágysággal és az alperes volt földesurak között. Megváltoztak az urak javára. 1848 előtt a jobbágyság követeléseinek meglehetősen erős adott az a tény, hogy az államhatalom, a császári-királyi hatóság a jobbágyságot mint adófizetőket bizonyos mértékig támogatta a nemesi földfoglaló-allodizáló törvényekkel szemben. Ugyanakkor a nemesség haladóbb része is hajlandó volt „igazságot” szolgáltatni a jobbágyságnak, nem utolsósorban azért, hogy a jobbágyságot a maga oldalára vonja. Most minderre nem volt szükség. Már senki sem védte a parasztokat, az állam és a földesurak nyíltan összefoghattak a kisemmizésükre. Most már be lehetett fejezni a pört – teljesen és nyíltan a földesurak javára döntve el minden kérdést.

Az 1856-os záró perirat leszögezi,¹¹ hogy minden együtt van a per lezárására, és a kiegészítések megtörténtek, „ezen felül a törvényhozás részéről közbejött intézkedések az úrbériséget más állásba helyezték, ennél fogva ezen per iránti nézeteit következőkben terjeszti elő [tudniillik a földesurak képviselője]”. A döntő kérdésre nézve, hány telek után mennyi földet kell kiadni a volt jobbágyságnak, megállapítják, hogy a Mária Terézia-féle urbáriumban ugyan 18 és 5/8 telek szerepel, de most a lakosság ténylegesen csak 10 és 7/8 házhelyet és hozzávaló földet bír. Ezután következik az urak új álláspontja, amelyben jogilag az a furcsa helyzet nyer kifejezést, hogy éppen a 48-as törvényekkel ütök el a jobbágyság jogos követeléseit. Igaz az – nyilvánítják –, hogy az 1832/36-os törvények értelmében az úrbér idejében használt illetőséget kell visszaállítani, „mindazonáltal miután az 1832/36-i 11. törvény, mely a megüresült házhelyeket benépesíteni rendelte, alapja az adó fundusnak gyarapítása volt, jelenleg pedig azon alap a közös teher viselésének életbe léptetése után megszűnt és így az üres ház helyeknek benépesítését az állomány érdeke jelenleg nem csak nem kívánja, sőt azok benépesítése az állomány érdeke ellen van”, mert ez esetben az állam az 1848-i 12. törvénycikk szerint a földesurakat az úrbéri szolgáltatásokra és az adózásra nézve kármentesíteni tartozna. De egyébként is „az 1848-i 10-ik törvény az úrbéri pereket és így az üres házhelyek benépesítése iránti pereket is megszüntetvén... az alperesek azon meggyőződésben vannak, hogy csak egyedül a jobbágyság kezénél létezők 10 7/8 úrbéri házhelyeknek, s a község birtokában lévő földeknek kiadására köteleztetnek”. Kimondják még: nem lehet kötelezni őket arra sem, hogy a jobbágyság kezén a 10 és 7/8 telken felül lévő 79 hold földből új telkeket létesítsenek.

A legelő kérdésében még inkább retrográd állásponton vannak, ez esetben szemrebbenés nélkül hivatkoznak annak az urbáriumnak az érvényére, amelynek jogosságát imént még kétségbe vonták: jelenleg Igar községben 99 zsellér létezik, az urbárium behozatalakor csak 19, „azoknak szaporodása a majorsági földeken történt s felsőbb rendeletek szerint is úrbéri zselléreknek csak egyedül azok tekintendők, kik az úrbéres könyvbe beíratottak, annál fogva az alperesek az úrbéri zsellérek számát 19-ben kérik megállapítani”.

„Megajánlják” ezek után a legelőt 9 holdjával: 10 és 7/8 jobbágytelek után, 19 zsellér után, papnak, tanítónak s a többi illetősége után, összesen 18 és 6/8 házhely után 151 holdat, harmadát a vizes részen, kétharmadát a szárazon.

A holdak terjedelmére vonatkozóan javasolják, hogy az elsőrendű szántóból 1100 négyszöglet, a másodrendűből 1200-at, a harmadrendűből 1300-at mérjenek. Kaszálóból 800-900-1000 négyszögöl tegyen ki egy holdat, legelőből 1200 négyszögöl. A kaszálóra vonatkozó javaslatuk ismét a jobbágyság megrövidítését célozza, mert a kaszáló kiosztását annak előtte 1200 négyszögölös holdakban határozták meg.

Javaslatot tesznek a kiosztandó jobbágyföldek fekvésére is, s ezek nagyjában az előző megállapodások szerintiiek. A papi illetményt a régiben hagyják, szőlőről, kenderföldről, nádlásról továbbra is az a véleményük, hogy az nem jár a parasztságnak.¹²

Ebből a földesúri álláspontból világosan kitetszik az az új helyzet, amelybe a nemesurak és a jobbágyok kerültek. Most a földbirtokosok „diktálják” a feltételeket.

Megegyezésre azonban, híven az igari per sorsához, csak esztendő múltán került sor. A helyzet közben észrevehetően romlott, és ez a romlás nem kis mértékben érintette az úri birtokosokat is, kivált azok kisebb birtokkal rendelkező részét. 1857 májusában a közbirtokosság kénytelen sürgetni a per lezárását a törvényszéknél. „Fájdalommal bár, de egész őszinteséggel kellek megvallanunk, hogy az ügy felett már annyiszor fölmerült késleltetési akadályok miatt gazdasági helyzetünk máris csaknem elviselhetetlenné vált, ugyanis: birtokaink rövid időn leendő tagosításának reménye általában mindnyájunkat azon gondolatra hozott, hogy földjeink javításával hagyjunk fel, [...] az általános adórendszer miatt ugart nem hagyva, földjeink a folytonos használat miatt már annyira kimerültek, hogy a mostanihoz hasonló kecsesítő években is alig vagyunk képesek a legmegfeszítettebb szorgalom mellett is az évi szükségletet fedezni, nyomasztó eme helyzetünkhöz járul még azon szomorú körülmény, hogy földetlen lakos társaink, feles számú lábasjóságot tartván, azoknak élelmiszükségeit, fegyelmet nem ismerő és nem ritkán erőszakoskodásra fejlődő csempészkedéseik által szerzik meg, s ez által kivált kisebb birtokos társaink kiszámíthatatlan kárt okoznak.”¹³

A döntés egyre késik. Újabb akadályként jelentkezik ismét egy részletper: a Rátkay család pere. A Rátkay család Adler-Eörsi Jakab kereskedőtől házat és telket vásárolt, és ennek úrbéres voltát akarja kimutatni, mivel a telek a tárgyalás során kuriális telek megítélés alá esett. A Rátkay-ügy hátráltatja a tagosítás befejezését, ami sérelmes az egész közösségnek. Az igari parasztság is sürgetni kényszerül a per befejezését, ugyancsak feltárva helyzete tarthatatlanságát. „A még eldöntetlen jog kérdés [Rátkay-ügy] miatt tetemes hátrányunkra, ismét halasztást szenved [az egyezés létrejötté], mennyiben pedig a tagosztály végrehajtásának reménye miatt földjeink egy évtizednél is több idő oltá nem javítottak, úgy annyira kiélt voltunk miatt, a legmegfeszítettebb szorgalom mellett sem képesek már, nem csak a rájuk vetett közterheket, de még az évi élelmi szükségletet sem fedezni, helyzetünk e miatt felette nyomasztóvá vált.”¹⁴

Végre! 1858. április 17-én az igari közbirtokosság és a volt jobbágyok és zsellérek aláírták a köztük létrejött „egyezséget”.¹⁵ Az egyezés kegyes bevezetése még jobban kiemeli a paraszterdekeknek azt a kendőzetlen megsértését, amely a megegyezés pontjaiból kitűnik. „A volt jobbágy közönség ezen utolsó elváló percében volt földesuraiktól előterjesztett kívánságuk indokait csak kérelemre, s azon előttük még mindig kegyeletes emlékezetben élő patriarchális kötelékre alapíták – mely a hajdani viszonyokban a volt jobbágyságot földesuraikhoz oly családi összeköttetésben tartá –; a közbirtokos földesuraság pedig eltekintve minden önző, hideg számításoktól, összehasonlításoktól, saját érdekében egyedül a cél és okszerűbb gazdálkodási mód hova előbbi megkezdhetését; volt jobbágyaik érdekében pedig azok szellemi és anyagi jobb létük előmozdítását tűzvén ki e megmáshatatlan s mindkét félre nézve tellyesen kötelező egyességi pontok következőkben állapítottak meg.”

1. „Az úrbéri jobbágytelkek száma – a jelenleg mindkét fél tellyes belenyugvásával történt összeszámítás szerint 10 7/8 telekben, a zsellérek száma pedig 55 1/2-ben véglegesen és változtatlanul megállapítottatik.”

2. A jobbágyföldek terjedelme szántóban egy telek után 30 hold, rétben 12 hold.

3. Egy-egy telek után 10 hold legelőilletőség jár a zselléreknek, olyan formán, hogy 8 zsellér kap együtt 10 hold legelőilletményt, így összesen 228 és 6/100 hold legelő kerül parasztkézbe.

4. A református lelkésznek 30 hold szántót és 12 hold kaszálót hasítanak ki a község földjéből. A két tanító és a kántor negyed-negyed telek után kap földet; a legelőből a pap egy, a többiek fél-fél telek utáni illetőséget.

5. A község birtokát a régi mennyiségben osztják ki.

6. A jobbágyszántókat három nyomásban kell kiadni ott, ahol az urak javasolják.

A 7., 8., 9. pontok a kaszáló, a legelő és a zsellérlegelő helyéről intézkednek.

10. Faiskolának egy hold területet jelölnek ki.

11. és 12. Kijelölik a vályogvető helyet és a temető bővítésére szolgáló területet.

13. Nádlás és faizás a jobbágyságnak nem jár.

14. „Minden községben létező összes tér valamint a nagy Tó és annak ártere is a közbirtokosság kizárólagos tulajdonát képezvén, azok iránt továbbra is szabad tetszése szerint rendelkezhetnek.” A falu szélén bővíthetik a beltelkeket, ha annak szükségét látják.

15. Intézkedések az utakról.

Az okmányt 17 közbirtokos, köztük Széky, Papszász, Okolicsányi, Veresmarty, Szathmáry-Király, Sárközy, Dapsy, Barkasy, Kovács, Farkas, Mészáros urak, valamint 32 jobbágy és 67 zsellér írta alá, illetőleg ez utóbbiak közül hat jobbágy és ötvennyolc zsellér csak kézvonását tette rá, mert írástudatlan volt.

Ezzel az okmánnyal vált el formailag az igari parasztság a feudalizmus korszakától, dokumentálva még evvel is azt a nehéz örökséget, amelyet ebből a számára annyi nyomorúságot jelentő korból magával hozott, a nincstelenséget és a kulturális elesettséget.

Milyen terhekkal és esélyekkel indult hát útnak a kapitalizmus küszöbén Igar parasztsága, és milyennel volt urai?

Az egyezség szentesítette a földrablásokat. A volt jobbágyok tulajdonában csak a földesúri kisajátítás után általuk használt föld maradt, annak is egy részét, az illetőségen felüli remanenciákat, maradványokat „az illetők akár barátságos egyezség, akár a törvény értelmében megváltani és azokért az illető földesurakat – és pedig a végrehajtás után azonnal teljesen kárpótolni tartoznak”. Az úri birtokosok nemcsak hogy a földet nem adták vissza a parasztoknak, de a paraszti kézen lévő tényleges birtok egy hányadát is megfizették. Nem kis idő múlva ennek fejében jóval több, mint 1000 forint be is folyt a parasztoktól.

1860-ban az egyezség némi huzavona után gyakorlatilag is életbe lépett, bár még 1862-ben is hangzanak el sérelmek a lakosság részéről hibákról, rosszul mért illetményekről, hasztalan utakról. A hiteles telekkönyv és az ott mellékelt térkép szerint 32 földes gazda 632 katasztrális hold illetményhez jutott beltelkén kívül. Ezt a járandóságot két tagban kapta meg: az északra húzódó Füredi út nyugati és keleti oldalán. A keleti rész korábban is jó minőségű szántó volt, az úgynevezett Tagi-föld, a másik rész gyepből került ki, az úgynevezett Gyepi-földből, amely annakelotte a községi legelő egy része volt. A két darabot harminckét részre osztották, és minden telkesgazda illetménye után kapott egy részt belőle, szántó- és legelőilletményét egy darabban. – A Gyepi-föld melletti legelőből hasították ki az úgynevezett Páskumot, 127 katasztrális hold gyepföldet a zsellérek számára. 57 és 1/2 zsellérilletmény után mérték el ezt a területet 94 részre, úgy, hogy egy zsellérnek átlag egy katasztrális holdnál valamivel több jutott. A zsellérjárandóságot így hát felemelték, a volt földesurak a zsellérek többségének legelőrészt adtak, amivel aztán két legyet is ütöttek egy csapásra: egyrészt befogták a nincstelenek száját, s egyben evvel a telkesek megegyezési hajlandóságát is szorították, másrészt ezzel a pár holddal földhöz kötötték azt a jelentős tömeget, amely aztán a jövőben mint cseléd és napszámos kényükre-kedvükre ki volt szolgáltatva. A legelőből mérték ki a kivételeseknek járó 123 katasztrális hold földet tanítóknak, kántornak, jegyzőnek, köztük a református papnak is 52 katasztrális holdat, messzemenően gondoskodva arról, hogy a falusi értelmiséget is magukhoz kössék.

A tagosításnak ezzel a szakaszával lényegében az egész közlegelőt kiosztották a volt jobbágyoknak, zselléreknek, kivételeseknek és a többi részt Papszász birtokosnak. Mindez rövid időn belül azt is jelentette, hogy a lakosok állatainak alig maradt legelőjük, mert a kevés földre szorult parasztok egyre-másra törték fel a gyepet, s máról holnapra 570 holddal növelték a határ szántóterületét. Majd egy fél századon keresztül nem is volt más legelő a határon belül, mint a község birtokában megmaradt néhány hold, a mindössze 84 holdnyi legelőrész.

Kaszálót a volt jobbágyoknak a Tiszarét Szitó feletti részéből osztottak, mintegy 165 katasztrális holdat 32 részben, a telkesek számának megfelelően.

Mindent összevéve a közel 6000 holdas igari határból kerek 1000 holdat mondhatott a község magáénak, de ebből is mindössze csak 750 hold volt tisztán paraszti és zsellérkézen. A határ öthatod része szilárdan az úri birtokosság kezén maradt, sokkal előnyösebb feltételek mellett, mint az előző korszakban. Hatalmas tagokban terültek el a földbirtokosok szántói, majd kizárólagosan a határ legjobb részén, a Szárazrészen. Az 1860-as telekkönyvek szerint 3861 katasztrális hold volt a majorsági földek terjedelme, és ebből 2300 katasztrális hold szántónak alkalmas terület. Az úri „előrelátás” más előnyöket is rejtett. Az egyezség 14-ik pontja a nagy Tót és egész környékét – az előző évtizedekben szinte hasznavehetetlen ősi tavi mocsári világot – sok-sok száz holdjával a volt nemesi birtokosok szabad rendelkezésére bocsátotta, kizárva a vízből, a nádból, az erdőből a parasztokat. A hasznavehetetlen vagy kevés hasznot hajtó területnek azonban egyszerre jelentős értéke lett. Már a hatvanas tagosítás idején folytak a Tisza-szabályozás munkálatai, a vízlevezetés az igari határnak is mintegy másfél ezer katasztrális holdját érintette, ennek következtében 1864-re a Tó eredeti méreteinek egyharmadára húzódtott össze, és mintegy újabb 300 holddal növelte meg a mezőgazdasági művelésre alkalmas területet – természetesen a földbirtokosság számára. A szabályozással meg is pecsételődött az igari Tó és környékének sorsa, az 1855-ik évi nagy áradás után fokról fokra kiszáradt, amit siettettek a századvégi árvízmentesítő munkálatok is, de medre és környéke mindvégig kitűnő termelési lehetőséget nyújtott tulajdonosainak, főleg a Székelyeknek. A vízszabályozás miatt az urakat illető határ tényleges felosztását 1864-ban fejezték be a földbirtokosok. Az akkorról kelt közbirtokossági jegyzőkönyv az utolsó négyszöglet is magánbirtokba juttatta. Az osztozkodásban a Székely és Papszász család került a legelőnyösebb helyzetbe. Papszász Ignác birtokába 740 katasztrális hold föld, Székely Péterébe 671 katasztrális hold jutott. Birtokaik kétharmadát szántónak alkalmas terület tette ki. Székely-kézen maradt még az egész erdő és jelentékeny szőlő. Különben a határ jóformán egész szőlőállománya, 130 hold a birtokosoknak jutott. Székely- vagy Székely-rokon birtokává lett az Eteltag, a Nagylapos, a Száraztag; a Szárazrész délkeleti sarka, a Kettős, jelentős szántó a Papszász családé lett. A legjobb szántók, a legjobb rétek, a Szárazrész maradék földjei délnyugaton, az őrsi oldal felé eső területek a Csigével együtt a többi földesurak között oszlottak meg, főleg a Kovács-ág és a Veresmarty-ág között. A Tiszarétből az egész Körtvélyes a Székely-rokonságnak jutott, a többi nagyrészt Papszásznak az említett közlegelőből és a mellette fekvő Rétből. 1860-ban a 29 igari úri birtokos birtokállománya a következőképpen oszlott meg:

Kat. hold	Birtokosok száma	Földterület
0–5	2	7 hold
5–10	1	2 hold
10–20	4	65 hold
20–50	6	276 hold
50–100	8	578 hold
100–200	6	1516 hold
500–1000	2	1415 hold

1864-re a lecsapolás ezt az arányt úgy módosította, hogy megnövelte az 50–100 holdas kategóriákat, és Okolicsányi Etel 539 katasztrális hold birtokát is az 500–1000 holdasok közé emelte. A nagyobb birtokosok közé tartoztak Székyn és Papszászon kívül Okolicsányi György, a Dapsy-örökösök, Szathmáry–Király, a Veresmarty-ág egy része, Mészáros Gábor stb. A 100 holdon aluli úri birtokos kategóriába a volt nemesi birtokosság maradékai kerültek: birtokaik jó része már a 19. század első felében elaprózódott, mint például a Veresmartyak jussa, mások kisebb allódiáját megette már az adósság, a tehetetlenség és a költekező életmód; de voltak közöttük olyanok is, akik amolyan kurtanemesek voltak, vagy csak maguk dolgoztak egynéhány hold földön, szőlőn, vagy egy-két zsellér nyakán élőködtek.

Erős megosztottságot mutat az 1860-as paraszti birtokállomány is. Egyik oldalon ott állanak a teljesen nincstelen cselédek, akiknek csak egy része az egyholdas konccal „jutalmazott” zsellértömeg, míg a másik oldalon a kisszámú középbirtokos paraszti nívón álló volt telkes jobbágyok utódai, a földes gazdák, egy részük megüti a gazdagparaszti szintet is.

0– 1 kat. holddal rendelkező zsellérek száma	8
1– 2 kat. holddal rendelkező zsellérek száma	86
2– 5 kat. holddal rendelkező zsellérek száma	4
5–10 kat. holddal rendelkező zsellérek száma	1
10–15 kat. holddal rendelkező földes gazdák száma	13
15–20 kat. holddal rendelkező földes gazdák száma	7
20–25 kat. holddal rendelkező földes gazdák száma	5
25–50 kat. holddal rendelkező gazdag parasztek száma	7

(A birtokilletménybe a szántón kívül a kaszáló is beleértendő.)

A legnagyobb paraszti birtoka Somogyi János bírónak volt, harminchét hold. Mint említettük, a tagosítás körüli tevékenységét a földesurak földdel jutalmazták. Harminc hold körüli birtoka volt Márki Zsuzsának, G. Tüdös Jánosnak, özvegy Laki István örököseinek. A Szarvas testvérek birtoka külön-külön meghaladta a húsz-húsz holdat, s mivel együtt gazdálkodtak; ebbe a kategóriába tartoztak.

Ilyen birtokviszonyokat véglegesített hát az igari úrbérrendezés, mint ahogy ilyeneket teremtett mindenütt az a jobbágyfelszabadítás, amelyet „felülről” hajtottak végre, és amelyet nem a nép forradalmi ereje vitt a befejezésig. „A parasztek megkoppasztva, koldusszegényen nyerték vissza »szabadságukat«, a földesurak rabságából kikerülve ugyanezeknek a földesuraknak és bérenceiknek szolgátságába jutottak.”¹⁶ Az igari birtokos parasztság és agrárszegénység gazdasági helyzete valójában súlyos nehézséget rejtett magában, mint ahogy az egész igari mezőgazdaság fejlettségi állapota is meglehetősen egyenetlen és egyben vigasztalan képet mutatott az abszolutizmus egész korszakában. Igaron is – és talán Igaron még inkább – az volt a helyzet, mint akkor szerte Magyarországon, hogy a mezőgazdaság nem tudott máról holnapra rátérni a következő tőkés gazdálkodás útjára. Itt is aláásta ugyan a roboton alapuló gazdasági rendszert a jobbágyság felszámolása, itt is elvált a parasztgazdaság a földesúritól, és elvileg mindkettőnek lehetősége nyílt egy szabad tőkés gazdálkodás kialakítására, de nem voltak meg hozzá a szükséges anyagi feltételek. A földbirtokosoknak nem volt önálló majorsági üzemük, vagy kialakulatlan állapotot mutatott, nem volt kellő mezőgazdasági felszerelésük, s főként kellő tőkéjük, pénzük, hitelük, hogy mindezt máról holnapra előteremtsék, és hogy kellő számú pénzbéres munkást is alkalmazzanak gazdaságukban. Másfelől itt is „a régi robotrendszer csak alá volt ásva, de nem volt véglegesen megsemmisítve, ... a parasztek egyáltalán nem voltak abban a helyzetben, hogy önálló gazdálkodást folytassanak s ilyenformán a földesuraknak lehetőségük nyílt a régi gazdálkodási mód folytatására a ledolgozások formájában. Megmaradt a »gazdaságon kívüli« kényszer lehetősége is. Ennek folytán a gazdaság egyetlen lehetséges rendszere egy átmeneti rendszer volt, olyan rendszer, amely mind a robotrendszer, mind a tőkésrendszer jellegzetességeit egyesítette magában.”¹⁷

A kölcsönös gazdasági kényszerűség teremtette meg Igaron is a gazdálkodás átmeneti rendszerét az abszolutizmus éveiben, és tette a ledolgozást hosszú évtizedekre ennek az átmeneti gazdálkodásnak egyik alapformájává. A birtokos parasztcsaládok egy csoportjának részben, a mintegy másfél száz fél- és teljesen proletár parasztcsaládnak meg teljes egészében addig is az úri birtok gazdasági lehetőségeire épült az egzisztenciája. A földbirtokos osztály földmonopóliumának megmaradása, sőt megszilárdulása folytán ezeknek a rétegeknek sem volt más választásuk: továbbra is élniük kellett azokkal a régi lehetőségekkel, amelyeket – jóllehet új formában, új

feltételek közt – a dzsentribirtok nyújtott számukra. A volt nemesi közép- és kisbirtokosoknak is tudomásul kellett venniük a beállott status quót: történetileg kialakult gazdaságaik fejlettségi színvonalához kellett alkalmazkodniuk, a változott körülmények között – pénzzel fizethető munkaerő és felszerelés híján – azokból a nehézkes, hűbéri jellegű gazdasági forrásokból kellett akkumulálniuk, egzisztálniuk vagy éppenséggel vegetálniuk, amelyeket a helyben lakó parasztlakosság és proletár-zsellér tömeg tudott számukra nyújtani. Az előző fél évszázad korlátozott allodiális fejlődése most, a kapitalizmus küszöbén okozott igazi nehézségeket az igari földbirtokosoknak. Nagy többségük majorgazdasága fejletlen volt, az ötvenes években komolyabb majorüzemet addig csak a két nagyobb birtokos, Széky és Papszász tudott létrehozni. Ez utóbbiak majorságait, amelyekben már jelentékeny cselédség is dolgozott, a század harmincas–negyvenes éveiben kelt térképek, telekkönyvek és összeírások is kimutatják. Mégis mindkettejüknek, még inkább a többi úri birtokosnak a gazdasága az ötvenes években és a hatvanas évek elején mindeféle átmeneti termelési megoldást kényszerült alkalmazni és fenntartani.

A megoldások – a ledolgozások legkülönbözőbb fajtái – között döntő volt még a rendi korszakban kialakult és odagyökerező taksás földbérleti rendszer, amely az új viszonyok között sokáig virágzott. A zsellér rendűek, félproletárok jelentős része lakás, kert, belsőség, bizonyos mennyiségű szántóföld, rét és kevés pénz fejében egy, ritkán három-hat évre kényszerült elszegődni a földbirtokoshoz, és annak gazdasága számára jelentős számú napi robotot és egyéb természetbeni munkát teljesített. A „robot” a munkavállaló zsellér magabírástól, felszerelésétől függött: gyalogmunkát, de igen gyakran ígás munkát jelentett. Hasonló munkaszolgáltatással vállaltak taksás földet a lovas gazdák és a más ígás parasztok is. A taksás földbérlet, a földhasználat és egyéb használati jogok fejében végzett gyalog, ígás és fuvaros ledolgozás – jöllehet, az a változott körülmények között különösen megalázó és közvetlen kiszolgáltatottságot, sőt kiuzsorázást jelentett az immáron „szabad” igariaknak – igen elterjedt a lakosság körében. Gyér írásos utalásokon kívül erre vallanak a ma élő generációk legidősebbjeinek tömeges visszaemlékezései is.¹⁸ „Édesapám anyjától hallottam, hogy ők a földet az uraságtól kapták, ezért orbáriumot köllött tölteni. Mert ha nem mentek taksálni – így is hívták az orbáriumot –, az uraság visszavette tőlük a földet, a 15 holdat, de nem köblösben, hanem kis magyar holdban. Az én nagyanyámék ezeknél a Székyeknél voltak taksások, ez úgy 1848 meg 67 között lehetett, mert akkor adtak valami jogot a jobbágyoknak.” „Azelőtt itten taksáltak az uraknak. És amiért taksáltak az uraságnál, 15 hold földet kaptak. Este idejöttek az uraságtól, hogy holnap reggel menni kell velük munkába. Ha nem mentek egy héten kétszer vagy háromszor, akkor avval azt mondták nekik, hogy elveszik tőlük a földet, amiért taksáltak. Tehát kénytelen volt a szegényebb osztály az uraságnak a szavára hallgatni. Amikor ők Székynél taksáltak, négyen voltak testvérek, mind a négyen lányok, ők jártak be az urasághoz taksálni. A taksálás a kommesztálásig tartott.” „Mikor a régi jobbágyaság megszűnt, akkor a cselédeknek bérbe adtak néhány hold földet.” „Emlegették az édesanyámék, mink is azért marattunk szegényül, mert 14 hold földje volt a nagyanyámnak, osztán nem tudta az orbáriumot ledolgozni, mert nagyapám hirtelen meghalt, ü meg [az anya] 9 éves volt, nem tudta leszolgálni, elvették a földet, egy szemet sem adtak. Mert szolgálni kellett tán 60 napot egy hold földért:” „Úgy kapott minden ember ezektől az uraktól lakóhelyet, hogy kellett dolgozni 100 napot vagy 200 napot, azért adott nekik lakást, ha nem cselekedett úgy az a bizonyos ember, akkor kihajtotta a házból, akkor elvette tüle a lakást.”

Nagyon korán kialakult és elterjedt a ledolgozás fajtájaként a feles bérlet is az egész környéken.¹⁹ Már az 1850-es években. A termelőeszköz híján gazdálkodni akaró úri birtokosoknak ez a megoldás is olesó lehetőségként kínálkozott. Annál is inkább, mert felvállalásának feltételeként számtalan mellékszolgáltatási követelménnyel lehetett egybekötni. A kezdeti feles bérletek csak egy éves határidőre terjedtek, és csak jóval később három esztendőre. A feles földbérletben a válláló felest terhelte a munka és a vetőmag. A feles tartozott a földbirtokostól a felerészt annak udvarába szállítani, s azt ott a tulajdonos segítségével elnyomtatni. A nyomtatás a paraszt

saját igájával történt. Ha a feles földön a paraszt aratott, akkor az aratórész, minden tizedik kereszt megillette. A rostavámost a tulajdonos fizette.

Az átmeneti megoldások azonban csak részben segítettek az igari úri birtokosok égető gazdasági gondjain. A termelés igen alacsony színvonalon folyt. A taksás és feles bérleti gazdálkodás sem termelékeny, sem jövedelmező nem volt. A gazdálkodás technikai színvonalának emelésére továbbra sem adódott mód. A birtokosoknak a beruházásokhoz szükséges jelentősebb bankkölcsönre nemigen nyílt kilátásuk, a kisebb uzsorakölcsönökkel meg csak birtokaik terhet növelték. A húzódo tagosítás és a romló, kiélt földek csak mindjobban aláásták – főleg a kisebb – úri birtokos egzisztenciák biztonságát. A termelésben nagy ingadozások álltak be, és nem volt véletlen, hogy az 1866-os terményösszeírás Igaron az évi szükségletben 2180 mérős gabonahiányt állapított meg, ami nyilván szoros összefüggésben állt azzal is, hogy a megművelt szántók területe az egész község viszonylatában csupán 1790 katasztrális holdat tett ki. Számolni kellett az egyre növekvő adókkal is, amelyek most már az úri birtokot is érintették, és elég jelentékeny terhet raktak a volt kisnemesi birtokosok vállára. Ebben a helyzetben megingott az úri birtok szilárdsága, és megindult a föld a dzsentri lába alatt. Így adódott, hogy már 1851-ben sor kerül a jelentékeny Lipcsey-birtok elzálogosítására.²⁰ A Lipcsey-birtok Okolicsányi Gusztávhoz kerül 32 évre 12 ezer pengőforintért. A birtokok adóssága növekszik, a birtokosok jó része nem képes megbirkózni a nehézségekkel. Többségük még gazdálkodni sem igen tud. Feudális stílusú, könnyelmű úri életmódját nagy részük nem is akarja megváltoztatni. A múltó évek során pedig maga a vagyon is tovább osztódik az örökösök és rokonok kezén. A jövő képe az abszolutizmus korszakának vége felé a legtöbb igari dzsentri birtokos előtt aggasztó kérdőjelként merült fel. Ez nem is csoda, mert már új kapitalista jelenségek tűntek fel az „igari határban”. Megjelent a kapitalista versenytársa: tőkeerősebb vásárlók vagy legalábbis vállalkozóbb, merészebb, hozzáértőbb elemek keresnek itt új életlehetőséget a mezőgazdaságban. Egy részük – a kisebbek – a faluból és a szomszédos községekből, a kereskedőrétegből kerül ki, másrészüket messzebről, kívülről jön a község határába. Az elerőtlenedett dzsentribirtok jó lehetőségnek kínálkozik, és az új vállalkozók nem is sokat késlekednek, hogy ezt a lehetőséget megragadják. A sort Táfler-Györgyey nyitja meg a nagyobb birtokosok közül, aki 1865-ben kerül Igarra és Szőlősrre, s aki 2200 hold gazdája lesz rövidesen. Jelentős tőkével rendelkezik, mert mindjárt ki tudta fizetni a harmincezer forintos vételár felét, tizenötezer forintot az eladó Okolicsányi családnak.²¹ A sort más tőkés birtokosok és nagybérlekők folytatják, s rövid másfél-két évtized múlva a „történeti osztály” többsége csak nyomasztó emléket hagyja itt hajdan volt jobbágyaira és zselléreire. Mindez korántsem jelenti azt, hogy az igari parasztszféra és proletárok „urak és gazdák” nélkül maradnak majd a helyi agrárfejlődés következő szakaszában. Sőt!

A nehezen vajúdo igari agrárkapitalizmus az abszolutizmus korszakában ellentétes módon hatott az igari parasztbirtokosok többségére, és még inkább az igari agrárszegénységre. A kisbirtokosok földszerző lehetőségének gátat szabott a sértetlenül megmaradt nagybirtok, s pénz nélkül földvásárlásról még csak nem is álmodhattak, még akkor sem, ha itt-ott a dzsentribirtok bomlása egy-két olcsó parcellát ígért volna. Az 1850-es évek gazdasági fellendülését csak a tőkeerősebbek tudták kihasználni. A birtokok többségén még mindig naturális gazdálkodás folyt, ami termett, azt jórészt elfogyasztotta a család, meg elment az egyre súlyosodó adóba. Elmaradt gazdaságából, amely elmaradt technikával küszködött, a paraszt kevés árut tudott kihozni, s ha volt eladni való állata vagy terménye, még mindig messze volt a piac, korlátozott volt az értékesítési lehetőség, kénytelen volt a terményt olcsón átadni a nem kis számú igari vagy környékbéli kereskedőnek. Kölcsönhöz nemigen juthatott, és ha jutott, a százféle alakban jelentkező uzsora a gazdaságát még csak jobban megterhelte. Ilyen körülmények között az igari birtokos parasztság többsége ott ragadta meg a lehetőséget, ahol kínálkozott. A tagosítás előtt kiélt kevés és rossz minőségű földje kiegészítésére szívesen kapott most is, mint annak előtte már évek óta, az úri birtokon kínálkozó földbérleten, még akkor is, ha az ezer hűbéri jellegű megkötéssel volt

megterhelve. Vállalt taksás földet, szántót, rétet robot fejében és más egyéb ledolgozásért, vállalt feliben földet mindenféle megkötésekkel egyetemben. A tagosítás után jó ideig ugyane megoldások nyújtotta lehetőségekkel élt, és igyekezett minden résen keresztül felnyomulni a földért, amely a bomladozó dzsentribirtok és a települő és épülő új kapitalista birtok hézagaiban kínálkozott számára. Számításunk szerint az abszolutizmus idején a kis- és törpebirtokosok, valamint a félproletár rétegek taksás- és feles földhasználatára az úri birtokon némely években elérte az ezer holdat is. A parasztság állatállománya mindazonáltal nem nőtt, sőt szarvasmarha- és sertésállománya az 1866-os összeírás szerint csökkent. Egyedül lovainak száma volt kedvező, ami nem csoda, hiszen az igari parasztság jó részének a ló jelentette a megélhetését. Ez tette lehetővé, hogy feles földet foghatott, fuvarozhatott, bérért nyomtathatott. A paraszti iga és felszerelés az úri birtokon ezidőtálig értékes – és ezért bizonyos mértékig megfizetett –, nélkülözhetetlen termelőerő. Ezért igyekezett hát lovat nevelni a kisparaszt. Bérnyomtatással, terményfuvarozással megkereshette az egész évre való gabonaszükségletét. Messze vidékre is eljártak munka után. 1863-ban, az országos aszály idejében, a „szűk esztendőben” Hajdú megyébe és a Nyírségbe is eljutottak az igari nyomtatók. Egyébként a lótulajdon nemcsak a volt féltelkes vagy negyedtelkes életlehetőségének alapja, de a fuvaros félproletáré is, akinek alig vagy éppenséggel semmi földje sem volt, s így az urasághoz járt el „dézsmát kaszálni” harmadéért, hogy lovának télire legyen takarmánya. Az ilyen lovas fuvaros szegények száma az abszolutizmus vége felé kezdett növekedni.

Hogy milyen – tartós vagy átmeneti – eredményekre vezetett az igari birtokos parasztság erősítése életlehetőségeik kibővítéséért az átalakuló nagyobb úri birtokok gyűrűjében, arra az igari agrárfejlődés későbbi szakaszának vizsgálata derít majd fényt. De már itt kell felfigyelni arra a társadalmi folyamatra, amely a tőkés gazdasági viszonyok hatására a birtokos parasztság sorain belül megindult, nevezetesen a birtokos parasztság belső differenciálódására, a birtokállományban és tulajdonviszonyaiban beállt változásokra. Az abszolutizmus végén a felbomlásnak már meglehetősen előrehaladott stádiumában van az egykori feudális falu társadalmi közössége. Adásvétel, örökösödés útján elaprózódnak a volt telkek, és egy sor alsóbb paraszti kategória jön létre. A népesség növekedésével – a földszerzés nehézsége és lehetetlensége következtében – növekszik a nincstelen zsellér-napszámos réteg is. Ilyen irányba hat a kormányzat kíméletlen adópolitikája, az állami terhek, az időszakos rossz termések; számtalan kis- és középbirtokos parasztesalád kerül a szegényparasztság sorába. 1866-ban például Tüdös János kisparaszt az ínség miatt tíz kisholdját volt kénytelen elvesztegetni, hogy kenyérhez jusson. Földjét Szána Zsigmond úri birtokos vette meg. A földárak annyira leestek, hogy egy köblös földet egy kisborjúért és két véka búzáért meg lehetett vásárolni. Evvel a folyamattal egyidejűleg, sőt ennek eredményeként, ha kismértékben is, de törvényszerűen megteremtődik Igaron is az alapja annak, hogy a parasztság felsőbb rétege kiváljon, azaz egy olyan birtokoscsoporthoz jöjjön létre, amelynek módja van viszonylag jelentősebb földbirtokból kiindulva – élve az abszolutizmus végén adódott konjunktúrával – földjét, állatállományát a többiek rovására növelni, s ezáltal társadalmi helyzetében messze az igari tömegek fölé emelkedni. Ennek a rétegnek egy tekintélyes része a szomszéd közösségek módos és vállalkozó parasztjaiból kerül ki, akik az igari határban vásárolnak földet. De nem kevés azoknak az igari és más községbeli – főleg zsidó – kereskedőknek a száma sem, akik a kedvező földszerzési lehetőségek megragadásával igyekeznek növelni kereskedelmi tőkéjüket, illetve akik kereskedelemmel szerzett vagyonukat földbe fektetve a kiszolgáltatott szegénység olcsó napszámos munkájából és feudális jellegű megkötöttségeiből akarnak meggazdagodni.

Ez utóbbi megállapításunk egyébként Igar induló kapitalista fejlődésének egyik kulcsa: kulcsa nemcsak a parasztság sorain belül, sőt elsősorban nem ott, hanem az egész „igari határ”, azaz a nagybirtok vonatkozásában is. Az igari agrárszegénység egyre szaporodó és minden gazdasági terhet vállalni kényszerülő tömege adja majd meg a lehetőséget a dzsentribirtokosok átmeneti megmaradásának, az „életképes” régiek felfejlődésének, az új birtokosok és bérlők talp-

ra állásának és gazdagodásának, a gazdagparaszti birtokososztály kialakulásának, az igari nagyszámú vállalkozó-, kereskedőréteg gazdagodásának, a falusi értelmiség „úri mivoltának”, az igari egyház „istenes munkájának”. A közel háromnegyed ezer főt kitevő igari agrárproletariátusnak akaratlan „hivatása”, hogy az egész község fejlődésének alapja legyen. Évvel a számára nem tudatos „perspektívával” indul el Igar agrárproletariátusa az abszolutizmus végén, legjobb esetben egy páskommal a talpa alatt, vagy egypár négyszögöl kerttel és egy rossz kis viskóval a birtokában, de többnyire enélkül, mint cseléd, napszámos, részes munkás, kukás, fuvaros – jobbik esetben mint feles és taksás bérlő – az új és ismeretlen jövő felé.

* * *

Az igari mezőgazdaság fejlődése a kiegyezést követő évtizedekben az ország gazdasági fellendülésének általános feltételei között folyt le, és helyi körülményeitől meghatározottan serkentve vagy gátolva, maga is egyre inkább tőkés formát öltött. Történeti múltjának és az abszolutizmus korabeli közvetlen helyzetének ismeretében nem nehéz belátni, hogy Igaron a kapitalista agrárátalakulás sokkal elhúzódozóbbnak, sokkal nehezkesebbnek ígérkezett, mint sok helyütt másutt az országban, ahol mind a földbirtokosok, mind pedig a parasztság már fejlettebb gazdasági alapokról indulhattak neki a magyar gazdasági és társadalmi fejlődés mind ez ideig legtöbb reményre feljogosító fél évszázadának. A szélsőségesen differenciált helyi agrárstruktúra már maga eleve akadálya volt az ütemesebb gazdasági fejlődésnek. A tőkés termelés helyi anyagi eszközeinek korlátozottsága és a kényszerű, bár mégoly átmeneti ragaszkodás az idejétmúlt hűbéries termelési megoldásokhoz megállásra, egy helyben topogásra kényszerítette az úri birtokosok többségét. Szakszerűtlen gazdálkodása, nagymértékben élődiségre épült úri-nemesi életstílusa lehetetlenné tette, hogy a tőkés keretekbe beilleszkedjék. A dzsentribirtok már megindult bomlását nem lehetett megállítani. Más oldalról a határozottabb arculatú tőkés fejlődést bizonyos mértékig késleltette az a körülmény is, hogy az ideseregő új vállalkozók, bérlők és tulajdonosok – kevés kivételtől eltekintve – elszántságuknál jóval kevesebb pénzt hozhattak magukkal, és az első évtizedekben maguk is a „jól bevált” és egyben kényelmes, bár nem gazdaságos hűbéri jellegű paraszti ledolgozásból „merítették erőt” a nem éppen „patriarchális” jellegű jövőendő gazdálkodásuk számára. Ilyen körülmények közt a paraszti „fejlődés” is sokkal kínosabban, nagyobb zökkenőkkel ment végbe, mint másutt az országban.

A nyolcvanas évek derekára már könnyen kitapinthatók az igari mezőgazdaságban is azok a jellemző vonások, amelyeket az új, a kapitalista fejlődés hagyott rajta. Az elerőtlenedett úri középirtokok felbomlásuk szakaszába jutottak, az egyetlen életerős dzsentribirtok, a Széky-gazdaság kapitalista árutermelő nagygazdasággá alakult át, az új bérlők és tulajdonosok: nagybirtokosok, kereskedők, nagygazdák, vállalkozó városi polgárok és értelmiségiek úgyszólván már a teljes igari határban megvetették lábukat, s a korszak nyújtotta konjunkturális lehetőségektől bátorítva hol óvatosabban, hol bátrabban vetették rá magukat a jövedelmező árugazdálkodásra. A parasztság: a módosabb gazdák, falubeliek és szomszéd községbeliek a jó terményáraktól ösztönözve a gabonatermelés növelésére törekedtek, földet béreltek és vásároltak; a közép- és kisparasztok, az átalakuló úri birtokok „vegyes” gazdálkodása nyújtotta lehetőségeivel élve, feles és másfajta bérföldeket fogtak fel, vagy gazdasági felszerelésükkel, igászallataikkal, tehenikkel bérmunkát vállaltak a nagygazdaságokban. Ugyanezt tették a félproletárok is, lovat neveltek, fuvaroztak, feles földet vállaltak, részes művelésbe mentek bele. Így vagy úgy, a kis- és szegényparasztság többsége – bármilyen ledolgozás árán is – Igaron is részese lett a fellendülő árutermelésnek, s ekkor még – ha minimális mértékben is – lehetősége nyílt az akkumulálásra. A helyi agrárproletariátus bérvizonyai és kereseti lehetőségei ekkor még időlegesen és viszonylag – a későbbiekhez képest – „elfogadható” lehetőséget nyújtottak a megélhetésre. Az 1880-as évek derekán még Igaron is általános paraszti fejlődésről lehet beszélni. Ez a megállapítás nem mond

ellent annak a ténynek, hogy ugyanez az árugazdálkodás már ekkor kezdi kiélezni a parasztság belső megosztottságát, a közép- és kisparaszti rétegeket ugyanennek a piacgazdálkodásnak védekezésre képtelen rabjává teszi, egyre jobban odaköti az úri birtokhoz és a nagyparaszti gazdaságokhoz, és végeredményben elszegényedését és tönkretételét készíti elő.

A tőkés fejlődés az igari mezőgazdaságban a századfordulóra, még inkább az első világháború idejére az úri birtok és a nagygazdabirtok tőkés földmonopóliumát szilárdítja meg, árutermelését növeli, a földbirtokos osztály és a gazdagparaszt-rétegek anyagi gyarapodását, társadalmi és kulturális előmenetelét szolgálja. A parasztság nagy többsége Igaron is a kilencvenes évektől, még inkább a századfordulótól a kapitalista fejlődés hátrányait szenvedni majd, hanyatlása minden téren észlelhető lesz, kisbirtokosainak alsóbb kategóriái az árutermelés alacsony szintjén rekednek meg, a versenyben lemaradnak, elszegényednek; az agrárproletariátus létszáma szélsőségesen megnő, életfeltételei romlanak.

2. A nagybirtok átalakulása (1867–1918)

a) A nemesi úri birtokosság pusztulása és cseréje

A nyolcvanas évekre Igar régi urainak sorsa megpecsételődött, a nemesi középbirtokosok abszolutizmus korabeli megingását teljes csőd követte. A nemegyszer „látványos kivonulásokat” az igari határból az írott forrásokon kívül a népi emlékezet is megőrizte. A paraszti tradíció ezen a ponton – a legöregebb igariak tudatában – eleven élményekkel színeződik. Ezek a paraszti emlékek az igari bomlást számunkra is szemléletessé teszik. „Igar úri fészek volt” – emlékeznek vissza a „komesztálás” korabeli falura, a község 29 kisebb-nagyobb nemes urára. A Tóval párhuzamos „úri utcán” és az erre merőleges utca hosszában sorakoztak a földbirtokosok kúriái, „kastélyai”. A legelőkelőbb helyen a legelőkelőbb úrnak, Székynak nádtetős kúriája állott, s mint illett, a tőszomszédságában, Széky-telken a kegyúri egyház temploma és parókiája, s mellette sorra a Széky-rokonság lakóházai, úri lakai. Az „úri utca” nyugati részén a Papszászoknak és Veresmartyaknak kis kastélyai álltak. A katolikus Kovácsok kiterjedt rokonsága a katolikus templom körül települt. A paraszti és zselléri porták közöttük elszórva, az úri lakok alján húzódtak meg. „Sok úr volt itt, rengeteg úr volt, volt Papszász, volt Deme, volt Lipcsey, volt Okolicsányi, volt Veres – elpusztultak!” – sorolják fel a régi urakat a mai öregek, de már csak egy-kettő akad, aki a többiek nevét is el tudná mondani, Sárközyét, Gönczyét, Vajdát, Szabóét, Kovácsét, Kulcsárét, Szánáét... A birtokosok két típusát, az „óriási nagyurakét” és a „kurta urakét” általánosságban még szét tudják választani, de arra már nem vállalkoznak, hogy személy szerint is kategorizálják őket.

Az igari úri középbirtokosok anyagi süllyedését a meginduló hitelélet, a felálló új pénzintézetek segítsége sem állíthatta meg. Eladósodásuk általuk csak fokozódott, és egyre jobban aláásta gazdasági helyzetüket. Földjeik addigra elzálogosítva, bérbeadva vagy éppenséggel feles-taksás művelésben voltak. Az uzorakölcsönök, a „cenzorok és faktorok”, kereskedők és uzorások „segítsége” egyre több és több darabot tördelt le az ősi birtokokból. A jelzálogos terhek a megmaradt birtokrészekben szembeszökő mértékben szaporodtak. A század végére, beleértve az újabb birtokosok egy részét is, Füred és környéke, tehát Igar kis- és középbirtokossága is össz-vagyona ötven százalékat meghaladó mértékben eladósodott. Számukra túl későn érkezett a föld-tehermentesítési kötvények beváltási ideje is, akkor, amikor a kötvények már nem voltak a zsebükben, hanem 25–50 százalékos veszteséggel túladtak rajtuk, hogy megszorult állapotukon segítsenek. Az igari dzscentri birtokosság egyébként is képtelen volt kapitalista módon gazdálkodni, szakértelme, gyakorlata is hiányzott, de főleg életmódját nem tudta megváltoztatni. Ennek a rétegnek nagy része, amely a múltban hozzá volt szokva, hogy a jobbágyok nyakán elős-

ködjék, és minél több ingyenmunkát és ingyenjáradékot élvezzen, csak a „mának élt”, az új körülmények között is folytatta a régít, felélte vagyonát. Nagymértékben elzüllött. A környéken Tiszaigár „a legrészegebb, legtobzódóbb nemesi fészek volt”. A 60-70 holdas „kurta urak”, de köztük nem egy nagyobb is, disznótorokban, vendégeskedésekben, mulatozásokban töltötték idejüket, cigányok, inasok, kárlátók, lesők sokasága hemzsegett körülöttük, és belőlük élt. A szimatos kereskedő elemek valósággal elárasztották ezeket a volt köznemesi-kisnemesi falvakat. A pusztuló dzsentrí és a zsidó kereskedő-bérlő Mikszáth és Móricz által oly gyakran megörökített „együttese” Igaron is eleven valóság volt. Nem véletlen, hogy a jól emlékező szegény nép, köztük az igari is – a régi urak önkényeskedésén kívül – ezeknek az „úri muriknak”, a szertelen és undok mulatozásoknak a képeit őrizte meg emlékezetében a legelevenebben.

„Úri község volt Igar: az urak mulattak, dorbézoltak. A debreceni banda itt szólt hétről hétre az uraknak Igaron.” „A magyar urak mulatósak, de nagyon mulatósak voltak, úgyhogy nekik egy-egy névnap is lakodalom volt.” Főleg Papszászról mesélik: „Mikor Papszászék hozzáfogtak, lejött a debreceni banda, éjjel-nappal mulattak egy hétig.” „Hetekig állt a lakodalom. Nem az, hogy egy nap, hanem éjjel-nappal itt volt a banda az udvarán, mikor jólesett nekik, aludtak, de mikor oszt fent voltak, mulattak.” Maga nem nagyon ivott, de itatta a vendégeit, dzsentrít, parasztot egyaránt, ahol csak találta őket. A mulatozások annál kirívóbbak voltak, mert nap mint nap a cselédek és napszámosok előtt zajlottak le. „Alig volt olyan éjjel kívül, hogy mikor már a cselédség: na, már virrad, na keljünk, cselédek, lássunk dolgunkhoz! De még akkor is az urak olyan sikkongatással mulattak a szabad ég alatt, hogy majd felvetették a falut, De ez így ment napról napra, mint egy lakodalom; egyik névnap emitt, gyerünk, a másikat tartsuk!” Nem egy úr kommenciós cigánybandát tartott, úgy „mért nékik”, mint a cselédségnek, de vitte is magával mindenüvé.

A szertelen és ízléstelen tréfákban sem volt hiány. A dzsentrivirtus emlékeit óraszám tudják felsorolni az igariak. A hintók tengelyét fűrészelték el, hogy marasztalják a vendégeket. Megcsönkítették a lovakat – csak úgy merő „tréfából”. „Mikor menni akart hazafele a tulajdonos, a lova lába csülöktől föl volt vésve térdig.” „Éjtszaka levágta mind a két fülit a lónak, oszt azt mondta: lerágta az egér a fülit, hát a szemébe folyt a vére.” „A Kovács úr elment éjtszaka az embereivel a másik úrhoz, és bemeszelte a lovát teljesen mésszel, hogy tiszta fehér legyen, és levágta a farkát tövig. Mikor aztán kiment a másik úr, a barátja, reggel, hát látja, hogy mi van vele. Na, megállj! majd visszaadom. Ennek aztán visszaadta úgy, hogy az meg kátránnyal festette be az övét tiszta feketére.”

Az igari dzsentrí züllésének minden részlete ismeretes volt az igari parasztok előtt. „Az urak akkor nem törődtek a jövedelemmel, jószágjuk volt, az fedezte a mulatozást.” „A magyar urak kopóra, lóra elköltöttek mindent. Ettek, ittak, mulattak.” „Nem nőültek meg azok sohase az életben, némelyiknek három-négy gazdaasszonya volt, azok költötték el a vagyont.” „Ruhára nem adtak. Olyan rongyban jártak az urak.” Se a házukra. Veresmarty András úrnak „volt egy kis háza, de csak három-négy szél nád volt a tetején”. „Kopott uraknak” hívta őket az igari paraszt. Gazdaságuk csak úgy „hányódott”. Kovács Kálmán úr „bagóért adott ki” egy-egy hold földet évi használatra. A föld el volt hanyagolva, „csak a madár trágyázta. Minden esztendőben más munkálta. Nem vetett egy barázdát sem. A szőlőt sem fedték be, sem nem kapálták.” Jól látták azt is, hogy a pénzélet erősödése csak siettette az urak süllyedését. „Mikor felállottak a bankok, akkor pusztultak el. Akkor még jobban dorbézoltak, mert adott a bank.” S szemmel kísérték az új vállalkozó kereskedő réteg „helyezkedését” is. „Abba a nagy mulatozásba a zsidók észhez tértek... oszt hízlegéssel megvették az urakat.”

A századfordulóra a volt úri birtokosok – az egy Széky családot kivéve – gazdaságilag felmorzsolódtak, a faluból elköltöztek. Az úri lakok nagyrészt romokká váltak, napjainkra már csak egy-kettő maradt fenn: a Veresmarty-kúria ma az óvoda, a Széky-kastély Állami Gazdaság, a Kovács-család egyik háza szövetkezeté.²³

„Hogy hová lett annyi úr? voltak itten ezek a nagyurak, Papszász, meg ezek a Sárközyek, de ezek el is pusztultak teljesen, kipusztult az ivadékok is.”

A leggazdagabb és legmulatósabb földesúrnak, Papszász Ignácnak, igari szőlásban: Nácinak az 1367 kisholdja már a hetvenes években elkelt. Birtoka jó részét egy ideig bérbe adta nem helyben lakó rokonsága Wildmann Lipót igari kereskedőnek, főleg a Rétet, ez a birtokrész később Elek István szőlősi nagybirtokos kezébe került. Wildmann szerezte meg Papszász faluvégi telkét és az úgynevezett Bay-kertet is, ahova aztán cselédeit és dohánykertészeit telepítette. Papszász szántója, 605 kishold az úgynevezett Kettős, a Széky-rokonsághoz, majd Táfler-Györgyey birtokába került, tőle a századfordulón Hering József szücsmester, majd termény- és állatfelvásárló vette meg. Hozzá került Papszász kúriája is.

A Széky-rokonság többi tagjai is hamarosan tönkrementek a tagosítás után. Az Okolicsányi-birtok leányágon pazonyi Elek Gábor birtokába került a kastéllyal együtt. Feleségéről, Okolicsányi Etelről maradt meg mindvégig a 396 holdas szántó Eteltag elnevezése, úgyszintén a kastély és majorság neve is: Etel-udvar. A volt Okolicsányi-birtok egy része a Kis-tanya és az Etel-udvar később a Széky család tulajdonába került vissza. Az Etel-udvar a Széky-udvarral együtt képezte a Széky-gazdaság központját. Okolicsányi-birtokrész került Györgyey birtokába is, Wildmann bérlő, nemkülönben Borhy gyöngyösi úr tulajdonába. Okolicsányira a mai öregek már nem emlékeznek: „mikorra én emlékszem – mondja egy 70 éves igari –, már nem volt földje, már mind elmuzsikáltatta”.

Írmagja sem maradt a hajdan kiterjedt és jelentős birtokú Veresmarty családnak, a „Veres uraknak” sem. A család szántóját és rétjét Thomka Illés füredi patikus vásárolta meg. Az utolsó Veresmarty, „András úr” egy „rozoga házban” élt a faluban, s mint gépész fejezte be pályafutását.

A másik két Széky rokon szántóját, a Száraz-tagot, a Dapsy örökösöktől és Szathmáry-Király Páltól a kilencvenes években vette meg Brüll Móric tekintélyes vállalkozó és juttatta vejének, Feuer Gézának. A Dapsy-udvar Széky birtokába került.

A hajdan más határokbán is gazdag Sárközy család teljesen deklasszáldott. Mint mondják, birtokát „48 után fuserálta el. Beküldött Debrecenbe, onnan hozatott bandát. Itten összegyűltek az urak a lakásán, napról napra ott dorbézoltak.” 1860-ban már csak 101 kisholdja volt. 1890-ben már csupán nagy kertje: 4-5 katasztrális hold. Gazdag rokonai, a roffi Bárczy urak tartották végül is el. Oda járt élelemért minden hónapban, Roffról kapott lovat, végül ő is dohánnyal járt fuvarozni mint az igari szegényemberek. Cselédje már nem volt, csak jövő-menő árvagyerekeket fogadott fel. Székylől kért pénzt időnként, urambátyám alapon. Gyerekei is fuvarosok lettek, lánya parasztemberhez ment feleségül.

A Kovács család földjeit jórészt a poroszloi nagybirtokos Graefl család vette meg, a három Kovács testvér két kúriája Graefl kezébe, egy pedig Feuer bérlőébe került. Kovács Kálmán földjeit, az Ürmöst, örsi gazdák bérelték, majd ők is vásárolták meg. A Kovács családnak magva szakadt. Kovács Kálmán aggregényt gazdasszonya gondozta, „nem törődött az az ennivalóval, csak pálinka legyen”. Kovács „Tóni” megyei útbiztos volt, „ő csak kocsikázott Heves megyében”. Kovács „Relli” meg komisszárius. Végül is nem nagyon gazdálkodtak, cselédjük sem volt, s „csak úgy éltek”.

A Szabó család kezén sem maradt föld, „már akkor bank volt s eladósodtak”. Elparasztosodtak, utódaik ma is Igaron élnek. „Úri” Szabó Pál már fuvarozásból élt. Más kézre került a Kulcsár család földje, a család szintén elparasztosodott. Idegené lett a többi kisúr birtoka is, Csathó úré, Szána úré és így tovább. Szomszéd községbeli, főleg örsi gazdák, itt-ott papok és papfiak bérelték ki, majd vásárolták meg. A vásárlók közt több helyi és környékbeli kereskedő, kisvállalkozó, közvetítő akadt.

A régi birtokosok eltűnését és az újak befelé áramlását az 1884-es kataszteri térkép igen szemléletesen mutatja, eszerint a cserélődési folyamat már jócskán előrehaladt. Kitűnik belőle, hogy a Széky-gazdaság a nyolcvanas évek közepére megnövelte birtokállományát, főleg a jobb földű

birtokokból. Az új birtokosoknak jó része környékbeli nagyobb földbirtokos, akik szívesen egészítették ki gazdaságaikat a közel eső igari határból. Nem kevés az olyan polgári egzisztenciának a száma sem, mint patikus, ügyvéd, postamester, akik pénzüket földbe fektették s birtokukat bérletbe adták. Közéjük tartoznak a fentebb említett papok is. Növekszik a helyi és környékbeli, főleg zsidó kereskedők jelentkezése a földbirtokban. Első lépésként bérletbe mennek bele, tulajdont kevésbé vásárolnak még. Később egyre jobban. Közöttük olyan is található, aki már jelentős parasztbirtok tulajdonosa. Schwartz Sámuel szőlősi kereskedő 102 holdas szántóbirtoka például a hetvenes években ugyan jórészt a volt Kovács- és Veresmarty-földekből gyűlt össze, de telekkönyve háromholdas paraszti parcellákat is elég szép számban mutat ki.

A századfordulóra az igari földbirtokosság cseréje befejeződött. Mintegy 3 ezer holdnyi terület cserélt gazdát. Az 1895-ös statisztikai felvétel öt, száz holdnál nagyobb birtokú igari lakos gazdálkodót említ. Közöttük idősebb Széky Pétert, 1043 holdas földbirtok tulajdonosát, Thomka Illést, akinek 275 holdas birtokát később Brüll Fülöp bérelte, Feuer Gézát, aki közel 400 holdon gazdálkodott, és a Brüll család tagja volt, Schwartz Bernátot, 152 hold bérlijét és tulajdonosát, és végül Wildmann Lipótot, igariasan: „Vilmánt”, akinek 566 hold haszonbérlete volt, és részben birtokolta is. Birtokaik együtt 2,5 ezer holdat tettek ki. Ebben a felsorolásban nem szerepelnek a szomszéd községekben földbirtokos és itt csak részbirtokos nagybirtokosok: többek között Graefl Károly és Jenő, Hering József, Kovássy Kálmán, Elek István, Györgyey Antal stb. Az 1911-es Gazdacímtár teljes képet ad az igari kis- és középbirtokról, és ez a kép az első világháború előtti évtizedek úribirtok-állományának az általános helyzetét rögzíti. Ez a statisztika tizenhárom 100 és 1000 hold közötti földbirtokot tart számon, közöttük Igar község 170 hold földjét is. A tulajdonosokon kívül három nagybérlőt. A tizenhárom birtokos az igari határnak jóval több, mint kétharmadát birtokolja: összesen 4125 holdat. A legnagyobb birtokok az 1000 holdat valamivel meghaladó Széky testvérekén kívül a közel 700 holdas Györgyey-gazdaság, az 565 holdas Hering-birtok, a 300 holdas Elek István-féle gazdaság, egy 400 holdas birtok özvegy Bolemann Sándorné kezén és Graefl Jenő 200 holdas, Feuer Géza 250 holdas birtokai.

b) A tőkés gazdaság megszilárdulása és a mezőgazdaság fejlődése a nagybirtokon

A század utolsó évtizedei az új úri birtokos osztály gazdasági megerősödésének jegyében zajlottak le Igaron. A dzsentrí birtokosok többségével szemben az új tulajdonosok és nagybérlők élni tudtak a kedvező gazdasági lehetőségekkel. A hetvenes–nyolcvanas évek piaci konjunktúrája, a közlekedés kiépülése, a megélénkülő hitelélet kedvező feltételeket nyújtott a nagyobb méretű és intenzívebb majorgazdálkodásra, az árutermelés fokozására, illetve az azt előmozdító beruházásokra, a gazdaságok korszerűsítésére, a célszerűbb gazdasági profilok kialakítására. Az 1857-től megnyílt szolnok–debreceni vasút előnyös lehetőséget nyújtott a szállításra, a legközelebbi vasútállomás Karcag lett. Még jelentősebb volt a füzesabony–debreceni vasútvonal kiépülése 1889–91-ben, s a füzesabony–karcagié 1896-ban, amely közvetlenül kötötte össze az igariakat a piacokkal. Az füred–igar–örsi kövesutat 1905-ben adták át a forgalomnak. Ezekkel az építkezésekkel korántsem volt kimerítve a község közlekedési igénye, de a kereskedelemnek megadta az alapvető lehetőséget. Füred kereskedelmi góccá alakult, és az igari úri birtokosság első piaci centruma lett. Rövidesen pénzügyintézetek is nyíltak: 1893-ban a Tisza-füredi Takarékpénztár, 1906-ban a Tiszavidéki Bank R. T. Az igari földbirtokosság számára itt is közvetlen lehetőség nyílt jelentősebb hitel fölvételére. Olcsó és kedvező feltételek között felfogadható munkaerő Igar proletárjaiból fölös számban állt rendelkezésre. Ilyen körülmények között az igari földbirtokosok mind nagyobb mértékben térhettek rá a kifizetődőnek bizonyuló intenzívebb szemtermesztésre. A Tisza-szabályozás eredményeképpen a határ vizes részei mindjobban kiszáradtak, s egyre több gabonatermelésre alkalmas terület szabadult fel. Igaz ugyan, hogy 1890-ig több ízben

pusztított még az igari határban árvíz, némely tavaszon másfél-két hónapig is víz alatt tartotta a terület legnagyobb részét, mégis 1890-től az első világháborúig az árvízmentesítő társulatok munkájának eredményeképpen a megépült határbeli levezetőcsatornák segítségével a víztelenítés lényegében befejeződött. A határ szántóterülete, a rétek és legelők feltörésével és a használatlan területeknek a szántóföldi művelésbe való bevonásával, megnövekedett. 1895-ben az összes szántó területe 3572 katasztrális holdat tett ki, 1915-re pedig 4181 katasztrális holdra ugrott fel. A tagosítás óta bekövetkezett közel kétezer holdas növekedés főleg úri birtokokon történt, ezeknek a szántója 1911-ben 2584 katasztrális holdat tett ki az 1895-ös 1369 katasztrális holddal szemben.

Egyre jobban kiépültek a mezőgazdasági majorok, a határ tanyákkal népesült be. Igaron a határban lévő uradalmi majorudvart is így nevezik. Míg az előző korszakban csak egy-két tanya jellegű mezőgazdasági telephellyel találkoztunk az igari határban, addig az 1884-es térkép már húsz gazdasági központot mutat ki, ezek jó részében ugyan már állattartás céljait szolgáló karámkok, istállók, pásztorlakok, de közülük négy-öt határozottan kiépült és jól felszerelt majorüzem, terjedelmes szérűskertekkel, cselédházakkal, gazdasági melléképületekkel és itt-ott úrilakokkal is megtoldva. Közöttük a legrégibb az Erdőhely-dűlőben épült még a század közepén – a Széky-major vagy másként Erdei-tanya –, a faluhoz közel fekszik, de akkor még a Tó elválasztotta a községtől. Létesítésére a fő indokot többek között nyilván a víz adta, s a vízen túli Széky-birtok gazdasági központja lett. A mellette fekvő ugyancsak Széky-tulajdonban lévő Csikós-tanyához, amely eredetileg révház volt, komp vitt át. A víz lecsapolása után csikókat tartottak benne, az Erdei-tanyán meg hatalmas juhnyájakat és disznófalkákat, de a századfordulótól, a juhászat jelentőségének csökkenésével főleg marhákat. A Kettősön terült el id. Széky Péter faiskolával betelepített másik tanyája. Jelentős majorságot képviselt a tiszafüredi Thomka Illés birtokos tanyacsoportja az örsi oldalbéli dűlőn, kastéllyal, öt gazdasági épülettel és szérűskerttel; Kende Péteré a Debreceni út mellett; a Csernyus-társaságé az Egyeki úttól balra. Fejlődőben volt még a Táfler–Györgyey-tanya a Kettősön, amely később tíz cselédcsaládot is befogadott (későbbi tulajdonosáról Hering-tanyának hívják), s akkortájt még főleg állattartó központ volt; a Körtvélyes-tanya, amely később a határ legjelentékenyebb majorüzemévé fejlődött. és hosszú ideig a Györgyey-birtok központját alkotta. Fejlődőben volt még a Mocsáry-féle Száraztagi-tanya; a Wildmann-féle Cserepes-tanya, a Millinkó-tanya, a Csige-tanya, a Borsos-tanya, a Kiskettősi-tanya és így tovább.²⁴

A tanyakialakulások menete azt mutatja, hogy az igari úri birtokok nagy része a 19. század harmadik negyedére már jelentős gabonatermelő üzemmé alakult át, sőt ez az átalakulás a századfordulóra már lényegében be is fejeződött. Tanyafejlődés a nagybirtokon az első világháborúig már főleg nem az új tanyák létesítésében, hanem a meglevő majorságok kiépítésében és a belterjesebb gazdálkodásnak megfelelőbb intenzív majorüzem létesítésében nyilvánult meg. Új tanyák ugyan jöttek létre, de ezek már inkább paraszttanyák, és megjelenésük a paraszti gazdaságok kialakulásával párhuzamos.

Az árutermelés kedvező lehetőségei alakító hatással voltak az igari mezőgazdaság egész struktúrájára. A nyolcvanas évekre egyre jobban áttevéődik a termelés hangsúlya az állattenyésztésről a külterjes szemtermelésre és a szántóföldi művelés más ágaira, bár korántsem olyan mértékben, mint ez Alföld-szerte történt. Egyidejűleg változás ment végbe az állattenyésztésben magában is.²⁵

Az igari nagybirtokos gazdálkodást a 19. század második felében is még az jellemzi, hogy sok a külterjesen tartott állat, és különösen sok a juh. Míg a paraszti gazdaságok állatállománya úgyszólván a századfordulóra a legelőhiány miatt alig változik, megmarad a negyven-ötven szarvasmarhánál, s csak a községi legelővétel emeli fel 1910-ben nyolcvan-százra, addig az uradalmi szarvasmarha-állomány egyre növekvő számot mutat, és a tagosítás korabeli állomány többszörösére ugrik fel, 1895-ben 598 darab, 1911-ben 729 darab a község és az uradalmak együttes

szarvasmarha-állománya. Az uradalmi szarvasmarha-tenyésztés emelkedő tendenciáját az is magyarázza, hogy a fokozódó szemtermelés több igaerőt követel, és az uradalmak kizárólagosan ökörerőt használnak a mezőgazdasági munkák végzésére. Az 1895-ös összeírás szerint az igari 100 holdon felüli gazdaságokban 37 négyes ökörfogat van. A marhalétszám növekedése a gyapjú dekonjunktúrájával is összefügg, az igari uraságok jobbnak találták szarvasmarha-tenyésztésbe fektetni pénzüket, a szarvasmarhát mint húsállatot, igaerőt értékesíteni, és ami szintén lényeges, nagy értékű trágyáját felhasználni a gabonatermesztésben. 1887 nyarán 140 eladó marha volt a faluban, többsége a nagybirtokról került ki.

A juh csak a századfordulóig tartotta magát, addig egyik legfontosabb állata s egyben jövedelmi forrása volt az úri birtoknak. 1866-ban az igari állomány meghaladta a 2000 darabot, 1895-re 3000 darabon felül volt, s 1910-re egyszerre visszaesett 724 darabra, elvesztette jelentőségét. Elég későn, mert ekkorra már – a magyar gyapjú rossz kelendősége miatt – országosan nem volt keresett árucikk. Jellemző, hogy az igari gazdaságok között a legfejlettebb Széký-gazdaság is milyen nehezen vált meg tőle, csak közvetlenül az első világháború előtt adta fel juhászatát.

A juhtartás helyett a századfordulóra és az azt követő évtizedre a sertéshizlalás lett a jövedelmező állattenyésztési ág. 1895-re az egész község sertésállománya meghaladta a másfél ezret, és 1910-ben is 1327 darabot tett ki. Fejlődés főleg a nagybirtokon következett be. A Széký- és Györgyey-uradalom „nagyban” hizlalt disznót a budapesti sertéshizlaldák számára. Volt év, hogy Györgyeynek magának 400-500 eladó hízója volt, tavasszal meg 60-70 kilogrammos állapotukban egész süldőfalkákat szállított fel Kőbányára. Alapját az uradalmak megnövelt kukoricavetésterülete és a kiterjedt harmados művelés képezte.

A lónak sokkal kisebb jelentősége volt az igari uradalmakban a századfordulót megelőző időkben, sőt kevéssel azután is. Fajtenyésztet csak a Széký-uradalom tartott fenn. Főleg a csikókból pénzelt jól. Méneséből évente 30-40 csikó került ki, s ezeket többnyire a katonaság vette meg jó áron. Egy „remunda” – azaz a katonaság számára nevelt – ló ára a századfordulón 200-250 forintot is kitett. A lóállomány főleg a parasztság kezén volt tekintélyes; még a kisebb birtokú parasztszék kezén is, ugyanis a fuvarozáshoz és a földmunkához ez adta meg az alapot, a kupeckedés is jól jövedelmezett. Az igari lóállomány 1895-ben 276, 1911-ben 203 darab, ennek a mennyiségnek a kétharmada a parasztság kezén volt. 1887-ben 203 eladó ló volt a faluban, többségét parasztszék bocsátották áruba.

A századfordulót megelőző évtizedekben, a századfordulón az uradalmakban átalakul az állattartás formája, kicserélődnek a régi állatfajták, és ez kihatással van a rétgazdálkodásra és a takarmánytermesztésre is.

Az igari földbirtokosság jelentős állatállománya a 19. század harmadik negyedében – hasonlóan a Hortobágy széli kócspusztaihoz – meglehetősen külterjes tartásban nevelődött. Az állattartásnak – mint írtuk – ekkor még uralkodó szerepe volt a gabonatermesztés mellett. A szaporodó jószág mint húsállat jelentette a birtokosság egyik állandó és biztos jövedelmét. Ezenkívül a gyapjútermelés volt még jelentős jövedelmi forrás, mindaddig, míg a gyapjú elkelt a piacon. E célnak megfelelő állatfajtákat tartottak az igari határban. A félszilaj pásztorkodásnak itt is nagy hagyománya volt, a jószág késő őszi a legelőt, tarlót, ugart járta, és csak télire került fedél alá.

A marhaállomány úgyszólván kizárólagosan a magyar alföldi tájfajtából került ki. Ez jól bírta az időjárás szélsőségeit. Visszaemlékezés szerint a Széký uraság a nyolcvanas évek közepén is úgy tartotta a marhát, hogy azok télen is, nyáron is kint legeltek. Télen éjjelre csak a karámba hajtották őket, nappal a „csutkason” szedegették az ősszel megfagyott kukoricaszárat. A tinókat 1 éves korukban kiverték a gulyára, s nem is jöttek be 4 éves korukig, kint a hodályban teleltek, ahol nem voltak megkötve. A hodály előtt korláttal körülvett térség, karám volt, oda jártak ki napközben, ide hordták kocsiszámra a búzaszalmát, töreket, s ezen húzták ki a téli hónapokat. Néha jobb takarmányt kaptak: lepárlott bükkönyt, kukoricaszárral, törekekkel vegyítve.

A juhállomány gerince a fésűs merinói birka volt. A szilajtartáshoz szokott magyar juh már

csak itt-ott maradt meg mutatóban. Eleinte a magyar juhászok nehezen szokták a merinóit. Kényesebb kezelését nem is igen ismerték. Az urasági juhászok jó része felvidéki juhásztorokból került ki, akik szakavatott kezelői voltak a birkának. Finom különbséget tettek a birkák között, s ennek megfelelően nevelték őket. Tiszaigaron négy nyáj volt: a meddőfalka, a kislefalka, az első vagy pepenyérfalka, meg az osztályfalka. Gondot fordítottak a birkák keveredésére, és ügyeltek rá, hogy a legjobb juhajtákat tenyészék ki. 1888-ban a budapesti mezőgazdasági kiállításon igari gazdaságból kikerült fésűs birka nyerte el az első díjat.

A nyolcvanas évekre már eltűnedezőben volt a szalontai és réti sertés az igari disznóállományból. A kilencvenes években meg tisztára kiveszett – az uradalmakban már jóval előbb –, a helyét kizárólagosan a mangalica foglalta el. Az előzőt teljesen szilajon tartották, és igen kevés ételmen is kitelelt. A mangalica sokkal kényesebb, mégis még a századvégen is – kora tavasztól késő őszig – a disznócsorda a legelőn volt. Kint is éjszakázott.

Az urasági ménes az erdőn legelt, tavasztól őszig kint a szabadban. A hodályban és az előtte lévő karámban éjszakázott. A parlagi magyar ló erre az időre már teljesen kiveszett az igari úri birtokról, s helyette törzskönyvezett, főleg Nonius-fajták honosodtak meg.

A század végére a külterjes tartást egyre nagyobb mértékben váltotta fel az istállózás, a határban is egyre jobban kiépültek az állattartás célját szolgáló karámok, földölak, istállók, fokról fokra tért nyert a takarmányozás. Új tájfajták honosodtak meg, amelyek jobban szolgálták a majorgazdaság üzleti céljait. Így például a szarvasmarha-állományban: 1905/6-ban a Székys-uradalom behozza az első tarka szimentáli svájci tehenet, amely azóta egyre jobban terjedt. A disznóállományt meg a yorkshire-i és berkshire-i fajták kezdték korszerűbbé tenni.

Az állattenyésztés átalakulása együtt járt a legelő- és rétgazdálkodás megváltozásával is. A hajdan volt vizes-rétes világ gazdag legelőlehetőségei a Tisza-szabályozás és az árvízmentesítés következtében szenvedték el az első csapást. A 19. század második felének külterjes szemtermelése további hevert gyepet, sőt rétet, erdőt, nádaszt alakított át termőfölddé. Az első világháborút megelőző fél évszázadban az igari határban mintegy 1000 hold állattartás céljait szolgáló terület került eke alá. A kiesett legelő- és rétterület pótlására kezdett fokozottabban tért nyerni a század végére és azt követően a szántóföldi takarmánytermelés, amelynek az igari határ vizes részein különösen jó lehetőségei voltak. A disznóhizlalás a kukoricavetés területét növelte meg az igari úri birtokon.

Az átállás az intenzív szemtermesztésre a nyolcvanas években következett be. Az uralkodó gabonanemű a búza lett. Az ezerholdas Székys-birtok szántója például 1895-ben 434 katasztrális hold, ebből 250 hold a búzavetés. A hajdan uralkodó rozs másodszerepre szorult. A gabonaneműek között számottevő volt még a zab és az árpa. Jelentős terület került kukorica alá, amit a sertéshizlaláson kívül az is indokolt, hogy a századfordulón a cselédek komenciójukban tengeriből kapták illetményük egy részét. Krumpliföld kevés volt, csak házi szükségletre és a cselédek illetményrészének kiadására szolgált. A belterjesedő állattartás érdekeinek megfelelően a kilencvenes évektől a lucerna, takarmányrépa, here egyre nagyobb területet kapott. Jó üzletnek bizonyult a takarmánynövény-mag termesztése is. A munkaigényes növények közül a dohány terjedt el leginkább a nagygazdaságokban. Különösen Wildmann bérlő kezdeményezett nagyarányú termelést a hetvenes években. Alattyánból dohánykertészeket hozatott, akik a község egy külön negyedében telepedtek le, ezt a falurészt maiglan Alattyánnak hívják. A legnagyobb arányú dohánytermesztés a századforduló körül következett be, amikor a búza értékesítése pangott. Közel száz holdon neveltek dohánypalántát, és körülbelül negyven dohánykertész dolgozott a földbirtokok dohánykertészetében. A Székys-birtok a kilencvenes években faiskolát is létesített, amelyre különösen alkalmas volt a birtokhoz tartozó tói föld. A gazdaság facséméi messze földön elkelték. Gyümölcsöse és szőlője – ez utóbbi főleg a filoxéra előtt – szintén jól jövedelmezett. Az igari szőlők többsége úri kézen volt, területük 1895-ben 75 katasztrális holdat tett ki; 1915-re a szőlővész következtében 25 holdra olvadt le, és teljesen új telepítés volt.

Az igari majorbirtok áttérése a nagyobb arányú árutermelésre szorosan összefüggött a helyi mezőgazdasági termelési technika fejlődésével. A nyolcvanas évekig az igari földesúri kis- és középbirtok is elmaradt paraszti szerszámkészlettel és eljárásokkal termelt. Sokáig a feles és takas parasztok mezőgazdasági felszerelése és igaereje, a paraszti kézi munka, a parasztfuvarosok szállítóeszköze és a paraszti földművelés házi tapasztalata volt az úri birtok technikai bázisa. Az önálló kapitalista profilú majorgazdaságok kialakításán, a gazdaságok munkaszervezetében is beálló változásokon kívül az új technikai felszerelés adta meg az alapját a helyi nagyüzemi gazdálkodás fellendülésének. Nagyobb szakszerűség jelentkezett a majorüzemek vezetésében: vagy a tulajdonos rendelkezett mezőgazdasági szakismeretekkel, vagy gazdatiszteket és tapasztalt majorgazdákat alkalmazott, akik már birtokában voltak az okszerű, üzletre dolgozó gazdaságvezetés tudományának. Egyre több új mezőgazdasági gépet vásároltak, új termelési eljárásokat vezettek be, új, nemesített vetőmagvakat kezdtek használni. A változások lépésről lépésre végigkísérhetők a századfordulón és az azt követő évtizedben.²⁶

Az új vetőmagvak, az új nemesített fajták elég későn jelentek meg, csak közvetlenül az első világháború előtt, és főleg az után. Ekkor szorította ki a „régifajta magyar búzát” a székácsbúza, a bánkúti s még később a „szik”-búza; a „régifajta magyar rozsot” a „német rozs”: mind mennyiségben, mind minőségben jobb fajták. A másodgabona-félék közül egyedül a köles maradt meg itt, és jellemzően a cselédkommencióba kiosztható „főzelék” egyik nyersanyagaként.

A faekét, az úgynevezett „debreceni faekét” már a hatvanas években elhagyta az uradalom, és helyette a Vidats-ekét kezdte használni, amelynek gerendelye és szarva fából készült ugyan, de kormányja már vaslemezből. 1891-ben került helyébe a Székely-gazdaságban a „lepke-eke”, még mindig fából, csak csoroszlyája, ekevasa és kormányja volt vas, de már sokkal könnyebb és jobb munkát is végzett. Mellette sokkal később jutott uradalmi használatba a vidék jellegzetes eketípusa, a Lápossy-eke: masszívabb, öntött fejű kormányja az ekevassal össze volt építve. Egy törökszentmiklósi kis gyár produktuma, először a parasztok között terjedt el 1910-ben, csak azután az úri gazdaságokban. Speciális uradalmi eke volt a tarlóhántó „körtés” eke a kilencszázas években. Ez is, mint az előző, kettős eke, mert az uradalom ezt is bírta igaerővel. Teljes vaseke zömmel a 20. század első évtizedében kerül használatba: a Kühne-eke, a Sack-eke pedig csak közvetlenül az első világháború előtt. A gőzeke a tiszai úri gazdaságokban nem terjedt el. Az olcsó napszámos és cselédi munkaerő feleslegessé tette. Székelynek sem volt, ha kellett nagy ritkán, akkor azt egy szomszédos nagybirtokról kérték kölcsön. Ott sem használták mindig. A gőzeke üzemeltetése sokba került, szén kellett hozzá, és rengeteg igát lefoglalt, amely folyton hordta utána a vizet, nehézkes volt.

A föld megmunkálása intenzívebb lett, a búza alá háromszor szántottak; a parasztgazdaságban, úgyszólván a felszabadulásig, csak kétszer. A trágyázás a század vége felé fokozódott.

A vetőmag tisztítása triórral a Székely-birtokon már 1890-ben általánossá vált. Csávázni meg már a nyolcvanas években szokásban volt, kezdetben meszes vízzel, később rézgáliccal.

A kézzel való vetést az urasági földeken a vetőgép 1890 körül kezdte kiszorítani, 1910 táján vetettek itt utoljára kézzel. Az első vetőgépek a Székely-birtokon jelentek meg a nyolcvanas évek közepén. Ezek még csak szórógépek voltak, de 1889-ben már 15 soros kanalas gépet, 1990-ben pedig egyhengeres gépet használtak. Az 1900-as évek előtti vesszőboronákat fakeretes, szöges, később vasas boronák váltották fel vegyesen a könnyű magtakaró boronákkal. Megjelent a henger: gyűrűs hengerek, tárcsák, szöges hengerek. A vetést az uradalomban mindig napszámosokkal, a boronálást kocsisokkal végeztették.

Az aratás az igari nagygazdaságokban a legjelentősebb szakmáymunka volt. Részes aratóbandák végezték, egy részük a községből, más részük a környékről, sőt messzebbi vidékről fogadott munkásokból került ki. A Székely-birtokon egy banda 24 kaszából, 12 marokverőből és egy vízfordóból állt. Az aratással kapcsolatos minden egyéb munka: a keresztbe rakás, gereblyezés, kaparékgyűjtés egy sereg más megkötéssel együtt az aratókat terhelte. Aratógépet az első

világháború előtt igari nagygazdaság nem használt. 1905/7-ben átmenetileg Elek István üzemeltetett a Cserepesben egy kévekötő-arató gépet. Mellőzésének oka ugyanaz, mint a gőzeke esetében: kéznél volt az olcsó emberi munkaerő.

A hordást fuvarosok végezték. Túlnyomó többségük a faluból került ki.

A nyomtatás 1880 táján szűnt meg az igari majorgazdaságban, felváltotta a gépes cséplés. A Széky-birtokon utoljára 1878-ban nyomtattak. A nyomtatók többnyire a faluból kikerülő, rétet és takarmányt nélkülöző közép- és szegényparasztok voltak, részért dolgoztak. A nyomtatás a régi fajta gazdálkodás egyik legtöbb munkaidőt rabló mezőgazdasági munkafajtája volt. A hatalmas uradalmi szérűkőn a megfelelően keményre előkészített talajon kör alakú ágyásba hányták a búza-, rozs-, árpa-, repcekereszteket, ötöt-hatot is egyszerre, és azt nyomták, taposták a karikába keringő lovak patái kora hajnaltól késő estig. Egy nap három ágyással is végeztek. Utána a szemtisztítás fáradságos munkája következett, a lehető legkezdetlegesebben: szórólappáttal vágta a szél ellenébe a gabonát, és a szél kifújta belőle – annyira-amennyire – a pelyvát, a töreket és a szemetet. A hetvenes-nyolcvanas években már szórórostát használtak a szemtisztításra, de a munka továbbra is hosszadalmas volt, nagy szemvesztéssel járt. A nyomtatást az uraságnál nem mindig tudták az őszi esőzésig befejezni, sokszor még télen át, a fagyban is folytatni kellett.

A cséplőgép megjelenése valóban forradalmat jelentett az igari gazdaságban is. Egy-két hét alatt lehetett végezni a csépléssel, és ez nagy időmegtakarítással járt. Az aratás után nem sokkal már szállítani lehetett a gabonát a piacokra. Másrészt – ez volt a negatív hatása – feleslegessé tett sok tucat parasztigát és munkáskezet, sok tucat szegényparaszttal, akik addig a nyomtatás hosszadalmas munkájából éltek meg. Az 1870-es évek végén a Széky-gazdaságban már megjelent a járgány, de igazában a gőzcséplőgép szorította ki az úri birtokon a nyomtatást, amikor először munkába állították, úgy 1876 táján. A járgány, a lovas gép ugyan termelékenyebb volt a nyomtató eljárásnál, de ezzel sem volt „haladás” a munka, és ez után is rostálni kellett. A cséplés uradalmi szérűkőn folyt le.

A kicséplelt gabonát a nyolcvanas évekig vermekben tartották. A hatalmas urasági vermeket a falun túl, a „Vermesháton” ásták meg. Némelyikbe, mint például a Székýébe 200 mázsa zab is belefért. Szállítási zavarok esetén meg is dohosodott és tönkrement bennük a gabona. A század utolsó évtizedeiben felszámolták a nagy urasági vermeket, magtárakat építettek helyükbe.

A gabonaőrlés az igari malmokban történt. A múlt század derekán öt szárazmalom működött Tiszaigaron. A század végére sorra leálltak, nem bírták a tiszafüredi gőzmalom konkurenciáját. 1870 körül szélmalom épült, de ez sem volt életképes. 1893-ban lebontották az utolsó szárazmalmot, 1911-ben a szélmalmot is. 1900 táján az egyik földbirtokos gőzmalommal is próbálkozott – sikertelenül, az is két-három év múlva megszűnt. A nagybirtok már a nyolcvanas évektől a környék gőzmalmaiban őrltetett.

A kukoricatermesztés is gépesedett, a nyolcvanas évek legelején megjelent az ekekapa a Széký-birtokon. Ez a kukorica megmunkálásában eredményezett lényeges különbséget. Az alaposabb növényápoló munka ekkor már az uradalmakban egyébként is szokásos volt, a kukoricát az uraságnál mindig harmadjára is kapáltatták; később a második kapálást, az úgynevezett töltögetést is „simán” kellett végezni. A 19. század utolsó évtizedében az uraság csalamádét, úgynevezett mislinget is kezdett vetni vetőgépből. Az új kukoricafajták is a nagybirtokon honosodtak meg legelőbb: a „rég magyar tengeri” helyett az úgynevezett „lófogú” meg a „csikvánti”, a cinquantino kukoricafajta lett általános. Az első világháborúig a tengeritermesztés nagyüzemi részes termelés formájában folyt, s csak utána terjedt el egyre jobban a napszámban való megművelés.

A majorgazdaságban beálló technikai változást jelzi az 1895-ös statisztika, amely a közel két és félezer holdnyi terület gépi állományát az alábbiakban foglalja össze: három lokomobil, egy járgány, négy cséplőszekrény, hét vetőgép, tizenegy rosta, negyvennyolc eke, két triór, szecskavágó, hat borona, 13 henger, 34 igásszekér. A gépesítésnek ez az állapota ugyan még nem érte el a

korabeli – országos és Heves megyei – fejlett kis- és középgazdaságok technikai színvonalát, mindazonáltal jelentős lépés volt előre az igari mezőgazdaság előző színvonalához képest.

A nagygazdaságok fejlődése együtt járt a mezőgazdasági munkaszervezet megváltozásával.²⁷ A hatvanas–hetvenes években mind a régi, mind az új birtokosok és nagybérlők még bőven éltek a számukra felkínálkozó bérleti lehetőségekkel, mindenekelőtt a feles bérlettel, de itt-ott – az adatok szerint – még a némileg módosult taksás földbérlettel is. A dzsentribirtok a vegetálását hosszabbította meg vele, az új tulajdonosok és nagybérlők meg ezzel „gyűjtötték erőt” önálló gazdálkodásukhoz. A nagyobb birtokosok földjeik kisebb, rendszerint rosszabb hányadát hasznosították így, a nagyobbik részét önálló, saját kezelésű majorgazdaságként kezelték. Az egy-kétszáz holdat vagy néha annál kevesebbet bírók, többnyire bérlők meg teljes egészében kisbérletbe adták tovább földjeiket hosszabb–rövidebb időre a rászoruló kisparasztoknak és félproletároknak. Ez a vegyes rendszerű, átmeneti jellegű gazdálkodás nem bizonyult „rossz üzletnek”, nem igényelt nagyobb tőkebefektetést, jól jövedelmezett, a földeket feljavította, rövid lejáratú lévén, könnyen fel lehetett mondani. A bérlettel együtt járó kötelező – ingyenes – mellékszolgáltatások jól hasznosíthatók voltak az önálló majorüzemekben. A parasztok és proletárok bőrére menő spekulációknak így tág terük nyílt, s nem véletlen, hogy a század harmadik negyedéig, sőt még a nyolcvanas években is elég élénk volt az új bérlők és tulajdonosok körforgása az igari határban. Volt helybeli nagybérló és birtokos adatközlők szerint: „Napszámossal nem is volt »kifizető« piacra termeltetni.” „Csak 1880/90-ig volt érdemes a földdel dolgozni.” Például a krumpliföld „nyilasának” (100 négyszögöl) bére a nyolcvanas években 2 forint és két szekér trágya volt. Ha a földbirtokos szántójának egy részét, mondjuk kétszáz holdból százat, megmunkált, a másik részével „előnyösen” spekulálhatott, kiadta felesbe vagy bármilyen más bérleti formában – dinnyeföldnek, krumpliföldnek és így tovább. Eltekintve attól, hogy jelentékeny bérleti díjat szedett be, a fontos az volt számára – mivel a megállapodás szerint a trágyázás kötelező volt –, hogy földjeit ingyen jól megtrágyáztassa. Ősszel, a bérlet megszűnése után a használt földet visszavette, gabona alá szántotta s nyáron kitűnő termést takarított be. A következő esztendőben birtoka más részét hasznosította ugyanilyen módon.

„Igazi felesvilág csak az első világháborúig volt. A kommesztálás után egyre több, 1880-ban még igen jelentős, de 14–18-ig is itt-ott. Az első háború tájékán Elek Pista és Graefli összeszedték a földeket, és többé nem adták felesbe” – ez a helyzettel ismerős igari kisparasztok tájékoztatása is. A századvégig az úri birtok szántójának nagy részét, közel a felét árendába, bérletbe adta ki. A közel 400 holdas Eteltagot átlag tíz gazda bérelte. A 192 holdas Füveskertet Schwartz Bernát nagybérló feles bérbe adta, neki magának sem igája, sem cselédje nem volt. A körülbelül 200 holdas Csigét Lukács Dániel pap fiától Brüll Mihály bérló bérelte, aki öt-hat-nyolc holdas darabokban feles bérletbe adta ki kisembereknek. A közel 150 kisholdas Kiskettőt birtokosa, egy egri ügyvéd szintén felesbe adta ki. Az Örs felé eső részen Kovács Kálmán birtokos örsieknek adott bérletet, holdját 10-12 forintért. A református pap 52 holdját is többen bérelték. Wildmann bérló a későbbi Várady-féle földeket felesben törette fel és így tovább. Az 1895-ös statisztika 1718 katasztrális hold haszonbérletet említ. Leszámítva belőle a Schwartz Bernát- és Wildmann Lipót-féle nagybérleteket, kiderül, hogy különböző bérleti formában közel 1000 katasztrális hold volt még a század végén is a kisparasztok használatában. A parasztok, a fél- és egész proletárok által ténylegesen használt uradalmi földek mennyisége azonban jóval nagyobb volt az itt feltüntetett kis-, feles és egyéb bérleti formák keretében bírt föld mennyiségénél. A statisztika ugyanis nem derít fényt azokra a sokoldalú és többségükben hűbéries jellegű kapcsolatokra, amelyek a helybeli kisparashti és proletár munkavállalók és a nagygazdaságok között ugyanez időtt fennállottak, mindenekelőtt a részes művelés biztosította földhasználatra és termékjárandóságra, amelynek fejében a parasztok és a mezőgazdasági munkások a legkülönbözőbb munkákat tartoztak elvégezni az uradalmakban. Még kevésbé derít fényt arra a sokféle konvencionális előírásra, megkötésre, kikötésre, feltételre, amelyek át- meg átszőtték ugyane

munkák minden válfaját és minden fázisát, a gabonatermelését, a kapás művelését, a kertművelését, a dohánytermelését, a szőlőművelését, az állattenyésztését, a mezőgazdasági terményszállítását, amelyek mind-mind a majorbirtok gazdasági szükségleteit voltak hivatva kielégíteni, természetesen a parasztok rovására, mert tág teret nyitottak a nyílt és burkolt zsarolásnak, a munkauzsora minden fajtájának.

A ledolgozásnak ezt a rendszerét, amely a községben eddig döntő mértékben a feles bérletekben, itt-ott még a taksás jellegű földbérletben is, a részes művelésben nyilvánult meg, a századfordulóra Igaron is egyre határozottabban, egyre kizárólagosabban a ledolgozásnak az a másik fajtája váltotta fel, amelyben a nagybirtok termelése már a proletár bér munkásoknak, cselédeknek és napszámosoknak a pusztá munkaerejére és munkavállalására épült. A nagyarányú felesbérlet-rendszer fokozatosan megszűnik. A nagygazdaságok technikai színvonalának emelkedése, az áruszállítás javulása, a kedvező gabonakereskedelem, a földárak emelkedése, a bőséges és szabad munkaerő jelenléte arra készítette a birtokosokat és a nagybérelőket, hogy földjeiket házi kezelésbe vegyék, önálló majorüzemeiket fejlesszék. 1898-ban a Füveskertet Schwartz Bernáttól Brüll Móric veszi meg, aki már maga gazdálkodott, és cselédei a Száraztagi-tanyán laktak. A Csige Graefl Jenőhöz került, aki 1902/3-ban megszüntette a kisbérletet. 1908-ban a Kiskettőt Székely Péter vásárolta meg, hogy saját kezelésbe vegye. A Várady-féle földekből is kiszorult a parasztság. Feles földet a századforduló után már csak özvegyektől, elaggottaktól vagy nem mezőgazdasági foglalkozású birtokosoktól lehetett vállalni, egy-kétszáz holdat mindössze az egész határban. Ezután főleg harmados földeket ad ki az uraság, azt is csak aratóknak és kukásoknak. De megnehezültek a még lehetséges feles földek vállalásának a feltételei is. A feles teendőkön kívül más kötöttség, ajándékkötelezettség is terhelte a vállalatot.

A földesúri gazdaságok egyre jobban a cseléd és napszámos bér munkásaikra építik fel nagyüzemi munkaszervezetüket, amelyek lényegüket tekintve tőkés organizációk, de terhelve vannak feudális maradványokkal: a cselédek bérük javát természetben kapják, munka- és életviszonyaikat szerződések és rendtartások szabályozzák, amelyek a kényszer alkalmazását is magukban foglalják, munkaidejüket bármilyen fajta munkában korlátlanul felhasználhatják, családtagjaikat igen gyakran munkaszolgáltatások terhelik. Státusuk és kiszolgáltatottságuk igen hasonlít a jobbágyéhoz. Az időszakos és szakmáymunkára elszegődő napszámosokat is szerződésbe foglalt, sőt szerződésen kívüli konvencionális többletmunkák terhelik, amelyek egyszerűen mind feltételei annak, hogy egyáltalán munkához és keresethez jussanak a nagygazdaságokban. Az igari proletár munkavállalóknak sem egyik, sem másik csoportja nem szabadult meg még hosszú ideig a feudális jellegű terhelésektől és követelésektől.

A cselédlétszám 1895-ben az öt nagy úri birtokon 29 család volt. 1900-ban 113, 1910-ben 110. E két utóbbi szám ugyan az egész község cselédlétszámát öleli fel, de ellenőrizhető: a növekedés leginkább a nagybirtokon következett be. Igar község földtelen családfőinek a száma ekkor meghaladta a kétszázat, ez az összlakosságához képest feltűnően nagy számú proletárréteg, kiegészítve a még közel száz félproletár családfővel, képezte az igari úri birtok számára a mezőgazdasági munkások tartalékseregét az első világháború előtt. Kedvező bázisa volt a nagybirtok tőkés vállalkozásainak. Mindenekelőtt olcsó munkaerő. Az igari agrárproletariátus körében közismert az a tény, hogy az 1890 és 1910 közötti napszámbérek Igaron általában alacsonyabbak voltak a környékbelieknél, például a tiszafüredinél, és jóval alacsonyabbak a Heves megyei általános bérszínvonalnál. Mindez abban is leli magyarázatát, hogy az igari proletariátus röghözköttettebb volt, aránylag távol esett a kedvezőbb munkavállalási lehetőségektől, a tulajdonosok meglehetősen szabadságot élveztek a bérek megszabásában, és jelentős mértékben volt módjuk munkakényszerszerűen alkalmazni a cselédekkel és a napszámosokkal szemben. Az igari agrárproletariátus munkaviszonyairól, bérviszonyairól és életkörülményeiről a róluk szóló fejezet ad majd képet.

c) Az úri földbirtokosok

A kiegyezés időpontjától az első világháborúig terjedő fél évszázad agrárfejlődése az igari úri birtokokat viszonylag fejlett kis- és középbirtokká, tőkés majorüzemekké formálta át. Fejlettségük színvonalát minősíteni – külön-külön és együttesen is – fölöttébb nehéz feladat lenne, mivel árutermelésük nagyságára csak itt-ott vannak szétszórt adataink és utalásaink. Mindazonáltal – ezek révén és közvetve is – megállapíthatjuk, hogy a nyolcvanas évektől kezdve jelentős áru-gazdálkodást folytattak, amely a századfordulóig kétségtelenül emelkedik, és azután is, az első világháborúig, bár üteme ezúttal lassúbbodni látszik. Mindezt a termelőerők jelentős növekedése tette lehetővé. Növekedett a szántóföldi művelés területe, az ugar lecsökkent, és a háborúig meg is szűnt; nőtt a búza vetésterülete, általában a gabonáé, nőtt a kukorica vetésterülete, nőtt az ipari növényeké, kivált a dohányé, a századfordulóig minden bizonnyal; növekedett a vetett takarmány. Növekedtek a hozamok. Az állattenyésztés lassan ugyan, de belterjesedett, és az állatállomány számszerűleg nőtt. Javult a vetőmagvak és az állatfajták minősége. Emelkedett a mezőgazdasági technika színvonala. Nőtt az üzemek szervezettsége. Az egyes gazdaságok fejlettségi színvonala között lényegesek a különbségek, mint ahogy fejlődési útjuk is – a tőkés árutermelésre fokozatosan áttérő dzsentrigazdaságtól a gyors haszonra törő bérlő-vállalkozó gazdaságig – számtalan változatot mutat. Túlnyomó többségükben azonban egyeznek abban, hogy kétségtelenül megállapítható fejlődésük mindvégig magán viseli a „porosz út” jellegzetességeit, termelésük sokáig nem szabadult meg a hűbéries maradványoktól, amelyek egyrészt akadályozzák a helyi termelőerők szabadabb kibontakozását, másrészt terhelik a község parasztjainak és bér munkásainak életét.

Az alábbi néhány adat és információ az igari nagybirtok eddig vázolt fejlődésrajzát igyekszik elmélyíteni az első világháború előtti legnagyobb birtokosok és birtokok egynemű jellegzetes vonásának kiemelésével.

Az igari határ legnagyobb birtokosa a középbirtokos Széky család. Az igari köztudat a Székyeket mint „a” földesurakat emlegeti. „Igar-nak inkább csak a Széky nagyságos úr volt a törzsökös földesura. Amikor mi uraságról beszélünk, akkor mi mindig a Székyeket értjük.” „Az udvar” ma is a Széky-udvart, azaz majorságot, háztartást, kastélyt jelenti, annál is inkább, mert a többi nagyobb földbirtokos lakóhelye nem Tiszaigaron volt. A Széky-birtok az egyetlen a nemesi úri birtokok közül, amelyik képessé vált a kapitalista gazdálkodás követelményeihez igazodni, régi birtokállományát megőrizni, sőt a századfordulóra, az első világháború előtti évtizedre megnövelni. Ez abban leli magyarázatát, hogy a Széky-birtok Igar határában mindvégig a legnagyobb birtok volt, és tulajdonosai a többi nemesi birtokossal szemben aránylag korán fogtak árutermelésbe. Már a szabadságharc előtt kiépült majorgazdaságuk, és igari viszonylatban jelentős cselédségük volt. Nagy juh- és marhaállományuk, tekintélyes gabonaterméseik tették lehetővé, hogy a tőkés gazdálkodásra viszonylag rövid idő alatt és kevés zökkenővel mehessenek át. Valószínű, hogy az igari birtokosok közül legkevésbé kényszerültek az átmeneti gazdálkodás szükségelte lehetőségekkel, a különböző bérleti megoldásokkal élni, és birtokállományuk nagy része házi kezelésben maradt. A tagosításkor a legjobb földek kerültek a birtokukba. Az igari Széky-rokonság bukása lehetővé tette, hogy majorüzemüket kiterjesszék. A 19. század végére három majorjuk már állott. A század második felének konjunktúráit rendre mind ki tudták használni. Rokoni kapcsolataik és előnyös házasságaik megóvták őket a kétes értékű uzsorahitelektől. „Bankköcsön dolgában mindig nagyon óvatosak voltak.” A határ víztelenítése során a jórészt a család birtokában lévő Tó nem várt mezőgazdasági lehetőséget nyújtott, különösen olyan esztendőben, amikor aszály sújtotta a környéket. Például „az 1909-es esztendő nyomorúságos aszályos év volt. Alig lett valami gabonatermés, a környék összes földbirtokosai még az aratórészt is az 1908-as termésből voltak kénytelenek kiadni; ellenben a Székyek termése kitűnő volt a Tóban, s a gabona métermázsáját 18-19 forintért adták el.”

A Széky család mentes volt a többi dzsentrire jellemző könnyelmű, mulató, kilengő, tékozló életmódtól. A család e korban legjelentékenyebb tagja, idős Széky Péter igen zárkózott életet élt, évekig nem mozdult ki Igarról, sem a fővárosba, sem máshová a rokonokhoz. A család tagjai mind főiskolát végeztek, jelentős gazdasági szakismeretre tettek szert. Tóparti, park övezte, szalmatetőtő tagas kúriájukban könyvtárt és múzeumot rendeztek be. Mint a református egyház kegyurai buzgó hitéletet éltek. A szokásos névnap és ünnepi látogatásokon, a téli vadászatokon kívül a „társadalmi életben” nemigen vettek részt. Életmódjukat valami „nemesi” konzervativizmus jellemezte. Ez különösen politikai téren nyilatkozott meg. Míg az igari és környéki köznemesség és úri birtokosság „kitartott Kossuth mellett, és függetlenségi pártivá vált”, a Székyek inkább Deákkal tartottak. Ha nem is voltak nyílt kormánypártiak, de a progressziótól mindig tartózkodtak. Idős Széky Péter a kiélezett politikai kérdések előtt mindig kész volt kitérni, mint mondják, „Széky mindig fel volt öltözve”. A család „politikai vonala” egyébként egészen „egyes”: vagyonukat Lipót császárnak köszönhették, és ez hosszú időn keresztül aulikus érzelművé tette őket. A reformkorban és a polgári forradalomban eléggé „tartózkodók” voltak, a század második felében nyíltan kormánypártiak. 1890-ben a 33 tagú főispáni delegációban – Lipcsey és Papszász oldalán – a Székyek üdvözlik a királyt debreceni fogadása alkalmával.²⁹ 1916-ban Ferenc Józsefet Széky parentálja el a községtanácsi ülésen.³⁰

Kevésbé voltak konzervatívok a gazdaságban. Idős Széky Péter a nyolcvanas években „szolid” tőkés vállalkozásnak vetette meg az alapját. Apja adósságait kifizette, és igyekezett birtokát minél jövedelmezőbbé tenni. Gazdaságát közvetlenül maga vezette. Gazdatisztet nem tartott, „kitűnő” ispánokat, parasztgazdákat fogadott fel, akik ezért az „emelkedésért” messzemenő „tisztességgel” fizettek uruknak. Fáradhatatlanok voltak a gazdaság érdekeinek védelmezésében, a cselédség és a napszámosok hajszolásában, akiket az is serkentett, hogy a birtokos a gabonatermés arányában bizonyos százalékos jutalékkal toldotta meg a komenciójukat. Ugyanilyen elv szerint kapott fizetést faiskolájának kertésze is.

A Széky-gazdaság emelkedése a nyolcvanas években vett nagyobb lendületet. A birtokos egyre jobban kiépítette a tanyáit. Gazdaságát legkorábban racionalizálta és gépesítette. Négyes vetésforgót alkalmazott. Bár még fekete ugart is kényszerült egy ideig tartani, 200-300 holdat is, de ezt egészen a háborúig fokozatosan csökkentette. Ezek a területek a Sulymoson, a Kis-tanyánál és az Erdőn hepehupás, agyagos, szikes, hitvány talajok voltak, amelyeket hosszú ideig csak így lehetett hasznosítani. Két szántás után egy éven át pihentették. A tarlószántás után birka és más jószág járta, s ugyanígy járta és legelte a másodszántás utáni gyomnövényeket is. Tavasszal újból szántották, trágyázták, és ősszel búzával vetették be. Más mód akkor még nem kínálkozott a talajjavításra. Aránylag kevés trágya állott az uradalom rendelkezésére.

Az 1895-ös statisztika szerint Széky 1043 holdas birtokából 434 hold szántó, 216 hold kert és rét, 15 hold szőlő, 302 hold legelő, 24 hold erdő és 38 hold nádas. Egy cséplőgépe, három vetőgépe, két rostája, 21 ekéje, egy triórje, egy szecskavágója, három boronája, három hengere és 12 ígásszekere volt, 120 marhája, 42 lova, 290 sertése és 824 juha. Nagyban hízalt sertéseket a kőbányai hizlaldák számára. Süldő malacait egyéves korukban csapatostul vitték el a szolnoki, békési és felvidéki kereskedők. A hizlalt sörék is jól fizettek. A századforduló után gazdasága még inkább előrelendült. Ekkor volt legnagyobb a birkaállománya, több mint ezer darab, amely a gyapjú dekonjunktúrája következtében 1914-ben leolvadt 300 birkára. Ezzel szemben nőtt a szarvasmarha-állománya. Gulyája mind magyar alföldi marhából állott; jól tartott magyar ökrei voltak, 1909-ben ötven darab, 4 éves korukig nem is tettek jármot a nyakukba. Lóállománya 1909-ben 36 angol félvér és saját ménnek. Megnövekedett a gazdaság szántóterülete is: 1911-ben 584 holdra. 250-300 holdon búzát termelt és sok zabot. A tengeriföldeket utóbb mindig zabbal vetették be. A zabot a hadseregnek szállította, a saját igásállatait is télen-nyáron zabbal etette. 35-40 vagon terménye termelt némelyik esztendőben, amelyből komencióra, aratórészre és vetőmagra 12-15 vagon ment le, a többi áruagbona volt. Igari viszonylatban szép termésátlagai

voltak búzából, 1200 négyszögöles holdakban 10-12 mázsa, de a Tóban 16-20 mázsa is. A rozsvetés kis területet foglalt el, termését főleg házi szükségletre használta fel, a faiskola csemetéit zsúpszalmába csomagolták. Harminc magyar holdon lucernamagot termelt. Faiskolatelepe nyolc magyar holdra terjedt. Ezt úgy a kilencvenes években létesítette a kitűnő talajnak bizonyuló Tófenéken. A gyümölcsfák és oltványok jó áron keltek el a piacon. Eredményeket ért el a fenyő- és tölgyfajták tenyésztésében, olyan fenyő- és tölgyfajták is meghonosodtak néha, amelyek a messzebb környéken is ismeretlenek voltak. Szőlészete és méhészete is eredményes volt, nemkülönben tekintélyes dohánykertészete. 1909-ben 27 magyar holdon termelt dohányt, nyolc állandó kukásával.

A Széky-birtok gazdasági tevékenysége nem korlátozódott csak az igari határra. Idős Széky Péter felesége révén a jelentős egerfarmosi Brezovay majorbirtokkal is élénk gazdasági kapcsolatot tartott, amely főleg az állattenyésztésben volt nagy segítségére. 1891-ben hat igari földbirtokkal együtt részt vett egy tiszafüredi fafeldolgozó rt. alapításában, amelynek igazgatósági tagja is lett.³¹

A Széky-birtok gazdasági fellendülésének alapját – mint az egész igari földbirtokosságét – az olcsó cseléd- és napszámos munkaerő képezte. A Széky-birtokon ez idő tájt 32 kommenciós cseléd élt: 15 béres, négy igáskocsis, egy fejőgulyás, egy növendékgulyás, egy kondás egy bojtárral, két juhász két bojtárral, az egyik juhász számadó-bacsó volt, két kerülő, egy konyhakertész. Ezenkívül a faiskola kertésze és annak a segítése. A faiskola kertészét, aki annak előtte béres volt, Széky taníttatta ki. Három belső cseléd szolgált bent a kastélyban, két szobalány és egy szakácsnő. A nyolc állandó kukásról fentebb volt szó. A majorgazdával együtt tehát az ezerholdas Széky-birtok állandó munkaerő-szükséglete közel 45 főt tett ki. Időszaki munkás, napszámos 20-25 fő szolgált (6-6 hónapon keresztül) az uradalomban, kaszálásban ehhez még 30 fő, aratásban és cséplésben még 40-50 fő járult. Ilyen nagy számú proletárelem felett rendelkezett a Széky család, és nem véletlen, hogy Igar életére a legnagyobb befolyást gyakorolta. A munka- és bérvizonyok, amelyekről részletesen a következő fejezetek számolnak be – a környék többi birtokosainál dolgozók munka- és bérvizonyaival egybevetve –, a Széky-birtokon „közbülső” fokon állottak. Ez azt jelentette, hogy a kommenció, a bér- és munkafeltételek „jobbak voltak” ugyan a bérlőgazdálkodókénál, vagy például a szomszédos örsi káptalan munkavizonyainál általánosságban, de alantabbak voltak több igari és környékbeli nagyobb gazdasággal rendelkező nagybirtokosénál. A Széky-birtok munkafeltételei is tele voltak hűbéri elemekkel, sőt a kapitalista gazdálkodást folytató Széky mint feudális úr lépett fel a munkavállalókkal szemben. Mint a község „földesura” cselédeit és munkásait szinte mindvégig a községből fogadta fel. Sok cseléd és napszámos fél vagy egész életét a Széky-udvarban töltötte el. Munkavállaláskor legelőbb is a Széky uraság szükségletét elégítette ki a község, s ha a napszámosok máshova kedvezőbb feltételekkel szegődhetek volna el, a községi előljáróság segítségével nem egy esetben megakadályozta ezt. De ellenkezőleg is érvényesült az uradalom kényszere. Mielőtt az aratási szerződéseket megkötötték volna, az „úr” rendszerint átvizsgálta az aratógazda által összeírt névsort.³² A vizsgálat során egyeseket kihúzott, akiket nem fogadott fel. Ezek rendszerint olyanok voltak, akik az előző évben nem mentek el olcsóbb bérű napszámba, vagy a robotnak, igariasan: ágáriának nem tettek eleget, esetleg városról hazakerülve nyitogatták az emberek szemét. Ilyenkor az öreg Széky azt mondta az aratógazdának: „állíts helyette másikat.” Vagyis ahogyan mondani szokták: „kitudta az öreg Széky”. A végleges listát rávezették a szerződés hátára, s ha valaki kimaradt, például hadba vonult vagy beteg volt, akkor azt mellé jegyezték, nehogy a következő évben azt mondassák rá, hogy „kitudták”. Magában a gazdaságban is feszes, hűbéri jellegű munkafegyelem uralkodott. A kastély az urak megközelíthetetlen vára volt, ahová a cseléd, napszámos nem tehetett be a lábát, s a gazda is csak parancskiadásakor. Az urat három lépésnél közelebb nem volt szabad megközelíteni, s a kérdésekre csak rövid, katonás válaszokban nyilváníthatta véleményét. Brüll Móric igari cenzár hitelezője volt Széky „nagyságos úrnak”, mégis váltóhosszab-

bításnál vagy éppen fizetésnél kint az udvaron kellett várakoznia, míg benn az uraság aláírni kegyeskedett, vagy éppen a kamatokat számolta le. A kisebb lopásokat és szabálytalanságokat „úrhoz illő” nagyvonalúsággal nézte el, alkalmanként segített egy-két bajba jutott munkásán is, de annál hajthatatlanabb volt a bérek és komenciók kérdésében. „Négylovas hintón járt még talán 300 méterre is”, cifra ruhába öltöztetett „prádés” kocsisa ült elől a bakon. Kettő is volt belőlük. A templomban külön pad illette a Széky családot, közvetlenül a pap széke mellett. Volt alkalom, amikor „elveyült a nép” között, s mint „cselédei atyja” mutatkozott: „Péter-Pál napján, nevenapján; aratáskor kiment az aratók közé; amint meglátták, béresei gyorsan szalmakötelet sodortak, körülfogták vele, azt mondták hangosan, hogy „Isten éltesse”! Ekkor rendszerint pénzt osztott, és hozatott a vízfordóval vagy tíz liter bort. Aratás befejeztekor is ünnepséget tartottak, ami délután kezdődött, és szürkületkor már véget is ért, akkor hazaküldték az aratókat. Ilyentájt a Széky család is kijött, az aratók közül csak a gazda és két-három legény maradt ott, ezek megtáncoltatták a Széky kisasszonyokat, egypár fillért kapva ezért jutalmul. Szüretkor birkát vágatott, és cselédeknek fejenként egy-másfél kilogramm húst osztatott ki. Télben jégvágáskor pálinkával kínálta őket. Kedves cselédeit „kiházásította”, Kálmán Ferenc lovászának, aki szolgálatában nyomorodott el, esküvőjekor, mivel menyasszonya is ott nőtt fel az udvarban, egy vágóbárányt és tizenkét liter bort ajándékozott, és a két Széky kisasszony volt a menyasszony nyoszolyólánya, akik ruhát vettek a fiatalasszonynak. Karácsonykor a falu gyerekei a Széky-udvarba tódultak, hogy megbámulhassák a számukra szokatlan karácsonyfát, és ahogy illett, a földesúr feleségétől minden gyerek kapott két fillért meg pár szem mogyorót.³³

Egész csokrát lehetne közzétenni az effajta „feudális földesúri” megnyilvánulásoknak. A patriarchális mez azonban a Széky-birtokon sem takarhatta el az uradalmi bémunkások nyomorúságát, a szűkös konvenciót és az alacsony napszámbéreket. A község földesurának befolyása ugyanakkor „a gazdaságon kívüli kényszer” szférájában is érvényesült. Virilis jogán Széky a községi képviselő-testület legtekintélyesebb tagja volt, szava az egész falu sorsát befolyásolta. Súlya és tekintélye volt az előjáróság megválasztásában, sőt ezek ellenében is érvényesíthette akaratát. Hiába harcoltak például a vasútért, megakadályozta, mivel az ő földjein ment volna keresztül. Nyomást gyakorolt az Amerikába kivándorolni szándékozókra, „ijesztgette őket”, s így Igarról viszonylag igen kevesen vágtak neki az útnak, „magához láncolta a proletárokat”. „Trádiummal”, kukoricafölddel, veteményfölddel, ajándék hízóval kezében tartotta a jegyzőt, az állomásfőnököt, a dohánybevéltő tisztviselőket, a csendőrséget és így tovább. A nyílt választásokon előtte mint a választási bizottság elnöke előtt vonult el a falu szavazó népe. Virilis és atyafiságos jogon szerepe és befolyása volt a járási és megyei közigazgatási bizottságokban. Mint a helyi egyház „kegyura”, s mint a megyei reformátusok világi vezetője szelektálta, ellenőrizte a község lelkészét, egyházi tanítóját, befolyásolta a járás, a megye lelki életét is.

Más típusa a középbirtokos földesúrnak az igari határban Táfler-Györgyey.³⁴ Zsidó birtokos család. Két generáció dolgozott a földdel, mégpedig igen tekintélyes mennyiséggel, körülbelül 6500 holddal. A birtokszerző az első generáció volt. Még a hatvanas években vásárolta meg Táfler a nagybirtokot, amelynek nagyobb része a szentimrei határba esett, három tanyával a központjában, az Oszkárral, a Páncélossal és az Aranyossal. Az igari határban 1000 köblöt, azaz 750 katasztrális holdat tett ki a birtoka, amelynek nagyobb része a Körtvélyesen terült el. Táflernek 1892-ben bekövetkező halála után a birtok egy része a gyerekek és a rokonok kezén osztódott el. A család kezdetben az Oszkár-majorban lakott, később Szentimrére, a volt Schréter-kastélyba költözött, amelyhez nagy terjedelmű szőlő is tartozott. Az igari birtokrészt hosszú időn keresztül elég külterjesen tartották, birkalegelő volt jórészt, és csak birkahodály megpásztorlákás épült rá. Az 1890-es évekre Györgyey Ödön jelentős tanyát és cselédházat építtetett ide, egyben megvetette alapját egy jól működő majorüzemnek. Volt itt istállója, hizlaldája, csikóóla, juhhodálya. A körtvélyesi Györgyey-birtok kezdetben szoros kapcsolatban volt a többi szőlősi majorral, főleg a Páncélossal, de az Oszkárral is. A vagyon osztódása során végül csak

a Körtvélyes-major maradt a Györgyey család kezén. A Györgyey-gazdaság különösen a századfordulón, a 20. század elején virágzott, akkor főleg belterjes állattartás folyt benne. A tulajdonos hízódisznókkal kereskedett, száz anyakocája, több száz hízója, néha 400-500 is volt, ugyan csak százakra ment a fiatal süldők száma, amelyeket csapatostól szállított Kőbányára; a hizlalt sőrétet, hat-hét mázsásokat Londonba, Párizsba szállította ki. Igari birtokának jó részét – mintegy ötszáz köblös részt – legelőként és rétként hasznosította. A lecsapolt Tó helyén volt a kaszálója, megtermett benne vagy 300 szekér széna, azt etette a birkákkal meg a sőrékkel, de vásárolt takarmánynak való kukoricát, árpát, és ennek daráján hizlalta a jószágot. Szép ménese 100-120 csikóból állt, és jó anyakancákat tartott. 1200-1300 juha egy részét Igaron legeltette. Sok dohányt termelt, az Oszkár-majorban volt vagy húsz kukása, Igaron is vagy négy. Az igari határban lévő ötszáz köblös szántóját a legintenzívebben művelte. Vetésterve így festett: 50-60 kishold lucerna, 120-130 kishold búza, 20-30 kishold cukorrépa, 16 kishold dohány, 120-140 kishold tengeri, 30 kishold rozs, 10 kishold őszi árpa, 20-25 kishold tavaszi árpa, 30-40 kishold takarmányrépa. Földjeit, sok állata lévén, jól és rendszeresen trágyáztatta, általában három-évenként. A gypet is gondoztatta. A sok kukoricát a hizlalás követelte meg, 50-60 mázsás tengeritermései voltak. Gazdasági felszerelése elsőrendű volt: volt cséplő- és aratógépe a Körtvélyesen, és temérdek kisebb mezőgazdasági gépe: motoros darálója, vetőgépe, boronája, hengere, tárcsája. E tájon az első traktort, egy Fordson-gyártmányút is ő vásárolta 1913-ban. A nagy gazdaságot szakszerűen vezette, maga is gazdasági iskolát végzett, intézőt, kulcsárt, számvévőt alkalmazott, ezek igazgatták a Körtvélyest is, és a szükségnek megfelelően csoportosították a cselédséget az egyik majorból a másikba, aszerint, hol volt végezhető munka, szikes talajon vagy fekete agyagon. A Körtvélyesen – a bojtárokat nem számítva – 15 cselédje volt: gazda, kerülő, két kocsis, egy első béres, két béres, kondás, csikós, juhász, gulyás. Itt élt még négy kukása is. Cselédei Igarról és a környékéről kerültek ki. Az időszakos munkáslétszám a Körtvélyesen télen 8-10, nyáron 25-30 főt tett ki. Aratásban 22 kaszás és 11 félrészes dolgozott nála.

Az új, kereskedő származású földbirtokosok közül Györgyey volt az egyedüli, aki a gazdálkodást nem rövid átmeneti tőkés vállalkozásnak tekintette, és aki nagyvonalú árutermelő gazdaságot tudott kialakítani. Az ő birtokán voltak a legelviselhetőbbek a munkaviszonyok, ő adott viszonylag több engedményt a kommenciókban és a munkabérekben. „Se cselédei, se aratói nem mozdultak tőle. Három évtizedes cselédei is voltak.” A cselédeknek két hold kommenciós földet adott, és a legkülönbözőbb kedvezményeket az állattartásban. Aratói, napszamosai bőven kaptak feles és harmados kukoricaföldet, harmados répaföldet. Nyaranta aratásban megkerestek nála 14-15 mázsa búzát is. Az egyetlen igari birtokos volt, aki aratóitól, napszamosaitól nem követelt ángáriát. Konkurenciát is jelentett a munkaerőpiacon Székynak, aki egyébként sem tartott fenn vele viszonyt. Az első világháború előtt kétségtelenül jobban gazdálkodott, mint Széký. A feudális úr nem állhatta a „parvenü zsidót”, még ha az nevét megmagyarosította is, megkezesztelkedett, kastélyt vásárolt, gyermekei egyetemet végeztek, és – horribile visu – orrát is megoperáltatta. Munkásai többre becsülték: „úgy hívták, nagyságos úr. Megérdemlette a vagyona után.”

A Györgyey-birtok a háborúban ingott meg, és került részben eladásra. Különösen az egy-milliós hadikölcsön elvesztése vágott rajta gyógyíthatatlan sebet.

Az új birtokosgenerációhoz tartozott Hering János igari birtokos is.³⁵ Apja szűcsmester, aki a szakmája mellett s később egyre inkább a cenzár mesterséget gyakorolta, pesti kereskedők átlat- és terményfelvásárlója volt a környéken. Effajta tevékenységével is felhagyott rövidesen, mert hamarosan kitanulta a kapitalista szerzés tudományát. Egy jelentős szénaüzlet után, ahol mind az eladót, mind a vevőt sikerült megtévesztenie, sőt még a széna is olcsó áron került birtokába, önállósította magát. Birtokot kezdett vásárolni, rövidesen jelentős vagyonra tett szert. Igaron is földet vett, és ezt más ingatlanokkal együtt fiának, Hering Jánosnak juttatta. Igari birtoka 1911-ben 565 katasztrális hold volt, fele szántó, fele legelő. Hering Jánost az igari köztudat

„közepes gazdának” említi, aki mindazonáltal élni tudott az üzleti lehetőségekkel. Meglehetősen állatállománya volt: sertéseket, birkákat, csikókat tartott; gabonatermése is jelentős, főleg búzát termelt. Ha kellett, maga is dolgozott családjával együtt. „Mikor herét kellett gyűjteni, ment ki együtt az egész család.” Három aratógépe volt, de fia is ott volt az aratógépen. Vagonszámba szállított dinnyét a piacra, sőt még télire is elvermelte. Időnként bérelt is, egy verzió szerint a Dunántúlon. Feleségének is volt Karcagon egy kisebb birtoka. Jelentős pénzügyeket bonyolított le, kamatra helyezett ki jelentékeny összegeket. Tíz cselédet és sok napszámost tartott. Birtokát több rosszul kiűtött vállalkozása megingatta. 1910-ben néhány száz holdat eladni kényszerült a községnek, amely azt legelőként hasznosította. Hering egyébként a félművelt, technikai érdeklődésű különcök csoportjába tartozott. Találmányokon törte a fejét, technikai csodagépeket, mechanikai eszközöket fabrikált, füzeteket írt és adott ki a saját pénzén a föld forgásáról, a gazdasági válság megoldásáról, és a Tudományos Akadémiát ostromolta elméleteivel.³⁶

Igaron részbirtokos, a környéken nagybirtokos volt a szőlősi Elek István és a poroszlói Graeffl Jenő. Az első 3000, az utóbbi 5000 holdas. Mindketten úri birtokosok. Igari birtokuk mindössze pár száz holdat tett ki. Mindkettő intenzív gazdálkodást folytatott, nagyarányú belterjes szántóművelést és állattenyésztést. Elek István az 1910-es években 200 holdon lóhere- és lucernamagot termesztett, és 113 katasztrális holdon dohányt. Jelentős szőleje és gyümölcsöse volt. Kilenc tanyájából Igaron az Eteltag és a Papszász-féle rész feküdt, ő építtette itt a Cserepest és a Kovács-féle tanyát. Hatalmas legelő- és rétterületet használt. „800-900 heverő marhája, ... 60 ökör igája volt, és 6 ökör minden eke elé” – így emlegetik. Jelentős volt a sertés- és juhállománya. Graeffl Jenő birtokán a kiterjedt kaszáló- és legelőterület ötlik rögtön szembe, majdnem négy és fél ezer magyar hold. Ennek folytán állattenyésztése a legjelentékenyebb: magyarszarvasmarha-tenyésztése, ménese, juhállománya, sertésállománya. Igaron a Graeffl-részen, a Csigében búzát termesztett, azonkívül volt kaszáló, rét és lucernavetés. Graeffl birtokán emelték a Graeffl-tanyát. Elek Istvánnak a gőzmalom, Graeffnek a tiszai halászat is tekintélyes bevételt biztosított. Gazdaságaikat modern mezőgazdasági gépekkel szerelték fel. Személyük képviselte Igaron az úri középirtok legfelsőbb kategóriáját. A község életét aránylag kevésbé befolyásolták, maguk nem Igaron laktak, tanyásaik, cselédek, napszámosaik is nagy ritkán kerültek ki igariakból. Graeffl 1896-ban függetlenségi programmal lépett fel, s lett képviselő a poroszlói kerületben. A Székyekkel rokonságban volt.

Az új birtokosok külön csoportját alkották a nagybérloők, akik részben tulajdonosok voltak vagy lettek. A kereskedői rétegből verbuválódtak, kereskedelmi tőkájuk kedvező befektetésének reményében belementek az eladósodott és újra kerülő dzsentribirtokok bérletébe és tulajdonába.³⁷ Köztük Wildmann Lipót nagybérloő volt a legtekintélyesebb. Birtokát több tulajdonostól bérelte. 1895-ben Székyn kívül a helyben lakó birtokosok közül neki volt a legnagyobb gazdasága az igari határban, 566 katasztrális hold, amelyből 334 holdat szántóként művelt. Gazdaságát a Papszász-féle rét, a Bay-kert és a falu végi Telek képezte. Jelentékeny gazdasági felszerelése intenzív gazdálkodásról árulkodik. Birtokában volt két cséplőgép, két vetőgép, hét rosta, 15 eke, triór, szecsavágó, két borona, öt henger, 15 igásszekér. Állatállománya 42 marhából, 15 lóból és 160 juhból állt az 1895-ös statisztika szerint. Jelentős gabonatermesztést folytatott, mérsékeltebb állattenyésztést. Az információk kiemelik nagyarányú dohánykertészetét is. Dohánykertészeit – öt-hat családot – maga telepítette be Igarra. Kívülük még 14 cselédjéről van tudomásunk. Nagyobb építkezésbe nem kezdett. Cselédei rossz cselédházakban, kukásai rossz földputrikban laktak. Maga gazdálkodott, bőven élt a munkauzsora lehetőségeivel, ma is emlegetik: „Wilmánho nem mehetett be a szegényember: egy véka búza kellene, mindig adott, majd ledolgozod!” Az 1511-es Gazdacímtár már nem említi sem a bérloők, sem a tulajdonosok sorában.

Még kevésbé óhajtott beruházásokba pénzt ölni Schwartz Bernát volt igari postamester. Megelégedett avval, hogy kétszáz holdas nagybérletét továbbadta kisbérletbe és részes bérletbe a

rászoruló parasztnak. Nyilván pénzt forgatta ilyen módon. Pénzügyleteiről különben tudunk. Tüdős L. kisparaszt végrendeletében tesz említést róla egy 200 forintos tartozás kapcsán. Népszerű és tekintélyes embernek mondják, a községi tanácsosi posztot is betöltötte.

Igar egyik legjelentősebb vállalkozócsaládja a Brüll család. Az öreg Brüll Mór, a „nagy Brüll”, tőkés üzérkedést folytatott, amolyan faktor volt, cenzár, amint igariak mondják. Kölcsönöket adott, az urak eladó földjeit közvetítette, ő bontotta le a romkastélyokat. „Az urakat mind a zsebében tartotta.” A pusztuló dzsentribirtok jó része is az ő közvetítésével kelt el, de volt közben gondja arra, hogy családja számára is béreljen vagy vásároljon egyet és mást. Fia: Brüll Fülöp, igariak „Fájbl”, a Thomka-féle úgynevezett patikáriusföldet bérelte, majd megvette. Az öreg Brüll veje, Feuer Géza, a Székely-rokonság tönkrement ágának birtokaiba jutott. 1895-ben vagy négyszáz hold volt a kezén, és jelentős gazdasági felszerelés; lokomobil, járgány, cséplőgép, vetőgép, rosta, eke stb. Dohánykertészeket és cselédek tartott. Volt birtoka a szomszédos szőlősi határban is. 1911-ben Igaron még 227 holdját tartották nyilván. Községbeli tekintélyükre jellemző, hogy az 1900-as években a képviselő-testületben községi tanácsosok voltak.

3. A parasztbirtok felbomlása (1867–1918)

a) A tőkés viszonyok hatása a parasztgazdaságra (1867–1900)

Az abszolutizmus éveit követően az igari parasztgazdaság is egyre jobban belesodródott a kapitalista áruterelés forgatagába, kismértékben mint annak aktív haszonélvezője, nagymértékben mint szenvedő részese és kárvallottja. Tőkés fejlődésének lehetőségét az úri közép- és kisbirtok már eleve korlátozta. Az „igari határ” a parasztbirtokosság számára a kiegyezéstől az első világháború végéig mindvégig szűk és feszes maradt, sőt a századfordulótól egyre szűkebb. Az úri birtokok közé zárt parasztföld egésze a századfordulóig mindössze 1100 katasztrális holdra tágult, azután is csak kismértékben nőtt, leginkább legelőben. Emellett ez a növekedés csak kisebb hányadában szolgálta a törzsökös igari parasztság érdekeit, nagyobb hányadában a szomszédos községek Igar határában földet vásárló parasztjai javára ment végbe. A vásárlók többségükben a nagygazdák köréből kerültek ki, az eladásra kerülő föld java a dzsentribirtok 100 katasztrális hold alatti kategóriáiból. A paraszti földállománynak ez a néhány száz holdas növekedése azonban messze elmaradt a lakosságnak ugyanez idő alatt bekövetkezett számszerű gyarapodásától. A parasztság újabb és újabb generációkat bocsátott ki magából, újabb és újabb ide vándorlókat fogadott maga közé: a századfordulóra a mezőgazdasági lakosság létszáma közel félezer fővel növekedett, 1900-ban Igar község lélekszáma 1726 főt tett ki, egyedül az 1890 és 1900 közötti évtizedben 32 parasztcsalád telepedett le a faluban. A betelepülőknek csak egy kisebb hányada volt földes paraszt, abszolút többsége félig vagy egészen proletár. A kisbirtokosokat az ekkor még bérelhető föld s a viszonylag olcsó földárak, a szegényparasztnak és a nincsteleneknek pedig az átalakuló, majd megszilárduló úri birtok nyújtotta megélhetési lehetőségek vonzották ide. A lakosság számának ez a szembetűnő növekedése és a paraszti földtulajdon gyarapításának korlátozottsága közötti ellentmondás a kiegyezést követő évtizedekben már feszültséget kezdett okozni, mindazonáltal ekkor még súlyosabb konfliktusra nem vezetett.

A század harmadik negyedében a mezőgazdaságban megnyíló szabadabb és kecsesebb gazdasági körülmények az igari parasztgazdaság számára is kedvezőbb termelési és értékesítési lehetőségeket kínáltak. Kihasználásukra a parasztbirtok meglehetősen erőfeszítéseket is tett, egészében véve azonban csak igen mérsékelt sikert tudott elérni. Mindenekelőtt azért, mert a birtokosok túlnyomó többségének – feudális örökségként – gyenge volt a gazdasági bázisa, földje, felszereltsége, állatállománya önmagában véve elégtelennek bizonyult termelése bővítésére;

gazdálkodása még mindig a hagyományos eljárásokkal folyt, s még mindig nagymértékben függött a szélsőséges talaj- és időjárási viszonyoktól. Gazdasági beruházásait csak nagy kockázattal járó uzsorakölcsönökkel tudta megvalósítani. A növekvő közterhek az átlagosnál is jobban nyomták.

A próbálkozások ilyen körülmények között gyakran megfeneklettek, a gazdaságok megterhelődtek, adóssággal küszködtek, és nem egy közülük újra is került. A felnövekvő generációk kezén a birtokok tovább töredezték, az örökösök megosztottak rajtuk, szaporítva ezzel az életképtelen kisgazdaságok számát. Ezen már sem a parasztok földhöz való feltűnő ragaszkodása, sem az öröklés itt is kialakuló rendszere nem sokat segített. Divatba jött ugyanis az első fiúörökös előnyben részesítése, a másod-, harmadszülött fiúknak pénzzel, s a lányoknak hozománnyal történő kielégítése abból a célból, hogy a birtok egyben maradjon. Ezt a törekvést a tíz holdon aluli birtokoknál mindenütt észlelni lehetett.³⁸

A tőkés termelés vérkeringésébe bekapcsolódni inkább csak a parasztbirtokosok legfelsőbb kategóriáiban sikerült. Részben már az indulásnál. A mezőgazdasági konjunktúra, a növekvő gabonaárak vonzásában ezek hamarosan áttértek a szemtermesztésre. Nagyobb föld, állatállomány, gazdasági felszerelés birtokában könnyen megtehették, olcsó napszámos munkaerő bőven állt rendelkezésükre, a ledolgozásnak itt szélében-hosszában virágzó rendszere ezúttal az ő kezükre is játszott, éltek is vele; könnyebben mentek bele feles bérletbe, kisbérletbe; könnyebben jutottak kölcsönhöz, könnyebben viselték a bankkölcsönök kamatait és az uzsora terheit, korábban fogtak hozzá – mint látni fogjuk – gazdálkodásuk korszerűsítéséhez, könnyebben viselték a közterheket is. Egyike-másika az áruba bocsátott dzsentriföld vételével is sikerrel próbálkozott, ők vásárolták meg a helybeli kisparasztok eladásra kerülő parcelláit is.

A paraszti birtokállományon belül a birtokviszonyokban a nyolcvanas évekre erős eltolódás következett be. Az abszolutizmus éveiben megindult belső paraszti differenciálódás folytatódott. Az 1884-es birtokállapotot feltűntető kataszteri térkép ennek meglehetősen előrehaladott állapotát rögzíti. Itt az első feltűnő jelenség: a birtoktestek erőteljes elaprózottsága. Az 1860-as kataszteri térképen megjelölt birtoktestek erre az időszakra öröklés vagy adásvétel következtében majd kivétel nélkül elosztódtak. A 32 telkes gazda szántóját 32 darabban kapta ki, és ugyanez a terület, a Tagi-föld és a Gyepi-föld, egy negyedszázad múlva 68 darabban található meg, egyharmad részben új tulajdonosok kezén. A birtoktestek felénynél kisebb darabokra töredezték. Ugyanez a helyzet a telkes gazdák rétilletményeivel: a 32 részre tagolt Rét is hasonlóan erős osztódáson esett keresztül. Szembeszökőbb a Páskum porlódása, ahol az alig másfél holdas parcellák pár száz négyszögöles csíkokká soványodtak. Mindenütt sok az új név, az új tulajdonos. Az osztódási folyamattal szemben – a térképből kitűnően – már az integrálódás is észlelhető. A paraszti földek között feltűnedezték a gazdag paraszti birtokok, annak jeléül is, hogy a parasztságon belül az egyes birtokosok gazdasági romlásának és a konjunktúrájának már haszonélvezői vannak. Egy részük, a kisebb, az igariak közül került ki. De megjelennek az igari parasztok parcellái között a szomszéd községbeli birtokosok is, örsiek, szőlősiek, jelentősebb, néhol a gazdag paraszti nívót megütő birtokállománnyal. Paraszti parcellákat vásárolnak a helybeli és környékbeli kereskedők, papok, jegyzők, fiskálisok, tisztviselőzvegyek – egyre jobban tarkítva és kurtítva az amúgy is szűkös paraszti földeket. A terjeszkedés fő iránya természetesen a dobra kerülő dzsentriföld; a 20–50 és az 50–100 katasztrális holdas új birtoktulajdonosok jórészt belőlük kerülnek ki. Az igari birtokállománynak itt észlelt mozgása és cseréje a parasztbirtok bomlásának csak egyik állomása, s a folyamat nem csökkenő erővel tovább tart a századfordulóig, az első világháborúig, és még szélsőségesebb állapotot produkál.

Az 1880-as évekre fordulón a helyi paraszti árutermelés kibontakozását motiváló tényezők között kell figyelembe venni a hitelt és a közterheket. A hitel az igari kisgazdaságokban is kétféle értelemben okozott gondot: egyes birtokkategóriák mondhatni pusztá fennmaradásának elemi szükségleteként és a nagyobb gazdaságok fejlesztésének, termelésük bővítésének feltételeként.

A törpebirtokosok, a parcellás parasztek gazdasági létalapja elégtelen lévén, gyakran szorultak kisebb-nagyobb pénz- és terménykölcsönre, leginkább egy-egy rossz termést, elemi kárt követően; a középbirtokos kategóriák az örökrész pénzbeli megváltása, gazdasági beruházásaik, s gyakran adósságaik esedékes fizetése során folyamodtak hitelhez, a nagyobb birtokosok ugyanígy, azonkívül földvásárlásaik igényeltek még kisebb-nagyobb kölcsönöket. A korabeli körülmények között – közel s távol alig voltak még pénzintézetek – a hitelt csak uzsorafeltételekkel lehetett megszerezni. A kölcsönzők között egyaránt ott találjuk a helyi kereskedőket, a gazdag parasztokat, bérlőket, s egy-két úri birtokost is. A törpebirtokosok és a félproletárok körében szél-tében-hosszában elterjedt a gabonauzsora, a dologkamat, azaz a kölcsönösszeg vagy kölcsöntermény kamatának, olykor az egész kölcsöntőkének a ledolgozása. Információinkból úgy tűnik, hogy elterjedtsége és erőssége az első világháborúig nem csökkent, hanem nőtt, ami a századforduló körüli romló gazdasági viszonyokból is következik. Az igari uzsora mértékére a paraszti ledolgozás tárgyalása során felhozott példák utalnak majd. A szomszédos füredi példák szerint a hetvenes évek végén 40 forint kölcsönre egy köből búzát vagy egy hold földet is kértek kamatnak, egy köből kölcsöngabonára egy vékát.³⁹ Unicsovics Ferenc igari kishirtokos német és magyar nyelvű „leírási könyvecskéjének” tanúsága szerint 1867-ben felvett 67 forint 88 krajcáros ínségkölcsönére, amely részben vetőmagból, részben pénzből állott, háromévi törlesztés után 20 százalékos kamatot számoltak, 1871-ben felvett és még az esztendőben visszafizetett 44 forintos kölcsönére 15 százalékosat.⁴⁰ A nagyobb kölcsönösszegeket hosszabb időre csak jelzálogos terhelés mellett folyósították, rövidebb időre váltóra is, az utóbbit, füredi példa szerint, 20–40 százalékos kamatra.⁴¹ 1888-ban Tóth József igari gazdálkodónak a terhére az egri egyházmegyei alapítvány 250 forintot tábláztat be, a kölcsönt hétszázalékos kamatra folyósította. Az igari parasztbirtokos korabeli hitelforgalmáról, jelzálogos terheléséről nincsen áttekintésünk, de a nagygazda egzisztenciák felívelésének és a paraszti középbirtokos rétegek hanyatlásának közelebbi vizsgálata arra enged következtetni, hogy sorsuk alakulásában mind a nagyobb uzsorakölcsönök, mind a szabályozott pénzintézeti hitelek már a hetvenes–nyolevanes évektől kezdve szerepet játszottak. Erről győz meg az ingatlanforgalom jelentős mértéke az 1884-es kataszteri iratok tükrében, erről az itt-ott adatszerűleg elérhető s eladósodásra utaló árvereztetési esetek. A Tisza-füred és vidéke című lap 1890 és 1895 között öt ilyen természetű eladósodásra valló igari árvereztetést tesz közzé, a szenvedő felek kisegzisztenciák, terhelésük 120, 150, 220, 330, 1200 forint. Az igarival sokban azonos társadalmi és gazdasági struktúrájú szomszédos Füred parasztbirtokosairól 1885-ben azt írják, hogy birtokvásárlásba bocsátkozásuk „alig hagyott parasztbirtokot megterhelés nélkül”. És arról is, hogy „a kicsiny és rosszul kezelt vagy silány talajú birtok nem adván a napi szükségletek kielégítésére elég jövedelmet, jobb évek reményében kölcsönt kellett rá venni, mely aztán nem fogyott, hanem szaporodott”. A kisebb birtokoknak az uzsorával vagy netán a hitelszervezetekkel való érintkezése az esetek nagy részében Igaron is a birtokok leterhelésével és nemegyszer gazdasági biztonságuk megingásával járt együtt.

A helyi parasztbirtok fejlődését nehezítették a közterhek, amelyeket mind a szájhagyomány, mind pedig az itt-ott felbukkanó adatok és írásos utalások is az első világháborúig emelkedő tendenciájúnak, egyre terhesedőnek ítélnék meg. Az egyes birtokkategóriák birtoktörténeti vázlatában az adó gyakran szerepel az eladósodás és a tönkremenés okaként. A nyolevanes éveket megelőzően Tüdös István féltelmes paraszti folyamatosan vezetett adókönyvecskéjé⁴² azt mutatja, hogy a birtokos adója (telekadó, épületadó, személyes kereseti adó, pótlékok) változatlan adóalap mellett 1853/54 és 1864 között duplájára, 1864 és 1874 között újabb száz százalékkal nőtt; 1874-től 1877-ig megint 50–80 százalékkal emelkedett; 1878-tól 1893-ig az 1874-es szintnél valamivel magasabb nívón állapodott meg; a századfordulótól pedig ismét 100 százalékos emelkedés következett be. Az emelkedésben a földadó rohamos növekedése játszott szerepet, továbbá a községi pótlékok, amelyek az egyenes adóknak mintegy tíz százalékát tették ki. A bejegyzések szerint egyes években a tanítóbért, a rektorbért is az adóhoz számították; a hetvenes évek-

ben növekedtek az adóhátralékok, a hetvenes évek derekán már végrehajtást is eszközöltek. Ugyanez időben a községi pótdadó már 15 százalék körül volt, és sokat nyomott a latban az általános kereseti pótdadó. Itt nyilván a helyesbített kataszter járult hozzá az emeléshez. 1884 után, az új kataszter szerinti kivetés után magas szinten ugyan, de megállapodottabb lett az adóteher. A hetvenes évektől községszerte növekedtek az adóhátralékok, és a hatósági eljárás során sok kisparasztoknak kellett megválnia ingatlana jó részétől. Igaron például 1874-ben az adóteher 6873 forint volt, amely a következő évre már – a hátralékokkal együtt – 16 996 forintra ugrott fel. A hatóság nagyarányú adóbehajtásokat indított meg. 1875 végéig csak egynegyedét tudták behajtani, a hátralék ezúttal 11 445 forint. 1876-ban az év utolsó két hónapjában 200 megintés, 150 zálogolás, foglalás és 4 végrehajtás történt. 1877-ben 210 megintés, 330 zálogolás és foglalás és 5 végrehajtás, 1878-ban 60 megintés, 350 zálogolás és foglalás és 54 árverés, 1879-ben 75 árverés és így tovább.⁴³ A szomszédos Füredről írják 1885-ben: „Szomorú képet nyújt az eladósodásra a kataszteri adóemelés, amely mellett ideszámítva 40-50 kr-ig váltakozó községi állami adó forint utáni kivetett községi pótdadót, szállóidézsmá, szabályozási, hadmentességi, többrendbeli egyházi iskolai és elő nem számlálható indirekt fizetni valókat, a pusztulás igen, de a vagyonosodás lehetősége tisztességes élmód mellett alig fér meg.” 1885-ben Igar adója 6620 forint volt, ebből a legnagyobb tétel, a földadó 5340 forint, az általános jövedelmi pótdadó 934 forint. A volt feltelkes Tüdös János ez évben 21 forint adót, a volt negyedtelkes Tüdös Mihály 14,50 forintot, a 2-3 holdas Virág Lőrinc 5,40 forintot, a páskumos Szabó Pál 2,36 forintot fizetett. Az 1043 holdas Széký Péter 964 forintot. Egy 1890-es adat szerint Igaron egyházi adóba 1,5 véka búzát, 1,5 véka árpat és 1 forintot kellett fizetni. Az adófizetési határidők, kivált a hátralékoké valóságos elemi csapásként zúdultak a kis- és szegényparasztokra, főleg a rossz esztendőkhöz. Sok esetben nagy hirtelenjében termésüket kellett áron alul eladniok a helyi kereskedőknek, hogy tartozásaikat úgy-ahogy rendezni tudják, télen aztán kétannyi áron vásárolhatták azt vissza apró részletekben. Mások „adójukat lóval tett szolgálataikból fizetik”, azaz fuvarozásuk díjából. Számítalan adókönyvecske és kölcsönfelvételre szolgáló „leírási könyvecske” törlesztési rovatában lehet olvasni: „dohánybul”, „Roff-i dohánybevéltásból”, tudniillik fizetve, illetve fizetendő. Az adósok fuvarosok vagy maguk is dohánytermelők, rendszerint feles termelők, kukások voltak.

A helyi nagybirtok kétségtelen nyomása, a parasztbirtok hátrányos differenciáltsága, hitelterhelődése, pénzügyi mizériái és növekvő közterhei ellenére elszórt vélemény lenne az igari parasztbirtokosság gazdasági helyzetét a nyolcvanas–kilencvenes években egészében elégtelennek vagy éppen aggasztónak minősíteni. A fennforgó hátrányok ellenére számítalan olyan gazdasági lehetőség kínálkozott a parasztlakosság számára ezekben az évtizedekben az igari határon belül, amelyek nemcsak a nagygazdák gyarapodását, hanem az eredetileg hátrányos helyzetben lévő kisebb birtokú vagy éppenséggel szegény rétegek gazdasági egyensúlyát – ha átmenetileg is – szolgálták. Ezek a gazdasági lehetőségek az úri nagygazdaságok átmeneti megoldásokra kényszerülő gazdálkodásában, „félkész” állapotában gyökereztek, ott szóltunk róluk. A termelési nehézségekkel küszködő dzsentribirtokok, a gyengén gépesített és vonójósszággal nem rendelkező úri gazdaságok, spekulációra épülő nagybérletek egyrésztől különféle, számukra előnyös formákban földjeik jó hányadát bérbe adták a parasztoknak, másrészt igénybe vették azok gazdasági fölszerelését és igaerejét különféle mezőgazdasági munkákra és termék szállításokra. A parasztok kapva kaptak a lehetőségen, és bármilyen terhes ledolgozási feltételek mellett is felvállalták a gyarapodásukhoz vagy pusztá megélhetésükhöz nélkülözhetetlen földterületeket, hasznosították jóságukat, szállítási eszközeiket.⁴⁴

Mindenekelőtt a kisbérlet és a feles bérlet nyújtott lehetőséget a parasztoknak. Aránylag könnyen lehetett hozzájutni. A századfordulóig körülbelül ezer hold szántót adtak ki feles és haszonbérletbe, amelyet mind kisparasztok hasznosítottak. A kishaszonbérletek száma ebben az időben is viszonylag kevés volt, annál több a feles bérleteké. Kishaszonbér fejében holdanként átlag egy mázsa búzát kértek a bérlőtől. A feles bérleteket kezdetben egy esztendőre, a ki-

lencvenes években már három évre is kötötték. A bérfeltételeknek megfelelően a feles szántotta a földet, bevetette és learatta. Az aratásért külön aratórészt kapott, amelyet akkor minden tizedik kereszt után számoltak. A felezés aratás után történt, „keresztül vagy gazul felezték”. A gazda részét a felesnek kellett a szérűre szállítani és azt ott – kezdetben – a tulajdonos segítségével együtt elnyomtatni, illetve csépelni. Ha a feles terménye több lett, cséplés után azt is megfelezték, ugyanígy felezték a szalmát és a töreket is. A feles döntötte el, mi kerül a földbe, úgy vetett, hogy mindegy meglegyen: búza, árpa, zab, és mindenből felezték.

Némely birtokos a hevert gyepeket is felesben törette fel, mint például Wildmann Lipót bérlő is, aki a Váradi-féle földeket négy lóval felesben szántatta fel, és műveltette meg.

A feles bérlet vállalásának alapvető feltétele volt az igaerő, ezért a feles földek lehetőségével leginkább csak igásparasztok és lovas gazdák éltek. „Ezelőtt voltak olyan elszegényedett urak, akik kiadták felébe a földet. Addig volt feles föld is jobban, amíg fuvarozás volt. Ezért tartották a jószágot.” Igyekeztek hát az igari parasztok minél több lovat nevelni vagy szerezni, és a statisztikai adatok igazolják is, hogy az igari lóállomány ebben az időszakban döntő mértékben parasztok kezén volt. A ló adott lehetőséget földbérlet szerzésére és így bizonyos gazdasági emelkedésre is. A lónevelésnek itt Igaron – közel a Hortobágyhoz és Kócs-pusztához – régi hagyományai voltak, és lóhoz is viszonylag könnyebben hozzá lehetett jutni. Valami „rossz” lovat olesó pénzen itt-ott csak szerzett magának az igari paraszt, s addig ápolgatta, „csiszolta”, míg jó igaerőt nevelt belőle. Eközben nem egy igari kisbirtokos valóságos hivatásos kupeccé fejlődött, feljavított, adott-vett, vásárolt. A lótartás adta alapját a másik megélhetési formának, a fuvarozásnak.⁴⁵ A nyolcvanas évektől a századfordulóig az igari parasztok jelentős részének úgyszólván főfoglalkozása volt a fuvarozás, és közöttük nem volt kevés azoknak a zselléreknek, negyedtelkes félproletár parasztoknak a száma sem, akiknek „egy csepp földjük sem volt, de fogattal rendelkeztek”. A föld nélküli fuvarosok a lótartást úgy oldották meg, hogy a takarmányért részes kaszálást vállaltak az uraságoknál, mint itt mondják, „dézsmára kaszáltak”. A szénát harmadjára kaszálta le a részes lovas zsellér, lekaszálta, gyűjtötte, behordta, és boglyába rakta. A sarjút „ötből kettőért”, azaz öt boglyából kettő volt a része. A lucernát – a terméstől függően – ötödére, hatodára, hetedére vágta, vagy az első négy kaszálásból részelt, és az ötödik lett teljesen az övé. A nagyobb birtokosok közül Széky, Elek István és Györgyey adtak ki dézsmára kaszálót, de itt-ott a nagyobb gazdák is.

Az 1890-es évek igari társadalmáról felvett jegyzék szerint 17 föld nélküli és 6 kukás paraszt volt fuvaros, a kisparasztok közül pedig 17, összesen tehát 40 családfő. A földes parasztok közül négy fő 10–15 holdon, öt 5–10 holdon, nyolc pedig 2–5 holdon gazdálkodott. A „földnélküliek” jó része páskumos vagy páskumparcellás lótartó volt. Az 1895-ös statisztika szerint 71 kettős lófogat volt a faluban az úri birtokosokéival együtt, de az utóbbiaké csak néhány pár hintóba fogható ló.

A fuvarozás alapját az úri birtok szállítási szükséglete képezte, amelyet az szinte kizárólagosan bér- és részfuvározással oldott meg, de fuvarosmunkával végeztetett még sok más mezőgazdasági munkát is. A fuvarozás kezdetei a korábbi évtizedekre is visszanyúlnak, 1868-ban a Hajdú megyei Margittáig is lejártak hordani az igari fuvarosok, egy ottani uradalom terményeinek szállítását vállalták fel szervezetten. Virágkora azonban a századfordulót megelőző évtizedek, azután már csökkent egészen az első világháborúig. A fuvarosok dohányt szállítottak a másfél-két napi kocsijáró távolságra lévő Roffra, a dohánybevéltőbe. Sóért feljártak Pestre, Erdélybe, Váradra, ahova az aknaszlatinai sőt hozták le; fáért Máramarosba és újfent Nagyváradra. Élénk volt a fuvarforgalom Szolnok, Eger, Madaras, Debrecen felé is. A szállítási szükséglet a szemtermelés növekedésével nőttön-nőtt. A fuvarozás fő idénymunkája a terményszállítás volt a távoli vasúti állomásokig vagy a közlekedési útvonalakig. Így hordták a gabonát Füredre, Szőlősré, „sajkára” a Tiszához, Karcagra az újonnan nyílt vasútállomásra. Az uradalmak terményeinek elszállítására „ami koci a faluban volt”, mind kellett. A fuvarozás szinte éven át tartott. Július

derekától augusztus derekáig hordták a „kévés búzát”. Mikor végeztek vele, hozzáfogtak repcét fuvarozni, majd egész őszön át sorra a többi terményt, búzát, rozsot, árpát, zabot, bükkönyt. A dohányt sokszor egész télen át. Ha hó volt, szánkóra rakodtak. A szállítások szünetében művelték meg a fuvaros parasztok, úgy-ahogy, a maguk csekély földjét, aztán megint csak felültek a bakra, szekereztek és szállítottak. Mert menniök kellett. „Télen, mikor fuvaros kellett, a kerülő járta házról házra a gazdákat, ha nem megyen dohányt vinni, akkor ujjára nem kap kaszálót.” Az uraságtól dézsmára kapott kaszáló pedig alapja volt a lótartásnak is, a fuvarozásnak is. Különösen sok fuvar kellett a Széký-birtoknak, Elek István gazdaságának és a szomszédos tiszai káptalanoknak. Széký búzáját a füredi vasútra a kilencvenes évek elején 10-12 szekér szállította két héti, 20-25 vagonra becsülték ezt akkortájt. Elek Istvánét szintúgy. Egy dohánykertész évi termését négy kocsi szállította el, az egész község dohányfuvarja kitett vagy 180 fuvart. Az örsi káptalani birtokon hónapokon keresztül 20-25 igari és 10-15 örsi fuvaros hordta a terményt. A fuvarosok jóformán szállításból, fuvarozásból keresték meg egész évi kenyerüket. Egy roffi dohányfuvar ára mázsánként 1,20 forint volt, 10-12 mázsát számítva egy fuvarra, 12 forintot kerestek egy fordulón. Egy örsi-füredi terményfuvar napi 3 forintot tett ki. A „kévés búza hordásának” keresztenként 6 krajcár volt az ára. Így egy igari fuvaros évi keresete hozzávetőlegesen – átlagban négy hónap fuvarozást számítva – 400 forint körül járhatott.

Az uradalmak egy része a hordás munkáját is bérfuvarozással bonyolította le.⁴⁶ Ezt hívták az igari parasztok a „kévés élet hordásának”. Főleg az örsi káptalani birtok élt vele. Klein Sándor, a káptalan bérlője egészen az első világháborúig igari fuvarosokkal hordatott. Aratás után az uradalom ugyanis saját igáját szántásra használta, az urasági iga ugarolt és boronált, a paraszti bériga pedig betakarított. A hordás bandában, szervezeten történt. Az egyik igari gazda mint fuvaros vállalkozó felvállalta a munkát, és 12–16 igari fuvarossal hordta három-négy héten keresztül a kévét a cséplőgéphez körülbelül kétezer holdnyi területről. A szerződésben a fuvaros vállalkozó hat krajcárért vállalta a gabona keresztjét. Így idényenként ez egy-egy fuvarosnak 90–100 forint fizetséget jelentett. Az örsi káptalanhoz elsősorban föld nélküli fuvarosok mentek el dolgozni, akiknek nem számított, hogy a nagy dologidőben nem voltak otthonukban. Ezek ilyenkor éjjel-nappal kinn tartózkodtak, lovaikat is kinn trágyáztatták, amit a bérlő különben ki is kötött magának. A fizetésen kívül a fuvarosok szerződésükben dézsmás kaszálást, harmados répat és lovuknak takarmányt is biztosítottak. Kévés gabonát hordtak az Elek-féle birtokon is, néha a Székýén is. Itt is megkereshetett egy-egy fuvaros idényenként 60–70 forintot. Igari fuvarosok hordtak más határokon is, így Óhat-pusztán, Egyek környékén, Telekháton.

Némely nagybirtokos fuvarosokkal szántatott, például Elek István is. „Volt cselédje, de hogy jobban haladjon” – paraszti igaerőt vett igénybe, volt úgy, hogy tíz paraszteke is szántott nála. Egy kishold szántását három-négy forintért vállalták a fuvarosok.

Amíg a cséplőgép el nem terjedt, fuvarosmunka volt az uradalmakban a nyomtatás is a hetvenes évek végéig. A nyolcvan–kilencvenes években már csak a földes gazdánál nyomtattak az igari fuvarosok. De az igari nyomtatók a cséplőgép alkalmazása után is, egészen az 1900-as évek közepéig eljártak még nyomtatni a Kunságba és a Nyírségbe. A nyomtatás részért történt. Minden tizedik véka volt egy rész, és minden huszadik véka után mértek egy ebéd vékát, amely a nyomtató lóért járt. Nyomtatással egy-egy fuvaros 9-10 köböl búzát (Igaron átlag egy mázsa = egy köböl) keresett meg általában. De nyomtattak fűkaszás-részesedésért, lucernarészért is.

Sok kis- és szegényparaszt-gazdaság jövedelmének nélkülözhetetlen részét tette a nyolcvanas–kilencvenes években az akkor a nagybirtokon már terjedő „karos” részes munkák révén megszerezhető terményhányad is. Kezdetben ez nem mindig volt összekötve a nagy idénymunkák idején végzendő részes munkákkal, tehát az aratással és a csépléssel, vagy éppenséggel az úri birtok számára végzett fuvarozással, így dézsmakaszálót elég gyakran kaphatott az ilyen értelemben nem kedvezményezett kisparaszt is, egyes úri gazdaságokban még harmados kukoricát is, néhol még feles dohányra is szerződhetett, azonban ezek csak átmeneti lehetőségek vol-

tak, s hamarosan ahhoz, hogy kukoricaföldhöz, répa-földhöz, krumpliföldhöz, dézsmás réthez juthasson, vállálnia kellett a takaró és cséplő részes munkákat is. A parcellás birtokos és félproletár paraszti kategóriák többsége szükséges termékének jelentékeny részét így szerezte meg, és vállalta – ahogyan lejjebb látni fogjuk – a részes munkákkal együtt járó számtalan mellékszolgáltatást is. A saját kis földjének hozadékával együtt a részes kereset – átlagosan jó esztendőben – elégséges volt maga és családja szerény fenntartására és kiadásai fedezésére.

A nyolcvanas esztendők viszonylagos életlehetőséget nyújtottak a nincstelen agrárszegénységnek is. A még nem gépesített majorbirtokok – ahogyan később számszerűleg is kitűnik – aránylag jelentős munkáskezelést foglalkoztattak, és ez a lehetőség a külterjes szemtermelés bővülésével egy ideig még növekedett is. Az úri birtokon egész éven át akadt napszámosmunka. A nagy mezőgazdasági idénymunkában, a takarásban, nyomtatásban meg lehetett szerezni az évi szükséges gabona egy részét, és már hozzá lehetett jutni harmados kukoricához vagy egy-két nyilas krumplihoz, bár ez a rendszer csak akkor kezdett terjedni. A falu módosabb gazdái is egyre több bentkosztos cselédet és aratót foglalkoztattak. A pár száz négyszögöles páskum legtöbbször is termelt valami. Alkalmi munkára – bár uzsorafeltételek mellett – bőven nyújtott alkalmat a községbeli nagygazda vagy kereskedőréteg. A szomszéd községbeli nagybirtok is alkalmazott néhány igari proletárcsaládot, a községhatáron belül is nőtt az úri nagygazdaságok cselédállománya, a kiépülő majorsági üzemek egyre több állandó uradalmi munkást alkalmaztak.

Az 1890-es évek végétől előnytelenül kezdett megváltozni az igari parasztbirtokosság élete.⁴⁷ Azok a gazdasági lehetőségek, amelyek az előző évtizedekben még a parasztgazdaságok *egészének* fejlődését szolgálták és a legszegényebb kategóriák egzisztenciáját is biztosították, a századfordulóra fokról fokra megszűntek. A dzsentribirtok gazdát cserélt. Az úri birtok földjeit házi kezelésbe vette, megszüntette a feles bérletet, alig lehetett itt-ott kapni valamennyit. A kiépülő vasúti és közúti forgalom és az urasági saját igazságtalanság növekedése fokról fokra feleslegessé tette a bérfuvarozást. A cséplőgép a nyomtatást számolta fel. A paraszti lóállomány ettől az időtől kezdve nem is emelkedett, sőt csökkent. A majorsági birtokokat mechanizálták, szabályozódott a munkáslétszám, és már munkásfelesleg is kezdett mutatkozni. A részes munka feltételei nehezebbek lettek, csak kukások és aratók kaptak részes földet, a napszámosmunkát mindenféle újabb ledolgozással terhelték meg. A földtulajdon jelentősége mindjobban megnőtt. A gabonaforgalom a közlekedés javulásával nagyobb lett, érdemes volt búzát termesztetni, így a földek is mind drágábbak lettek. Míg az előző évtizedekben „a paraszt csak annyit termelt azon a kis földjén, hogy megélt belőle”, a századfordulótól mind értékesebb lett a búzatermés és vele együtt a föld. Azelőtt nem sokat adtak a búzára, „nem sokat termeltek. A búzának csak 1905 táján volt ára. Mikor már a vasút kiépült, jöttek a kereskedők, azok vásárolták föl.” Jellemző az alábbi kispaszti vélemény: „Azelőtt nem kellett a föld. Egy páskum vagy egy rét 60 forint volt az 1885-ös években.” „Jobban éltek a fuvarnak, mint a földnek”, de már 1890-ben egy katasztrofális hold jó föld ára 100–110 forint volt, 1907–1908-ban 220–250 forint, 1910-ben 300 forint is, vagy ahogyan Igaron akkortájt számították, megegyezett egy „jó ló árával”. Csakhogy ekkor már nemigen jutott középparaszt-kispaszti földhöz, sőt amije volt, gyakran azt is el kellett vesztegetnie.

A változások olyan időpontban álltak be, amikor a gazdagabb paraszti rétegek földmonopóliumukat a többi kispaszti birtok között már vitathatatlaná tették, gazdaságaikat többségükben számottevő árutermelésre állították át, a körülmények új alakulása őket már nem érintette, továbbfejlődésüket mi sem gátolta. Ezzel szemben a középbirtokos parasztok egy része, a kis- és törpebirtokos parasztok többsége létalapja jelentős részét veszítette el, továbbfejlődése bizonytalanná vált. A termelési és piaci nehézségek – a századforduló és az első világháború között – sokukat megingatták, és tönkre is tették. A legtöbbet persze a félproletár rétegek veszítették, emelkedésre ezután már nem nyílt módjuk, pusztán két kezük munkája jó, ha családjuk megélhetését biztosította – lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között, mint annak előtte. Valójában ekkor

vált Tiszaigaz igazi proletárfaluvá. Az úri és ezúttal már a nagygazdabirtokok által is bezárt gyűrűben a kis- és szegényparasztnak gazdasági és társadalmi hanyatlása feltartóztatatlanná vált, aláhulló egyedeik az amúgy is szélsőségesen megnőtt proletárok osztályát duzzasztották.

A kisbirtokosok gondját, kivált az alsóbb birtokkategóriákban, tovább növelték a közterhek és az adósságok. Heves megye-szerte a kereső adóköteleseket fejenként 42,81 korona terhelte meg 1906-ban, „a jelenlegi körülmények között e teher oly aránytalanul oszlik meg az adófizetők között, hogy egy részüknek valósággal pusztulni kell, mert az élet súlyos gondjai között ily nagymérvű kötelezettségnek megfelelni nem képesek”.⁴⁸ A földadó az alsó birtokos kategóriákat nyomta, a legfelsőbbeké – a kataszteri tiszta jövedelem után számított kulcs szerint – lényegesen enyhébb volt. A földadó ekkortájt egy negyedtelek után 25 koronát, egy páskum után 14 koronát tett ki. Egy 13-14 holdas paraszt 45-50 korona földadót fizetett. A parasztház adója 1,33 korona volt. A községi pótagadók az államihoz viszonyítva 58 százalékos középátlányost mutattak, Igar községi pótagadója 35-40 százalék körül mozgott. Továbbra is fennállott a közmunka-kötelezettség: a gyalogos paraszt két napot, a lovas egy napot töltött ingyenmunkában. Az egyházi adó – nem lévén progresszív – terhesebb volt, mint később, kivált a szegénységre nézve. 1904-ig – amikor az állami adó 30 százalékában állapították meg – évente 50 kilogramm búzát, 50 kilogramm rozsot fizettek párbér címén, fejadóba pedig 2 koronát. Az utóbbit házassága alkalmakor kellett fizetnie az új párnak. „Ha a gyerek »felment« az iskolába, akkor a rektornak és a papnak vinni kellett egy véka árpát, két csirkét, egy seprűt, két köteg fűteléket és 50 krajcárt beírásért.” A közterhek később emelkedtek, különösen a paraszti kisbirtokosoknak kellett vele megküzdenie: míg a haszonbér egy mázsa búza volt holdanként, a közteher közel két mázsát tett ki. A közterhek súlyossága különösen nyilvánvalóvá válik, ha azt a parasztbirtok alacsony jövedelmezőségével vetjük egybe. A fenti 13-14 holdas paraszthatalaság összajövedelme a legjobb esetben érte el a 400 koronát. Egy-egy rossz esztendő megingatta az egész gazdaságot.

A paraszthatalasok csekély jövedelmezőségének egyenes következménye a paraszthatalasok nagyfokú eladósodása. Heves vármegye összes ingatlanára 1905-ben 36 millió korona értékű jelzálogkölcsön nehezült, amelynek legalább 50 százaléka a paraszthatalasokat terhelte. Az ingatlanforgalom éppen ezért igen élénk volt. A megyében például 1906-ban 6835 ingatlan cserélt gazdát, döntő többségében vásár, illetve árverés, 181 esetben végrehajtás útján.⁴⁹ A paraszthatalasok helyzete volt a legrosszabb, ezúttal is csak nagy nehezen nyújtottak nekik hitelt, a magas kamatláb miatt ebben sem volt köszönet. Amortizációs kölcsönhöz kisbirtokos elvélve jutott, s ha közvetítők segítségével hosszaj utánajárás s a magas tiszteletdíjak lefizetése után meg is szavazták részére a kölcsönösszeget, azt végül nem készpénzben, hanem záloglevelekben kapta meg, amelyeket sokszor csak tetemes engedmények árán tudott értékesíteni. Tiszafüred és környéke, Igar is, 1880-tól adósodott el. Ettől az időtől kezdve, az első világhatalasok, a helybeli paraszthatalasokösszajógot összajóga 50 százalékat felülmúló jelzálogkölcsön terhelte meg. A jelzálog biztosított kölcsönök kamata magas volt, átlag 10 százalék, de nem volt ritka a 15, sőt 20 százalékos sem. A nagybirtok ezzel szemben sokkal előnyösebb feltételek mellett kapott hitelt. Az eladósodás nagy mértékét mutatják az első háborút megelőző időkben a községben is napirenden lévő árverések. Bankkölcsönön úszott el az igari Pónus-vagyon, Tóth Márton birtoka, a Kálmán testvérek földje, Szarvas Tóth József gazdasága és még sok kisebb gazdaság.

A szűkülő életlehetőségek, az úri és a nagygazdabirtokok gazdasági konkurenciája, a növekvő közterhek, az eladósodás, nemkülönben a lakosság természetes szaporodása a századfordulón és az azt követő évtizedekben meggyorsította az úrbéres eredetű községi paraszthatalasok törzsállományának felbomlását, kivált a közepes és ennél kisebb birtokosok között. A kataszteri térképeken a birtoktestek további differenciálódása észlelhető. A „Gyepi-földön” és a „Tagi-földön”, ahol a közép- és kisparaszthatalasok földjei terültek el, a birtokparcellák 1884 után további 31 százalékos osztódáson mentek keresztül, a Réten ugyanez a folyamat 50 százalékos volt. A Szőlőben és a Páskumon az osztódás porlódásba csapott át, itt már négyszögölekért folyt

a harc. De kiterjedt az osztódás a már eredetileg sem telkes gazdák parcelláira is. A birtokviszonyokban bekövetkezett eltolódást az 1900-as és 1910-es statisztika – a földtulajdonosok számát tekintve – így rögzíti:

	1900	1910
100 kat. holdon felüli birtokos	5	6
100 kat. holdon felüli bérlő	2	2
10–100 kat. hold közötti birtokos vagy bérlő	39	18
10 kat. holdon aluli birtokos napszámos	17	77
(önálló birtokos napszámos)		
részes földműves (majoros)	1	1
segítő családtag	17	50
eltartott	168	225

Az igari parasztnak a tíz–száz holdas és a tíz holdon aluli kategóriákban találhatók. A tíz holdon aluliak mind parasztbirtokosok, a tíz–száz holdas csoportban dzsentrí birtokosok és nem paraszti tulajdonosok is szerepelnek, ez utóbbiak száma növeli a kategória méretét, és teszi egyszersmind megfoghatatlanná a benne foglalt parasztbirtokosokat. Egy helyi rekonstrukció alapján készült jegyzék, amely a községbeli törzslakos parasztnak veszi számba a századfordulón, a parasztbirtokosok megoszlását így tünteti fel:⁵⁰

18 „gazdának”, részben gazdagparasztnak volt 20 kat. holdnál nagyobb birtoka;

11 közép- és kisparasztnak 5–16 kat. holdas és

10 kis- és törpebirtokos parasztnak 2–5 kat. holdas birtoka. Birtokállományuk együttesen mintegy 722 kat. holdat tett ki, ebből

21 2–16 kat. holdas kis- és középparasztnak összesen 140 kat. hold földje,

18 20–70 kat. holdas középparasztnak és nagygazdának pedig 582 kat. hold földje volt;

e számot egészítik ki körülbelül 1100–1500 katasztrális holdra a páskumos-parcellás félproletároknak mintegy 120–130 katasztrális holdat kitevő parcellái, valamint a tanyasi vagy más községben lakos – az igari határban birtokos – többnyire módos parasztnak 250–300 katasztrális holdat felölelő földbirtokai. Községi tulajdonban van ezenkívül a legelőterület.

A századforduló paraszti birtokállományának megosztottságát az 1860-as állapotokkal összevetve kiderül: a tagosítás korabeli módos parasztnak minősíthető négy-öt család helyébe 1900-ra kétannyi jómódú parasztbirtokos lépett, s az egykori fél- és negyedtelkesek száma lényegesen megcsappant, soraikból eltűntek a 15–20 holdas birtokosok, a megmaradók a 15 holdon aluli kategóriákban helyezkedtek el, illetve kihaltak vagy proletár sorba süllyedtek. Az 1910-es számadatok a folyamat folytatódását jelzik, a 10 holdon aluli birtokosok számának több száz százalékos növekedése az igari parasztbirtok felbomlásának akut állapotát rögzíti.

b) A paraszti gazdálkodás átalakulása

A paraszti üzemek nagy része szűkre szabott termelési feltételei folytán évtizedekig nem tudta hatékonyan tágitani korábbi zárt, s főleg házi szükségletre termelő gazdálkodási kereteit, és ennek folytán nem tudott szakítani korábbi – immáron korszerűtlenné vált – gazdálkodási tradícióival. A század nyolcvanas–kilencvenes éveit lehet itt is olyan fordulópontnak tekinteni, amelytől kezdve a helyi paraszti gazdálkodás *egészében is* egyre jobban a piac törvényeihez kényszerült igazodni. Mindazonáltal a paraszti termelés korszakos átalakulásának jelenségeit jóval korábbról kell szemügyre vennünk. Mindenekelőtt fel kell figyelni a paraszti mezőgazdaság szer-

kezetében bekövetkezett eltolódásra. A tagosítást követően *növekedett a szántóföldi művelés* területe a rét és legelő rovására. Az 1884-es kataszteri adatok ezt szemléletesen mutatják, a szántó több száz holddal nőtt, a Páskum és a Gyepi-fődt feltörése már jórészt befejeződött, s az egyre száradó réti terület szántónak hasznosítható részét is tördelték a megszoruló parasztlakosok. A dzsentribirtok rovására történt paraszti földvásárlások is a szántó arányát emelték meg a paraszti birtokállományon belül. A rétterület csökkent, 1895-ben paraszti kézen mindössze 265 katasztrális hold volt, 1915-re még kevesebb. Legelőül a határon belül egészen 1910-ig mindössze 84 katasztrális holdnyi községi legelőterület szolgált. Az egész marhaállomány a csordajáráson legelt, csak a tejelő járt haza. A heverő marhát a környező községek legelőin helyezték el, leginkább az őrsin, a ménest pedig a nagyiváni Rókás-háton. Ezen a szorult helyzeten csak közvetlenül 1910 előtt tudtak változtatni, amikor is a község megvásárolta a kettősi legelőt, amely 320 kis magyar holddal növelte a legelőállományt, ezúttal csak a fejős járt a csordajárásra, a heverő jószág és az urasági ökrök a Kettőstre. Szőlőterületből 1895-ben a 100 holdon aluli birtokosok kezén mintegy 51 hold volt, parasztkézen ennek is kisebb hányada, egy-egy birtokosnak csak néhány száz négyszögöl. A kilencvenes évek végén a szőlőket a filoxéra teljesen tönkretette. A századfordulón részben újratelepítették, 1915-ben mindössze 25 holdnyi volt a szőlőterület az említett birtokkategóriákban, paraszti birtokban annál is jóval kevesebb. Erdő nem volt paraszti tulajdonban.

A művelési ágaknak ez a szántóföld javára történt eltolódása hatással volt a két legfontosabb üzemág, a növénytermesztés és az állattenyésztés egymáshoz való viszonyára. Az állattenyésztés, amely még egy-két évtizeddel azelőtt – jóllehet külterjes formában – a mezőgazdasági termelés vezető ágát alkotta, fokról fokra elvesztette bázisát, visszafejlődött, s hosszú évtizedekre a földművelés mellett alárendelt szerepet játszott. A szarvasmarha-állomány legelőhiány miatt paraszti kézen – kivált kisparasztkén és törpebirtokosokén – úgyszólván a századfordulóig alig fejlődött, 1906-ban még csak 50-60 darab körül volt a községi legelőn, s csak az új legelővétellel, s a vetett takarmány termesztésének növekedésével kezdett emelkedni 80-100, 1914-ig 150-200 darabra. A marha főként mint húsfőzelék került piacra; korszakunkban tej és tejtermék értékesítése még egyáltalán nem szokásos. A tej házi fogyasztásban és marhanevelésben kelt el. A lóállomány a nyolcvanas–kilencvenes évekig emelkedett, okát fentebb említettük, és azt is, hogy tartása a századfordulóig csak részben szorult a parasztlakosok saját takarmánybázisára. A juhgazdaság 1910-re úgyszólván teljesen eltűnt. A juh tartása a századforduló után még a módosabb parasztlakosok gazdaságában is abbamaradt, holott a korábbi évtizedekben eléggé számottevő volt; a kilencvenes évek körül még ezren felüli a paraszti birkaállomány. A birka gyapja és bőre megbeszült portéka volt a piacon, húzával egyetemben, a paraszti háztartásban is. A sertéstartás az 1860-as évekéhez képest megnőtt, a nyolcvanas évektől vett különös lendületet, a kapásnövények és a részes kukoricaművelés terjedésével. A sertések száma 1895-ben 1181 darabot tett ki a 100 holdon aluli birtokkategóriákban, s ez maradt a színvonala egészen az első világháborúig. A parasztlakosok főleg malacot és süldőt bocsátottak áruba. A több mint 5000 darabból álló baromfitermesztés a századfordulón túlnyomórészt tyúk és lúd, kevés kacs és még kevesebb pulyka. Ezt az állományt majd kizárólagosan a parasztlakosok tartották, eladásra nemigen került, csak házi szükségletet elégített ki.

A földművelés és az állattenyésztés közti egyensúly megbomlása az állattartás rovására a hatvanas–hetvenes évek gabonakonjunktúrájának hatására következett be Igaron is, de szerepe volt benne a földadó bevezetésének és annak is, hogy a szélsőséges hozamingadozások ellenére, amelyek a helyi időjárási és talajviszonyok mellett igen gyakran bekövetkeztek, még mindig a búza maradt a „legmegbízhatóbb” termés, amelynek termesztése külterjes formában is kifizetődött. A gabonatermesztés, kivált a búzáé, a későbbi évtizedekben sem csökkent, sőt növekedett, jóllehet az árát a közbülső válságok jócskán mérsékeltek. Igaron a gabona-monokultúra a századfordulón és azon túl is tartotta magát a helyi kis- és középparasztlakosok földjein. A századfordulón ezekben a paraszti üzemekben a szántóterület 60-65 százalékán termeltek gabonát, ebből

50-55 százalék volt maga a búza, a többi gabona, azaz kétszeres, rozs, árpa, zab. A vetésszerkezetnek ezt az egyoldalúságát részben a kapás művelés nagyobb arányú terjedése, részben pedig a szántóföldi takarmánytermesztés elterjedése kezdte egyre inkább mérsékelni. Mindkét termény Igar paraszti mezőgazdaságában is korszakos jelentőségű, különösen a kukoricáé. Az állattenyésztés takarmányozási gondjait oldotta meg, és kezdte helyreállítani a két üzemág között megbomlott egyensúlyt. Lehetővé vált a nagyobb arányú sertéshizlalás, aminek a lakosság élelmezésében lett szerepe. A vetett takarmány meg a lótartás és marhatenyésztés gondjain segített. A kukoricatermelésnek ekkor már fél évszázados múltja volt a községben. Már a nyomáskényszer idején megjelent az ugarban. A szabad gazdálkodásban egyre jobban terjedt, igazában a nyolcvanas évektől. A paraszti vetésszerkezetben 1880–1918 között a szántónak 10–30 százalékát foglalta el. A századforduló körül, az első világháború előtt az ötholdas paraszt másfél-két holdat, a 15-20 holdas pedig öt-hat holdat, általában szántója egyharmadát vetette be kukoricával, az utóbbit persze már nem maga munkálta el, hanem kiadta részibe. A harmados kukoricaművelés rendszere – amely a kilencvenes évektől terjedt el jobban – különösen serkentőleg hatott a kukoricakultúrára, ami fordítva is igaz: a növekvő kukoricaszükséglet terjesztette a részes kukoricatermesztés rendszerét. Eladásra csak a nagyobb paraszti gazdaságokból került ki kukorica, a kisebbekből akkor, ha azok megszorultak. A másik kapás növény, a krumpli, az első világháború előtt csak kerti művelésben található a parasztgazdaságokban, családonként egy-két nyilasa – 100-200 négyszögöl – mindössze, háztartási és takarmányozási szükségletre. Szálas takarmány, kivált a lóhere, lucerna a nyolcvanas években már mindenütt ismert a paraszti termelésben is. Tiszafüredről írják: „a lucerna mint takarmánynövény tenyésztése a lovaknak nyárban is használása és istállón tartása miatt általánossá lett.”⁵¹ A módosabb parasztok szükségleteiknek megfelelően vetették is, de a kisebb gazdaságok csak a nagybirtokon végzett részes művelés fejében jutottak hozzá leginkább. Itt-ott egy-egy lótartó kisparaszt is – lehetőségeihez képest – termesztette. Ugyanez a helyzet a gumósokkal, a takarmány- és tarlórépával. Kisparaszt ehhez is csak részes műveléssel jutott. Kendert a házi szükséglet erejéig termeltek. Dohányt csak a nagygazdák. Minden valamelyest is korszerűbb és egyben jövedelmezőbb termelési lehetőséget többnyire csak ezek a nagyobb paraszti gazdaságok tudtak kihasználni. Jelentősebb termékfőlöleget is csak ezek bocsátottak áruba. Igarra is áll, amit a szomszéd Füredről írtak 1885-ben, hogy a parasztok általában „kevés sikerrel művelik telkeiket, természetnek búzát, rozsot, árpát, tengerit, kevés zabot, melyekből a féltelkesektől lefelé piacra alig kerül valami”.⁵² E tekintetben később is csak lassan változott a helyzet, amikor is a szántóföldi művelés fenti szerkezeti változása az állattenyésztés régi külterjes, majd félistállózó rendszerét is átalakította, belterjessé tette, amikor is több trágya jutott a földekre, s a földeket is jobban tudták művelni. A századfordulón a paraszti termésátlagok még mindig a megyei átlagok alatt helyezkedtek el, s például még a legjobb búzatermés sem tett katasztrális holdanként 6–6,5 mázsánál többet.

Amilyen mértékben a termelési szerkezet átalakulása az igari paraszti mezőgazdaságban módosította az alapvető üzemágak egymáshoz való viszonyát, ugyanolyan mértékben maga után vonta a mezőgazdasági technika gyökeres változását is. A termelési technika átalakulása a kilencvenes években és a századfordulón öltött kézzelfoghatóbb formát. A hagyományos paraszti gazdálkodás ekkorra kezdte elhagyogatni régebbi eljárásait, tradicionális tapasztalaton alapuló művelési rendjét, és kezdte kicserélni művelési eszközeit is. Mindazonáltal az első világháború előtt Igaron a paraszti földművelésben és állattenyésztésben, főleg a kisebb paraszti üzemekben sok a régies, idejétmúlt termelőeszköz, és makacs a ragaszkodás a régi termelési technikához. Ez akkor is maradiság, ha a hagyományos termelési technikában figyelemre méltó népi lelemény és praktikus képesség is testet öltött. Jelleget tekintve a század végi igari paraszti mezőgazdasági technika a Közép-Tisza-vidék mezőgazdaságának vonásait tükrözte, de sok rokon vonás kapcsolta össze a szomszédos Kunság földművelésével és állattenyésztésével is.

A századfordulón Igaron a régi nyomásos gazdálkodásnak már semmi emléke nem élt. Az ugartartást az ötvenes években már kétségtelenül elhagyták, és a tagosított határban semmi akadály nem volt annak, hogy a parasztek szabad gazdálkodást folytassanak. Ugart már a kevés föld miatt sem tarthattak, így a vetés váltogatásával és trágyázással igyekeztek segíteni a rossz talajokon. A hagyományos vetésforgó átalakításában a legdöntőbb szerepe természetesen a kukoricának volt, az új vetésforgás már vele alakult ki. A kukorica–gabona vetésváltás változatait a századfordulóig terjedő évtizedekben nem ismerjük. A századfordulón a parasztföld hármashatvetésforgóban gazdálkodott: a búzát kukorica követte, utána tavaszi szántás, utána búza vagy árpa vagy répa. Az árpát trágyázás földbe vetették. Árpát után búza nem került a földbe, zab után igen. A nagyobb gazdaságokban dohány után repcét volt szokásos vetni, amelyet kukorica követte. A kövér földeken olykor búza követte a búzát. Az első világháború előtti időből a nagyobb gazdaságokban már javított hármashatvetésforgóról is van tudomásunk. Talajművelésben a helyi nagybirtok természetesen előnyben volt a paraszti kisüzemmel szemben, így látták ezt az igari parasztek is. Az uradalomban például a kukorica helyébe nem őszi következett, az őszi mélyszántás után zabot vetettek. A zab után ugarszántást végeztek, ősszel meg középmezőszántást adtak a búzáknak. Ezt persze csak a nagyszántó gazdaság tehetette, kisparaszti nem – mondják az adatközlők.

A paraszti szántók trágyázásáról korszakunkban mindvégig tudomásunk van, de mértékéről nincsen. Az állattartás elterjedésével és a marhaszám növekedésével feltehetően növekedett a trágyázott terület, de kielégítő sohasem lehetett. A feles bérletek trágyázási kötelme is sok trágyát vont el a parasztek saját birtokától. 1885-ben a szomszédos Füredről azt írják, hogy a kisbirtokok „a trágya becsét s a trágyázás szükségességét kezdik beismerni”, de „van rá eset még most is, hogy a trágyát vagy pénzért eladják, vagy ideiglenes használati díjra mások földjére kihordják.”⁵³ A szántók termőerejének rovására történt, hogy a trágya jó részét tüzelésre használták. A trágyából tőzegganéjt készítettek: boglyába gyűjtötték össze, letapasztották, télen át érlelték, tavaszon meg kitaposták. Aki „restelte, felibe tapostatta”, majd ásóval egyenletes darabokra vágta, napon szárította, és esztendőn keresztül tüzelt vele. A háború előtt a tőzegganéj-tüzelés általános volt. Ugyane cél szolgálta a legelőről összegyűjtött állatr trágya, az árvaganéj is.⁵⁴ A megmaradt trágyát is elég oktanul kezelték, már otthon is célszerűtlenül halmozták fel, kinn a szántóföldön pedig tavasztól ősziig szétteretve; alászántás nélkül kiszáradt, erejét veszítette, mivel csak őszi forgatták be a földbe.

A gabonafajták közül a kisparaszti gazdaság az első háború előtt csak a „régifajta magyar búzát” és a „régifajta magyar rozsot” ismerte és használt. Új fajták csak a két háború között jutottak el hozzá az uradalomból. A tavaszi búzát nem ismerték. Kétszerest általánosan használták. Takarmányrépát, zabot aránylag keveset termeltek. Repce csak a nagyszántóbirtokon fordult elő. A köles vetése már szűnőben volt, de még a mai igari parasztek is emlékeztek arra az időre, amikor a kölesből kenyeret sütöttek. Ismeretes az igari szólás: „Duzzog, mint a köleskenyér a tejben”.

A kezdetlegesebb földművelő szerszámokat az igari kisparaszti gazdaság csak jóval az uradalmak gépesítése után cserélte fel jobb, vasas munkaeszközökre, ebben is megelőzte mindig egy-két évtizeddel a gazdagparaszti üzemet. Így még a nyolcvanas évek végén is találni a kisparaszti gazdaságokban faekét, amikor már a nagyszántó vagy egy évtizede elhagyta. A Vidáts-éke csak akkor kerül hozzá, amikor már e típust nem gyártják – a kilencvenes években. A Lepke-éke, amelyhez a századfordulón jutott, egészen a század közepéig megtalálható volt udvarán. A Láposy-ekéből a tízes években vásároltak egy-néhányat a füredi piacon. Teljes vaské az első háború előtt nem is került a középparaszti és kisparaszti birtokra, egyedül a nagyszántó vásároltak 1910-től kezdve egy-egy teljesen vasalkatrészű Kühne-ekét.

A mezőgazdasági munkákat a parasztagazdaságban mindvégig lóval végezték. Lóval és egyes ekével végezte a szántást a parasz, miközben nagy igyekezettel csára vagy hajszra vonatta az

ekéjét, hogy szántóföldje parcelláit a leggazdaságosabban törje fel. Búza alá csak kétszer szántott és elég sekélyesen. Így is egy katasztrális hold őszi munkája, boronálás és hengerelés nélkül megtartott egy napig, de csak akkor, ha a szántóvető hajnali 5 órai harangszóra kiment már a mezőre, és nem jött haza, amíg csak látott.

Kisgazdaságokban sem a vetőmag tisztítása, sem a csávázás nem volt szokásos, s csak közvetlenül az első világháború előtt néhány nagygazdaságban tisztítottak kölcsöntriőrrel, illetve csáváztak gáliccal. Akkor is csak a búzát.

Igaron mindvégig a zsákból való kézi vetés volt elterjedve, amiben nagy ügyességre tettek szert a parasztnak. A nagygazdaüzemben úgy 1905 táján már elhagyták a kézi vetést, és rátértek a gépes vetésre. Tóth Dániel nagygazda 1902-ben, Bertók József 1905-ben vásárolt egy vetőgépet. A harmadik gép 1910 táján került a faluba: három jómódú középparaszt állt össze, és közösen vett egyet.

Maguk készítette vessző- vagy tövisboronával boronáltak, az 1900-as évek után pedig a faramázatú vasfogú, úgynevezett londoni boronával vagy a kovács készítette vasas boronával. Hengert ekkor még nem használt a paraszti gazdaság.

A kisgazdaság családi munkaerővel aratott, a nagygazda kaszásokkal és marokverőkkel. Korszakunkban búza- és gabonavágásra kaszát használtak, sarlót csak a marokszedésre, de azt is inkább kézzel végezték. A kaszákat felvidéki szlovákok szállították ide, akik pénzért és méhsajtért, úgynevezett *sonkoly*-ért árusították, ezért hívták ezeket a kaszákat *sonkolyos kaszák-nak*. A nyolevtavas évektől már a falusi boltok közvetítették őket. A kaszanyelet cserépfalvi árusok árusították, de megfaragta a paraszt maga is. A kaszálás általában rávágással, elég alacsony tarlóhaggyal történt, a kévékötés csak kézzel. Egy keresztbe 18 kévét raktak, s a tarlót kézi tarlógeréblyével húzták össze és gyűjtötték egybe a kaparékat. Egy arató 16-17 órás napszak alatt egy kötözővel és egy marokszedővel együtt 35 keresztet is levágott, ami megfelel egy katasztrális hold gabona learatásának.

A hordást saját igával vagy segítséggel oldották meg. Két-három ember olyan ügyesen rakta meg vasvillával a vendégoldallal kiszélesített lovas szekeret, hogy 8-10 kereszt is ráfért. A szekerek a nyolevtavas években még *fakók*, azaz fatengelyesek voltak, ekkortájt kezdték kicserélni. 1900-ban már a szegényebb parasztnak is vastengelyű szekeret használtak.

A behordott kereszteteket a kisbirtokosok a saját beltelkükre – ritkán a tarlón készített szérűre – hordták, s ott nyomtatták el, illetve – a későbbi időben – csépelelték el. A nyomtatást a már jellemzett uradalmi nyomtatáshoz hasonlóan végezték: előkészítették *aszérűt*, amely alapos körültekintést kívánt. Kör alakú *ágyásba* hordták a kévéket, és rájáratták a lovakat. Az *ostoros* kötőfékszáron hajtotta körbe a lovakat, vagy csak forgatta maga körül őket, erre a feladatra megfelelt a gazda fia is. A *villás*, a család másik tagja, villával forgatta a kitaposott szalmát, és szedte le a szemről a nyomtatás végén. Egyszerre négy-öt lovat is befogtak, hogy gyorsabban haladjanak. Több lótulajdonos kisparaszt is összeállt, és egymás után – egymásnak segítve – nyomtatták el a gabonájukat. Két lóval, egy hajtóval, két villással három ágyást, amelyben négy-öt 18 kévés kereszt volt, naponta így elnyomtattak, de akkor nem volt megállás hajnali háromtól sötétedésig. A törekes szalmát *rugdalógereblyével* húzták le, a szemetet vesszősöprűvel seprték össze, a szemet meg a gereblye fokával tölték össze garmadába. A szem megtisztítását szórással végezték, ennek a *szóró falapát* volt a fő eszköze. Kívülről még használták a *felezőseprűt*. *Szórórosta* csak a nyolevtavas évek végétől került használatba, egy-két özvegyasszony, szegény ember szerzett be ilyet, sorra járták a házakat, és részért rostáltak. A rostarész minden tizedik véka termény volt. „Két hónapon keresztül ezeknek az embereknek se éjjelük, se nappaluk; szomszédról szomszédra jártak.” A kilencvenes évek végén már néhány nagygazdának is volt szórórostája, akik ezt ledolgozás fejében adták kölcsön.

A szegény- és középbirtokos parasztság 1905-ig nyomtatott, és csak közvetlenül a háború előtt és közben tért rá a gépes cséplésre. Volt már ugyan a faluban 1900-tól egy középparaszt birtoká-

ban járgányos cséplőgép, de szemetes, rossz és körülményes munkát végzett, nem is használták sokáig, csak egy-két évig. Ugyanígy Kovács kishíró lovas gépét sem, aki azt részletre vásárolta, de hamar el is veszítette, mert egy tűzeset alkalmával elégett. Az első „húzatós tüzesgép”, cséplőgép 1912-ben került a faluba, Szabó Dániel zsírosparaszt és két középparaszt társa vásárolta közösen. A társak bércséplést is végeztek vele. A gőzcséplőgéppel kezdetben a falu szélén létesített rakodóhelyen csépeltek, az úgynevezett *lógeren*, később több ilyen engedélyeztek a határ más részein is. A gazdaságok udvarain csak az első világháború után csépeltek.

A gabonát az udvarokban vagy a házak előtt, a ház és az utca közötti részen *ásottvermekben* tárolták a kisparasztok is. Némelyik parasztnak három verme is volt a háza előtt. A vermek körte alakúak voltak, szájukat kő- vagy téglaperem szegélyezte, szalmával bélelték, égetéssel szárították ki, és jól szigetelten fedték. Külön vermet használtak búza és egyéb szemes termés eltartására, és külön vermet krumpli tárolására. Egy-egy verembe – egy közepes birtokú parasztgazdánál – tíz-tizenkét köböl termés is belefért. 1900-ra a vermelés már szűnőben volt. Szuszékokat, nagy faládákat csináltattak helyette, azokat a kamrában tartották.

A gabonát szárazmalmok őrölték meg, s csak a századforduló körül a környékbeli gőzmalmok. Igaron 1860 és 1893 között egy szélmalom és öt, majd három szárazmalom működött. A szárazmalom nagyon durván őrölt, a lisztet a szita is csak valamicskét tisztította meg, s gyakran korpástól kellett enni a kenyeret.

A kapásművelésben, a kukoricatermesztésben is a századforduló után következett be lényegesebb változás. A kukoricafajták közül ekkor a *lófogút* és a *csikvántit* vetették leginkább. A század végén még eléggé elterjedt volt a kézi vetés, a tarlón szórták el a kukoricát, és leforgatták, de már szokássá vált a fészekbe vetés is. Később az eke után pergették a szemet szép sorjában. Ez a fajta vetés a lókapával együtt terjedt el 1910 táján, főleg a nagygazdáknál, akik közül Tóth Dániel és Szabó Dániel vásárolt ekekapát. Csalamádét csak keveset vetettek, főleg a kertekben. A kisparaszt ezidőtt csak kétszer kapálta a kukoricáját: májusban *elsejire*, június derekán *megtöltögette*. A köztes vetemény általános volt: bab, tök, kender. A kukoricát fosztatlanul törték, és a csöveket a gazdaság udvarán hántották. A törés után szárvágóval vágták le a szárát, a csutkatövet alászántották. A levágott szárakat kékébe és azt kúpokba rakták, karácsonyig kint hagyták, s csak a fagyon hordták be. Otthon kazlakba állították, ősszel és télen át a marhának adták, vagy kiszárítva tüzeltek vele. A kukoricát társas házi munkában morzsolták, csak a módosabb paraszti gazdaság vett morzsológépet az első világháború táján.

Az egyenként csak néhány száz négyszöglet kitevő paraszti szőlők házi szükségleteket elégítettek ki. Számottevő szőlőbirtoka az első világháború előtt mindössze négy-öt nagyobb gazdának volt. A régi szőlők előregedtek, vagy a filoxéra pusztította el őket. Az új telepítéseken még kevesebb parasztgazdaság osztozott. A szőlőművelés részben hagyományos, részben pedig uradalmi rendszerű szőlőmunka volt. A filoxéra előtt – mint mondják – különösebb gondot nem is fordítottak művelésükre.

A század utolsó negyedében a paraszti *állattenyésztés* is mélyreható változáson esett át. A terjedő kapás művelés és a vetett takarmány megoly mérsékelt termesztése is egyaránt hatással volt alakulására. A javuló értékesítési lehetőségek is serkentőleg hatottak rá. A legelő és rét csökkenését, és ennek folytán az állatállomány mennyiségi és minőségi romlását csak a belterjességgel lehetett ellensúlyozni. Új állatfajták kerültek a határba, amelyek igényesebb tartást követeltek, melegebb és célszerűbb istállókat kellett számukra építeni.

Néhány évtizeddel korábban a paraszti állattartás még fészilaj formák között folyt. Nagy hagyománya volt a pásztoréletnek.⁵⁵ Egy 1860-as adat szerint pedig még teljes ridegtartás is dívott, így a Csókáslapon télen át is kinn maradt a jószág. Kora tavasztól késő őszig a paraszti állatállomány is éjjel-nappal a legelőt, a tarlót, s ha volt, az ugart járta, és csak nagy hidegben szorult fedél alá kint a legelőn is, bent a faluban is. A paraszti állatállományt a községi gulyás, csürhész, juhász és csikós, azaz a község fogadott pásztorai kezelték. Takarmányozásra már a

gazdáknak volt gondjuk, és ez a takarmányozás gyakran igen silány volt. Széna és répa fogytán nemegyszer csutkatón, kukoricaszáron, töreken és szalmán telet ki a jószág. Mindezt az akkori uralkodó fajta, a fehérmarha elég jól bírta. Az istállózás terjedésével az igényesebb abrakolás törekből, répából, árpaszalmából, továbbá kukoricából, rozsból, zabból, itt-ott napraforgóból is állott. A lovakat kukoricával és rozssal rendszeresen abrakolták.

1885–1890 táján Igaron a magyar alföldi marha már elegyedett a veres riskával, a kisbirtokosok is vásároltak egyet-egyet, olcsó volt, ugyanolyan igénytelen, mint a magyar, s mégis jól tejelt. Ezek voltak az első színes marhák a faluban. Ökör ebben az időben paraszti háztartásban még nem fordult elő, annál inkább a ló. A lovak mindenféle félvérek voltak, nemesebb fajtákat csak az uradalmak és a nagygazdák tudtak nevelni. Jeles lókupeczek persze akadtak a kisparasztok és a földtelen fuvarosok között is, ügyes lócsiszárok, akik a rossz lovat is fel tudták javítani, legalábbis szemre. A juhtenyésztésnek nem volt nagy szerepe az igari kisbirtokon, annál inkább a disznótartásnak. A kilencvenes években még itt-ott régi fajták is akadtak, a szalontai és a réti sertés, de máról holnapra a mangalica – itt-ott már yorkshire-ivel vegyesen – lett az uralkodó disznófajta.

Az állatnevelés tudománya minden igari parasztgazdaság hagyományos ismeretei közé tartozott, maguk a pásztorok is ugyane forrásból merítették ismeretüket és gyakorlatukat. Ezek az ismeretek csak a legszükségesebbekre szorítkoztak, természetes megfigyelésekből gyűlték össze, és sok árnyalt tapasztalatot is tartalmaztak. Inkább munkát és időt igényeltek, mint különösebb hozzáértést. Az állat legelőn tartása a tulajdonosoknak semmi gondot nem okozott. Azt a pásztor látta el, aki az őrzés feladatát megosztotta bojtárjával és kutyájával. Különféle füljegyek és bélyegzések segítségével tartotta számon az állatokat; pásztorbottal, kampóval, ostorral s csengők segítségével terelte és vezette az állatcsoportokat; béklyókkal és nyűgökkel tartotta őket együtt; legelőkutakból itatott, és ügyelt arra, hogy a gulyát, csürhét, ménest, nyáját vagy a falkát kár ne érje, se az a tilosba ne menjen. A legeltetésnek és pásztoréletnek e félszilaj formáihoz pusztai karámok, hodályok, szárnyékok, istállók, enyhelyek, fedelek s különféle pásztorlakások is tartoztak. Az igari pásztorélet a szomszédos hortobágyival rokon, de néhány idekerülő felvidéki juhász is rajta hagyta a nyomát. A téli állattartás már a tulajdonos gondjai közé tartozott, aki azt a maga családjával látta el: etette, itatta, tisztította az állatokat, takarította istállóikat és ólaikat. Az állattartás belterjesedésével mind több ól és istálló épült, bár ezek még meglehetősen kezdetleges színvonalat mutattak. A századfordulón úgynevezett tüzelős ólak és földólak képezték az állatszállások túlnyomó többségét: ezek szűk vályogépítmények voltak, vagy a föld fölé emelték őket, vagy a földbe mélyítették le, belül vályogtéglákkal rakták ki, föléjük, padlás nélküli tetőszerkezetükre nádtetőt emeltek. Gyakran tüzet raktak bennük a közepükön, kis sárpadokon vagy téglapad tűzhelyeken, amelyek mellett télen át a szolgagyerekek vagy a család férfi tagjai tanyáztak és háltak. Emeltek földólakat vert falból, magát a jászolt is földből, vályogból, fonadékból építették meg. Hídlást csak közvetlenül az első világháború előtt kezdtek alkalmazni, főleg a nagyobb gazdák. Jobb minőségű föld feletti istállókat is csak ezek tudtak építtetni.⁵⁶

Nagy gyakorlatot igényelt a jószág szoktatása, betörése, igába fogása. Ennek mindenféle praktikuma alapos hozzáértést kívánt, kivált a lónevelés. Ez utóbbiban az igari parasztok különösen nagy mesterek voltak. Az igák, hámok, kenderhákok, szerszámok többnyire házilag készültek, csak néhányuk került ki falusi mester keze alól, vagy a vásáron jutott az igari paraszt birtokába.

Mindvégig paraszti tapasztalat alapján végezték az állatok párosítását, herélését, elletését s a növendékek nevelését, és a különféle állatbetegségek gyógyítását is. Nem volt olyan állatbetegség, amit a hozzáértő igari pásztor meg ne kísérelt volna gyógyítani, némelyik még a kerge birkát is sikeresen „operálta”. A gyógyításhoz és az állatneveléshez – minden praktikus hozzáértés dacára – sok kártékony és babonás eljárás is fűződött, ezek nem egy alkalommal az állatok tömeges pusztulását eredményezték. Állatorvost az első világháború előtti magyar falu, Igar sem igen lá-

tott. Védőoltásnak a hírért sem hallották. Nem is volt esztendő, hogy ne látogatta volna meg a falu teheneit, kivált disznait a vész különféle fajtája, s ne okozott volna pusztítást közöttük. Nem egy igari szegény család romlását idézték elő az időről időre fellépő járványok.

Az igari kisgazdaságok állatállományuk javát főleg húsállatként hasznosították. A szarvasmarhát nem igázták, lóval végezték a mezőgazdasági munkát. Borjakat és teheneket bocsátottak áruba. A tehenek tejhozamát csak házilag értékesítették, akadt olyan tehéntartó, aki a fejéssel nem bajlódott, s kiadta a tehenét „fejőre”. Ha felesben fejték a kikölesönzött tehenet, akkor borjazáskor a fejő a kisborjút megtarthatta magának. Ha a fejő a teljes tejhozamot felhasználta, akkor a tehen borja is visszakerült a gazdájához. Főleg olyan cselédek vállaltak tehenet fejőre, akiknek tehéntartási, azaz legeltetési joguk volt, de tehenük nem. A sertéseket csak a háztartás szükségleteire hizlalták, és csak a malacot és a süldőt vitték piacra.

Az állatok téli takarmányát gazdaságaikból állították elő az igari parasztgazdaságok. Maradéktalanul azonban csak a nagyobbak voltak erre képesek. A 10-15 holdas birtokoktól lefele a kisparasztok kis rétjeikről, csekély lucernásaikról és répaföldjeikről a szálás- és gumóstakarmány-szükségletüknek csak bizonyos hányadát tudták betakarítani, majd minden esztendőben rákényszerültek, hogy valamelyik nagygazdaságban harmados kukoricát, dézsmakaszálást, részes takarmányt is vállaljanak. Korábban, a nyolcvanas évek táján réti szénához még könnyen lehetett jutni. A határban akkor a vizesebb réteken, laposokon, fenekeken, vízállásokon még eléggé szabadon lehetett kaszálni. „Ezeket a laposokat eleinte lehetett vágni fűnek-fának, később az urak rátették a kezüket. Látták, hogy hogyan lehet hasznat húzni belőle, aztán csak dézsmára adták.” A takarmányrészelés korszakunkban mindvégig nélkülözhetetlen módja volt annak, hogy a kis- és törpegazdaságok állataikat egyáltalán fenntarthassák. A vetett takarmány elterjedése csak részben mérsékelte ezt a szükségletet, bár kétségtelen, hogy az első világháború előtt a szarvasmarha-állomány növekedése csak ennek révén vált lehetségessé. Az igari kisparaszt rétgazdálkodása sem merült ki másban, mint kaszálásban, szárítgatásban, forgatásban, vontatásban és boglya-, illetve kazalrakásban. Az említett „vizes időkben” sok gondot okozott a széna kaszálása és szárítgatása. A kaszálók – mint mondják – „bővebben adtak”, de a nagy vizes laposokon gyakran vízben kényszerültek az igari parasztok kaszálni. Amikor egy-egy csomót levágtak, a víz színén villával gyűjtötték össze a szénát, ráhányták az odakészített szánkókra, és úgy húzták a partra. Ott széjjelhányták, nagy gonddal szárítgatták s forgatták naphosszat. A boglyákat e vidéken láncsal volt szokás vontatni a rakodóhelyre, vagy ha közel volt, az uraság takarmányos kertjébe. A parasztok a maguk szénáját, sarjút kocsin szállították haza. Az uradalmakban és a nagyparaszti gazdaságokban a boglyákból a második kaszálás után hatalmas kazlakat raktak, Rendszerint úgy, hogy szénából alapoztak, és erre rakták fel a sarjút, néha meg úgy, hogy szalmából rakták meg az alapot, és arra húzták fel a szénát és a sarjút. A nagy kazlak felrakásához *gólyát*, amolyan gémeskútszerű kétkarú emelőt használtak, ezzel és állati erő segítségével láncsal akár egy egész boglyát is felhúzhattak. A kazalrakás „nagy mesterséghez” Igaron is csak kevés paraszt értett.⁵⁷

A paraszti gazdálkodás átalakulásának fenti, vázlatos rajza arról győző meg bennünket, hogy a paraszti mezőgazdaság termelőerői – a tőkés gazdálkodás piaci szükségleteinek kényszere alatt – korszakunk végére *egészükben* jelentős fejlődésen mentek át Igaron is. Az igari paraszti üzemeknek, nagyoknak és kicsinyeknek is, ha fejlődni, gyarapodni vagy egyáltalán létezni akartak, az árutermelés igényeihez kellett alkalmazkodniuk, és ennek megfelelően kellett átalakítaniuk gazdálkodásukat. Az új eszközök és eljárások átalakítólag hatottak az addigi munkaszervezetre, új munkatársulásokat hoztak létre. Aratóbandák formálódtak a takarásnál, fuvarosbandák a hordásnál, cséplőbandák a szemnyerésnél. A hagyományos társas munkák is módosultak, szerepük bizonyos üzemekategóriákban csökkent, sőt meg is szűnt, a korábbi vonóerő-, gép-, munkaerő-kölesönzés és visszasegítés méltányosságon és kölcsönösségen alapuló társas konvencióját – mint látni fogjuk – egyre inkább a bér munkások és a ledolgozás bonyolult rendszere váltotta

fel, kivált a módos és szegényebb parasztság viszonylatában. A termelés belterjesedésével a paraszti gazdálkodás egyre munkaigényesebb lett, az évi termelési körfolyamatba újabb és újabb munkafajták illeszkedtek be, kinn a mezőn, a háztartásban és a háztartás körül nőtt a munka, mindez kihatott a hagyományos családi munkaszervezetre. Korábban a gazdálkodás jobbadán csak az érett férfiak munkaerejének igénybevételét kívánta, most ez a szükséglet a család minden tagjára kiterjedt. Mindenekelőtt a nő munkakész fontossága növekedett meg, és egyre inkább sor került a fiatalok és öregek foglalkoztatására is. A paraszti kisüzem, ha a maga anyagi fejlődése érdekében a piaci szükségleteknek eleget akart tenni, családi munkaerjét mind teljesebben igénybe kényszerült venni. E törekvése eredményeképpen nemcsak a hagyományos családi munkaszervezet, s vele együtt a tradicionális, termelői életforma alakult át, hanem a családtagoknak a munkához való viszonya is, mai közkeletű szóval élve: a munkamorálja is megváltozott. A jobbágyi és a polgári világ határán az igari paraszt is – és erre utalás van az igari per anyagában és a szóbeli forrásanyagban egyaránt⁵⁸ – még mélyen bele volt ragadva termelési tradícióiba, termelői szorgalma jobbágyi szintű volt, háztartása természetes szükségleteinek szűkös kielégítése volt a horizontja, amit különben körülményei a jobbágyfelszabadítás után is – jóllehet szabad polgári jogviszonyok között – még vagy másfél évtizedig konzerváltak. Ebbeli állapotában az első serkentő lökést a tagosítással és a beköszöntő gabonakonjunktúrával kapta. A serkentéstől azonban a termelői ambíciók megnövekedéséig, s onnan a polgári termelői erkölcs, azaz az öntevékeny szorgalom és igyekezet s az evvel együtt járó takarékoság és beosztás szellemének a kialakulásáig még hosszú évtizedeknek kellett eltelniük. Ehhez Igaron is meg kellett teremtniük a kecsgetetőbb gazdálkodási és értékesítési viszonyoknak, az árupiacoknak a kisparaszt számára is elérhető közelségbe kellett kerülniük. És mindenekelőtt a paraszti gazdálkodásnak kellett ezekhez a feltételekhez idomulnia. A kilencvenes évek végére, a századfordulóra a parasztok egy jelentékeny hányadában már ez az új termelői szellem, a célratörőbb, racionálisabb, „üzletiesebb”, „anyagiasabb” gondolkodás aktívan munkált. A nagygazda-karrierok mögött a legkönnyebb ezt felfedezni, de akárhány kis- és szegényparaszt – gyakran kétségbeesett – termelői erőfeszítését is ez sarkallta. A kilencvenes évektől a paraszti termelők többsége számára előnytelenül változó helyi gazdasági viszonyok mindinkább a munka, a szorgalom és hovatovább a szakértelem becsét növelték meg a paraszti termelésben. A tekintélyes, öröklött birtokán gazdálkodó és csak földje mennyiségét szaporító nagygazda mellett a falusi társadalom hierarchiájában a kis földjén szorgalommal, hozzáértéssel intenzív kultúrát teremtő, és hozzá kellő mennyiségű és jó minőségű állatállományt nevelő paraszti kistermelő társadalmi tekintélye is emelkedett. Nem a közép- és kisbirtokú parasztok gazdálkodási buzgalmán múltott, hogy a paraszti termelőknek ez a típusa olyan kis számmal volt képviselve Igar társadalmában.

Az igari paraszti mezőgazdaság megnövekedett termelőerőinek a termelés bővülésében megnyilvánuló eredményét kevés kivételtől eltekintve – a helyi agrárstruktúrának megfelelően – a nagyobb gazdaságok használták ki leginkább. Üzemvitelük intenzitását nincs módunk közelebből megítélni, mindössze egyikét-másikat később illusztrálni. Az információk szerint a századforduló körül a húsz holdon felüli parasztüzemekben – számukat helyi adatfelvétel szerint az Igaron birtokos örsiekkal együtt húsz-huszonegyre teszik –, amellet, hogy mindvégig gabona-termelő gazdaságok maradtak, erőteljesen nőtt a kukoricakultúra, a vetett takarmány, növekedett az állatállomány, kivált a szarvasmarha; az új mezőgazdasági eszközök és az új művelési eljárások legelőbb és leginkább bennük terjedtek el. Ezekben a gazdaságokban a munkaerőt, a család intenzív igénybevételén kívül, a tőkés jellegű bér munka és a ledolgozás szolgáltatta. A nagyobb munkafázisokban kivétel nélkül napszámosokat és részes munkásokat alkalmaztak, azonkívül a gazdaságok felében, a nagyobbakban egy-két állandó cseléd is rendszeresen szolgált. Négy-öt gazdaság folyamatosan jelentős kis- és feles bérletet is vállalt az ajánlkozó úri kisbirtokok földjén. Többségük rendszeresen szállított gabonát és állatot a piacokra. Üzemeik bővülésének kétségtelen jeleként mind falubeli portáikon, mind pedig a határban a kilencvenes

évektől kezdve gazdasági építmények készültek; 1900 és 1918 között például 12 tanya épült fel a határban, többségük módos paraszti telephely.

A nem sok középirtokos paraszti üzem, jóllehet a helyi termelési kultúra fejlesztésében jelentékeny szerepet vitt, az árutermelésből már mérsékeltebben vette ki a részét. Konkurenciájukat a gazdagabb parasztsággal szemben hátrány jellemezte, kivált a nyolcvanas–kilencvenes évektől, mivel a kis- és feles bérletek használatának a megszűnése igen erősen érintette őket, hasonlóképpen a fuvarozás megcsappanása is. Termelésükben kizárólag a családi munkaerőre hagyatkoztak, csak a nagyobb munkaidényekben támaszkodott egyikük-másikuk segítségére. A kisebb földűek közül némelyek, különösen ott, ahol nagy volt a család, részes művelést is vállaltak, leginkább takarmányért, s a felnőtt családtagok olykor bér munkát is. Gazdaságaik termelési szerkezetét erősen befolyásolták az önellátó tendenciák, gazdálkodásukban még mindig sok volt a hagyományos elem.

Ez utóbbi megállapítások még inkább vonatkoznak a kis földű és csekély állatállományt tartó kis- és törpebirtokos paraszti üzemekre. Gazdaságaik termelői struktúrája továbbra is házi szükségleteik kényszere alatt alakult. A gabona mellett a háztartási-hizlalási igények kielégítését szolgáló kukoricamennyiséget minden körülmények közt biztosították, igen gyakran részes kukoricaműveléssel is. Ha mellék-, sőt főfoglalkozásként a fuvarozást is űzték, lucerna- és here-szükségletüket is gazdaságukból állították elő, bár gyakrabban részeléssel. A gazdaságok többségéből kikerülő termékmennyiség csak részben volt elégséges a családtagok eltartására. Így csak végső szükségben, a legsürgősebb fizetni- vagy vásárolnivalók kiegyenlítésekor adtak el belőle. Gazdálkodásuk agrotechnikai színvonala lényegesen alatta volt a nagyobb birtokú paraszti kategóriáknak. A hagyományos termelést ezek az üzemek képviselték még hosszú évtizedekig. A századfordulóra megszűnik a helyi bérleti és fuvarozási lehetőségek gazdaságaik egyensúlyát és esetleges fejlődési kilátásait a legérzékenyebben érintették. Addig is gyakran rászorultak mindenféle kölcsön- és segítségmunkára, részes munkára, a századforduló után kiváltéppen. A nagy létszámú családok felnőtt tagjai ezúttal már mezőgazdasági és ipari bér munkára is rákényszerültek, s gyakran a faluból is elvándoroltak. A mezőgazdasági proletariátus legfőbb utánpótlását ez a gazdasági-társadalmi kategória szolgáltatta.

Az igari paraszti gazdálkodás átalakulásának konklúziójaként, részletesebb számadatok híján is, elmondható, hogy – jóllehet – a helyi termelési kultúra színvonala vizsgált korszakunkban a birtokos parasztság egészét tekintve emelkedett, s ennek következtében a mezőgazdasági termelés mennyisége, minősége és változatossága növekedett, mégis, ennek a fejlődésnek az eredményeiben a századfordulón, és még inkább az azt követő évtizedekben a helyi parasztság különböző rétegei egyenlőtlenül osztoztak. Míg a paraszti termelők egy kisebbik csoportja – helyzeti előnyéből, többek között a nyolcvanas–kilencvenes évekig tartó viszonylag általános érvényű kedvező gazdasági körülményekből kifolyóan – mértéken felül halmozott fel, addig más oldalon a termelők nagy többsége csak mérsékelt akkumulált, vagy éppen csak fenntartotta magát, vagy egyenesen tönkrement. Az alacsonyabb birtokkategóriákban a paraszti mezőgazdaság eltartóképesége nem tudott lépést tartani a növekvő lélekszámmal, aminek következtében számtalan kisbirtokú paraszti egzisztencia jutott proletársorba. Így végső soron az árutermelés igényeihez igazodó paraszti mezőgazdaság fejlődése a parasztság belső bomlásának fokozásához járult hozzá, ami a századfordulón, az első világháború előtt Igaron is szélsőséges formában jelentkezett.

c) A gazdagparasztok kiválása, a közép- és kisparasztok elszegényedése

Az igari birtokos parasztság fél évszázados kapitalista útjának egyik tanulságos fejezete a gazdagparaszti birtok kialakulása.⁵⁹ Igaron, eredetét tekintve 1900 és 1918 között kétféle nagygazdabirtokot találunk: a törzsökös igari gazdagparasztokét, valamint a szomszédos községekből,

főleg Tiszaörsről az igari határban birtokot vásárolt vagy ide kiköltözött módos gazdákét. Az utóbbiak az újabb keletűek, kialakulásuk az első világháború előtti évtizedekre esik. A gazdagparaszság meggyökeresedését a konjunktúra évtizedei tették lehetővé. Jó részük helyzeti előnnyel indult már a tagosításkor, jelentős földvagyonnal és állatállománnyal. Nem egy közel állott az „udvar” kegyéhez, támogatását élvezte, ajándékba földet kapott. Házasságuk, rokonságuk révén is növelték birtokaikat, bőven éltek a feles bérlet és kisbérlet lehetőségeivel, fuvaroztak, jószágot hizlaltak, kereskedtek, kihasználták községi tisztjüket, az eladósodott parasztok földjét licitációkon olcsón megvásárolták, kölcsönöket vettek fel, de maguk sem fukarkodtak uzsorakölcsönök nyújtásában. Legfőképp pedig kihasználták a helybeli proletárok olcsó munkaerőjét, zsugorgattak, és kíméletlenül megfeszített munkát követeltek maguktól is, családjuktól is. Gazdaságuk fejlettebb volt az átlagénál, földjeiket jobban megmunkálhatták, több állattal, géppel és munkaeszközzel rendelkeztek. Korábban kapcsolódtak be az árutermelésbe, több búzát és állatot tudtak piacra szállítani. Egyikük-másikuk a kisipari munkát is összekötötte a földmunkával. Az átlagos parasztnál mozgékonyabbak voltak, különösen az örsiek, ők nagyban béreltek, kölcsönöket is jobban mertek fölvenni, mertek kockázatosabb vállalkozásokba kezdeni.

A kialakult nagygazda-birtokok megjelenését ma is fennálló tanyáik és majorjaik épülésének időpontja jelzi: 1900–1918. A határ déli és nyugati részét az örsiek szállták meg. Nevezetesebb örsi tanyák: a Kun–Lendvay-tanya, a Jobbágy-tanya, az Orosz-tanya, a Makó-tanya, a Veres-tanya, a Bugyi-tanya. Az örsiek tanyáinak jó része üzemi központ, lakóházzal, mivel birtokaik Örstől igen távol estek, a tulajdonosok kényszerültek földjeikre költözni. Nem így az igariak: lakóházaik a faluban épültek, kint csak istállókat és alkalmi hajlékokat húztak fel. Ilyen volt például Sz. Tóth Dániel nagygazdáé is.

Az igari gazdagparaszság az első világháború előtt viszonylag alacsonyabb birtokkategóriákban helyezkedett el, mint a mezővárosok zsírosparaszsága; gazdaságaik fejlettsége sem érte el azokét. Kialakulásuk és fejlődésük mindazonáltal éppoly tanulságot rejt magában, mint az alföldi cívisvárosok nagygazda parasztjaié: azt nevezetesen, hogy a kapitalista termelés még a leginkább proletár községekben is – s ott talán még kirívóbban, legfeljebb kevésbé „nagyvonalúan” – törvényszerűen megteremti a tőkések osztályát, akik aztán – a nagy parasztvárosok módos gazdáinak szerepéhez hasonlóan – gyorsítják a dolgozó parasztok kisajátítását és elnyomorodását. Az igari gazdagparasztként egyikének-másikának a pályafutása hasonló tanulságokkal van tele.

Igar egyik neves nagygazda családja a századfordulón és azt követően Sz. Tóth Dániel volt. Az apa, Sz. Tóth József is a falu legtekintélyesebb gazdájaként fejezte be életét, és osztotta szét fiai között 72 kisholdnyi birtokát a nyolcvanas évek táján. Egynek-egynek 18 hold jutott belőle. Sz. Tóth Józsefet mozgékony, kereskedő hajlamú embernek mondják. Legény korában pásztor a Hortobágyon, „írástudó és szerette a könyveket”. 1845-ben elvette a birtokos Szarvas család egyik lányát: Szarvas Juliannát, aki egy kis földet is hozott magával. Ő maga egylovas kocsijával Debrecenből zsírt, szalonnát szállított-hordott Igarra, szalonnamérést, amolyan szatócsboltot nyitott. Hasznát földbe fektette, lassanként egy-egy holdat vásárolgatott. Rövidesen fel is cserélte a kereskedést a gazdálkodással, Székelyhez állott be gazdának, amivel további gyarapodásának vetette meg az alapját. 1858-ban született Dani fiának maga Székely volt a keresztapja, és a keresztapai segítségben nem is volt hiány. A tagosításkor a községházán tevékenykedett, s vagy 28 hold szántó került a birtokába a Gyepi-fődből, azonkívül még jelentős ajándék föld is. Birtoka később egyre nőtt, a Réten, a Tóban, a kisebb uraktól került ki tíz-tizenkét holdja a Nagy Ürmösön, legjelentősebb darab szántója pedig Kovács Antal úrtól az úgynevezett „Tóni-földön”.

A fiú, Sz. Tóth Dániel – igari közhasználatban „Dani” – a nyolcvanas évek végén, házassága után önállósult az apjától kapott öt hold földön és a felesége pénzén vásárolt „icike-picike ház”on. Felesége Kálmán Lőrincnek, Székely másik gazdájának volt a lánya. Szülői támogatásban itt sem volt hiány. Az asszony a Székely-udvarból hordta haza a tejet, a kávé s miegymást, segí-

tett, ahogy tudott. Maga Tóth Dani pedig az apjától kapott lovon és szekéren fuvarozott, hordta a dohányt Roffra, és spórolgatta a pénzt a földre. A szülők segítsége, az apai örökség, meg a maga szerzése csakhamar alapot adott egy jelentősebb parasztbirtok megteremtésére. Az 1900-as évekre úgyszólván újra összpontosította a saját kezén apja egész vagyonát. Elszegényedett rokonainak, testvéreinek, felesége családjának a földjét vásárolta össze. Apránként vásárolgatta, ha megszorultak, azonnal lecsapott rájuk, kölcsönzött, és csakhamar a saját nevére íratta birtokaikat. Telekkönyve csak úgy hemzseg az apró bejegyzésektől, parcelláktól, telkektől, házaktól, kertektől. A többi Tóth testvér és Szarvas rokon lába alól meg egyre gyorsabban siklott ki a föld, eliszogatták, elmulatták, kivándoroltak. Gazdaságát Tóth Dani így jórészt rokonai elszegényedésén építette fel. Még ideológiát is gyártott hozzá, fiait így oktattatta: „A földet ne add el, mert az az enyém, te csak zsellérmunkás vagy benne, és ha eladod, akkor add el a te atyafiadnak, vagy testvérfiadnak, amelyik meg bírja venni.” Mindez legkevésbé gátolta abban, hogy más birtokra is szemet ne vessen és buzgón részt ne vegyen az árveréseken. 1910 tájáig hosszú időn keresztül bírói hivatalát viselte, és ezt is jól kihasználta. 1890-től 1910-ig tizenöt telekkönyvi bekebelezést hajtottak végre a javára: osztályos egyezség, adásvétel, vásárlás, közösség megszűnése címen. Jellemző egyik vétele. Egy 1895-i árverésen három házat és három kertet, a Tó-dűlőben rétet és szántót vásárolt 1700 forintért. Két évvel később, 1897-ben ezek közül két házat és egy beltelkes kertet 2500 forintért adott el a községnek. Egy 1903-ban történt bírói árverésen a Sárközy-vagyonból telket és házhelyet vásárolt, de bekebelezési kérelmét hosszú huzavona után mégis elvetették, mert a telekkönyvi hatóság kénytelen volt akceptálni a Tiszaigari Gazdakör elsőbbségi igényét. Mint mondják, a „Tóni-föld” vétele után már „nem akart” több földet vásárolni. Ekortájt került eladásra a Fazekas-féle föld öt holdja, amin a Fazekas-örökösök nem tudtak meg egyezni, és a jegyző sem tudott boldogulni velük. Tóth Dani „a Fazekas-árváknak akart valami szíveséget tenni az árverésen, ráígért, és megvette a földjeiket.”

Az Sz. Tóth-vagyonnak is, mint minden nagygazda vagyonnak, fejlődése során a cseléd- és napszámosmunka képezte az alapját. Sz. Tóth Dani is állandó cselédet, később kettőt is tartott, korán elhalt felesége helyébe szolgálót; takarásban három kaszást és három marokverőt, cséplésben olykor 18 napszámost is fogadott. Egyik bentkosztos cselédje évi 70-80 forint bért kapott, egy pár csizmát és egy öltözet nyári ruhát. Istállóban lakott, nyárban háromszor étkezett. A munkában nem volt megállása. Kintkosztos kommenciós cselédjei egy évre húsz véka búzát, két mázsa gabonát (kétszerest), egy-két hold tengeriföldet, négyszáz négyszögöl veteményföldet és 50 forint pénzfizetést kaptak fejenként. 1903 után egy borjú- vagy süldőtartás is kijárt a cselédnek, azonkívül egy szekér szalma meg mosás és varrás. Szolgagyereknek 1908-ban 40 forint volt nála egy évre a fizetése, a nagyobbak már 50 forintot is megkerestek, emellé két kocsi szalmát, két kilogramm szappant, száz darab tőzegganéjt meg egy hathetes malacot is kaptak. Bérének egy részét a cseléd ősszel, a Szentmihály-napi vásárcsoporthoz kapta meg, akkor vásárolt magának ruhát. Újévkor számoltak el vele, amikor is hozzájutott a teljes járandóságához. A cselédlány szolgáló bére fejében nyolc mázsa búzát, 20 forintot és egy pár csizmát kapott. Aratói korábban a cselédjeivel együtt arattak, aratórészük a tizedik kereszt volt, ha pedig gép alól részelték, a tizedik métermázsa volt a fizetségük. Tóth Dani megkívánta aratóitól, hogy az aratáson kívül részt ingyen, résztint kevés bérért minden más munkát is végezzenek. Tóth Dani már 1890-ben tüzesgéppel cséplelt.

Külterjes szemtermelést folytatott. Hetven-nyolcvan holdas gazdaságában negyven-negyvenöt holdnyi búzavetése volt, 5-6 hold árpa és zab. Évente 50-60-100 mázsa búzát is el tudott adni a füredi kereskedőknek. Volt eset, amikor egy vagon termést küldött piacra. „Ebből vette a földet, a terménynek az árából. Búza volt néki a fő.” Földjei soványak voltak, trágyázatlanok, rosszul műveltek. Jóságátartása jelentéktelen, három lova volt a gazdaságban és két-három marhája, lovat, marhát azért minden esztendőben eladott. Disznót eladásra nem hizlalt, „nem győzte volna, ki etesse”, csak „nyári disznót” tartott, és ezzel szolgálója bajlódott, úgyszintén a te-

mérdek kacsával, tyúkkal, csirkével és ezek hasznával. Előfordult, hogy még a hízót is vásárolták. A többi jószággal cselédje, majd fiai és veje bántak.

Vagyonát zsugori takarékossgal gyarapította. „Görcsös” – mondták rá a falubeliek. Gyermekai emlegették: „A babot megettük még másnap is.” „Gondolkodott, hogy vasárnap jó volna egy kis húst venni, nem! inkább paprikás krumplit ettek.” „Akármilyen meleg nyár volt, nem volt uzsonna; csak a reggeli meg a déli étkezés meg a vacsora.” Cselédjeit kivált, de fiait is kíméletlenül hajszolta, mint mondják: „a mezőre nevelte”. Maga még éjjel is kaszált. Gyula fia már kilencéves korában szántogatott. Ha a serdülő gyerek gyalog nem bírta az egész napi munkát, apja felültette a lóra. Mikor a zabot meg az árpát nyomtatták, „alig jött le a szérűről a ló este 9 óra felé, már akkor a tetejébe vágott az öreg: eriggy ki a legelőre legeltetni, s hajnalban öt órakor itthon legyél a lóval, kölyök! akkorára már kész lesz az ágyás.” „Öt órakor rá az ágyásra, és akkor nyomtattunk egész nap megint. Ez így ment, míg a nyomtatásnak vége nem lett.”

„Mezítláb jártam a lányhoz, mikor meg akartam nősülni. Ünneplő csizmám sose ez életben nem volt. Annyira takarékos, spór ember volt, nem jutott bakancsra meg csizmára, csak hogy tudjon földet szerezni” – panaszkodik apjára emlékezve a fia. Amikor a fiú nősült, apja üres kézzel engedte el a háztól. Vett egy ötvenkilós süldőt, kettévágatta, és a felét adta oda, süttetett egy kenyeret, azt is kettévágva adta oda, két kis csikót adott neki meg valami haszontalan szer számot, és úgy engedte el. Haszonbérelt házban lakott egészen az apja haláláig. Jellemző, a fiú utólag helyeselte az apja eljárását. „Ha ő nem így cselekszik, akkor nem lett volna semmink. Csak a községnek, az egyháznak és a tűzoltóságnak áldozott. Neki nem húzta a cigány sohasem.”

Lányát nagyon megkímélte, sőt, Málinka inkább kisasszonynak nevelkedett. Bőven válogatott a kérőkben, végül is egy örsi származású emberhez ment, mert – mint a faluban mondták – az „fehér kesztyűs tiszt” volt, aki különben hamarosan meghalt. Tóth Dani az árván maradt unokákat is éppúgy hajszolta, mint a fiait és cselédjeit. „Nem akart már idegeneknek pénzt adni, merthogy a közös vagyont már dolgozzák a fiai, ne kelljen idegen cselédnek kiadni a pénzt” – emlegeti apja véleményét a lánya.

Házat sem építtetett, Epstein kereskedő faluszéli házat vásárolta meg, abban lakott.

A falu első gazdájaként jelentős szerepet töltött be a falu életében, évekig volt bíró és pénztáros. Virilista. Sok időt töltött a községházán. „A gazdaságnak és a közügynek élt.” Gazdaságának virágkora az első világháború előtti korszak volt, 87 esztendőskorában, 1944-ben halt meg, de haláláig nem adta ki kezéből a vagyont. „Míg élek, nem vetkezek le!”

Szabó Dániel (1863–1945), a századforduló másik nagy parasztgazdája vagyona gyűjtését nem kezdte olyan helyzeti előnyökkel, mint Tóth Dani. Apja, Szabó András zsellér volt még 1850-ben, Székynél kondás az Erdőn. Máramarosig is eljárt a disznóval. Két fiára, Andrásra és Danira mindössze három holdat hagyott. Míg András a katonaságnál szolgált, Dani már szerzett egy kis földet, vagy három portát, s az egyikre az 1900-as évekre már tágas házat épített. Szabó Dani harmadra kaszált, harmadra kapált az uraságnál, feles földet munkált, jószágot nevelt, fuvarozott, Roffra szállított dohányt. Különösen kedvezően ütöttek ki számára a kurta uraktól bérelt földek: a nyolcvanas évek végén Kulcsár Páltól ötvenkét holdat haszonbérelt, holdját negyvenötven kilogramm búzáért. Később Szána Tini „ténssasszonytól” árendálta az úgynevezett „Tini-földet”, és ebből 1908–1910 táján körülbelül ezer forintért tíz holdat vásárolt meg. Vett eladósdott parasztoktól is, Potornai Mihálytól hét holdat 1907-ben, Sipos Tóth Samutól a hétholdas úgynevezett „Rátkai-földet” és így tovább. Végül is még 1914 előtt negyvenöt holdra szaporodott a birtoka, és tekintélye is akkora lett, hogy 24 évig viselte a községbírói tisztet.

Míg Tóth Dániel gazdasága búzatermesen alapult, Szabó Dániel jószágnevelésen gazdagodott. Fias lovakat tartott, és csikóikat felnevelte, sovány lovakat vett a Hortobágyon, és – sok takarmánya és lucernája lévén – feljavítva, felesiszova, jó áron, pár száz korona haszonnal továbbadott rajtuk. Két fiát is lónevelésre fogta. Olyan csikókat, „remundákat” nevelt, hogy a hadseregnek ezer koronáért adott el egyet-egyet, amiből már három holdat is lehetett venni ab-

ban az időben. Hízója is volt mindig hat-nyolc darab, csürhére is járt jó néhány, „kocára”, hasasan is adott el sertést olykor-olykor, de leginkább fölnevelte a szaporulatot, egy-egy fialás malacot, nyolcat-tízet mindig megtartott. A disznókat maga gondozta, etette. Míg fiai kisebbek voltak, kevesebb földet bérelt, amint fiai nőttek, úgy szaporította jószágát.

A Szabó család többi tagjai is jelentős földbirtokra tettek szert. Testvére huszonnégy holdra növelte az örökölt pár hold földjét, rétjét és páskumát. Feles földet használt ő is, és fuvarozott. A községbeli jegyzőnek és a csendőr feleségének a szántóját használta. Később ezektől földet is vásárolt: felesége – szintén nagygazda-lány – is hozott néhány holdat. Földvásárlásaihoz bankkölcsönt vett igénybe.

Szabó Dániel Elek nevű fia, huszonöt holdas gazda, később a falu bírása lett. Ennek leányai jármódú középparaszt családokba házasodtak.

Szabó Dániel másik fia, László, „gazdag vagy gőgös Laci”, az apjától örökölt földjét harminchét katasztrális holdra szaporította, és a legutóbbi időig a falu legnagyobb gazdájának tekintették.

A Szabó család Igar legtekintélyesebb családja volt. Tagjai községi tisztségeik és rokoni kapcsolataik révén társadalmi előnyökkel rendelkeztek, amelyek sokban hozzájárultak vagyonuk és gazdasági pozíciójuk növeléséhez. Nem vetették meg a falusi szegénység ingyen munkáját sem, és bőven éltek a munkauzsorával. Sz. Tóth Dániel szegény rokonait „vásárolta fel”, Szabóék munkaerejüket használták ki „rokoni segítség” címen. Tartották is velük a kapcsolatokat, mert hasznukat vették. Faluszerke meséli: előfordult, hogy négynapi répaásás munkáját fél liter mézzel tudták le. Napszámos után ilyenformán nem is igen törték magukat. „Ők csak úgy végeztették a munkákat, csak löktek egyet s mást a szegényembernek. Egy köcsög tejért egy napig is kapáltattak. Vagy pedig Füredre ment kocsival a gazda, s egy zsellér fölkapaszkodott rá, akkor azt mondta: eljössz ezért egy nap kapálni.” Ilyen állandó lekötözöttje, „bejárója”, „taksása” volt Szabó Dánielnek Görbe András szegényparaszt is. Nem véletlenül mondták Szabóról: „ez mindig szegény emberen szántott, mert az végezte el minden dolgát.” A cselédnek még rosszabb dolga volt Szabóéknál. „Bentkosztos [tudniillik cseléd] lett volna, ha jóllakott volna náluk. Külön kellett ennie kisszéken a kemence mellett, nem velük egy asztalnál, a konyhában. Ha hideg volt nagyon, akkor eresztették csak be a házba. Nem sokáig maradt náluk a cseléd, még ki sem töltötte az évet. Egy férfi cselédjük volt. Dehogyan fogadott volna az többet! Kihajtotta belőlük a szuszt.” „Volt nekik egy olyan 16 éves cselédjük, fiúgyerek. Ott voltam, mikor reggeliztek: a gazda ült az asztalnál, meg volt sültve neki a kolbász is, az oldalas is, azt reggelizte. A cseléd meg ette az előző napi fagyos kását, de nem ott az asztalnál, egy rossz ládára tették neki, valósággal mint a kutyanak.”

Jellemző, hogyan értékelte utóbb Szabó Dániel lánya a család gazdagodását: „Nekik [tudniillik a családnak] vérükben volt a szorgalom...”

A Bertók–Fazekas családok vagyona a jobbágykorból vette eredetét. A féltelkes Simonyi-vagyonból és a féltelkes Bertók-vagyonból állott össze, megtévezve Somogyi, akkori bíró ajándék földjeivel, amelyet a tagosításkor kapott. Ez a vagyon együtt többet tett ki egy egész teleknél, és így a legtekintélyesebb birtok volt Tiszaigaron. A vagyont a Bertók ág örökölte, mintegy ötven hold jó földet, amely a családtagok házasodása révén még inkább csak nőtt. Ez a birtok jutott anyai ágon a Fazekas család gyermekeinek, fejenként 23–27 katasztrális hold. A Fazekas családok Igar legtekintélyesebb birtokosai közé tartoztak, volt köztük, aki hosszú időn keresztül bírói tiszttel viselt.

Jeles vagyont birtokolt a századfordulón Potornai Imre, aki a tagosításkor még egynegyed telekkel kezdte, de már az 1900-as években harminckét hold saját földje volt s vagy száz hold bérlete. Potornai Imre a legrégebbi időkből is bérelt, leginkább nagy kiterjedésű legelőket, így az Erdőt, a Kis-tanyát és a Csigét. Búzáat nem termesztett, inkább jószágot nevelt: csikókat, juhoikat. Juhait fejte, a tejet feldolgozta, a tejterméket talyigával piacra hordta. A jószág mellett olcsó bérű rokongyerekeket és árvagyerekeket tartott. Bentkosztos cselédje a birkákat és a lovakat

őrizte. Méhészete is jól jövedelmezett. A „sonkolyosok” időnként jelentős mennyiségű viaszt vásároltak tőle. Mint jómódú ember bírói hivatalt is viselt. Erről pedig ez a falusi vélemény: „az kezelte a pénzt, azért gazdagodott meg. Bírónak mindig a leggazdagabb embereket választották. Pénztárnoknak különösen, legalább tizenöt hold kellett hozzá”. A Potornai-vagyont Kovács András kovácsmester, vagy ahogy itt nevezték: „csutka-Kovács” örökölte és örökítette nagyszámú családjára, közülük egyik-másik újfent nagygazda vagyonná növelte örökségét.

Így lehetne sorra venni a hetvenholdas Mike Bálint és Péter János vagyonát, amely szintén a jobbágykorból származik, és amely Péter János kezén pálinkafőzővel, kocsmabérlettel szaporodott meg, de később a gyerekek kezén szétaprózódott; a harmincholdas Tüdős Ferenc-féle vagyont, amelynek gazdája pénzt és búzát kölcsönzött busás uzsorakamat fejében a megszorult igariaknak, például májusi kölcsön búzájának mázsájára 30–33 kilogramm kamatot is kért a visszaadáskor; a Pónus-vagyont, amely csakhamar elúszott az utódok kezén.

Új típus a századforduló földesgazdáinak és zsírosparasztjainak sorában a földet vásárló falusi iparos.⁶⁰ A század utolsó negyedének viszonylag magas búzaárai, a halódó dzsentribirtok, a Tó lecsapolásával megnyílt tágabb földszerzési lehetőségek az addig tartózkodó igari kisiparosokat is csábították a földhöz. Közöttük Tóth Márton esete tanulságos példa.

Tóth Márton 1840-ben született. Apja házépítő volt, maga a csizmadia mesterséget tanulta ki Nagykarolyban; felszabadulása után évekig vándorolt. 1863-ban hazakerült, és elvette az igari pálinkafőző lányát. Eleinte nehezen indult a műhelye, nyáron át uraságoknál aratott, sőt egy ideig kasznárnak is elszegődött. Csakhamar visszatért azonban a mesterségéhez, és addig dolgozott, míg egy kis tőkét szerzett magának. 1873 táján felhagyott a mesterséggel, és vásárolt. Belevetette magát a gazdálkodásba, kupeckedett, üzleteket csinált. Nagy kenyérsütődét nyitott, szalonnával kereskedett, bankkölcsönrel dolgozott, és 1880-ra összeszedett vagy 28 hold földet. Bekapcsolódott a politikába, a Függetlenségi Párt kortesvezére lett, majd bíró, egyházi kurátor, presbiter. Még csizmadia korában került kapcsolatba az urakkal, és minthogy „nagyon jól tudott beszélni”, az urak megszerették. Így kerülhetett a paraszti honoráciorok közé, „mert akkor presbiter vagy bíró nem lehetett senki, csak az ő jóváhagyásukkal”. Egy ideig takarékos besosztás, mindenre kiterjedő agilitás jellemezte. Pénzkezelését pontosan könyvelte: maga tartotta nyilván hitelezőit és adósait. Bírósága idején azonban végzetes hatást kezdett gyakorolni rá a vármegyei urak példája. Mint bíró hetenként köteles volt kocsin bevinni az adót Egerbe, a vármegye házára, és ezek az utazások változtatták meg az addig „takarékos, gazdálkodó, vagyongyűjtő” ember életmódját. Egerben vendégfogadóban szállt meg, este pedig dzsentrimódra cigánnyal mulatott. A gazdaságát elhanyagolta, s mindent a cselédekre bízott. Rövidesen földet kellett eladnia s csak felesége erőfeszítései tartották fenn gazdasága megingott egyensúlyát.

Hasonló – bár kisebb ívű – pályát futott be Márki Péter igari kalaposmester. Ez a vagyonos ember valamelyik igari úrnak volt természetes gyermeke, és anyja ettől az úrtól egy szárazmalmot kapott ajándékba. Márki az öröklött szárazmalom jövedelméből kezdte a kalaposmesterséget 1885 táján, de a hasznát földbe fektette. Az első háború végén már annyi volt a birtoka, hogy felhagyott az iparúzéssel, és attól kezdve csak a mezőgazdaságból élt.

Az örsi származású módos parasztok az 1880–90-es évektől kezdtek terjeszkedni az igari határban.⁶¹ Az örsi parasztok általában sokkal inkább vállalkozó szelleműek voltak, mint az úri nyomás által jobban kézben tartott igariak. „Magyarországon olyan ipar nép, mint Tiszaörs, nincs sehol talán.” Az összes környező község határát ellepték, nemcsak az igarit, hanem a szentimrei és a madarasi határ nagy részét is, csak az iváni határba nem mentek, mert ott rossz a föld. „Az örsiek mind felfalják a határt” – mondták az igariak. „Ha Igaron föld volt eladó, azt az örsiek megvették, mert itt annyira le volt a nép igazva. Itt nem volt miből.” Azt mondják rájuk: „katólikusok: összetartó nép”, míg Igaron „öli meg az egyik a másikat”. „Az örsi mindig jobban ki mert menni más község határába dolgozni, mint az igari.” „Itt, Örsön az ember mindig azon spekulál, hova menjen dolgozni.” Az örsi nagygazdák helyben nem kaptak cselédet, így Örsre

igariak mentek cselédnek, és még mindig „többet” kerestek, mint ha Székyhez jártak volna napszámba. Az örsi bankkölcson dolgában is mindig vállalkozóbb volt, mint az igari. „Az igari ember mindig félt a bankadósságtól. Az örsi mindig nyakig adósságban volt, és az első világháború után két pulyka árából kifizette.” Az örsiek jobb módúak, mint az igariak, mindig is jobban éltek és jobban öltözködtek. A két falu közti különbség feudális eredetű: Igar a helybeli köznemesiség „patriarchális” nyomása alatt sínylődött, Örs telepített népe az egyházi káptalani birtoktól viszonylag függetlenebbül fejlődött. Jellemző: politikailag hosszú időn át Örs az elmaradottabb, amolyan nagygazdafészek, az egyházi befolyásnak mindig is „jó” talaja.

Az első örsi földvásárlók az Örshöz közelebb eső földeket kezdték megvenni, részben a kopott uraktól, részben másodkézből. Az első örsi földvásárló egy Kun-Lendvay nevű gazdálkodó volt, aki a nyolcvanas évek végén Lukács Dániel birtokosnak, az igari pap fiának a földjét vette meg. Negyven-hatvan holddal kezdte, és a két világháború között 240 holdra növelte meg birtokát, amiben jelentős szerepet játszott a feleség is, aki szintén tekintélyes földvagyonnal jött a családba. Kun-Lendvay ez idő tájt két béressel és egy kocsissal dolgozott.

A Makó család 1892-ben épített tanyát az igari határban; Vajda János úr hetven-nyolcvan holdját vásárolták meg, hosszú lejáratú kölcsönt vettek fel rá, az igariak szerint Makónak annyi adóssága volt, „hogy csak úgy libbegett, mint vízen a buborék”, de az első háború után mind „kitisztázta”. Alattyáni dohánykertészekkel dohányt termelt, cselédet tartott, gazdaságát szakszerűen kezelte, Makó János maga is gazdasági iskolát végzett.

A századfordulón szerezte igari birtokát az örsi Jobbágy család is. Népes család volt, a tíz fiú a nagycsalád rendje szerint „apjuk karja alatt” dolgozott még nős korában is. „Téglát égettünk, az összes testvériség.” Téglaföldet béreltek, a madarasi határból szalmát vásároltak, egy esztendőben vagy százezer téglát dobtak piacra. Ezer téglát a legolcsóbbjából akkoriban 12 forintba került. A téglaegetésen kívül a káptalani birtokon arattak, mellette napszámba is jártak. Kiérendálták Törzsváry örsi pap százholdas igari birtokát, aki azt a kopott uraktól vásárolta, majd a Thomka-féle, úgynevezett patikáriusföldrőket is bérelték, sőt később meg is vették. A földvásárlásra kölcsönt vettek fel a Magyar Általános Banktól és az OKH-tól. Mindig olyan földet vásároltak, amelyen bankadósság volt, és – amint az igariak mondják – „az első háború utáni inflációban egy pulyka árából kifizették”. Az első háború végén vagy száz hold birtok volt a kezükben, ami később huszonkét–negyven holdas birtokrészekre oszlott a gyerekek kezén.

Az örsi Bugyi család már 1870 táján telepedett le Igarra. Ők is téglaegetéssel kezdték, előzőleg valamikor kukások is voltak Kócson. Első földjük ma is a „Bugyi-föld” nevet viseli. Földdel, kocsnával gazdagodtak meg, és igari gazdag parasztcsaládokból házasodtak.

Az igari nagyparasztság kiválásának szemléletes rajza mellett alig áll forrásanyag rendelkezésünkre a közép- és kisparasztok elszegényedésének illusztrálására. A statisztikai végeredmény az első világháború előtt a differenciálódó folyamat betetőzését rögzíti: öt-hat család középparaszti nívón, 77 család pedig kis- és szegényparaszti színvonalon él a parasztbirtok felénél jóval kisebb földterületen. A birtokban maradtakon kívül a többi paraszti dolgozó legjobb esetben töredék beltelket, töredék páskum parcellát mondhatott a magáénak, de az abszolút többség egy négyszöglet sem. A folyamatnak e végeredménye mögött sok-sok parasztcsalád évtizedeken át tartó reménytelen erőfeszítése húzódik meg: megtartani az öröklött vagy szerzett birtokot a család növekedése közepette, a nagybirtok és a módos paraszti birtok konkurenciája, a növekvő közterhek és adósságok ellenére is, fokozni a birtok eltartóképességét a mostoha természeti és a nehezen javuló gazdálkodási körülmények ellenére is. Mértéken felüli munka és a gyakori szűkölködés ezeknek az erőfeszítéseknek az állandó kísérője. A század kilencvenes évein túl mindazonáltal a közép- és kisparaszti birtokosok gazdasági lemaradását, egy helyben topogását – sőt gyakran tönkrementelét is – nem lehetett már megakadályozni.

Az 1860-as tagosítás féltelkesének sorából egész csoportok deklasszálódtak a századfordulóra és az azt követő évekre. Közülük mintegy 14 család föld nélküli szegényparaszttá vált vagy kihalt.⁶²

Csorba István a tagosításkor még féltelkes volt. 1900-ra a Csorbák már mind szegény emberek. Csorba Gábor napszámos, Csorba Sándor fuvaros, kukás, Csorba Sándor kőműves, molnár, és Csorba János cseléd, aki már cselédházban lakott.

A féltelkes Laki István örökösei közül 1900-ban már csak egy Laki élt a faluban, Laki Lajos kovácsmester, akinek csak öt kisholdja maradt meg.

A birtokos Süveges család teljesen eltűnt az igari paraszttársadalomból.

Tanulságos a terjedelmes Potornai család története. A tagosításkor valamennyi Potornai telkes, Potornai Mihály, Sámuel és László közösen féltelkesek, Potornai Imre és Gergely külön-külön egynegyed telkesek, de mert együtt gazdálkodtak, egy telken laktak, együtt a féltelkesek sorába tartoztak. Potornai Bálintnének egynegyed telke volt. A zsellérek közé még nem sülyedt Potornai nevezetű. A századfordulóra az egyik Potornai család birtoka a Kovács családra szállt, a többi Potornaié azonban annyira elaprózódott, hogy a birtokos parasztok között Potornai nevet nem is találunk. 1900-ban 13 Potornai család élt a faluban, valamennyi napszámos, cseléd, föld nélküli fuvarosember.

Elűsztak a későbbi szerzemények is. Szabó Kálmán apjának húsz holdja volt. Szabóné anyjának, Danku Eszternek szintén húsz holdja, mindkettejük vagyonát részben elárverezte a bank, részben el kellett adni, mert nem bírták a kamatokat.

Felemelkedésről az igari családtörténetek korszakunkban elvétele szólnak, csak mint rendkívüli esetekről, mint az az egyes módos parasztcsaládok történetéből kitűnt. A többi paraszti iparkodás és lehetőség megrekedt a kisparasztok legalsó kategóriáinál, és két-három katasztrális holdnál magasabbra sohasem jutott. De nem is juthatott: a nyolevanes–kilencvenes évek viszonylagosan kedvező életlehetőségeinek múltán a földszerzésnek a kilátásai e rétegek számára úgyiszólván megszűntek.

d) Bérmunka, ledolgozás és kölcsönmunka a kis- és szegényparaszti gazdaságban

Míg az igari parasztgazdaságok egy jelentékeny kisebbsége a századfordulóra – részben bérmunkán is alapuló – árutermelő gazdasággá alakult át, többségének termelőtevékenységére még ezidőt is egyrészt az önellátás kényszere, másrészt a „mellékkereset” szükségessége is rányomta a bélyegét. A tíz holdon aluli parasztgazdaságok tulajdonosai, kivált a törpebirtokosok és a parcellás parasztok, kisebb-nagyobb mértékben, de *rendszeresen* arra szorultak, hogy gazdálkodásukat segítségmunkával végezzék, illetve, hogy szükséges termékeik egy jelentékeny részét ledolgozással és bérmunkával teremtsék elő. Földet vállaltak részes művelésre: ha lehetett, fel eset, ha nem, harmados kukoricát, harmados répat, egy-egy nyilas krumpliföldet és így tovább. Mivel ezekhez a lehetőségekhez ekkor már csak egyéb részes munkák vállalásával juthattak, ezért az esztendő egy részében fuvart vállaltak, részért kaszáltak, kapáltak, arattak, nyomtat tak, csépeltek. A részesek, jobbik esetben bérnapszámos munkák mellett gépet, állatot kölcsönöztek az uradalomtól vagy a nagygazdától, és azt ledolgozták. Kölcsönt, terményt, pénzt vettek fel ugyanezeketől, hogy átmeneti nehézségeiket legyűrjék, és a nehéz időket, kivált a telet átvészeljék, és újfent munkával fizettek. Rokoni és szomszédi segítséget vettek igénybe, és ezt szintén munkával szolgálták meg. Ilyenformán az igari kisparaszt és félproletár évi termelői tevékenysége szakadatlan munkaszolgáltatásban telt, gazdálkodása számtalan szállal volt hozzákötözve az úri és nagygazda-birtokhoz, amely nem késelt ezt a kapcsolatot kihasználni, hogy e révén minél több ingyenmunkához is hozzájuthasson. A gazdasági függésnek ez a megnyilatkozása a ledolgozási szisztéma második típusának és egyben második korszakának megjelenését és uralkodóvá válását jelentette az igari mezőgazdaságban is, amikor a birtokosok egy oldalról már lényegesen lecsökkentették a kis- és szegényparasztoknak kiadandó bér föld mennyiségét és a földhasználat fejében a parasztoknak járó részesedés mértékét, más oldalról gazdaságaikban mind ki-

zárólagosabban a kétkezi munka – a részbéres és napszámbéres, valamint a cselédmunka – felhasználására rendezkedtek be.⁶³ Az első világháború előtti évtizedekben ennek a rendszernek, amely meglehetősen bonyolult és sajátos formában egyesítette a bér munkát és a ledolgozást, szembe tünően nagy szerepe volt az igari kis- és szegényparasztok gazdálkodásában és gazdaságaik fenntartásában. E szerepről és a szisztéma formáiról – statisztikai értékelésre ezúttal sincs módunk – az alábbi információk nemegyszer pusztán illusztrációként tájékoztatnak.⁶⁴

A feles bérlet a századfordulóra megcsappant: a majorbirtokon teljes egészében megszűnt, a nagygazda-birtokon átmenetileg még egy darabig fenntartották. A feles földek Igaron az első világháború előtt 100-150 katasztrális holdnál többet nem tettek ki.

Megnehezedtek a feles föld „fogásának” a feltételei is. A szemet, a vetőmagot a feles adta, az végzett minden munkát a földön, mégis gyakran el kellett fogadnia a gazda beavatkozását a vetéstervbe is. Például: répát nem minden felest fogadó gazda engedett ültetni, más gazda lucernavetést kötött ki. A „tarlón” átvett földet tarlón kellett visszaadni. A szántottan átvett használat után fel kellett szántani, a földet az előírt mértékben trágyázni. A termény megfelezése után a gazdát illető részt a felesnek a gazda udvarába kellett szállítania. Ha „keresztül felezték”, akkor a feles az otthon csépelte részéből felmerülő különbözetet is köteles volt egyenlíteni. A kukoricát, a krumplit, a répát zsákban, kasban felezték. A választás joga a gazdáé volt. A feles földért fuvar is kellett teljesíteni, leggyakrabban a malomba kellett elhordani a gazda terményét. A helybeli pap földjének felesai minden kétholdnyi bérföld után egy-egy ingyenfuvar adtak. Ezt bármikor igénybe lehetett venni. „Menni kellett, bármikor is üzentek, még ha az eke mellől kellett is kifogni.” Rendszerint a pap terményét kellett Füredre szállítani. Emellett a pap egy kis holdnyi kertjét is fel kellett szántani és kukoricával bevetni.

Feles művelés volt az igari dohánykertészet egy kisebb része is, nagyobb része azonban konvencióval és pénzbérrrel fizetett vállalkozói jellegű uradalmi cselédi munka, amelyre – speciális növénytermesztői tevékenység lévén – parasztok általában nemigen vállalkozhattak, bár az idők folyamán nem kevesen tanultak bele. A feles dohányföldet az uraság szántotta, a palántanevelést már a kertész végezte. Erre előleget kapott, amelyet a felezésnél levontak. Az igari uradalmakban a feles és a konvenciók dohánykertészet többnyire együtt volt, s így itt a konvenciók juttatások képezték a palántanevelés előlegeit is. A dohánykertész, mint uradalmi alkalmazott, mindenféle cselédi juttatásban részesült, így rá is vonatkozott mindaz a kötelezettség, ami a többi cselédet terhelte. A dohánykertészet virágkora Igaron a századforduló: mintegy negyven kertész dolgozott a közel száz hold dohányföldön.⁶⁵

A feles földek használata helyébe harmados és negyedes földek, főleg kukorica-, répa- és burgundi(répa)-földek részélése lépett.⁶⁶ Ehhez azonban ekkor már szabad vállalkozó nemigen jutott, csak urasági cselédek és kukások kapták konvenciójukba, és az aratók foghatták részük mellé. A harmados kukoricaföldek kötelező kiszolgáltatása az aratószerződések egyik lényeges pontját alkotta. Ha a letakarított répát vagy kukoricát a tulajdonos hordatta be a földekről, akkor a kukorica- vagy répaföld negyedes volt. Ha a részes végezte ezt a munkát is, akkor harmados. De egyezett úgy is a részes, hogy a hazaszállítás fejében egy-két napot ingyen dolgozott a részes föld tulajdonosának bármilyen munkában. Ez a megoldás vált később általánossá. Egyik-másik igari birtokos néha feles kukoricaföldet is juttatott a parasztoknak, így Györgyey úri birtokos is. A nagygazdák és a középparasztok is adtak ki harmados kukorica- és répaföldet, néha feleset is, de ez utóbbi ritkaságszámba ment. Ilyenkor a „dézsmás” szántotta és vetette a földet, és a vetőmagot is ő adta. Igaron a harmados művelésnek többféle módja volt szokásban.

Az egyik szerint: az uraság az aratóknak egy-két hold kukoricaföldet adott harmadában, a saját vetőmagjával vetette be, és a harmados köteles volt azt az uraság által megszabott módon háromszor megkapálni. A harmados répaföldet is az uraság szántotta és ültette, a harmados háromszor kapálta, egyelte, felásta, behordta. Ha az uraság a kukoricaföldet ekekapával „meghúzatta”, akkor minden meghúztatásért a részesnek holdanként egy-két napot kellett szolgálnia, ez

volt az úgynevezett *naptőtís* (naptöltés) vagy *ángária*, közismertebb nevén robot. Az első világháborúig ez rendszeresen két napot tett ki. A harmadrészt a termésből adták ki, de nemcsak a kukoricát, hanem a köztes veteményeket is harmadolták. Így például a babot behordták az udvarba, ott kiterítették, száradás után elcsépezték, szalmáját elhányták, a szemet pedig szétmérték. A cséplés a harmados dolga volt. A tököst felezték. A napraforgó vetését legtöbbször tiltották. A kukoricakórót a szántóföldön harmadolták, kúpokba rakták, és a gazda választott elsőnek belőlük. A kúpot az uraság a kukoricával szállította haza, de ezért is ingyen napot kellett szolgálni. A harmadosföld-rendszer hűbéries jellegét húzta alá az a szokás, hogy a harmados szélén termő cirokból két seprőt kellett az uraságnak beszolgáltatni, úgyszintén két csirkét is.

Szokásba jött később a harmados földhasználatnak az a módja is, hogy a harmados számára külön jelölték ki a saját harmadrész földjét, amely az aratónak rendszerint egy holdat, a marokszedőnek fél holdat jelentett. Ennek fejében az elkülönített urasági kukoricásból kétannyit volt köteles előírás szerint megmunkálni.

A nem aratáshoz kötött harmados kukorica és répa művelése megegyezett a fentivel, azzal a különbséggel, hogy ha a földtulajdonos nem húzatta meg a kukoricát, akkor nem kellett külön *ángáriát* szolgálni.

A napszámókkal végzett kukoricaművelés csak az első világháború után terjedt el.

A harmados földek jelentőségére és egyben elterjedtségére mutat az a tény, hogy – a századfordulón és a 20. század első évtizedében – számos törpebirtokos család és több mint száz igari proletárcsalád évi kenyerét aratómunkából és harmados föld használatából szerezte meg.

Részes művelés útján jutottak az évi takarmányszükségletük nagy részének birtokába is az igari kisparasztok és félproletárok.⁶⁷ Mind az uradalom, mind a gazdagparaszt adott ki „dézsmára” kaszálót. Az uraságnál rendszerint csak a fuvarosok és kukások, általában a szerződött napszámósok kaptak kaszálót és lucernást. A dézsma mértéke az időjárástól és az ígérkező terméstől függött. Május elseje táján már világosan lehetett látni, milyen termés ígérkezik, meg lehetett egyezni. Ha „rossz volt a mező”, „ötből kettőért vágják”, azaz a tulajdonos háromötöd részt kapott, a kaszáló kétötödöt. A széna általában harmados volt, a sarjú „ötből kettőért ment”. Volt negyedes kaszáló is. A lucernából, heréből való részelés volt a „legdrágább”, ötödös, hatodos, hetedes, nyolcados, sőt olykor még tizedén is „elkelt”. A zabosbükköny hatodos és hetedes volt. Nagy ritkán a felesszerződésben feles-dézsmás lucernát is kikötöttek, ezúttal a kaszás mindvégig vágta – májustól késő ősziig négyszer, ötször is –, alkalmanként felibe, az ötödik kaszálás teljes egészében a felest illette. A dézsmás dolga volt a kaszálás, gyűjtés, boglyába rakás, hordás, a kazalba rakás már a cselédeké. Gyakori volt, hogy a fuvarosok vagy a többi dézsmások csapatban vállalták egy-egy jelentékeny rétterület lekaszálását. Megbízottuk megegyezett az urasággal, és akkor a csapat „egykarra” végezte el a munkáját, a gyűjtést is, behordták az uraság kétharmad részét, és a megmaradt részen osztottak. A részelés „csomóra” ment, a csomóba, boglyába, rudasba rakott szénát arányosan osztották el egymás között. Igyekeztek minél kisebb csomót rakni, mert a dézsmálásnál így nagyobb részhez jutottak. Ha az urasági részt tulajdonosa szállította be a rétről, akkor a részesedés rendszerint kevesebb volt, azaz részüket nem harmadán, hanem negyedén kapták a munkások. Ha a kaszás részét is az uraság szállította haza, akkor a fuvar egy-két napi munkával kellett ledolgoznia, bármilyen munka is adódott az uradalomban, mindjárt hívták a kaszást. A dézsmakaszás is alkateleme volt annak a közvetlen gazdasági kényszer alapján álló rendszernek, amelynek a segítségével a majorbirtok állandó munkásokat biztosított magának.

A század végén az igari Tó és környéke még gazdag sást, kákát, nádat termelt. A bő nád- és sástermés a Székyl-birtok tulajdonát képezte, és az azt alkalmanként jól értékesítette. A kákát és a nádat is résziben vágták a parasztok, a falusi szegények és a cigányok. Ha jó volt a termés, a feléért, ha rosszabb, a harmadáért dolgoztak. Némely esztendőben több ezer kéve nád is termelt a Székyl birtokon. A nádat a részes kaszával vágta le, és négyszögletes kékébe kötötte, majd ezeket *összekúpolt*a. A levágott nádat az uradalom szállította haza.⁶⁸

Az igari uradalmak és módos paraszti gazdaságok legfőbb idénymunkája volt ebben az időben a részes aratás és a részes cséplés, korábban a részes nyomtatás is.⁶⁹ Valamennyi urasági majorbirtok – kevés kivételtől eltekintve – részes aratókkal dolgozott; ha volt is aratógépe, azt nemigen használta, esetleg csak akkor, ha a pergési szemveszteség miatt sürgőssé vált az aratás. A nagygazdák is részes aratókkal végeztették az aratást, Tóth Dániel, Szabó Dániel, Fazekas János, Fótos Bálint és sokan mások is mindig tartottak aratókat, rendszerint két-három embert és még egy-két marokszedőt. Egy-egy majorbirtok két-három aratóbandát is szerződttetett. Egy-egy nagyobb aratóbandában – a Székely gazdaságot véve alapul – huszonkét kaszás és tizenkét marokszedő dolgozott. Így az aratási-cséplési idénymunkák nemcsak az igari szegénységet, de az igari kisbirtokosok alsó kategóriáit – megítélésünk és információink szerint mintegy huszonöt-harminc családot – is igénybe vették, amelyek nem kevésbé voltak rászorulva az ez alkalommal megszerezhető egypár mázsa gabonára, kukoricára, krumplira, répára. Ezúttal csak emez utóbbi tény pusztá megállapítására szorítkozunk, mivel a részes aratást és részes cséplést a következő fejezetben részletesen ismertetjük. Itt még csak annyit szükséges kiemelni, hogy a részes aratás és részes cséplés az igari mezőgazdasági munkaszervezet legtöbb hűbéries vonást megőrző intézménye maradt, amely a legtöbb alkalmat nyújtotta a gazdasági kényszer alkalmazására, a munkauzsora, a robot, az ángária kisajtolására és a szegényparasztnak röghöz kötésére.

Bő lehetőséget nyújtott a munkauzsorára és a ledolgoztatásra mind az úri birtoknak, mind a nagygazda-birtoknak az igaerő és a gépi erő kölcsönzése.⁷⁰

A szegényparaszság, nem lévén igája, egy-három holdnyi földjének felszántását kénytelen volt mással végeztetni, földesúrral, ígás vagy gépes paraszttal. A kölcsönzés árát általában a napszám arányában számították. Így egy hold felszántásáért átlagban négy-hat napot, de olykor hét és fél napot is kellett gyalognapszámban dolgozni, helyi szokás szerint előbb a ledolgozást teljesíteni, és csak azután kerülhetett sor a szántásra. A ledolgozás idejét a szántást végző lovas gazda szabta meg, és szándékához igazodott a bérszántás időpontja is. A ledolgozás fejében mindenféle munkát végeztettek: kaszálást, krumplitöltögetést, kukoricatörést, szárvágást stb. Az ilyen ledolgozás egyébként egy-egy szétvált családon belül is gyakori volt, például a fiú egész héten keresztül dolgozott az apjának, mivel az megszántotta földjét.

A vetőgép kölcsönzését is munkával kellett visszafizetni. Tíz-tizenkét hold föld bevetéséért két napot kellett szolgálni. Időpontját mindig a vetőgép tulajdonosa szabta meg, aki a ledolgozást rendszerint az őszi szántáskor vagy hordáskor vette igénybe. Hengerkölcsönzésért alkalomra szóló fuvar járt. A hordást az úri birtok fuvarosokkal oldotta meg, és a fuvarosbérek alacsonyágát a dézsmakaszálás rendszere garantálta. Sok esetben vissza is éltek vele, így Székely is hordás közben nemegyszer leszállította a korábban már megállapított fuvar árát. A kisparaszti gazdaság a hordásban egy forduló segítségfuvarért egynapi gyalognapszámmal fizetett. A nyomtatás korában rostamunkáért részt fizettek a rostálókknak; a kölcsönrostáért – Tóth Dániel és Szabó Dániel nagygazdák birtokán volt ilyen – ledolgozás járt. A nyomtatásért a kisparaszti gazdaság ledolgozással, gyalognapszámmal fizetett a fuvarosgazdáknak, főleg olyan időkben, amikor azok fuvarozással voltak elfoglalva. A cséplőgép használatáért rész járt, mázsánként hat százalék, ez volt az úgynevezett géprész. Ekekapa használatáért – kukoricára – kétnapi robot járt. Olykor egy-két óra alatt „meghúzták” a paraszt kukoricáját, az meg napokig nem győzte visszaszolgálni. Kukoricamorzsoló kölcsönzéséért kézi napszám járt. Borprésért egynapi fuvart szolgált vissza a kölcsönző. És így tovább.

A nagygazda állatállománya és gépei segítségével kezében tartotta a kisparasztnak egész csoportját, és révükön szinte ingyen végeztette gazdasága munkálatait. „Ha egy nagygazda odaadta a vetőgépjét vagy lovát egy szegényparasznak, az már nagyon drága mesterség volt. Tudta azt a szegényparaszt is, de rá volt kényszerülve. Volt olyan ember is, akinek négy-öt hold földje volt, de nem volt igája. Az egyik nagygazda elmunkálta azt a négy-öt hold földjét, a szegényebb emberé lett a termése, de ezért annak a gazdagabb parasztnak egész éven át majdnem mint cselédje dolgozott. Az ilyen

emberek nem is igen tartottak eselédet, mert mindig volt úgy, aki náluk dolgozott, és még az a szerencsétlensége is megvolt a szegényembernek, hogy a földjít nem munkálhatta el időben a nagyobb gazda eszközeivel, hanem vagy előbb, vagy később, mint az ideje volt, amikor ráért a nagyparaszt igája vagy gépje. De nem is szólhatott a szegény ember, mert ha szólt, még azt se csinálta meg neki.”

A ledolgozás, a részelés keresztül-kasul átszötte az igari kisparaszi gazdaságot. Volt eset, hogy a szemoperáció elvégzésére adott kölcsönt kétévi ingyen napszámosmunkához kötötték. Végeztek részért szövő-fonó munkát is. Egy szegény asszony a bíró feleségének kenderét szötte le felesbe. A kisparaszt nemegyszer állatját is odaadta feles tartásra. „Akinak nem volt tehetsége, odaadta járóhasználatra tartani az urasági cselédnek, többnyire tavasztól beszorulásig, vagy esztendeig. Csak a tejhaszon volt a tartóé, a borjú a gazdáé lett.” Disznót is adtak ki felesbe, főleg amikor az már hasas volt. Lefialás után hat hétre felezték a malacokat. Sok cseléd kezdte így a gazdaságot, jószágtartó jogát használta fel, hogy állathoz jusson. Így volt nem egy szegényparaszt is. Ludat, récét is szokásban volt feles tartásba adni.

Tavaszi felé rendszeresen megszorultak a szegényparasztok és a napszámos proletárok, rászorultak kölcsönre, búzára, pénzre. Az úri birtokoshoz, még többször a kereskedőhöz, a nagygazdához kényszerültek fordulni.⁷¹

Wildmann, a bérlő könnyen adott búzát, gabonát kölcsönre, de le is dolgoztatta. „Vilmánhoz nem ment be hiába a szegény ember: egy véka búza kéne, mindig adott. Majd ledolgozod! De Széký nem adott.” „Egy köböl búza négy véka volt. Egy véka búzáért három napot kellett dolgozni. 1905 táján egy köböl búza 5 forint volt, egy véka búza 1,25 forint. És ezért három-négy napot dolgozott. A téli napszám 50 krajcár volt. Ha három napot dolgozott, akkor is 1,50 forintot fizetett érte. Ugye, hogy megadta a kamatot!” „Nem volt még akkor törvénye az uzsorának, így aztán volt, hogy egy mázsa gabonakölcsönre ötven kilogramm kamatot is kértek, kivált tavasznap.” Ha Széký nagy nehezen adott is kölcsönbúzát, nála le kellett dolgozni a kamatot, rendszerint egy-két napszámot kellett leróni, de magát a kölcsönt is vissza kellett adni. Az emlékezősekből az az általános vélemény bontakozik ki, hogy a kereskedő és bérlő „jobb szívű” kölcsönző volt, mint a földbirtokos, és még inkább, mint a nagygazda. „Az még a bőrt is lenyúzta volna a szegényről.” „Attól őrizzen meg a sorsunk, hogy még az a világ bejöjjön, hogy olyan kenyeret együnk, olyan kölcsönbúzából. Kila szalonnáért, kila zsírért elment a szegény ember, azt se tudták, hogy mennyiért adják, vagyont szeretett volna nyerekedni rajta.”

A szegény ember sokszor szorult segítségre, de mindig megadta az árát. „Hát megmondta [a lovas gazda vagy a zsírosparaszt], adok annyi pénzt, vagy kihozom a doktort, oszt eljössz egy nap kapálni vagy szőlőt kötözni. Ilyesmi volt. Jaj! mennyi de mennyi volt! Nem győztünk az ilyenekért dolgozni. Vagy malomba vittek, azért is kellett menni burgundit ásni, vagy kapálni kukoricát. Vagy még az is volt, mentünk Füredre, oszt fölvet a kocsira, akkor is kellett dolgozni érte. Hát mennyit fizetünk? Hát majd eljössz egy kicsit kapálni vagy ásni. Elmentünk reggel, oszt eltartott estig.” „Egy köcsög tejért kapáltattak egy napig.” „Elhíttak mosni, oszt adott egy fél liter bögre mézet.” „Négy napig ott voltak ásni a répát, és kaptak fél liter mézet.” „Elmentem egy darab szappanért kapálni meg ásni.” „Tejet hoztam, és mondták, hogy a kislány jöjjön érte ásni egy nap.”

Se szeri, se száma az apró-cseprő uzsoráskodásnak; ezek mind azt bizonyítják, ha a kisparaszi gazdaságok és a proletárháztartások kapcsolatba kerültek a birtokosabb parasztsággal, mindig a rövidebbet húzták.

Egyenlőség csak az egyenlők között lehetséges. Az igari kisbirtokosok és félproletárok csak a saját osztályos társaik segítségében nem csalódtak. Az a kölcsönös segítség, amelyre unos-untalan rászorultak a kis- és törpebirtokos parasztok, csak a kisgazdaságok egymás közti viszonyában nem tartalmazott kizsákmányolást. Visszadolgozás, kölcsönmunka, segítségmunka az egész esztendei termelés majd minden részletében fellelhető volt.⁷² Segítség volt szükség a szántásban, vetésben, lovaikat, ökreiket fogták össze, hogy idejében, könnyebben haladjanak, kiségették egymást kaszálásban, kapálásban, aratásban, hordásban, cséplésben, répaásásban, ku-

koricatorésben, szüretben. „Ki miben erős, abban segít a másinak.” Az egyenlő értékű munkáért egyenlőt szolgáltak vissza. A kölcsönmunkáknak ebben a rendszerében igen lényeges volt, hogy majd kizárólagosan családtagok, rokonok és közvetlen szomszédok vettek részt benne. Különösen érvényesült ez olyan munkáknál, amelyek természetük miatt társas munkák, és az egykori természetes gazdálkodás fokán más módon nem is voltak elvégezhetőek. Ezek a munkák őrizték meg a századfordulón is a feudális gazdálkodás legtöbb hagyományos vonását, nem csoda, hogy tele voltak a megelőző kor világában gyökerező szokásokkal, játékokkal, társas konvenciókkal, babonákkal. Ilyeneknek maradtak meg a századforduló táján is a fonóházi munkák, a fosztóalkalmak, a kukoricafosztás, a kenderdörzsölés, a napraforgócséplés, a csomózás, a vályogvetés, a saralás, a házépítés, a kútásás, a gépelés, a szüret, a szappanfőzés, a tüzelőszerzés (ez utóbbit főleg a szegényebbje végezte: csapatban szedegettek gallyat, gyökeret, csutkatövet, vagy csoportosan tűzegganéjt vetettek) és így tovább. Ide tartoznak a lakodalmak, keresztelők, disznótorok, ünnepek társas főzőalkalmai is.

Az igari ledolgozási rendszernek a századforduló körüli képe is alkalmas arra, hogy szétfoszlassa azokat az illúziókat, amelyeket nem egy polgári kutató oly előszeretettel terjesztett a paraszti élet régi harmonikus közösségi jellegéről és patriarchális viszonyairól. Az osztályokra bomlott paraszti társadalomban a kapitalizmus törvényei uralkodnak még akkor is, ha az osztályviszonyok patriarchális mezbe vannak burkolva. Látszólag a „kölcsönös segítség” törvénye uralkodott Igaron is: a kisparaszt támogatásra lelt, ha megszorult, munkát talált az úri birtokosnál és a nagygazdánál, ha a maga földjén nem tudott megélni, valójában ezek kényére-kedvére volt kiszolgáltatva, és a „kölcsönösség” mindig az ő rovására ütött ki.

Az igari paraszti mezőgazdaság elmaradott és hűbéri csökevényekkel terhelt munkaszervezete is sokban akadály volt az igari kisgazdaságok szabad polgári fejlődésének.

4. Az agrárproletárok életviszonyai (1890–1918)

a) Proletárok és munkásvándorlás

A kapitalista agrárfejlődés eredményeképpen a 20. század fordulóján teljes méretében és differenciáltságában kifejlődött jelenik meg előttünk az igari agrárproletariátus. Száma a hajdani zsellérekéből és azok leszármazottaiból, a deklasszált közép- és kisparasztokból, a bevándorolt mezőgazdasági munkásokból és cselédekből olyan jelentős mértékben szaporodott fel, hogy az 1900-as statisztika szerint a mezőgazdasági keresők 80 százalékat tette ki. Ez az arány a valóságban sokkal nagyobb volt, mert a hivatalos nyilvántartás még külön napszámos kategóriát is említ, és a háztartási alkalmazottak is a parasztság köréből kerültek ki. Az 1726 lelket számláló faluból 1181 fő tartozott az agrárszegénység osztályába. Különböző csoportjait így számlálja elő a statisztika:

cseléd	113
eltartott	307
munkás 16 éven alul	17
munkás 16 éven felül	203
eltartott	360
napszámos k. m. n.	48
eltartott	94
háztartási alkalmazott	35
eltartott	5
összesen	1182

E néposztály belső differenciáltságára vet fényt még a faluban lakó (tehát a külterületen, tanyán élők nincsenek benne) agrárproletárok megoszlását feltüntető jegyzék az 1900-as évekről:

föld nélküli fuvaros	17 családfő
kukás, fuvaros	6 családfő
kukás	16 családfő
napszámos	58 családfő
gazdasági cseléd	46 családfő

A hivatalos számok mögött az igari mezőgazdaság kapitalizálódásának növekvő üteme és sajátos természete húzódik meg. Az úri birtok egyre jobban kiépítette majorüzemét, és egyre több cselédet alkalmazott, ugyanakkor a munkaszervezetében megőrzött hűbéri hagyományok folytán számottevő mértékben részes napszámosmunkára rendezkedett be, és jelentős számú időszaki munkást is tartósan lekötött. A dohánymunkák elvégzésére külön dohánykertészeket telepített a faluba. A századvégre kialakult nagygazda-birtok is számos cselédet és napszámost foglalkoztatott. A bérmunkások nagyobb része a falu tősgyökeres zsellérségéből került ki, de a bevándorlók is sokkal gyarapították számukat. 1860-tól 1900-ig közel ötven család költözött be a faluba, jó részük félproletár és egészen proletár. Mindnyájan – családfők és családtagok – munkavállalók lettek. Kívülük a tanyák és majorok is fogadtak be proletárcsaládokat, cselédeket, a környező falvak és puszták szegénységéből. Fokozatosan növelte az igari proletárok számát a szaporodó és elszegényedő kisparasztság is. Kezdetben félproletári nívón, később egyre inkább cselédi és napszámosi színvonalon. A századfordulóig az igari szegénység látta el a határ növekvő munkaerő-szükségletét. A faluból kifelé igyekvő elvándorlás úgyszólván alig mutatkozott, még akkor sem, ha kinn az országban, más határokon jobb munkalehetőség kínálkozott. Kötötte az igari proletárt a kis hajlék, a pár száz négyszögöles parcella vagy kert, a kevés jószág és az urasági kapás vagy dézsmás föld szerzésének lehetősége. Tartotta az uraság is, aki avval fenyegette, ha elmegy, visszatérte után nem ad sem néki, sem családjának munkát. Ha el is ment, nem jutott valami messzire. A közlekedés is gátolta, a füredi vasút is csak 1891-ben épült meg. „Mikor vasút nem volt, nem tudott elmenni munkálkodni, akkor keze-lába meg volt kötve a szegény embernek. Mikor vasút lett, akkor már jobban el tudott menni.”

A századfordulóra megváltozott a helyzet. Az életlehetőségek észrevehetően romlottak Igaron is. A megszűnt feles bérleti lehetőségek, a megcsappant fuvarozás, a kisbirtokosság elszegényedése, a félproletárok növekvő konkurenciája, az emelkedő közterhek, a falusi közigazgatás nyomása, az alacsony napszámbérek, a romló részelés, a nagybirtok gépesítése következtében mutatkozó munkásfelesleg, a romló életszínvonal, a lakosság szaporodása máról holnapra szűkké tették a határt az igari agrárproletárok számára. A helyzet kiélesedett, s hogy egyelőre nem fenyegetett robbanással, az az országos mezőgazdasági, még inkább ipari munkalehetőségekben leli magyarázatát. A gazdasági viszonyok romlása, a megélhetés kényszere az elvándorlás és a vándormunka útjára lökték az igari proletárokat és kisparasztokat is.⁷³

Az új század első évtizedében 1726 főről 1481 főre esett le a község lakosainak a száma, bár ugyanakkor a természetes szaporulat pozitív. Az elvándorlók között szép számmal kisparasztok is voltak. 1900–1910 között körülbelül tíz család költözött a nánási határon lévő Bágyra, a káptalani birtokra, főleg kukásnak szegődött el. Négy család cselédnek a szőlősi határba, nyolc család a füredibe, négy család házáat, földjét adta el, és Poroszlóra, Füredre, Karcagra költözött. Többen városokon, iparvidékeken ragadtak meg, és oda vitték családjukat is, ez utóbbi esetek kiszívargások voltak a faluból. Érdekes, hogy több paraszt ebben az évtizedben városi altiszti állást vállalt, egyrészt odavitette családját is, a szerzett jövedelméből földet, házat vásárolt Igaron. Közülük hét olyan családról tudunk, amelyben a családfő Aradon, Temesvárott s egye-

bütt törvényszéki szolga, altiszt, börtönőr, finánc, iskolaszolga lett, és akik az első világháború után visszatértek a faluba. Az igariak némi irigységgel vegyes rosszindulattal azt mondják róluk, hogy ezek mind olyan emberek voltak, akik „könnyebb végét keresték mind a dolognak, nem szerettek dolgozni, ott könnyebben éltek, kapták a jó fizetést”.

Feltűnő, hogy aránylag kevesen választották az Amerikába vándorlás útját, pedig e tekintetben Heves megye-szerte egészen szélsőséges állapotok uralkodtak. A lehetetlen szociális helyzet következtében ezrek és ezrek szánták rá magukat, hogy elhagyják hazájukat, és a tengerentúl próbáljanak szerencsét. 1902-ben 845 személy, 1903-ban 647, 1904-ben 643, 1905-ben 1658, 1906-ban 1950, 1907-ben 2037 személy vándorolt ki. A tiszafüredi járásból kétszáz fő, Tiszafüredről magából negyvenen, az Igarral szomszédos Poroszlóról százketten. Nagyivánról, Szőlősről, Örsről alig egy-kettő, Igarról is mindössze öt család járta meg Amerikát a kilencszázas években, három közülük nagy családdal ment ki, kettő kint is maradt, a többi hazajött, és egy-két hold földet vásárolt. Volt olyan, aki földjét is eladta, hogy kiutazhassék, de nemigen hozott magával semmit sem, ami volt, az is elűszott. Igar és környékének a távolmaradása a nagyobb arányú amerikai kivándorlástól magyarázható az itteni proletariátus röghöz kötöttségével is, meg avval az anyagi és társadalmi elesettséggel is, amelynek következtében a helybeli proletár még a kiutazás megkísérléséig sem juthatott el.

A mérsékelt kivándorlással szemben annál nagyobb arányú volt az időszaki mezőgazdasági és még inkább iparimunkás-vándorlás, ez utóbbi a nagyobb városokba és ipari központokba.⁷⁴ 1902-től kezdve az ország legtávolabb fekvő területeire is eljutottak az igari szegények. Annak előtte csak a szomszédos községekbe kerültek el, ahol is főleg szolgálni álltak be a szomszédos falvak nagygazdáihoz mint szolgálégyenyek, kivált Örsre. „Az igari legények még mindig jobban jártak, ha Örsön paraszt helyen szolgáltak, mint ha Igaron Székýhez napszámba jártak volna.” Az Örsön szolgáló legények közül sokan benősültek Örsre. „Addig etették őket olajos káposztával, míg ott kellett nekik maradniok” – mondják ma is tréfásan. Hirtelenjében 16 olyan személy nevét tudták az adatközlők elsorolni, akik így nősültek be Örsre. Szolgálni egyébként az igariak eljártak Füredre, Szentimrére, Nagyivánra is.

A „munkásvándorlás” jórészt időszaki munkavállalás céljából történt, általában hat hónapra mentek el falujukból az igari napszámosok. Az elvándorlók pénzszerzés végett hagyták ott falujukat és családjukat, de aratásra hazajártak. Mégis nem egy család végleg fölcserélte a paraszti munkát az ipari munkával. A munkára vándorlás lázának elharapódzása kedvezőtlenül érintette az úri birtokosokat, nehezebben lehetett munkást kapni, és így csakhamar felszökött a napszámbér. Mindent elkövettek, hogy a munkába menőket gátolják. Székýék az emelkedő napszámbéreket úgy próbálták letörni, hogy „felföldi” summásokat hozattak, onnan, ahol „még szorosabb volt a helyzet”. Aratóik is arról a vidékről kerültek ki, így Cserépfaluról, Ostorosról és így tovább. Az elvándorlást nem lehetett megállítani, az igari szegényparasztok és proletárok egyre csak hagyták el a falujukat, legények, nős emberek, családok.

Miskolcon a sómalomban, a vízhálózat építésénél betonmunkán dolgoztak. „1,40 forintot [2,80 koronát] adtak egy napra, de csak annak, akinek a bajusza látszott.” Diósgyőrött, Ózdon, a vasgyárban találtak munkát; a Kassán dolgozó igariak és szentimreiek vízvezetékét szereltek, és építőmunkánál segédkeztek. Eperjesen az 1907–1910-es években húsz-huszonöt igari is dolgozott a csatornázási hálózat építésén és katonai építkezéseken. Itt 4 korona volt a napszám, míg odahaza, Igaron 80 krajcár. Sajátos volt a munkára vándorlás menete is. Rendszerint egy-két munkás ment el előőrsnek, azok néztek körül, kerestek szállást, munkaalkalmat, és hívták maguk után a többieket. Így jutottak el Eperjesre is, így Krompachra, a vasgyárba.

Krompach az igariak egyik leglátogatottabb munkahelye lett. 1903-ban mentek oda először. 1906–1908-ban huszonöt-harmincan is dolgoztak ott Igarról. A napi bér 2 forinttól 3 forintig (4-től 6 koronáig) terjedt. A munkaidő tíz órát tartott. 150 koronát is meg lehetett keresni egy hónap alatt, ami az 1,20 koronás igari nyári férfinapszámmal szemben jelentős összeg volt. „Kvár-

télyt”, szállást a gyár adott. A gyárnak saját üzlete volt, oda jártak vásárolni a munkások. Az igénytelen igari azonban alig költött valamit is, főként élelmiszerre nem, a lényeges az volt a számára: minél többet tudjon megtakarítani és hazavinni. Korda Andrásnak négyhavi krompachi keresete 672 koronát tett ki, élelmezése pedig mindössze 24 koronába került. Akkoriban 11 krajcár volt egy kiló kenyér, 60 krajcár egy kiló szalonna; hazulról vitt magával szárasztésztát, és ott főzögetett magának. Korda András a krompachi szerzeményéből alapozta meg egzisztenciáját. A nyárban aratással megkeresett vagy 12 mázsa búzát, ebből disznót vett, esküvői ruhát, és megházasodott. Házassága után hamarosan külön kenyérre tudott menni, bár először még az apja házában, utóbb apósánál lakott. A házszerezés – az igari szegénység körében – csak hosszú évek munkájának lehetett eredménye, sokszor az egész életének. Egy kisebb igari parasztház ára a századfordulón 800–1000 koronát is kitett. Ennyi pénzt egy igari proletárcsalád csak hosszú évtizedek kínos takarékoskodása és koplalása útján tudott félretenni.

Dolgoztak igari munkások Iglón, Poprádon kőművesmunkán, Temesvárott a vízvezeték-szerelésen, Nagyszőlősen a kőbányában, Petrozsényban a gyárban. Itt-ott még mezőgazdasági munkán is, például Hernádpetrin Kassa alatt: „Arattunk, gépeltünk, leszegődtünk hat hónapra, ott kétszer annyit adtak, mint itt. Hat hónap alatt megkerestük azt, amit odahaza két év alatt se. 240 korona volt a komenció, meg tíz mázsa búza meg koszt.”

Pestre Potornai Lajos szegényparaszt ment fel elsőnek 1909-ben egyik barátja hívására. 1910-ben már huszonegyedmagával ment a fővárosba. Külön-külön kisebb csoportokban helyezkedtek el, a legváltozatosabb munkákban. Sokan kőművesek mellett dolgoztak, mások vasutat építettek, került ki közülük szeneslegény, postakocsis, tejeskocsis, utcaseprő s más efféle. Ketten-hárman laktak egy „kvártélyon”, heti keresetük 10–15 korona körül mozgott. Potornai Lajos ennek felét mindig hazaküldte. A pesti munkások életmódját a lehető legegyszerűbb nivó jellemezte, azon igyekeztek, hogy minél többet takarítsanak meg maguknak. Hazulról vittek élelmiszert: egy hat „kilás” kenyeret, egy kilogramm szalonnát, „latya” vagy „lacsuha” „lebbenes”-tésztát, krumplit, sőt, hagymát. Ez volt a heti eleségük. Némelyiknek otthon rántást készíttettek, a zsírt hagymásan, paprikásan melléje csomagolták, fent Pesten már csak melegíteni kellett, így gyorsabban ment a főzés. Ágyrajárók voltak, sokszor két férfi is aludt egy ágyban. Vasárnaponként az igariak összejártak, csoportosan kószáltak a városban, szórakoztak és nézegettek. 1912 táján még a nagy munkástüntetésbe is belesodródtak. Persze, a tízes években nem volt könnyű Budapesten munkát találni. Amikor itt-ott beállítottak, gyakran azzal fogadták őket: „hisz óriási munkanélküliség van most”. Előfordult, hogy felment egy-egy csapat ember Pestre, járkáltak mindenfelé, és nem kaptak munkát, szégyenszemre hazaverődtek. Hogy itt-ott mégis munkához jutottak, annak az a magyarázata, hogy a leghetetlenebb munkafeltételeket is elfogadták, és mindenféle munkára felajánlkoztak. Jellemző, hogy Potornai Lajos élelmeskedése, amint látta, hogy tataroznak egy házat, mindjárt jelentkezett: „Kell-e jó falusi munkás?” Sokszor a pallérok azzal fogadták: „Hoztak-e sonkát? Kapnak munkát!” Rendszerint a telet töltötték Pesten, aratásra, nyári munkákra hazamentek.

Summás munkára az igari proletárok nemigen jártak, s ha igen, inkább csak a helyi és környéki birtokokra. „Túl a tiszai falvokról – mondják – jártak inkább summára, a környékről, Tiszafüredről is, Poroszlóról, Sarudról, Négyesről, Egerlövőről, Borsodivánkáról, Kövesdről.” Akik summás munkát vállaltak közvetlenül az első háború előtt és alatt, azok is csak egy-két időnyre mentek el, és hamar megelégtették a summások mostoha életmódját. Számukat ezidőtől ötven-hatvan főre teszik. Lányok, özvegyasszonyok mentek el leginkább. Summásgazdájuk örsi vagy füredi ember volt. Egy ízben egy igari bandagazda is toborzott. Gyöngyösre s környékére, Mezőhegyesre, Újfehértóra és nagy ritkán a Balaton környékére. Somogyba és a Duna–Tisza közén Aszódra kerültek el igari summások, egy-egy bandában húsz-huszonötön voltak. Létezett egy időben Igaron egy húsz főt számláló summáscsoport, fele fiú, fele lány, amely Györgyey szőlősi birtokára járt el. A summásmunkáról az igariaknak rossz emlékeik vannak. „Aszódon rop-

pant nagy káptalanbirtok volt. Együtt főztek ott sokaknak, megfőzték azt a roppant savanyú babot, zsír nem volt nagyon rajta, ecetet öntöttek rá. Cigányok is voltak velünk, és roppant nagy piszok volt. Egész vasárnap takarítottuk magunkat, fejünket. Akkor én azt mondtam: akárhol esszük kenyerünket, de summás nem leszek soha. Beverték egy juhhodályba, aztán csak egyszer adtak alánk szalmát két hónapig.”

Hogy milyen hányt-vetett volt a munkára vándorló igari szegény ember élete, arra példának Unicsovics István változatos pályafutását hozzuk fel. Unicsovics István 1882-ben született. Munkahelyei:⁷⁵

1899-től Szentimrén cselédember volt parasztgazdánál,
 1901-től Tiszaörsön szolgált,
 1902–1905-ig Igaron Tóth Mártonnál szolgált,
 1905–1908-ig Miskolcon sómalomban dolgozott,
 1908–1909-ig a diósgyőri vasgyárban volt munkás,
 1909–1910-ig a krompachi vasgyárban,
 1910-ben Eperjesen a csatornázási hálózatonál,
 1910-ben Kassán a vízhálózatonál,
 1910-ben Temesvárott ugyanott,
 1910–1911-ben Miskolcon a vízhálózatonál és betonmunkán,
 1911-ben Pesten a kőműveseknél dolgozott,
 1911-ben Pesten szódáskocsis lett,
 1912–1913-ban Karcagon, zsírosgazdánál, Csőreg Károlynál napszámos munkás, csépett, etető volt,
 1912–1913-ban a tiszai káptalani majorban igás kocsis és konvencióc cseléd volt,
 1922–1928-ban Alsóörsön, a Balaton mellett dolgozott mint pályamunkás,
 1928–1930-ban az igari Körtvélyesen, illetőleg Szentimrén Adler nagybérlőnél volt igás kocsis, cseléd,
 1930 táján Igaron volt arató különböző parasztgazdánál, Kun-Lendvay Rudolfnál, Szabó Andrásnál, Magi Imrénél, Sági Vincénél.

Az idénymunkára vándorlás, elvándorlás és kivándorlás következtében 1910-re a következőképpen alakult az igari agrárproletariátus lélekszáma:

cseléd	110
eltartott	210
munkás, 16 éven aluli	30
munkás, 16 éven felüli	173
eltartott	267
napszámos k. m. n.	7
háztartási alkalmazott	29
eltartott	2
összesen	828

Ez az adat ugyan azt mutatja, hogy az igari agrárproletároknak az önálló mezőgazdasági dolgozókhöz viszonyított aránya közel hetven százalékra csökkent, azaz tíz százalékkal lett kevesebb, mint a századfordulón, valójában mi sem változott, mivel időközben tetemesen megnőtt a félproletárok száma. Az 1910-es statisztika 77 tíz holdon aluli „önálló birtokos napszámost” tüntet fel, ezek jó részének az életszínvonala a teljes proletárokéhoz vált hasonlóvá.

A község lakosságának a lecsökkent létszáma nem is változott meg az első világháborúig, csak aztán emelkedett valamelyest. 1920-ban 1610 a lakosság lélekszáma, családstatisztikáink adatai szerint is az 1910-es évek végére 35 újabb család költözött be Igarra, köztük sok cseléd

család is, amit különben a külterületi lakosság számának a megnövekedése is mutat. 1910-ben a külterületi lakosság száma 289, 1920-ban 378 volt.

b) Napszámosok és részes munkások

A munkásvándorlás valamelyest segítette az elvándorlókon, de mit sem változtatott az itthon maradtak helyzetén. Az igari agrárszegénység legnagyobb része mint idénymunkás, részes arató, napszámos kereste meg a kenyerét, többségében az úri birtokon, kisebb hányadában a község zsírosparasztjainál. A legtöbb munkást a Széky-birtok foglalkoztatta, amely elsősorban a községhől fogadta fel embereit. Állandó napszámosmunkán tartott húsz-huszonöt embert, nagy idénymunkákban ötven–hetven ember is dolgozott nála a cselédségen kívül. Aratáskor mintegy hetven kaszája és marokszedője volt két bandában. Az egyikben 24 kaszás és 13 markos volt, a másikban 22 kaszás és 12 markos. A cséplésnél egy 24 főből álló aratóbanda a gép körül dolgozott, egy másik huszonkettes létszámú pedig hordott. Széky faiskolája is jelentős számú állandó munkást kötött le. Györgyeynél 22 egész részes és 13 félrészes végezte az aratást és a cséplést. Sok munkás kellett a bérlők birtokára is, köztük Wildmann Lipótéra, Feuer Gézáéra, Fischer Sándoréra, Brüll Mihályéra, ifjú Lukács Dániélére. És sorra a többi úri birtokosára is, így Hering Józsefára, Elek Istvánára stb. Jártak igari napszámosok a szomszédos örsi káptalani birtokra is, amelynek egy részét egy nagybérlő, Klein Ignác bérelte. Huszonkét család járt oda aratni Igarról. Négy-öt aratóval szerződtek a dzsentrí birtokosok is, mint például Csathó Imre, és a nagygazdák, mint Szabó Dániel, Tóth Dániel, Lendvai József, a Bugyi család és így tovább. Ez utóbbiak a csépléshez már az olcsóbb „segítségmunkát” vették gyakrabban igénybe.

Az igari szegénység legfőbb idénymunkája a részes aratás volt.⁷⁶ Az első világháború előtt száznál több proletárcsalád kizárólagosan aratásból és harmados földekből élt meg. Az aratók aratóbandába szerveződtek, és aratószerződést kötöttek a földbirtokossal. Az aratóbandát a bandagazda állította össze, de a földbirtokos a maga szempontjai szerint válogatott a tagjai között. Az aratószerződést többnyire az év végén vagy az új év januárjában kötötték, amikor már meg lehetett állapítani a következő évi termésmennyiséget, azaz az őszi már régen el volt vetve, és tudták, mennyi lesz a tavaszi. A szerződés megkötésénél mindig az előző évit vették alapul, a régit meg visszaadták az uraságnak. Az eljárás – a kilencvenes évektől – a községházán folyt le a földbirtokos és a jegyző jelenlétében, a munkavállalókat az aratógazda és a bandából egy megbízott képviselte. A többiek ezalatt kint várakoztak. A megbízottak végigvették az aratószerződés pontjait, és módosításokat eszközöltek. Ha vitára került a sor, akkor behívták a banda többi tagját is, de legtöbbször minden érvelés eredménytelen volt, mert az uradalom szava volt a döntő. Pedig volt ok vitára, az aratási feltételek mind nehezebbek lettek, s újabb és újabb kikötésekkel voltak tele. Az aratószerződést valamennyien aláírták. Szokás volt a szerződéskötést áldomásívással megpecsételni.

Mik voltak az aratók kötelezettségei? Le kellett vágni a gabonát, kévébe kellett kötni, és keresztbe rakni. A behordást az uradalmi iga végezte, de a felrakás és az asztagba rakás az aratókat terhelte. A csépléssel egybekötött aratásnál a szalma és a törek behordását és lekötését szintén az aratók kötelességévé tették. A szerződés mindig meghatározott vetésterületre vonatkozott. Elemi kár esetén – az 1900-as években – az aratók 1200 négyszögöles holdanként az őszi után hat korona, a tavaszi után négy korona kártérítést kaptak. Az aratást és a cséplést meghatározott idő alatt kellett elvégezni, például a Székyek 230 holdas aratását három hét alatt, a cséplést csakúgy.

Mindezt 1880 után az arató minden tizedik keresztet kapta szalmásan, a marokszedő pedig a kaszás járandóságának felét. Ismeretes egy e korból való bejegyzés az egyik aratószerződésben, amely szerint nyolcadán állapították meg a részesedést. Ez csak kivétel lehet, mert ekkor már a tizedik kereszt utáni részesedés volt az általános. Ha az arató a nyomtatásban is részt vett,

akkor külön ebédvékát kapott. Erről még alább szó lesz. Ekkor kezd feltűnni az aratószerződésben a kukoricaföldek juttatása is. Ez általában fél–egy hold szokott lenni. Az aratógazda rendszerint fél hold kukoricafölddel kapott többet a társainál, és nagyobb előleget mértek ki neki búzából, amit a részéből gyakran le se vontak. Ezt nem is foglalták az aratószerződésbe. Később romlott a helyzet, a rész egyre csökkent, a tizedik keresztből tizenegyedik, majd tizenkettedik kereszt lett, végül is áttértek a százalékos rendszerre. Ekkor már az aratást és cséplést együtt végezték, és az egész arató–cséplő munkáért 13 vagy 14 százalékot fizettek az aratóknak. Legtöbbet az igari birtokosok közül Györgyey juttatta aratóinak: 15 százalékot, legkevesebbet egy Bánó nevű földbirtokos: 12–12,5 százalékot. Györgyeynél – mivel az üzletszerű hízaláláshoz sok kukoricára volt szüksége – az aratók egy hold feles tengerit és egy hold harmadosat kaptak, ezenkívül hozzájuthattak harmados répához is. Megkapták azonkívül minden nyolcadik kereszt szalmáját, az elmaradt tarlógeregelyezés pótlására pedig fejenként 50 kilogramm búzát. A bandagazda itt fél hold tengeriföld és egy mázsa búza többletjuttatásban részesült. Györgyey aratói mindenképpen kivételezettek voltak. Az általánosságban megszűküült aratórészesedés a legkedvezőbb esetben sem jelentett valami sokat, a legjobb kaszás sem keresett többet tíz–tizenkét mázsánál. Ha aratógépet használt a tulajdonos – ami egyébként tiltva volt, s csak igen sürgős aratásban lehetett igénybe venni –, elvben nem lett volna szabad semmit se levonni az aratók béréből, és az ángáriát sem növelni. Ennek ellenére mindig voltak bizonyos levonások, éppen ezért az aratóbanda igyekezett, nehogy sor kerüljön az aratógép használatára. „Féltek a géptől, mert kevesebbet kaptak” – mondja az egyik adatközlő. Az olyan helyeken, mint például a Heringbirtokon, ahol a rendelet ellenére rendszeresen aratógéppel dolgoztak, a részes aratók csak öthat százalékot kaptak. Az aratók ezidőtt megkapták még minden tizenegyedik keresztnek a szalmáját is, de nem mindenütt. Bánó sem szalmát, sem kukoricaszárat nem adott a munkásainak.

Az itt elsoroltak alkották a kétoldalú megállapodásnak a fő vázát. Ez a lényegében kapitalista jellegű kapcsolat tele volt még egy sereg megkötéssel, ángáriával, robottal, ingyenmunkával. Ezekben az évtizedekben minden levágott hold gabona után a kaszásnak kettő–négy, a marokszedőnek pedig egy–két napot kellett szolgálnia teljesen ingyen az uradalomnak olyan munkában, amilyenben az uraság azt kívánta. Az időpontot is az uradalom szabta meg. A cséplőgépnél dolgozó aratóbanda a gépelés után töltötte le az ángáriát, vagy levonták a béréből, ha ledolgozni nem akarta. Az ángária „törvényes” indokát az első világháború előtt azzal magyarázták, hogy az aratók helyett a cselédség végezte a tarlógeregelyezést. Az ángáriát gyakran télen dolgoztatták le az uradalmak, például kukoricamorzsolásban, szénaporciózásban. A kis uradalmak növekvő munkaerő–szükségletének a biztosítására az aratás kínálkozott a legjobb alkalomnak, amikor is a napszámosnak és félproletárnak az egész évi gabona megszerzése a fő gondja, s evégett a nyílt munkaszarolásnak is kénytelen volt magát alávetni. Az uradalom mindent elkövetett, hogy munkásait lekösse, ezért növelte meg a harmados kukoricaföldek juttatásának a mértékét is. A részes kukoricaföldek művelése a már említett megszorításokkal járt együtt, és ezek újabb ingyen napszámot biztosítottak az uradalomnak. A termény hazaszállítása ismét egy–két nap ingyenmunkát jelentett a munkaadónak. Ezenkívül az aratószerződésben az uradalom kikötötte: ha az uraságnak a szerződésen kívül is napszámosra van szüksége, akkor az aratónak mindig rendelkezésre kell állnia, mégpedig jóval az átlag alatti napszámért. Egyes igari birtokosok nem kukoricaföldet, hanem részes kaszálót juttattak aratóiknak, általában feleset. Györgyey például nem is adott feles kaszálót az aratóinak.

Az ángáriának se szeri, se száma nem volt a századforduló igari munkaviszonyaiban. Ezt így fogalmazta meg egy 84 éves igari proletár: „Az urasághoz kellett menni dolgozni ingyen, az volt az ángária. Ezt csak azért kellett tölteni, hogy élünk a világba, hogy az urak ne bántsák az embert. Még az én feleségemnek is kellett tölteni, mosni jártak be az udvarba, 21 napot vagy mennyit. Mikor ezt letöltötte, azután már napszámot fizettek. Az uraság csak azok családjának adott ki munkát, akik bejártak hozzá ángáriába.”

A nagygazdák nem kötöttek az aratókkal írásbeli egyezséget, de ők is előre megmondták, mivel ez vagy az nem ment el ángáriába, ezért nem fogadhatják fel. Itt is – jóllehet nem volt írásban kötött szerződés – nagyjából mindenki tudta, mi az arató kötelezettsége, s mit kap annak fejében. Az arató a nagygazdánál is aratott, keresztbe rakott, a hordásnál segédkezett, csépelte, a szalmát és a töreket rendbe szedte, s ezenkívül a tarlót is fel kellett gereblyéznie a saját kézi gereblyéjével. Mindezt a munkáért az arató itt csak tíz százalékot kapott, tehát jóval kevesebbet, mint az uraságnál. Itt is járt neki harmados kukoricaföld és ritka esetben egy-egy nyilas krumpli- vagy veteményes föld. Veteményes földet az uraság is adott, de csak akkor, ha egy pár négyszögöl kimaradt a cselédek számára fenntartott területből.

Ángáriát a gazdagparasztnál is kellett tölteni, holdanként általában egy-két napot. Ehhez járult még a termés s a szalma hazahordása, ami ugyancsak ángáriát vont maga után. „A parasztgazdák kaszálni hívták az aratót, a marékszedőt gyűjteni, szőlőt kötözni, kukoricát meg szőlőt kapálni. Nem bánták, ha hat nap is összeragadt volna, ha ángáriát töltöttünk, ha hat nap nem lett volna éjszaka, mert akkor sokat dolgoztunk volna nekik. A gazdag szabta meg, hogy mit végezzünk. Elküldött este, hogy hé, holnap majd kaszálunk, gyerekek. A marékszedőnek meg: ha felszárad a rend, gyere gyűjteni, vagy gyere kapálni.” Az ángáriát a módos paraszt gazdaságában is mindenféle munkában töltötték el a napszámos aratók: kaszáltak, kapáltak, szőlőben dolgoztak, ősszel búzát hordtak, gyűjtöttek, szénát kazlaltak, fát vágtak, fát raktak. A szerződött munkán kívül a nagygazdánál különböző címen eltöltött ingyenmunkák mennyiségét átlag harminc-ötven napra teszik a falubeliek.

Az aratók helyzetét mérlegelve meg kell állapítani, hogy az igari nagygazdák sokkal mohóbb, követelőzőbb súllyal nehezedtek a kisparaszti, fél- és egész proletár munkásokra, mint az úri birtokosok és bérlők. „Az uraság sokszor azt sem tudta, hogy mit kell dolgozni, ráhagyta a gazdájára. Itt az uradalomban úgy dolgozott a szegény ember, ahogy az úr fizetett. De az ilyeneket a nagygazdával nem lehetett megcsinálni.” A földesurak legfontosabb dolga az volt, hogy a szegényparaszságot helyhez kössék, vándorlását megakadályozzák, ezáltal birtokuk megművelésére állandó, olcsó munkaerőt biztosítsanak. Ezért hajlandók voltak időnként engedményeket tenni, az aratószerződést nemcsak az aratógazdával, az aratókkal is készek voltak megtárgyalni. Ezzel szemben a nagygazda csak a pillanatnyi hasznát nézte, igyekezett a béreket legalább egynegyedével csökkenteni, és az ángáriát minél jobban növelni. Erre annál is inkább lehetősége volt, mert három-négy arató a falu nincstelenjei és szegényparasztszajai közül mindig fölös számban állt rendelkezésére, akik gyakran egymásra licitáltak, csak hogy munkához jussanak.

A cséplőgép megjelenése előtt a szemnyerés részes nyomtatómunkával történt. A részes nyomtatást kevés földű vagy földtelen fuvarosok végezték. Minden tizedik véka volt a részük, és minden huszadik véka után mértek még számukra egy ebédvékát, ami a nyomtató lóért járt. „Kosztot” sem a villás, sem az ostoros nem kapott, e helyett is részben az ebédvéka szolgált. Egyébként a nyomtató lónak jutott az a törekes alj is, amit a nyomtatás után összesepertek. A nyomtatók harmados rétet, negyedes, ötödös, hatodos lucernát is kaphattak, ami az egyezkedésnek rendszerint feltétele is volt. A cséplőgép megjelenésével az aratómunkát összekötötték a cséplőmunkával, és együtt számolták el. Az első világháborúban a cséplésért általában 3,5 rész járt a legélt búzamennyiségből, ugyanannyi az árpából és zabból is.

Az arató- és cséplőmunkákon kívül a legkülönbözőbb mezőgazdasági munkákat is részes-napszámos munkaerővel végeztette az uradalom és a nagygazda is: a kukorica- és répakapálást, a széna- és sarjűvágást, a krumpliszedést és így tovább. A részes munkáknak ez a nagy elterjedtsége sokáig hátráltatta a pénzbéres napszámosmunka bevezetését. Az előbbi kényelmesebb és előnyösebb megoldásként kínálkozott az uraságnak és a módos parasztnak is. Fokozott munkavégzésre tudták szorítani vele a munkásokat, és sok ingyen napszámra tudtak vele szert tenni, ugyanakkor kötötték a munkást is, és olcsóbb pénzbéres napszámot tudtak kierőszakolni általa. A századforduló utáni évtizedben azonban fokról fokra tért nyert a pénzber, előbb az urada-

lomban, mérsékeltebben a módos parasztgazdaságban. Közvetlenül az első világháború előtt és alatt a napszámosmunkák jelentékeny része már pénzbéres jellegűvé vált. Így például a kukoricatörést kezdetben harmados munkában, majd kölcsönmunkában és ángáriában, még később terménybérben (egynapi törésért száz cső kukorica járt), és legvégül napszámbérért végeztették el; a Kovássy-szőlőben nyolc férfimunkás, néha ugyanannyi női summás, főleg lányok, s azonkívül egy állandó summás kapás dolgozott. Summáskommenciójuk egy hónapra egy mázsa búzát, kevés pénzért és két kilogramm szalonnát tett ki. Ha a szőlőben nem volt munka, akkor a summások a cukorrépa-hoz fogtak hozzá, mint tették azt a Györgyey-féle szőlősi gazdaságban is. A Széky-uradalomban is napszámosokkal dolgoztatták a szőlőbirtokokat, nehezebb munkára férfiakat, könnyebb munkára nőket és gyermekeket alkalmaztak, az utóbbiakat fele napszámért. Szüretelésben még külön napszámosokat vettek fel, szedőket, puttonyosokat, sajtolókat.

Napszámosmunka egész éven át akadt az igari gazdaságokban. Télen trágyahordás, dohány-csomózás, tavasszal nyitás, metszés, kapálás, kaszálás, ismét kapálás, gépelés, őszi kukoricatörés, burgundiásás, répaveremelés, fedés, megint csomózás követte egymást. Mindez korántsem jelentette azt, hogy az igari proletárok éven át munkában álltak, csupán azt, hogy ezeknek a munkáknak valamelyikét felvállalhatták. Az Alföldön megejtett átlagszámítások szerint az 1900-as esztendőben általában az év egyharmada jelentett napszámos munkaalkalmat, amely idő alatt egy napszámos a legmagasabb alföldi napszám mellett 245–410, más számítás szerint 360 korona jövedelemre tehetett szert, amely összeg így évi jövedelmének felelt meg. Körülbelül Igaron is ez volt a helyzet. Ugyanakkor a századforduló munkabér-statisztikája szerint a megélhetési minimum évi 190–200 forint (380–400 korona) körül mozgott.⁷⁷ Kitérünk ebből, hogy a napszámos évi jövedelmét maradéktalanul felemésztették a kiadásai. Ami mégis segített valamelyest egyensúlyba hozni ezt az állapotot: a harmados földbérlet s valamelyes jószágnevelés, azonkívül szembetűnő igénytelenség, éhezni és rongyoskodni tudása, és a mindenféle és fajta uzsorasegítés. Ez utóbbiak azonban afféle álsegítségnek számítottak, mert egzisztenciája aláásását mozdították elő.

Az igari napszámbérek az első háborút megelőző két évtizedben az alábbi képet mutatták:

	Férfi				Női				Gyermek			
	tavasz	nyár	ősz	tél	tavasz	nyár	ősz	tél	tavasz	nyár	ősz	tél
1894–95-ben, krajcár, Igar	45	60	45	30	30	35	30	20	25	30	20	15
A füredi járás napszámbérei 1885-ben Tiszafüreden, krajcárakban	60-80 1,20			40								
Heves megyében 1901-ben	50	97	60	39	35	61	43	29	26	41	30	22
1906-ban	73	1,43	83	51	59	78	52	41	35	53	37	28
Igaron	1870–80-ban	kaszás napszám 40 embernapszám 30–40			asszony napszám 30				gyerek napszám: 15–20			
	1896–98-ban	kaszás napszám 50										
	1900-as években	kaszás napszám 50-60										
	1903–05	embernapszám 40–50										
	1914 előtt	embernapszám 50, arató-cséplő napszám 1–1,20, 1,50 korona										
1918-ban	kaszás napszám 1,0–1, 20 korona											

Ezek a napszámbérek étkezés nélkül értendő, étkezésért ugyanis, ha volt, a napszámbérek-ből átlag 5–10 krajcárt levontak. Az itt vázolt bérlistából kitűnik, hogy az igari napszámbérek a megyeihez képest, de a füredivel is egybevetve 15–20 százalékkal alacsonyabbak voltak. Ennek az a magyarázata, hogy az igari napszámos azért, hogy helyben maradhasson és részes-kapás

földhöz vagy dézsmás kaszálókhoz juthasson, elfogadta az alacsonyabb béreket is. Kiderül az is, hogy a napszámbérek 1901 és 1914 között az első világháború előtti ipari konjunktúra hatására hatvan-hetven százalékkal emelkedtek. Ez a tény a proletárhelyzet kedvező változását látszik mutatni, de nyilvánvaló, hogy ez koránt sincs arányban avval az árnövekedéssel, amely a föld-birtokosok előnyére a százszázalékos búzaár-emelkedéssel bekövetkezett. Az öt-hat koronás búzaár 1914-re ismét tizenkét korona lett. A kedvező napszám valamelyest enyhített a szegénység nyomorán, sőt az olyan család, amelyben több férfi is dolgozott, még a méregdrága parcellázott földhöz is hozzájuthatott. Ez a viszonylagos kedvező életlehetőség azonban csak néhány esztendeig tartott, a világháború ismét nyomorúságba döntötte a néhány jobb módba jutott családot is.⁷⁸

A községben is voltak különbségek a napszámbérekben. Ezek a különbségek csak krajcárok voltak, valamit mégis elárultak az úri birtokosok között a munkaerőpiacon fennálló konkurenciáról. Például a Széky-birtok munkásszerződteségi „előjogát” a Györgyey-birtok úgy egyenlítette ki, hogy egypár krajcárral többet fizetett napszámosainak, feles kukoricaföldet is adott nekik, és azonkívül ő mérte a legmagasabb aratórészt, tizenöt százalékot. Nem volt véletlen, hogy a Széky- és a Györgyey-birtok között jelentős feszültség állott fenn. A falusi gazdagparasztok a nagy „szorulások” idején egy-két krajcárral több napszámot adott, mint a majorbirtok. Ennek az az oka, hogy a majorokban sokkal hosszabb lejáratú munkákhoz, így hosszabb ideig tartó keresethez juthattak a munkások, mint a nagygazdánál, másrészt az uzsorázás és a hajszolás nem volt olyan közvetlen és erőszakos, mint a nagygazda-birtokon. Ezért, ha a munkáskészhez akart jutni, többet kellett fizetnie. „Mikor a kisgazdához jártak a mi munkásaink dolgozni, akkor utána mindig megpihenni jöttek a mi gazdaságunkba” – mondja Széky ispánja, ami ha nem felel is meg az igazságnak a „megpihenést” illetően, annyi igaz belőle, hogy a paraszt birtokos hajszájához képest az uradalom viszonylagosan rendezettebb munkaviszonyokat nyújtott. A „rendezett” munkaviszonyok is azt jelentették persze, hogy a napszámos kora reggeltől késő estig dolgozott, s ha a maga kenyerén volt, a saját gyomrán böjtölte meg a napot.

Az igari napszámosok és idénymunkások korabeli életkörülményeit helyesebben értékelhetjük, ha helyzetüket családjukkal, az egész agrárszegénységgel összefüggésben tekintjük. Az igari proletárcsaládok nagy létszámú családok voltak. A gyerekek nőülésükig, sőt azután is mindaddig, míg külön hajlékot nem tudtak szerezni maguknak, szüleikkel gyakran egy kenyéren éltek. Az egész család, az alig serdülő gyermekektől az öregekig, munkaerőt jelentett. Egy ilyen család megfeszített és kemény ösztönkijáratára volt szükség éven át, hogy az esztendei szükségleteket bes szerezzék, és esetleg valamiképp gyarapodjanak is. Így a család tagjai minden munkaalkalmat megragadtak, ami csak adódott a faluban. A családfő béres, kocsis lehetett valamelyik uradalomban, lakhatott a majorsági cselédházban, de a faluban is, a sajátjában, vagy árendában. A fiúk napszámosok voltak. Általános szokássá vált, hogy a felnőtt fiú- és leánygyermek az uradalomban vállaltak napszámos munkát. „Ezelőtt kijelentették az uraságok, hogy nem kell cselédnek az apja, ha gyerekét elengedi máshová napszámba.” Ez is jelentékeny módja volt az uradalomban szükséges munkaerő biztosításának és helyhez kötésének. „Szokás volt, hogy a gyerekek csak akkor állt el cselédnek, amikor megnősült. Addig inkább summásnak, napszámosnak.” Rendszerint a családfő szerezte be valamelyik gazdához. A fiúk és a lányok elszegődhettek helyi csoportos idénymunkára, summásmunkára. A lányok beállhattak házicselédnek az uraságokhoz és a helybeli kereskedőkhöz. A statisztika jelentékeny számú helybeli házicselédet, szolgálot mutat ki. A kisgyerekek már alig öklömnyi korukban libapásztorkodtak, malacot őriztek, acatoltak, gyomláztak, csutkatövet szedegettek, a szőlőben dolgoztak, lovasgépnél hajtották a lovat. Serdülőkorukban már marokszedők lettek, fél napszámért a gépnél dolgozhattak, kapálni járhattak, s ha már megbírták a kaszát, aratónak, kaszásnak is elszegődhettek. Az 1910-es statisztika harminc 16 éves aluli gyermekmunkást tüntet fel. Az 1907-es cseléd törvény ténylegesen is megerősítette a 12 éves kortól alkalmazható gyermekmunkát. Sokan jártak el szolgálni. Szolgalegénynek álltak el a szomszédos községekbe, s ha adódott rá mód, elvándoroltak a váro-

sokba s más községek határába – mindenféle ipari s mezőgazdasági munkára. Az asszonyok otthon majorságot, csirkét, kacsát neveltek, s „abból csináltak egy kis pénzt”, kapálták a harmados földeket s az egy-két nyilas veteményesföldet, vagy maguk is elálltak summásnak, napszámosnak. Az egy-két napi segítőmunkából is csurrant-cseppent valami. Az öregek is „eldolgoztak” a szomszédos gazdáknál, kapálgattak vagy itt-ott az uradalomban kaptak valami könnyebb munkát. Nincs igari szegény ember, aki egész élete során ne próbálta volna végig a legkülönbébb minőségű proletármunkákat. Cselédmunka váltotta a napszámos munkát és viszont.

A proletáregzisztenciák a legváltozatosabb módon keveredtek a félproletár életformákkal. Pár száz négyszögöl telek, egy-egy fél lakóház öröklődött, osztódott az örökösök kezén, hol kissé szaporodva, de inkább fogyva. A törpebirtokosok gyerekei napszámoskodtak, cselédkedtek. Családot alapítottak az apai vagy anyai illetőségen, s lassan valamire vergődtek. De majdnem sohasem léphettek át a kisbirtokos, törpebirtokos mivolt küszöbét, és az utódok mindig előről kezdték. A proletársors bezárt kör volt, amelyen belül csak a rossz és a rosszabb között volt meg a választási lehetőség. A legtöbb proletár egzisztencia fő törekvése a saját hajlék megteremtésére irányult, ez volt hosszú évtizedek munkájának célja, a család igazi megalapításának a fundamentuma. 1900-ban a 220 kereső mezőgazdasági munkás közül csak 68-nak volt saját háza, 1910-ben is csak alig egyharmadának. A ház pedig drága volt, még akkor is, ha a szomszédok és rokonok segítettek építeni, s a vályogot maga a család vetette. Egy közepes napszámosház anyaga 1914 előtt kereken ezer koronába került, csináltatása hatszáz koronába. Ennyi pénzt félretenni csak hosszú évek során volt lehetséges, feltéve, ha betegségek és egyéb sorscsapások nem akadályozták. A napszám még az élet pusztá fenntartására sem volt mindig elegendő, s nem volt tavasz, hogy szomszédolni és kölcsönvenni ne kellett volna. Valami keveset csak a jószág nyújtott az igari proletárnak, disznót nevelhetett a harmados kukoricából, és amellet valami majorságot. Az első világháború előtt tehát csak elvéve akadt proletárháztartásban, azt is dézsmás szénából kellett eltartani vagy uradalmi cselédnek kiadni feles tartásra. Se szeri, se száma a legkülönbözőbb proletárfoglalatosságoknak, amelyekkel sorsukon akartak segíteni az igari szegények. Barkácsoló szegény emberek, kontárkodó nádtetőjavítók, halászok, vályogvetők, harangozók, mezőőrök, bőgősök, mosónők, szövésből élők, szedegetésből tengődő öregasszonyok tarkították a korabeli igari napszámos-egzisztenciák hosszú sorát. A proletárlét legalján volt egy réteg Igaron is, amelynek a gazdasági létezése a legmegalapozatlanabb volt: a cigányságé. 1893-ban harminchárom főről tesznek említést; faluszéli putrikban laknak, alkalmi vályogvetők, cigánykovácsok, falubeli mindenések.

Az igari proletárcsaládok történetei ennek a változatos, de lényegében igen szűk körű és mélyen alul lévő szegényember-sorsnak a tükröi.⁷⁹ Vegyük például a Csorba családot. A Csorbák három generációt felölelő népes családfájának minden ága cseléd és napszámos. Az első világháborúig nem is emelkedett ki közülük senki, azután is csak egy-kettő, de azok sem jutottak tovább a törpebirtok egy-két holdas parcellájánál meg a szűkös parasztháznál.

Az öreg Csorba Pál (1830–1910) kommenciós cseléd, kocsis volt Kovács „Relli” komisszárius úrnál, felesége az urakhoz járt mosni; öreg korára szőlőcsősz lett, amikor meg már nem tudott dolgozni, felakasztotta magát, mert mint mondotta: „ő nem szorul egyik gyermekének a nyakára se”. Felesége világtalanná vált, gyerekeinél telelt ki, nyáron meg a szőlőben húzta meg magát. Gyermekai, amint kikerültek az iskolából, szerteszéjjel mentek, ki cselédnek, ki napszámosnak.

Lidi lánya Széky parádés kocsisához ment feleségül, egy háznál és szőlőnél nem vitték többre. Két gyermekük a háborúban pusztult el. Gábor fia cseléd volt egy parasztgazdánál, majd házassága után Széky kocsisa lett. Családját épphogy el tudta tartani. „A cselédházban laktak a Dapsy-udvarban, csak szobájuk volt, meg a padlás.” Ott születtek a gyerekek. Anyjuk mosni járt. A gyerekek cselédek, summások, napszámosok lettek. Lajos fia Örsön, majd Ivánon volt cseléd, a tizennégyes háborúban pusztult el. Bálint fia a szentimrei gróftól szolgált mint cseléd, nem nősült meg soha, ott is halt meg. Julesa lánya uraságnál volt cseléd, szakácsné, végül egy

vasutas vette el feleségül. János gyermekkorában mindenek gyereke volt, később cseléd Székynél. Egy háznál többet nem tudott szerezni.

A sok gyerek közül kövessük Csorba Gábor (1857–1923) családjának sorsát. Lidi lánya cseléd volt, majd szegényparaszthoz ment feleségül. Dani fia: „Én is mikor 11-12 éves voltam, már cselédkedtem. Már 8 éves koromban pénzt kerestem egy zsidónál. Pénteken este odamentem, lámpát gyújtani, lámpát eloltani, tüzelni, lábbeliket pucolni. Szombaton estig ott voltam. Löktek egy pár krajcárt érte, és kosztoltak. Később, 12 éves koromban Szabó Dani igari parasztagdához álltam be cselédnek, szolgagyereknek. Ott meg mindent végeztem: jószágnál tenni-venni, fűtőt bevinni, kútra járni, malacnak adni, amire felhasználnak egy olyan gyereket már. Hat évig laktam azon az egy helyen. Hús korona volt a fizetésem, ami mindig úgy emelkedett, ahogy bírtam a munkát. Ruhát nem kaptam, szüleim ruháztak: csizmanadrág, nyárba meg bő gatyá. Az istállóban háltam, a gazda fia is ott hált. Magam voltam ott, engem csak úgy használtak kisegítőnek. Aztán Tiszaörsre mentem Lengyel Ignáchoz, négy évig, ott már mint cselédgyerek, ott már nem volt mellettem senki, még a gazdám se sokat, ott már teljesen a szabad akaratomra voltam engedve. A gazda nem dolgozott, mert részeg volt mindig. Harminchat hold föld, három ló, két marha. Én csak elszántottam, elvettem, kukoricát nem kapáltam soha, mindig kiadták dézmára. Ott már a bérem 40 korona, meg hat mázsa búza, egy szekér szalma, öt kilogramm szappan, egy pár csizma. Azután hazakerültem onnan, beálltam a Székyekhez béresnek, az apámnál laktam már akkor, körülbelül hat-hét hónapig. Aztán behoztak kocsisnak, ott voltam két évig, akkor kiűtött a háború, elvittek, oda voltam két és fél évig. Akkor onnét hazajöttem, megint újból Székynél lettem kisegítő kocsis, a prádés kocsis mellett.” Addigi munkájával egyes-egyedül egy tehenet tudott keresni, a Szabó Daninál töltött keserves hat év alatt. Házasságáig már nem is tudott semmit se szerezni, mert az apját kellett segítenie, aki otthon hetedmagával küszködött. Későbbi sorsa már mérsékelt emelkedést mutat: megnősül, otthagyja Székyeket, harangozó lesz, majd napszámos vagy öt évig, majd a kettősi tanyán csikós ismét három esztendőn keresztül. Munkájával egypár hold földet szerzett és állatot, s lassan egy kis házat is tudott építeni. Eszter lánya 12 éves kora óta cselédkedett, korán elhalt. Zsuzsa lánya házasságáig cseléd volt szintén. Gábor 16-17 éves korában cseléd lett, aztán katona, később ismét cseléd Székynél, még később a község gulyása. Kató napszámba járogatott, apjával aratgatott Székynél, Kun-Lendvaynál, Györgyeynél. Napszámos emberhez ment feleségül.

Napszámosélet, cselédélet volt a sorsa a Korda család tagjainak is. Korda János még a „nemesi világban” amolyan taksás proletár volt, néhány hold hasznáért robotolt hosszú-hosszú heteket a földesúrnak. Hat fia mind zsellérsorra jutott. Korda András nevű fia örökölte az apai házat, ő is cseléd és napszámos maradt egy életen keresztül, az Okolicsányiaknak dolgozott, aztán sorra a többi urat szolgált. Korda András fiainak a sorsa is cselédsors, napszámosors volt. Egyedül az apja nevét viselő Korda András lett kőműves, miután mindenféle keserves napszámosmunkával próbálta meg az életet. Leszármazottai az apa mesterségét követték. A többi testvér: Korda Gyuri Pestre járt munkára, szenesekhez, téglagyárba. Otthon meg aratott. A háború után kapott két hold földjén éldégt, napszámba járt, aratónak állott el. Korda Béni napszámos volt, majd dohánykertész Székynél. Semmit sem szerzett kis házhelyén kívül. Gyermekei tüdővészben pusztultak el. Korda Sándor Székyhez járt napszámba. 1914-ben esett el. Családja kihalt, lánya tüdőbajban pusztult el.

Proletársorsot ért meg „Muzsikás” Tóth József (1800–1880) családja is. Fiai: József határról határra vándorolt, napszámból élt, gazdáknál dolgozott. Imre földtelen-házatlan napszámos, Széky aratója. A háborúban esett el. Lányai napszámosok feleségei lettek. János napszámos, Kálmán Papszász cselédje volt. Mindkettő utód nélkül halt el. Pál Széky napszámosa, aratója, majd aratógazdája, Muzsikás Tóth József házában lakott népes családjával, kilenc élő gyerekkel. „Mindig úgy neveztük azt az uccát: itt van a gyerekgár. Pendelyben jártunk. Nekem az első lábbelim akkor volt, mikor iskolába mentem. Télen a sutban háltunk, nyáron mezítláb jártunk

meg pendelyben. Azért is pusztult el az emberiség fele, mi is tízen voltunk és elpusztult a fele. Tüdőbaj, meg a jó Isten tudja, miféle bajokban. Tavasszal, februárban már senkinek sem volt kenyere. Olyan szegénységet, mint az én gyerekkoromban, a világ még nem szült. Az én apámék mindig azon veszekedtek, hogy nem volt kenyérük tavasszal már. Voltunk mi nyolcan, tízen, sok volt a gyerek, édesapám a 15 forintot elkészítette, mert annyi volt egy mázsa búza, édesanyám meg elköltötte. Pedig az apám olyan munkás ember volt, hogy a faluban egy se volt olyan. Mindig aratógazda volt Székynél, Bánónál, és mégis sose volt kenyér tavasszal, mind pénzért vette. Krumplit, sőt burgundi répát sütöttek, és azt ettük sokszor. Krumpli, kása csak köleskása, sárga kása. Az nagy újság volt, hogy egy szegény ember malacot ölt, két-három esztendőben egyszer” – mondja egyik fia. Tóth Pál gyermekei a legváltozatosabb sorsra jutottak, de legtöbbje korán elpusztult. Tercsa egy szőlősi napszámos felesége lett, Pali napszámos volt, és 1914-ben elesett; János suszterinas volt, a tizennégyes háborúban orosz fogságba esett, kint is maradt. Ma Moszkvában cipőgyárban dolgozik, fia meghalt, lánya festőművésznék készül. Azt írja levelében: „Csak az a baj, hogy megöregszünk és nem élhetünk. Jó világ van itten és sajnálom, hogy nem élhetek már sokáig.” Dani: „Mivel sokan voltunk, az apám ritkított bennünket, inasnak adott bennünket.” Így lett ő is kereskedő. Maris Pesten, Füreden cselédkedett s egy sofőr felesége lett. Jóska tízéves korában gyermekbetegségben, Eszti 16 éves korában tbc-ben, Róza 12 éves korában tüdővészben, Károly és Kálmán csecsemőkorban pusztult el.

Az első világháború előtti szegényparaszti életviszonyokat idézi fel Potornai Lajos akkori élete is.⁸⁰ Szülei 1887-ben keltek egybe. Mindkettő gazdagparasztoknál szolgált. Amikor összekeverültek, lehetett nekik két kanaluk, egy tányérjuk, valamennyi testi ruhájuk. Az apának volt egy üszőborja. Szereztek egy kis ágyneműt. Az apa az üszőt a béréből vette, ezenkívül örökölt is az apjától 2026 négyszögöl földet. Beállott kocsisnak Széký Péterhez, s ott is szolgált nála 23 évig. Ebből 17 éven át urasági épületben lakott. Ekkor vett magának egy kis házat, beleköltözött, és abban élt. Öt családja volt. Közülük Lajos 6 elemit járt, 7 esztendőskorában lovasgépnél hajtotta a lovat, 10 krajcárért egy álló napon át. 12 éves korában már az urasághoz járt 16 krajcárért csutkatövet szedni és acatolni. Ugyanakkor már marokszedő is volt, „szép kék gatyám volt akkor, úgy röpültem, mint a madár. De örültem, mikor marokszedő lettem, jaj Istenem, már keresek pénzt meg búzát!” Aztán három éven át mindig marokszedő volt, a többi időben napszámba járt az urasághoz. 15 éves korában elment szolgálni egy parasztgazdához Tiszaszentimrére, de az aratást kiszakította az idejéből, arra hazajött az urasághoz. Azért ment Szentimrére, mert ott több a gazda, aki cselédet tart, és apja testvére is ott volt. Kéthetenként hazajárt, itthon húga mosott rá. Pénzét az apja őrizte, és vett azon, ami éppen kellett neki. Volt egy hosszú „festőing”, abban jártak az olyan korú gyerekek. Egy év után egy helybeli gazdához szegődött. Szentimrén „nagyon jó kosztom volt, de itt igen magas volt a konyha, kéztől kaptam a kenyeret, kis darabot”. Meg is unta. Az urasághoz kezdett járni szőlőmunkára, napszámba. Ekkor már embernapszámot kapott. Barátja hívására Pestre utazott, és elállt postakocsisnak. Itt hat hónapig volt. Hazajött: itthon elvégezte a nyári és őszi munkákat. Majd húsz más társával télen újra Pestre ment fel, azokat elhelyezte a téglagyárba, maga meg tejeskocsis lett. De volt azután szeneslegény, vasbetonmunkás is. Összespórolt 270 koronát, hogy majd azon kimegy Amerikába, de a szülei nem engedték, táviratilag hívták haza Pestről, féltették, hogy elzúllik. Így nem is ment el, apja avval vigasztalta és marasztalta, hogy lovat szereznek neki, és ő otthon maradt. De csak nyári munkára, mert télire továbbra is eljárt Pestre egészen 22 éves koráig. 1914-ben bevonult katonának, és csak 1918-ban jött haza.

Szüntelen munkáról, hányt-vetett életről, szegénységről vallanak a többi szegényparaszti életrajzok is.⁸¹

„Még nem voltam 12 éves, mikor marékszedő lettem. Én a markot szedtem 16 éves koromig. Mikor 16 éves voltam, akkor már kaszás voltam. 1900-ban Krampachra mentem a vasgyárba. Csak két hónapig voltam ott, mert akkor azt hittük, hogy ha nem aratunk itthon, nem élünk meg.

Aratásra hazajöttünk mindnyájan. Már 1907-ben Eperjesen voltam, a honvédségnek a munkájába építettünk egy ágyúfedezéket. De aratni mindig itthon arattunk! 1908-ban Kassán voltam építőmunkában. 1908-ban bent maradtam katonának, bevitték Bosznia-Hercegovinába. Ott töltöttem három évet. Akkor onnan megszabadultam 1911-ben. Akkor egy évig nem voltam idehaza. Megint behívtak 12-be, le szintén oda Boszniába. Akkor ott voltam szintén egy évig. 13 őszén szabadultam meg. Akkor nősültem meg 1915-ben. De már akkor újra behívtak a négyéves háborúban.”

„Én még nem voltam cseléd, mert a szabadságot szerettem mindég. Inkább dolgoztam többet, de a talpamat ne rugdossa senki, inkább csak szakmunkát vállaltam mindég. Olyan a nincstelen ember, akinek földje nem volt, annak tudni kellett szántani, aratni, gyárba is dolgozni, annak mindent kellett tudni.” Az adatközlő is volt „minden”, arató, cseléd, vasúti munkás, közműves napszámos, Pesten segédmunkás, szőlőmunkás és így tovább.

„A füredi Kócson születtem. Apám kukás volt. Voltunk nyolcan testvérek, ahogy a nagyobb nőtt, az kinti munkára került. És én így otthon maradtam a kisebbekkel, 8 éves koromtól már mindig. Mire lettem 12-13 éves, akkor már a kisebb gyerekek nagyobbak lettek, de én csak pesztrálkodtam meg libapásztorokodtam. Úgy bántunk harmadra vele. A gazdaságé volt a liba, és mi bántunk vele. Mi kaptuk harmadrészét meg a tollát is. Azután hogy nagyobb lettem, körülbelül 12-14 éves, akkor már édesapámmal mentem, dohányt ültettünk, kapáltunk. Markot is szedtem, amíg csak férjhez nem mentem. Addig csak a szülőháznál dolgoztam; 15 éves voltam, hogy férjhez mentem.” Férjével azután mindvégig cselédkedtek. És így tovább...

A felemelkedés útjáról, a szerzésről, a gyarapodásról így vélekednek az igari proletárok: „Mindidáig a munkásnépség csak éppen fenn tudta magát tartani. Úgy a cselédeletbe, mint a nem cseléd életbe. De hogy valamit félre tudott volna tenni...?” „Mikor az ember két kezével tologatja a földet, akkor nagyon nehéz aztat megcsinálni [tudniillik házat építeni].”

„Én nincstelen ember voltam, mikor bejöttem a faluba. De azon iparkodtam, hogy legyen kenyerem. Hun feles földet, hun ezt, hun azt! Nőttek a gyerekek, summások voltak, napszámosok. A kommenciót, azt bizony megettük, jószágot azt engedtek tartani az urak, az az egy hasznunk, az megvolt benne.” Két holdat és egy kis házat tudtak szerezni.

„Földet úgy szerzett, hogy egy teljesen idegent, Sz. M.-t tartotta el holtáig, egy holdat!” „A házat úgy kapták, hogy egy öregasszonyt tartottak érte hét évig.”

„A portát is vették, a házat is vették, jószágból nevelte. Földet már nem tudtak venni.”

„Apja kukás volt Székynél, arató napszámos. Két kis holdat azt ketten örökölték: 1200 négyszöglet kaptak belőle, a többi földet [még egy holdat] vették, nagyon sokat dolgoztak, az asszony télen át mindig szőtt, font, a zsáknak való vásznat eladta.”

„Danku is kocsis volt Székynél, de az asszony annyira szorgalmas volt, mindig vállalt harmadra kukoricát, burgundit, malacokat vállalt, felnevelte, meghizlalta, hármát-négyet. Vettek egy-két hold földet, építettek egy kis házat.”

c) Dohánykertészek, kukások

Az igari agrárszegénység sajátos csoportját alkották a dohánykertészek.³² Számuk nem sokat tett ki, a századfordulón, az igari uradalmi dohánykertészet virágkorában mindössze negyven dohánykertész család dolgozott a községben. Jó részüket úgy telepítették be az igari nagybérlők és földbirtokosok, köztük legelőbb Wildmann bérlő, aki Alattyánból hozatott át több családot. Az idők folyamán az igari parasztok is megtanulták ezt a mesterséget, és maguk is elálltak kukásnak.

A dohánykertészet szakszerű munka, a dohány hozzáértést és gondos ápolást kíván. Ezt a munkát sem cseléd, sem napszámos nem tudja elvégezni. Azonkívül a termesztés egyes fázisai, mint például a csomózás vagy a törés nagy, erőn felüli munkát igényelnek, amelyet csak az tud

pontosan és időben teljesíteni, akinek magának is érdeke a többtermelés. Innen van, hogy a dohánykertészet sajátos részes művelés, és szakmunkásai, a dohánykertészek – ahogy kissé becsmérlő értelemben nevezik őket –, a kukások speciális termelői és társadalmi helyzetű agrárproletárok. E tekintetben a kukás – mondhatni – a cseléd és a napszámos társadalmi státusa között foglal helyet. „Szabad vállalkozó”, szerződést köt évről évre, fizetsége pénzben. Míg a cseléd kommenciót kap, egész éven át „van kenyere”, de pénzt alig lát, addig a kukás – jóllehet gyakran éhez, és kevés az évközi előlege – egyszerre kap olyan összegű pénzt, amennyihez a béres sohasem jut. Élete szélsőségek között mozog. Napokig, sőt hetekig nyomorog, ha az előlegből is kiköpt, de ha megkapja a pénzét, hatalmas mulatozást csap. Míg a falusi szegény ember csak időszaki munkához jut, a kukásnak éven át van „biztos helye”. Élete távol folyik a többi agrárproletártól: állandóan a munkahelyén, a dohányföldön tartózkodik, maga az ültetvény is távol esik a falutól, hogy se a csempészek, se az állatok ne tehessenek benne kárt. A dohánykertészek a falutól rendszerint távol laktak, kint a faluszélen vagy kint a dohányföldön holmi putrikban. Igaron az Alattyánban, a falu szélén volt a telephelyük. Kezdetben putriszerű lakásokban és kunyhókban, később urasági cselédházban húzódtak meg: kettő-négy család összezsúfoltan egy-egy nagy szobában. Onnan szivárogtak be a faluba, amikor a dohánytermelés már alábbhagyott. Még ruhájuk is különböző a többi falusiétól: a cigányokéra emlékeztet, a dohányzár és a dohánylél barnára festi és széteszi, „egy ötöző elmegy egy nyáron” – mondják.

Szaktudásukat mindig megbecsülik, ami nem is csoda, mert munkájuk meglehetősen sokoldalú és önálló jellegű. A kukás elkészíti a melegágyat, elülteti a magot, gondozza, ritkítja a palántát, aztán kiülteti; utal, lyuggat, locsol, fódóz; kapál, garaszol; gubát szed, kocsol, a törést végzi nagy ügyesen, hogy csak az érett levelet szedje; a leveleket fülleszt, fűzi, fonnyasztja, szárítja, majd csomózza, színezi, bálázza. Mindegyik tevékenység önmagában is összetett, bonyolult, körültekintést igénylő művelet. A fontosabb munkaeszközöket is maga készíti, például a furkót, a lyuggatót, utalót, hacsurát. A munkafolyamatokat hol a család közössége, hol a „kukásbanda” együttese, hol a kukás egyedül végzi. A csomózáshoz meg éppenséggel az összes ismerősök, rokonok, sőt a fogadott kukásbojtárok nagyszámú csoportja szükséges. Mindez számíttatást, tervezést igényel: nem is lehet a szakmát csak úgy máról holnapra elsajátítani, abba bele kell nevelődni és nőni. Kiskoruktól 17-18 éves korukig tanulják el a kukáscsaládok gyermekei, és erre az időre már a legnehezebbjét is értik: a melegágykészítést, a színelést és a bálázást is.

A dohánykertészet Igaron és az országban az idő tájt – az európai dohánytermesztéstől is merőben eltérően – részes művelési rendszer. Annak ellenére, hogy egyik legintenzívebb szektorát képezte a tőkés nagybirtok gazdálkodásának, hűbéri jegyeket viselt magán, a ledolgozás egyik sajátos típusát alkotta. Az 1900-as dohánytermesztői törvény a kukást szabad munkavállalónak tünteti fel, a valóságban a dohánykertész is bonyolult hűbéries és egyben kapitalista jellegű kötelekkel volt összekötve a földbirtokossal vagy a dohánytermelést folytató nagygazdával. A dohánytermelés feles művelés. A kukás átlag 2-3-4 holdra köt szerződést – fele termés fejében. A használatba adott földet a birtokos igája szántja meg, attól kezdve az egész növénytermesztési és -ápolási munka a kertész gondja. De a dohánytermesztés, igen változó intenzitású tevékenység lévén, hol megfeszített erőt igényel, hol pedig sok időt hagy szabadon, a földbirtokos azon igyekszik, hogy a kukás teljes munkaidejét lekösse. Megterheli aratómunkával és egyéb napszámmunkával, konvenciók földdel és más juttatásokkal köti magához, s így részint az aratómunkások és más napszámos részesek, részint a béresek sorsára juttatja.

Breczek József volt dohánykertésznek az 1910–1915 közötti években a következő fizetése, juttatása és kötelezettsége volt. Kapott palántanevelésre két mázsa búzát, 1600 négyszögöl kukoricaföldet, háromszáz négyszögöl veteményesföldet és még száz koronát. A föld és a pénz volt a konvenció. A múlt század végén, amikor még nem volt minden kukásnak háza a faluban, ingyen lakást is kapott, ez az előbb említett putri, illetve később a cselédház volt, amelynek egyik szobájában olykor négy család is szorongott. Akinek saját háza volt, azt 40 korona házárenda illette

meg. Ezenkívül volt a kukásnak egy-két lóra és egy tehénre tartási joga. A század végén még „fűteléket”, szalmát is kapott. Mindezek fejében a kertész a termelt dohány feléhez jutott, amelyért, ha jól ütött ki a termés, és „a beváltók sem verték le az árakat”, kapott vagy 300-400 koronát.

A kukásoknak nyáron át a szokott feltételek mellett aratniok is kellett az uradalomban, annak fejében vállalhattak harmados vagy negyedes kukoricát, amennyit csak akartak, vagy dézsma-kaszálót. A részes kukorica- és veteményföldekért nyolc ingyen napot kellett szolgálniok. Az aratásért holdanként külön két nap volt az ágária. A ló- és tehéntartást úgy engedélyezték, ha a trágya az uradalomnak jutott, s azonkívül a saját lovukkal kellett a locsolóvizet a veteményre szállítaniok. A tehéntartási jog fejében pedig „ment az asszony egész nyáron hátalni, ha azt akarta, hogy tej legyen, az uraságéból csak éppen megélt az állat.” Az aratásért és a részes kukoricáért számtalan ingyen napot kellett szolgálniok, mert „ki volt adva, hogy amikor lehet, küldjük a gyereket napszámba, meg magunk is menjünk.” A tüzelőért is bőven megszolgáltak a kukások feleségei az „udvarban”. „Ha valami dolog volt, szóltak, aztán ment az asszony”, mostak a kertben, a konyhán segítettek, végezték az uraság ház körüli munkáját. A tüzelő- és lakásjuttatás a századforduló táján megszűnt.

Így kötötte le az uraság nem csupán a kukásnak, de egész családjának munkaerejét is. Így vált a „szabad munkavállaló” – félbéressé. S ha nem tetszett, fel is út, le is út, nem újíttatták meg a szerződését.

A kukások csoportja Igaron is tagozott volt: úgy is, hogy voltak benne lovas-szekeres és gyalogkukások, de úgy is, hogy külön munkacsoportokba tömörültek, mint az aratók, fuvarosok és dézsmás bandák. Munkaszervezetük ilyen formában is hűbéri vonásokat őrzött. Egy-egy egységesebb termőterületen egy-egy kukásbanda, kukáscsoport dolgozott, amit a munka menete is megkívánt. A csoport feje a kukásgazda volt, aki irányította a teendőket, eligazította a fiatalokat. A kukásgazda is dolgozott, és a kukások választották maguk közül. „Egy csapatban van nyolc-tíz kukás, azok maguk választottak egy kukásgazdát. Ő felügyelt arra, hogy menjen a palántanevelés. Nem az uraság nevezte ki, hanem ők választották. Úgy szokott lenni, hogy a legrégebbi kukás a kukásgazda. Mert volt úgy azelőtt, hogy egyik-másik harminc-negyven évig is kukáskodott. Az apja és fia is kukás volt.” De „a kukások is sorjában voltak. Volt első kukás, második, harmadik s így tovább. Ez aszerint volt, hogy ki hány évig volt kukás”.

A kukásgazda irányította a termelést, de szerepe több volt ennél. Ő közvetített a birtokos és a kukások között, a kukások nevében tárgyalt: átvette a dohányföldet, „ő volt jóba az úrral, és ő ajánlotta be az új kukást”. „Nem is fogadtak meg olyan embert kukásnak, aki nem értett hozzá de még akkor is protekcióból tudott bejutni, akkor, ha jóba volt az első kukással, másképpen nem juthatott volna be.” Ő közvetítette a kukások előlegkérését, amihez is aztán az ő véleményétől függően jutottak.

A kukásgazda kiemelkedését némi juttatással az uraság is elősegítette, és kissé a „saját embe-révé tette”. „A kukásgazdát az uraság is előnyben részesítette. Nem úgy, hogy a dohányból vagy a dohányra többet kapott volna, hanem a dohánynevelésre többet kapott, több búzát, mint a többi. Minden kukásnak volt egy hold kukoricaföldje, a kukásgazdának meg másfél holdja volt.” A kukásgazda kedvezményei közé tartozott, hogy „amikor a gazda megmutatta a kukásgazdának, hogy hun lesz abba az évbe dohány, akkor az kinézte magának a földet ott, ahol akarta, de csak a kukásgazda, senki más”.

A kukásmunka sok munkaerőt foglalkoztató, „munkaigényes” termelés. Csak annak a kukásnak fizetődött ki a feles dohánykertész, akinek nagy családja volt, különben nem győzte munkaerővel, és ráfizetett. „Ezért szokták mondani: ne menjen kukásnak, akinek nincs nagy családja.” Kis családú vagy családtalan kukás kukásbojtárt fogadott. Kettőt-hármat is. „Kukásbojtárokat a csomózásra fogadtuk, de volt, hogy törésre is. A bojtárt a kukás fogadta, ehhez az uraság nem járult hozzá semmivel. Két-három bojtár volt a kukásnál, ha nem volt a munkához családja. Végezetig szokták fogadni. Megmondták, végezetig kapol ennyit meg ennyit. Nem

szoktunk szerződni. A bojtár nem napszámot kapott. A csomózás tartott hat hétig. Abba az időbe fizettek ezért a bojtárnak 30 koronát. Ez még a 14-es háború előtt volt. Ezért a bojtárnak reggel 5 órától este 11 óráig kellett dolgoznia.” A kukásbojtárok fiatalemberek és fiatal lányok voltak leginkább, gyerekek nagy ritkán félbéresi minőségben kerültek alkalmaztatásra, úgynevezett tanulóbojtárok voltak. A bojtár a saját kosztján élt.

A segítségmunkának, rokoni, ismerősi segítségnek nem volt különösebb jelentősége a dohánykertészetben, mert a segítők gyakran sem megfelelő időben nem jöttek, sem megfelelő szakértelemmel nem rendelkeztek. Segítségük gyakran csak a „dohányszerzésben” merült ki.

A kukásmesterség vonzotta a szegénységet, mert „ha minden bevágott”, a sok munkának jelentős eredménye lett. De alapjában véve a dohánykertészet igen sok kockázattal járó foglalkozás volt, a kukás nemegyszer még a bojtárját sem tudta kifizetni. Az igari kukások valójában – egy-két kivételtől eltekintve – nem is tudták átlépni a proletársors küszöbét. A kukásság a századforduló után hanyatlásnak indult Igaron, mert az értékesítési nehézségek egyre sokasodtak, a termelés sok tehertétellel járt a földesúrnak, s a dohány minősége sem volt a legjobb. A világháború idején már csak egy-két uraság termelt dohányt, s a volt dohánykertészek a többi igari napszamos- és proletármunkások soraiban vegyültek el.

d) Cselédek

Az igari szegénység egyik legnagyobb számú csoportját az uradalmi, majorsági és kismértékben a nagygazda-cselédség tette ki.⁸³ A cselédség Igar legelesettebb és legelnyomottabb néprétege volt. A tősgyökeres igari proletárgeneráció túlnyomó többsége az első világháború előtt cselédsorban tengette életét, de nem volt kevés már ekkor a bevándorolt cselédcsaládok száma sem. Az abszolutizmus korabeli tagosítás idején húsz-huszonöt cselédcsalád dolgozott az uradalmakban, jó részük az állattenyésztésben mint marhapásztor, gulyás, kondás, csikós állt alkalmazásban, de egyre nőtt a béresek száma is. A legnagyobb cselédállományuk a Székyeknek volt, majd utánuk a Papszászoknak. Ahogy a birtokosok építették ki majorságaikat, egyre több birtokos fogadott fel cselédet. Számuk a századfordulóra megnégyszereződött-megötszöröződött. „Aki ide bevándorolt, annak fennakadt a szűre vagy az egyik vagy a másik uraságnál, s aki idejött lakni, az itt is veszett.” A kétféle származású cselédreteg helyzetében semmi lényeges különbség nem fedezhető fel, csak annyi, hogy a tősgyökeresek inkább a faluban laktak s kis részük a majorságban, míg a bevándoroltak túlnyomó többsége kint a tanyákon, a cselédházakban, s ahogy teltek az évtizedek, egyike-másika beszivárgott, beköltözött a faluba is. A bevándorlók elesettebbek, rokontalanabbak voltak, a falubelieket pedig mindenféle rokoni és szomszédsági kapcsolat fűzte a félproletárokhöz és a kisebb birtokosokhoz. A cselédlétszám sem az első háborúig, sem azután lényegesen nem változott meg. Az intenzívebbé váló nagybirtok már inkább napszamosokat kezdett alkalmazni. Egyedül a nagygazda-birtok cselédállománya nőtt még az első háború előtt olyan mértékben, ahogy a gazdagparaszt-birtok kialakult. Tóth Dániel, Bugyi Tóth Lajos, a Fazekasok, Szabó Dániel, Kálmán Lőrinc, Pethő János, Kálmán Dániel, Pónus, Kun-Lendvay tartottak többek között bentkosztos cselédet és itt-ott cselédszolgálot is. A legnagyobb cselédtartó úri birtok a századfordulón és az után: a Széky-gazdaság, a Györgyey-uradalom, a Hering-major, a Wildmann- és Feuer birtok, az Elek István-féle birtok volt. Az igari tősgyökeres cselédek főleg az elsőkhöz szegődtek el.

A legnagyobb cselédlétszám az ezerholdas Széky-birtokon volt, s alkalmanként meghaladta az ötvenes létszámot. A cselédek között feszes hierarchia uralkodott, ami rangban, munkakörben, fizetésben, hangban egyaránt megnyilatkozott. A 84 éves idősb Potornai Lajos, aki fél életét töltötte az „udvarban”, így sorolta fel a különféle cselédminőségeket: „*Gazda* az egy volt, ez felelt mindenről. Ő járt be este az urakhoz parancsra, ő adta ki aztán a cselédeknek. Be kellett

jelenteni mindennap, hogy mi dolog volt, mit végeztek. Két *kerülő* volt. Este ők is bent voltak addig az udvarnál, amíg a gazda bent volt az uraknál parancsra. A gazda a két kerülőnek mondta meg; hogy mit csináljanak a többi cselédek. A *kertész*nek az urak parancsoltak, mert ennek azzal köllött foglalkozni, ami az uraknak a konyhára kellett. Veteménnyel, gyümölccsel. Ennek a kertésznek volt egy *kertészbojtárja*, ez fűtött télen át az uraknak. Volt *egymásik kertész*, aki a faiskolával foglalkozott, ennek is csak az úr parancsolt, semmi köze nem volt a gazdával. Három *szőlőkapásnak* már az uraság parancsolt: három szőlő volt, a Kintelenben, a Halmi-dűlőben, ami most a falu szélén van, meg a Mandulás szőlőbe, Füred fele. Mind a három szőlőben volt egy kapás. *Kerékgyártó* meg *gépész*: ezekkel a gazda rendelkezett szükség szerint. Két *hintós kocsis*, ezek csak az urakkal jártak, de a gazda parancsolt nekik. Prádéskocsisnak is mondták. Volt azután négy *igáskocsis*, nyolc *béres* és nyolc *kisbéres* meg nyolc *kukás*. Egy *juhász*, egy *csikós*, egy *kondás*, egy *külső gulyás* vagy *szűzgulyás*, meg egy *fejősgulyás*. Meg mindenik mellett egy bojtár, de ezt már a pásztor fogadta. Ez a résziben volt. *Egyszakácsné*, egy *nagy szobalány*, egy *kis szobalány*, meg a *konyhalány* a szakácsné mellett. Az udvarnál volt egy *csibés asszony*, a csikós felesége, meg a kistanyán a szűzgulyás felesége. Ez is csibés asszony volt. Ezek gondozták az aprójószágot, nem volt közük a gazdához, ezeknek az úrasszony parancsolt. Aztán mindég dolgoztak bent napszámosok, mikor hányra volt szükség, meg az udvarban mindig dolgoztak a cselédasszonyok. Mindegyik cselédnek megvolt a rangja. A legnagyobb volt a főkertész. Springer Antalnak hívták. Ezenkívül a gazda mindenkinek parancsolt. Amikor a kommenciót mérték, először mindig a gazdának adták, utána jött a gépész meg a kerékgyártó, azután a kertészek, a faiskola-gondozó, utána a két kerülő, aztán a hintós kocsis, az igáskocsisok, a nyolc béres, kisbéres, utána a kondás, juhász meg a csikós kapta, aztán a két gulyás. A gulyások után a szőlőkapásoknak mérték kommenciót.”

A körtvélyesi Györgyey-birtokon tizenhat cseléd dolgozott, a bojtárokat nem számítva: gazda, kerülő, két kocsis, első béres és hét béres, kondás, csikós, gulyás, juhász. A Körtvélyes a kiterjedt Györgyey-birtoknak csak egy részét tette ki, a sürgősebb gazdasági munkák elvégzésére a másik határban lévő földekről is ide mozgósították a cselédséget.

A nagykettősi Hering-birtokon 1914-ben négy béres, két kocsis, gépész, gazda, kondás, minden szolgáló dolgozott. Az Elek István-féle s majd a Bánó-birtokon hat béres, két igáskocsis, egy-két parádés kocsis, két kertész, gazda, gulyás, kondás, szőlőkapás, gépész, kovács volt elszegődve. Ez a birtok is részirtok volt. A Cserepesen még két béres, az Eteltagon kerülő, gulyás és béres dolgozott. A kisebb uraknál is lakott egy-két kocsis és szolgáló. A kispolgárok közül, így az igari kereskedők közül is többen tartottak egy-két cselédet; cselédházuk nem lévén, a faluban árendáltak nekik lakást.

A cseléd munkabére magán viselte a hűbéri gyökerű cselédrendszer jellegzetességeit. A cseléd-bér részben termény, részben földhasználat, állattartási jog és elenyésző mértékben pénzber. A hatvanas–hetvenes évek állapotaira úgy emlékeznek vissza a mai öregek, hogy az akkori béresek, cselédek mind bentkosztosok voltak, családjuk is kapott kommenciót. Kuriózumként emlegetik, hogy az akkori juttatások között jelentőségre tett szert a háj: a cselédeknek „reggel korán kiadták a hájat, hogy a hajukat, csizmájukat megkenjék, a fatengelyt is meg kellett kenni”. Megjegyzik, hogy abban az időben „még faekék voltak... minden két ökörhöz egy béres volt, és egy kisbéres”.

A kommenció az 1900-as években a következőkből állott: Székynél 12 köből gabona, 2 köből búza, 20 kilogramm só, 2 véka főzelék (borsó vagy kása), 1 tehéntartás az uradalmi gulyában (ezt leginkább csak az első béresnek, gazdának, kerülőnek, pásztoroknak engedélyezték), 1000 négyszögöl tengeriföld, 100 négyszögöl veteményföld, 4x6 forint = 24 forint fertálypénz, fűtőanyag – szabad gally és szalma. A szalmát porcióra adták, mert a többi szalma kellett a jószágoknak. Ez volt egy átlagbéres fizetése.

Györgyeynél 13 köből gabona, 3 köből búza, 1 köből árpa, 1 tehéntartás, 1200 négyszögöl tengeriföld, 200 négyszögöl veteményföld, só, főzelék s fertálypénz a szokásos összeg. Látszik,

hogy a Györgyey-gazdaság konvenciójának mértéke kedvezőbb volt a Székynél. A konvenciót negyedévenként, „fertyálonként mérték” a cselédnek, a fertyálpénzt is negyedévenként fizették. A többi cseléd járandósága a fenti alapkonzvencióhoz mértén kedvezőbben vagy kedvezőtlenebbül alakult.

A legjobb konvenció a gazdának járt. Fertyálpénze, illetményföldje többszöröse volt az átlageselédénél. A Györgyey-birtokon hat köböllel több gabonát kapott, mint a bérese, két tehéntartása és egy külön gulyabéli tartása volt, egy anyakocát nevelhetett fiastul az urasági csürhén, és kapott még 24 kilogramm szalonnát, száz liter bort, egy pár csizmát. Fizetése mintegy tízszeresen múlta felül a bérését. Tengeriföldje két-három holdra is felment. Székynél az ispán vagy a gazda többletjövedelme két anyadisznótartás volt, konvenciója jóval több a béresekéénél, mindig maradt egy kis fölöslege is, amit eladhatott.

Az első béres konvenciójában egy köböllel több búzát és hat forinttal több fertyálpénzt kapott az átlagbéres járandóságánál, kukoricaföldje másfél hold volt. Azonkívül egy darab számossal gulyabéli tartását is engedélyezték, „amiért hajnali két órakor dudált”. A kukoricaszarat azonban neki is az uraságnak kellett visszahagynia.

A kerülőnek is kedvezőbb volt az állattartása, ezenkívül húsz kilogrammal több szalonnát kapott, és tengeriföldje két holdra ment fel.

Az igáskocsis járandósága az átlagbéresével egyezett. Az első kocsis ezenkívül egy öltözet nyári ruhát kapott, a második kocsis csak akkor, ha vendégségbe vitte az uraságot. A kocsisruha legszembeötlőbb darabja egy fekete szűr volt. Az első kocsis a szűrön kívül mentét, gubát, pántlikás kalapot viselt.

A konyhakertésznek egy köböllel többet mértek. Ugyanígy a faiskola gondozójának, akinek ezenkívül meghatározott százalék is járt a fakertészet jövedelméből.

A pásztorok bére azért volt kedvezőbb, mert leginkább élhettek a jószágértartás jogával. A nyolcvanas években a juhászkonvenció így festett: 10 köböl élet (8 köböl búza és 2 köböl árpa), 30 darab birka tartása, ebből 20 ellő és 10 meddő, 1 hold kukoricaföld, 4 nyilas veteményesföld, 15 forint készpénz. Különösen előnyös volt a birkatartás, mivel a tej is és a gyapjú is jól jövedelmezett, ezen felül a pásztor a saját birkáinak évi 10-15 fős szaporulatát is eladhatta. A bojtár bére 20 darab birka tartása és 4 vérbárány volt. A juhász számadónak a háború előtt 20 anyabirka tartására volt joga. A juhász kötelességei közé tartozott a gomolya készítése, amelyből maga a pásztor is részesedett.

A kondás anyasertést tarthatott „szaporulatával” együtt, és ősszel a falka minden tizenötödik malaca is megillette. Ezenkívül két hold kukoricaföldet és másfél konvenciót kapott, amelyet részben a bojtárjával is meg kellett osztania. A bojtár konvenciója: nyolc köböl gabona, egy süldő malac, egy nyári öltözet ruha, egy pár bakancs, mosás, varrás, foltozás. Rendszerint családtag volt, mert csak így fizetődött ki a kondasság.

Az itt elsorolt cselédbérek – jóllehet a „legjobb bérű” igari gazdaságok konvenciói voltak – többségükben alacsony életszínvonalat biztosítottak az átlageselédeknek. Csupán a gazda, a kerülő, néhány „első ember” és egy-két pásztor bére adott némi lehetőséget gyarapodásra. A többség jövedelme gyakran a létminimumot sem biztosította, kivált ahol sok volt az apró gyerek. A cselédcsaládok sokat éheztek, és tavaszon már segítségre szorultak. Az igari cselédek elbeszélése szerint egy héttagú családnak a 17 mázsa konvenció gabona mellett minden negyedévben másfél mázsa terményt kellett vásárolnia. Évente legalább hat mázsát. De miből? A fertyálpénz még a legminimálisabb kiadásokat sem fedezte. „És volt olyan hely, ahol nem tartott az a kis konvenció, csak másfél hónapig, ahol olyan nagy volt a család.” Az első világháborúig a konvencióban főleg rozst és kétszerest adtak, ezért ragacsos rozskenyeret ettek a cselédek. „Amikor a rozskenyeret vágom, két kést kellett használnom, egyikkel vágom, a másikkal kaparom a kést.” A cselédgyerekek irigykedve nézték a parasztgyerekek szép fehér kenyérét az iskolában, s ha lehetett, elcserezték a magukéval. Mindössze egy véka tiszta búzát kaptak évente gyúrára az asszo-

nyok, később fertályonként egy mázsát. Csak a világháború után lett több a búza. „Mikor mi hazajöttünk a háborúból, mi is fel voltunk kissé világosodva, azt a kétszerest úgy, amennyire le tudtuk törni, hogy búzát mértek azután.” A cselédtaplálkozás egyébként is siralmas volt. Egyszer ettek napjában főtt ételt, az is többnyire valamiféle tésztaleves vagy pépes étel volt kevés zsírral. Hús heteken keresztül nem került az asztalra, ami aprójószág nevelkedett a ház körül, azt leginkább a nyári munkákra és az ünnepekre tették félre.

Tehéntartást az átlageselédnek nem engedélyeztek. Esetleg itt-ott téli-nyári tehéntartást, vagy helyette két liter tejet naponta. De a tej is általában szedett tej volt. Az úgynevezett téli-nyári tehén tartása sem olyan volt, mint az uraság jószágáé, „silány kosztot kapott a tehén, csak szalmát meg töreket” – télen át. A Bánó-birtok sohasem engedte meg a tehéntartást, ott csak a nyári hónapokban „löktek egy kis tejet a cselédnek”. Disznótartást sem engedélyeztek itt, csak az ispánnak, ha nyújtottak is a cselédnek egy „kis járást”, a kondást a cselédek tartották „bennkosztot”, és ők is fizették. A cselédasszonyok sorban mostak és foldoztak rá, „Hol az egyik, hol a másik adott rá egy rongyot.” A kondás kondásfizetség fejében nyolc köből kétszerest kapott a cselédektől.

A jószágértartás a cselédeletben létfontosságú jelentőségre tett szert, mert csak ennek révén nyílt mód arra, hogy valamit is összekuporgassanak, és „talán egyszer” fellendítsék sorsukat, házat vegyenek a faluban, és felcserélhessék mostoha állapotukat a szabadabbnak látszó napszámos-, esetleg kisparaszti élettel. A cseléd a földesurát mindig arról ítélte meg, mennyi módot nyújtott a jószágértartásra. Ha a birtokos ezt nagy néha megengedte, sőt ha néha „jó embereiért” marhavásárlásra, kölcsönre kezességet is vállalt, amögött mindig az a szándék is meghúzódott, hogy általa még jobban gazdaságához kösse a cselédet.

A fűtőanyag is csak névleges értékű segítséget jelentett, mert „mi hetente egy kötél, egy hát szalma, egyszer sütni, egyszer a marhának”? Olyan hideg volt télen a cselédházakban, hogy „a nyál meg volt fagyva a szobában”. És csak télire adtak szalmát, nyáron „csutkát, csutkatövet meg mindenféle szemetet”. Lopva disznótrágyát szedegettek tüzelőnek és szárítgatták, de azt is, ha rájött, eltiltotta az uraság. „Két kéve gallyat kapott egy család hetenként, azzal főzték meg az ebédet, és azzal melegítették a vizet mosáshoz. Ahol van nyolc gyerek, meg tízen vannak, két kéve gallyat! De neki [Székynek] erdeje volt, nyolc szobát, lakást fűtött! Úgy tudtuk a családot fenntartani, hogy éjjel elmentünk a másik gazdaságba fát lopni, onnan hordtuk a fát éjjel. Mentünk lopni, ide jártunk a Széky-erdőbe.”

A fertálypénz nevetségesen kicsi volt. Egykettőre elment bakancsra, nadrágra, és nem maradt semmi. Minden cselédjárandóságot pénzértékbe téve át, az 1900-as években nem tett ki egy cseléd évi jövedelme 280–430 koronánál többet.

Szembeszökően nyomorúságosak voltak a lakásviszonyok, főként a béreseké. És minden maradt a régiben, annak ellenére, hogy a belügyminiszter 1891–1906 között több körrendeletben is felhívta a törvényhatóságok figyelmét a cselédlakások egészségügyi helyzetének javítására. Erdembeli megoldást mégsem eszközöltek. Nem véletlenül került tehát sor az 1907:45. törvényben a 29. paragrafus megfogalmazására, amelynek második és harmadik bekezdése előírja: a jövőben építendő cselédlakásoknál a nős és családos cselédek részére külön szobáról és kamráról kell gondoskodni. A törvény tíz esztendőben szabta meg a határidőt, hogy a szobát és a kamrát a cselédek számára a régi településeken is biztosítsák.⁸⁴ Egyes megyék a háborús viszonyokra és az építési nehézségekre való hivatkozással kérték a határidő „méltányos” kitolását. Ezek sorába tartozott Heves megye is, amely egy 1916. évi közgyűlésén 1917 helyett 1920. november 1-jében határozta meg a cselédlakások ügyének rendezését.⁸⁵ Nem véletlen, hogy Igaron a cselédek lakáskörülményei mit sem változtak, s ahogyan annak idején a négyosztós és egy közös konyhás „háztartásban” az asszonyok felváltva „heteltek”, és hordták az avas kazlakból a szénát, éppúgy a századforduló után is négy–nyolc család főzött egy konyhán, s gyakran két család szorongott egy kicsike földes szobában. Legtöbbjéhez még kamra sem tartozott, mindent a „padon”

tartottak. Egy heverőhelyen hárman-négyen szorongtak, s a nagyobb fiúk a nagy hideg miatt télen az istállóban háltak. S mindezért a „lakásért” 12 nap ángáriát kellett évente az asszonyoknak bent tölteniök az udvarban, mosni, konyhamunkát végezni, a kertben segédkezni – és ez a robot sokszor felszökött a duplájára is. Csupán a vezető cselédeknek volt jobb – saját – hajlékuk a faluban, Széky gazdájának, parádés kocsisának és konyhakertészének. Jobb minőségű falubéli urasági házban lakott az ispán, a második parádés kocsis, a vincellér és a gépészkovács is.

A lakásviszonyokhoz voltak hasonlóak az egészségügyi viszonyok is. A sok éhezés, az erőltetett munka és a rossz lakáskörülmények miatt a tbc pusztította a gyengébbeket, főleg a gyerekeket. A statisztika szerint a század első két évtizedében a község elhalálozottainak 13,6 százaléka tbc-ben, 13,6 százaléka tüdő- és mellhártyagyulladásban, 7,5 százaléka fertőző gyermekbetegségben, 26,8 százaléka egyéves kora előtt pusztult el.⁸⁶ Szám szerint a 13,6 százalék ebben az időszakban kereken 107 személyt tett ki. A tüdővész áldozatai főleg a proletárságból és döntően a cselédség soraiból kerültek ki. Tekintve az egészségügyi szolgálat elmaradottságát és a diagnosztikus nehézségeket, nem járunk messze az igazságtól, ha a tüdő- és mellhártyagyulladásos eseteket is a gümőkór számlájára írjuk. A népmozgalmi adatok statisztikájából ezúttal kiragadjuk az 1901. és az 1920. évit, és annak adatait elemezzük. 1901-ben Igar 1500 lakosából meghalt ötvenhárom. Közülük heten tbc-ben (13,2 százalék), ötven tüdő- és mellhártyagyulladásban (9,4 százalék) pusztultak el. Ha az 1500 lakosra jutó tizenkét esetet a statisztikában szokásos tízezerre átszámítjuk, hetvennyolcat kapunk. Ez a szám több mint kétszerese az országosan regisztrált harmincnyolcnak. 1920-ra ez a szélsőséges állapot valamelyest „javult”. Távolról sem annyit, hogy a gümőkóros fertőzés ne fenyegetse továbbra is a falu népét, benne elsősorban a cselédségét. 1920-ban a község elhalálozottainak száma: tizenkilenc, ebből négy a regisztrált tbc (20,8 százalék), és pontosan ugyanennyi a tüdőgyulladás okozta halálesetek száma is. Ha az 1610 lelkes község nyolc gümőkóros esetét újfent kivetítjük tízezerre, úgy ötvenet kapunk. A szám az országos harmincas átlaghoz képest ezúttal „csak” 60 százalékkal nagyobb. Aggasztó állapotot mutat a csecsemőhalandóság is. Az egyéves kor alatt elpusztult gyermekek száma 1901-ben tizenöt (28,2 százalék), 1920-ban öt (26,3 százalék). Csak szakértő orvostörténész tudná a társadalomkutatónak azt a jogos gondolatát hitelesíteni: vajon az igari kiugró számú gyermekhalandóságban nem játszott-e „kimagasló” szerepet a tbc?

És ha a betegség egy családba vagy házba bevette magát, jócskán megszedte a maga áldozatait. Tiszaigaron a századfordulón és a 20. század első évtizedeiben nem találták meg kiűzésének módját. Emberi tragédiák százait okozta, többek között a Mike családét is. Mike Lajos ugyan elkerülte a gümőkór okozta halált, de csak azért, mert elkerült a faluból. Asztalos mesterséget tanult, 13 éves kora óta járta a világot. Debrecenben szabadult fel. Iparosként Pesten, Németországban és Franciaországban dolgozott. 81 éves korában, 1966-ban írta első levelét Kolláth Józsefnek, az igari református papnak Párizsból, jelölve annak, hogy szülőfaluját nem felejtette el, sőt a hazahúzó erők egyre jobban feszülnek benne. Húsz levelet írt haza, s a levelek a korabeli orvosolhatatlan cselédélet hű tükrei is. „Írok magamról. 1885-ben születtem Tiszaigaron. Apám szegény kétkezi munkás volt. Anyám törekeny, beteges. Én voltam az első gyermek, kit még hat követett. El is ment mind, ki korábban, ki később, de mind fiatalon. Húsz évet egy sem ért meg, csak én. Elvitte őket a tüdővész.” „1903-ban felszabadultam, és *Mike úr* lettem. Végre saját lábamon állhattam. Mindjárt nagy csapás is ért: meghalt szegény anyám, 37 éves korában. Őt is tüdővész vitte el.”⁸⁷

Ilyen s ehhez hasonló aggasztó állapot állhatott fenn az 1894–1906 közötti évtizedben az egész füredi járásban, ahol az elhalálozottak 13,8 százaléka halt meg orvosilag bizonyítottan tüdővészben.

Fölöttébb terhesek és szabályozatlanok voltak a cselédek munkakörülményei. Beosztásuk szerint minden munkát kötelesek voltak elvégezni, amit a gazdaság vezetője számukra kirótt. Ez a *minden* olyan általános volt, hogy gyakorlatilag sem a munka mennyiségének, sem idejének

nem volt határa. És ez kiterjedt a cseléd családjára, serdülő gyermekére és feleségére is. Az 1907-es törvény ugyan „igyekezett” e kérdésben rendet teremteni, de valójában a cselédi munkaviszonyok a háborúig nemigen változtak. Igaz, ma mind a Székely-, mind a Györgyey-birtokot olyan színben tünteti fel a századfordulóra utaló emlékezés, mint ahol nem hajszojják annyira a cselédet, mint évtizedek múlva, a Horthy-korszak viszonyai között, mégis a munkaidő ezekben is látástól vakulásig tartott, a munkában nemigen volt megállás, a pihenőre, étkezésre delente vajmi kevés idő jutott. Nem volt a cselédnek se vasárnapja, se ünnepnapja. Ha lehet is valami különbséget tenni az igari birtokosok „javára”, akkor ezt csak a szomszédos káptalani birtokokon uralkodó viszonyokkal való egybevetés engedi meg. Az igari cselédek, akik életük folyamán ide is elszegődtek, borzadva emlegetik ezeket a munkahelyeket. „Annyira a cselédet nem használták ki, mint a káptalani birtokon. Nyáron éjjel 12-kor feküdtek, 2-kor már talpon voltak. Az egri káptalan egy tiszapolgári tanyáján három-négy család lakott egy szobában. Tele voltak piszokkal, poloskával.” „Olyanok voltak a cselédek gyermekei, mint akiknek el van ferdítve az arcuk a poloskacsípésektől.” „És öntudatuk is le volt alázva, el volt nyomorítva.” „Az itteni cseléd arra volt büszke, hogy a káptalant szolgálhatja. A saját miséjük után elmentek a szomszédos Margitára misére, rohantak a pap hintója után.”

Nemigen lehetett más a korabeli cselédelet sem. A volt cselédek visszaemlékezései egyöntetűen ezt tanúsítják. „Tíz órakor lefeküdtem, s 2 órakor már szólt a duda. Sehogy se tudtam megszokni ezt az életet. De az volt előttem: ha már családot alapítottam, azt feltétlenül fel kell nevelni, mert – gondoltam – az a fecske is fészket rak, nekem is addig kell dolgoznom, míg enyéim is szárnyra nem kapnak. De ezek nem adtak annyi kommciciót, hogy fenn tudtam volna keresetemből tartani őket. Se a zsák nem esett le a vállamról, se a kasza nem esett ki a kezemből, mégis nem adtak »ennyi« kommciciót sem. Héttagú családdal álltam!” „Amióta cseléd nem vagyok, azóta tudom, mi az: embernek lenni!” „Ott laktunk abban a cselédházban, nem volt annyink sem, amennyit a légy a szárnyán elhordana... Bizony este sokszor megfőztük a székfűtéát cukorral, az volt a vacsora – mondja egy volt cseléd felesége. – Mikor már nőttek a gyerekek, iskolába járogattak, négy-öt pár lábbelit nem tudtam venni, se én, se a másik, így csak egy-két osztályt jártak.” „A legtöbb helyen megdöglött a disznó, megdöglött a tyúk, akkor fillér nélkül maradt az ember. És a legtöbb helyen nyolc-kilenc gyermek volt, csak siralom nézett le mindenről.” „Nem tudtunk szerezni semmit sem a tanyán, majd harminc évig szolgáltunk, és nem tudtunk egy kis búvóhelyet szerezni.”

Cselédi sorból félproletári vagy kisparaszti sorba csak egy-két cseléd emelkedett. A főemelkedők törvényszerűen az uradalmak kivételezett helyzetben élő alkalmazottai voltak, akik részben a birtokosok bizalmát bírták, részben előnyösebb bérviszonyok között éltek, így az ispánok, gazdák, kerülők, parádés kocsisok, kertészek, juhászok, mesteremberek, gépészek, kovácsok, bognárok. Emelkedésük horizontja: lakóház és egy-két hold föld. A többség majd kivétel nélkül húsz-negyven éven keresztül megmaradt béresnek, igáskocsisnak, földhözragadt szolgálomembernek. A cselédi élet mindvégig zárt kör maradt, amelyből csak a kivételesek törhettek ki, maga az osztály mindvégig bontatlan szegényhad maradt.

Sok múlt a cselédasszonyok szorgalmán, el is követtek mindent, hogy segítsék a családot. A jószágneveléssel és részes tengerifölddel próbálták pótolni a kommciciót, és abból igyekeztek ruházkodni is. Munkálták a „fogott” urasági mák-, répa- és kukoricaföldeket. Baromfit neveltek, bár ezt is korlátozták: libát nem volt szabad tartaniok, kacsát legfeljebb húsz darabot. Amelyik asszonynak nem volt kicsije, elment rostálni meg takarmányt, lucernát gyűjteni. Zsákokat foltoztak az uraságnak, fillérékért darabját. Tavasszal székfűvirágot szedtek, és vitték a kereskedőkhöz. Ezt hajnalon, holdvilágnál kellett szedniök, de így is sokszor kergette meg, ha tetten érte őket, az uraság.

A cselédgyerekek már egész fiatalon hozzáláttak pénzt keresni. „Kinek nőtt valamennyire a fia, egyiké kondás mellett volt, a másiké gulyás, juhász mellett, olyan kisbojtárok voltak. Már

akinek nagyobb kislányai voltak, azok mentek szolgálni, nem számított az iskola, hogy 2-3 osztályt jártak. Tavasszal meg már jött az uradalomban a napszámolás. Szurkálták a búzából az acatot, konkolyt. Később jött a cukorrépa-kapálás, keresték azt a néhány fillért a szüleiknek, háztartási segedelemre.” Amikor már erősödött a gyermek, és egész ember munkáját végezte, akkor sem kapta meg a teljes konvenciót, legfeljebb tíz köből rozsot meg 5 forintot egy fertályra. Nősülésükig a cselédfiak csak napszámosmunkából éltek.

Sok megalázás érte a cselédeket a gazdák és kerülők részéről. „A gazda és a kerülő voltak a szegény ember hóhérai.” Ezek elszántan szolgálták az uraság érdekeit, és a szegénység hajcsárai voltak. Gyakran önkényeskedtek, megrövidítették a munkásokat. Egy igari kerülő maga vallotta, mint kellett az ura parancsára elszámoláskor megkurtítani a munkások által megmunkált terület méreteit. „A forgó ölet mindig előre kellett tolni, saját fajomat kellett megcsalni.” Sikert is vagy négy holddal kevesebbet fizetnie a napszámosoknak.

Úgy látszik, az 1907-es törvényben biztosított „házi fegyelmi jogaikkal”, azaz a fenytéssel is élhettek az igari birtokosok. Ugyanis a Tiszafüredi Újság 1908. június 3-i száma „Mizériák” címén szükségesnek tartotta kioktatni a törvényhez forduló cselédeket, akik „meggyaláztatásukat, bántalmaztatásukat” panaszolták, intette őket az alárendeltségi viszonyból származó kötelességükre: a hűségre és engedelmessegre s ennek folyományaként pedig a tiszteletre és kötelességtudásra feletteseik iránt, akikkel szemben – mint állítja –, „valamennyi panaszos vétett”. Figyelmükbe ajánlotta, jegyezzék meg jól, hogy „a társadalom ősrégi berendezése az, hogy fel- és alárendeltségi viszonyban állunk egymással.”

A nagyparaszti gazdaságok cselédeinek a helyzete, ha lehetett, még egy fokkal rosszabb volt az uraságiakénál. A kisgazdaság minden terhét egy-két cselédje vállára rakta, és a gazda állandóan a sarkukban volt. „Egy férficselédjük volt [a nagygazdának], dehogy fogadott volna többet! Kihajtotta belőle a szuszt.” „Bizony, akkor a cselédnek reggel, amikor a nap felkőtt, helyt kellett állni, akkor már jó kellett laknia a lónak kint a legelőn. A parasztgazdánál. Azok felköltötték 1-2 órakor a cselédet, és ki a lóval! Hogy reggelre, mikorra fogni kellett, akkor már lakjék jól az a jószág. Alig aludtak, mert este, amikor a munkával felhagytak, akkor mentek ki a lóval.” Bérviszonyaik is – mint azt a módos paraszti gazdaságok ismertetésénél írtuk – kedvezőtlenek voltak.

Sok panaszra volt oka a belső cselédségnek, a szolgálóknak is, bár kétségtelen, hogy legtöbbjét megvesztegette a közvetlen úri környezet és a borraivaló, de utóbb ők sem tagadhatták azt a lealázó helyzetet, amiben éltek. Így az egyik szenvedő részes: „Huszonöt évet szolgáltam, és nem tudtam, mi az emberi élet. Mert nem néztek annyiba, mint egy babszemet. Egy babszemet – azt eladták. Azóta tudom, hogy mi a független emberi élet, mióta felszabadultam, a rosseb egye meg őket!” Egy másik: „Megtették a Széky-udvarba, hogy disznót vágtak, négy cselédjük volt, de »ennyi« kolbászt se adtak volna. Babot főztek nekünk. Ünnepkor a cselédeknek kenyérliszttól csak egy kis ducit adtak, kalácsnak való lisztet nem adtak volna soha!” Szívesebben is szolgáltak az igari lányok a helybeli kereskedőknél, mert ott az ellátás jobb volt, és emberségesebben bántak velük.

Az igari cselédséget az első világháború előtti évtizedre engedelmes szolgahaddá gyúrta az igari úri birtok és a nagyparaszti gazdaság. A gazdasági és a gazdaságon kívüli kényszer nyomása alatt olyan cselédgenerációk nőttek fel, amelyek még csak nem is álmodhattak helyzetük megváltoztatásáról. A cseléd apát napszámos fia váltotta a cselédségben, és azt ismét követte a maga nagy családja. Minden feltételt elfogadott, csak hogy biztos kenyérhez jusson. A „biztos kenyér” kényszere szorította, tartotta és kötötte legtöbbjét a cselédházhoz, az uradalmi regulához. A 78 éves Unicosics István béres, aki hat gyereket nevelt fel, s aki megfordult az igari határ egynémely majorjában, így indokolja visszatérését a kevesebbet fizető Széky-gazdasághoz: „azért szolgáltam nála, mert folytonosan adott bért”. És egy szót sem szólhatott, amikor Széky egy más gazdaságból való visszatértekor így fogadta: „No, nyavalyás, visszajöttél? Jobb a sűrű krajcár, mint a ritka garas?” Évtizedeket, egész életet töltöttek el ilyen körülmények között az igari cselé-

dek uraik szolgálatában. Igaz, lett a szegény munkásembernek is „becsülete”, csak rá kellett szolgálnia a becsülésre – írta a kormánypárti Tiszafüredi Újság egyik cikke: „Az állam maga is kitünteti, oklevelekkel és pénzbeli jutalmakkal honorálja a kitartó, hű, kötelességtudó cselédet, amint már egynéhány példáját közelmúltban a járás területén is láttuk.” Valóban. A Széký-gazdaság 1908-ban és 1912-ben ünnepélyes formák között állami oklevéllel és 100 koronával tüntette ki két harminc évet kiszolgált cselédjét. „Sokan jelentek meg a kitüntető ünnepségen, ahol szép buzdító beszédet mondottak dr. Széký Péter földbirtokos és Kajáry Ferenc tiszteletes.” A tőkésék, földbirtokosok és papok állama nem is adhatott mást az igari proletárok legelesettebb rétegének nyomorúságban eltöltött életük végén, mint hűségre buzdító beszédet, oklevelet és – 100 koronát.⁸⁸

*

Az igari agrárproletariátus kialakulásával lezárult Igar agrárkapitalista fejlődésének egyik legjelentősebb szakasza, a nagybirtok ezekben az évtizedekben maradéktalanul kiaknáztatta „az igari határ” gazdasági lehetőségeit, eredményeképpen jött létre az igari bér munkások és cselédek jelentős tartalékhadserege is. Az egyik oldalon ott állott tehát az úri birtokosok és nagybérlők kis csoportja, mögöttük a nagyüzemi termelés fejlett feltételeivel rendelkező majorbirtok, jelentős tőkével, földállománnyal, állatokkal, gépekkel, felszereléssel, korszerű agrotechnikával, kedvező nagykereskedelmi kapcsolatokkal, s a másik oldalon meg fél- és egész proletárok mértéktelenül felduzzadt, védtelen és nincstelen tömege, olcsó munkaerő és kiszolgáltató szolgahad. A birtokosok gazdasági tevékenységének szabadságát nem gátolta semmi, mellettük volt a törvény, a közigazgatás, a karhatalom, a korabeli falu minden rendű és rangú társadalmi, szellemi és morális tényezője. A tőkés termelés következtében felbomlott és így belső ellentétei révén megosztott birtokos parasztság nem jelentett számukra komoly vetélytársat; e gazdag parasztok az áru- és munkaerőpiacon viszonylag csekély konkurenciát támasztottak, a proletarizálódó kisbirtokosok meg egyenesen a kezükre játszottak, növelték a helyhez kötött és ezáltal olcsón felvásárolható munkaerő számát. A mezőgazdasági termelőszervezet hűbéries formái sem gátolták különösebben az úri birtok fölényes fejlődését, amennyiben késleltették a „tisztá” kapitalista gazdasági viszonyok kialakulását, annyiban meg is könnyítették kizsákmányoló tevékenységét.

Az 1900-as évek igari mezőgazdaságának e szélsőségesen polarizált fejlődése az igazi osztályellentéteket is végletesen kiélezte. Az agrárproletárság és a szegényparasztság számára létkérdésként merült fel jelenük gazdasági viszonyainak a megváltoztatása és a jobb létnek valamilyen formában való megteremtése. E felé az út – Igaron is, az országban is – csak az úri birtok felosztásán keresztül vezetett, ez pedig nehéz harcnak ígérkezett. Milyen erővel rendelkezett ebben a küzdelemben a maga falujában Igar agrárszegénysége, azt a későbbi fejezetekben látjuk majd meg.

5. Az iparos és kereskedő kispolgárság (1800–1918)

A falusi iparos és kereskedő középrétegek együttes lélekszáma a századfordulón Igar lakosságának 12 százalékát, 1910-ben 13, 1920-ban 14,3 százalékát tette ki.⁸⁹ Keresőik nagy többsége az iparban, kisebbik hányada, harmada-negyede a kereskedelembe dolgozott. A fenti arányszámok az iparnak és a kereskedelemnek a falu gazdasági életében megnőtt szerepére utalnak. Mindkét gazdasági ág alakulására a megelőző évtizedek helyi tőkés agrárfejlődése nyomta rá a bélyegét. Ennek a folyamatnak az egyes szakaszait ugyan nem tudjuk rekonstruálni, de nem nehéz kitapogatni, hogy a nyolcvanas, kilencvenes évektől mind az iparfejlődésben, mind a kereskedelmi élet felélénkülésében lényeges változás állott be, amelyet közvetve vagy közvetlenül a helyi mezőgazdaság árutermelésének növekedése idézett elő. A mezőgazdaság fejlesztése mind az úri birtokon, mind a nagyparaszti gazdaságban részben egyre több specializált ipari szakterő

alkalmazását és felhasználását kívánta meg, részben a birtokok megnőtt háztartási igényeinek kielégítésére is egyre több iparcikkre volt szükség. Az iparcikk fogyasztói piacát növelték meg az árutermelés bővítésének kényszere alatt az önellátó gazdálkodástól egyre távolodó paraszti kisárutermelők, a birtokaikból kisodródó kisparasztok és mindjobban duzzadó mértékben a nincstelen agrárproletárok. Mindezek a körülmények serkentőleg hatottak a helyi kézművesipar fejlődésére. Más oldalról a mezőgazdasági árutermelés bővülése a helyi közvetítő kereskedelem ki-fejlesztését, a helyi fogyasztói piac növekedése pedig a kiskereskedelmi áruforgalom kiszélesedését, a falusi kereskedések, boltok, árudák számának sokasodását, a helyi kereskedőréteg szám-szerű gyarapodását idézte elő.

A helyi *iparfejlődés* jellegzetes mozzanataként a 19. század második felében azt a folyamatot kell kiemelnünk, ahogyan az ipari munka egyre jobban különvált a mezőgazdasági termeléstől, ahogyan az iparosok fokról fokra önállósultak, és egyre jobban háttérbe szorították a paraszti háziipart és kontárságot. A 48-as forradalmat megelőzően az iparúzóknak csak meglehetősen kis csoportja képviselte a tanult szakmabeli iparosréteget a faluban, amelynek jelentékeny hányadát – mint írtuk – az is jellemezte, hogy nemesi származásúak voltak, s az iparúzást tekintették kizárólagos hivatásuknak, s mezőgazdasági termelést mellékesen sem folytattak. Az iparúzők többsége evvel szemben mélyen a jobbágyparaszságba beleágyazva annak az életformáját élte, földet művelt, és mellette ipari tevékenységet is folytatott, amely kis részben ugyan tanult mesterség is lehetett, de leginkább csak hagyományos úton elsajátított ipari praktikumot jelentett. A jobbágyfelszabadítás után ez a helyzet nem változott meg máról holnapra, de lassan elindult az a folyamat, amely hosszú évtizedek múltán az önállósult – főfoglalkozásként űzött – iparok túlsúlyát teremtette meg a faluban.⁹⁰ Az abszolutizmus éveiben már nem állapítható meg az iparosok között a későbbi „virtigli”, azaz tanult szakmabeli rétegnek a rendi elkülönülése. Az anyakönyvi bejegyzések máról holnapra elhagyják a „nagyságos”, „érdemes”, „nemes” jelzőket, bár a nemesi öntudat és az ennek kijáró tisztelet nem múlhatott el ilyen hirtelen. A század második feléből is vannak adataink arra, hogy egyes iparosok majdnem baráti viszonyban állnak a nemesi birtokosokkal, bár az utóbbiak részéről a barátságának kiábrándító színezetet ad a leereszkedés. 1870 táján Mészáros Sándor szűcsmester keresztkomája „Tóni úr”, a helybeli birtokos, Benyó Károly asztalosmester keresztkomája pedig az akkori jegyző, a bizonyos Tisza nevezetű. Mikor „Tóni úr” tönkrement, keresztkomájától, a szűcs mestertől kért kölcsön, és amikor nem tudta megfizetni az adósságát, földet kínált érte. A szűcsmester azonban nem fogadta el, „nem volt ideje a földdel bajlódni” – mondja az egyik adatközlő asszony.

Ez idő tájt tehát a szakképzett iparosság még mindig tartózkodott a földtől, és társadalmilag messze a parasztok felett állónak érezte a maga mesterségét. Házasságuk jórészt iparosházasság: kovácsmester ács lányát vagy bognár lányát veszi el. Benyó Károly asztalos felesége 48-as honvédtiszt árva, akit sógora, az igari rektor nevelt fel. Kovács András kovácsmester 1859-ben egy gazda lányát veszi el, de az apósa műhelyt nyit számára. Gyermekeiket is iparosnak taníttatják, egész iparosdinasztiák nevelődnek. A Kovács család minden tagja a kovács mesterségen van a század harmadik negyedéig: a Tóth család tagjai molnárok, csizmadiák és kerégyártók, a Kócsiak molnárok. Az egyik Tóth cipész, négy fiából kettő cipész, egy kőműves, egy pedig rendőr és magyarbanda-vezető lett. Kivételesen Kovács András mindkét fia a paraszti munkát választotta. Ugyanis a felesége után, aki gazdalány volt, sok földet jussolt, és a nagyobbik fiát ennek megmunkálására szorította rá. Kisebbik fiát pedig bátyja hozta vissza a mesterség tanulásából, és vonta be a paraszti munkába. A század második fele iparosainak elkülönültségére jellemző az is, hogy mulatságaikat is külön rendezték. Iparosbáljaikra nemcsak az igari, hanem a környékbeli iparosok is hivatalosak voltak, akik számára meghívót is bocsátottak ki.

A század utolsó évtizedei közelebb vitték a földhöz a szakképzett igari kisiparosok egy részét is. Földet aránylag olcsón lehetett kapni, és kifizetődő is volt a gazdálkodás. Tóth Márton csiz-

madia és Márki Péter kalapos esete – amelyet már a nagygazdaréteg kialakulása kapcsán is ismertettünk – jellemző bizonyítéka ennek a változásnak.

A „virtigli” iparosok viselete is különbözött a dolgozó parasztoktól. Míg a parasztok vászongatyát hordtak, s csak legfeljebb ünnepen öltözködtek úgy, mint az iparosok, az iparosok ellenzős posztónadrágban és csizmában jártak. Tóth Mártonról mondja a fia, hogy „ellenzős nadrágban járt, meg csizmában. Nem volt neki cipője. Gatyát nemigen hordott, még nekem sem engedte meg, mikor gyerek voltam, pedig a falusi gyerekek mind abban jártak, én is szerettem volna úgy járni.” A Kovácsok csak vasárnap húztak csizmát és ellenzős nadrágot. Hétköznapi pantallóban és bakancsban jártak, előtük kidolgozott „puha bőrkötő” volt. A „virtigli” iparosoknak „mester úr, gépész úr, Tóth úr” megszólítás járt ki, még a nagygazda is így szólította az iparosmestert.

A kézművesek második csoportja – az egyszerűen csak „mesterek vagy kontárok” – kevésbé volt ilyen rangos. Ide sorolhatók a képesített molnárok, kerékgyártók és kovácsok jó része is, bár ezek java tanult mesterember, továbbá mindenféle barkácsolók, ácsok, szíjgyártók, házépítők, vályogvetők, tégláégetők, kemencemesterek, tapasztók, kútmesterek is, azaz olyan kézművesek, akik mesterségüket csak a falusi gyakorlatban sajátították el. Társadalmi helyzetüket a paraszti termeléshez való viszonyuk határozta meg. A molnárok, kerékgyártók és kovácsok az uradalom szolgálatában állottak, kommenciósok voltak, s így a konvenciók föld révén földet is műveltek. Kocsi István molnárról mondja a lánya, hogy „volt vetve kukoricájuk, meg minden, ami kellett a házhoz. Ha kiment a határba dolgozni, anyám is kiment, és nagyanyám ment ki a malomba, ő őrlött.” A mészáros, a szűcs is ebbe a kategóriába tartozott, nyaranta családjával együtt járt az uradalomba aratni, az utóbbi a megcsappanó bőrruhakereslet miatt kényszerült arra, hogy jövedelmét mezőgazdasági részes munkával egészítse ki. 1870 és 1920 között 11 kovácsmestert említenek az anyakönyvek. 1877-től az uradalmi kovácsokat gépészeknek kezdték nevezni, szám szerint kilencet. A kovácsok számának emelkedése a fokozott árutermeléssel kapcsolatos, amely az uradalmakban a fokozott gépi erő megjelenését hozta magával. Jóval kevesebb a kerékgyártók száma, ami avval magyarázható, hogy az igari uradalmak közül csak kevés bírt el önálló kerékgyártót, s a falusiak szükségleteiket a vásárokon elégítették ki, vagy amire szükség volt, a falusi kontárok is megcsinálták. A század első évtizedében mindössze ketten vannak, ezek is uradalmi alkalmazottak. 1919-ben egy kerékgyártó félévi kommenciója: 12 mázsa „élet”, két hold kukoricaföld, tehéntartás, 15 kilogramm szalonna, főzelék, só, 25 liter bor, két nyilas veteményföld. A kommenció azért félévi, mert ugyan egész évre szerződött a mesterember, de minden fél hónapot otthon dolgozott magának. 1870–1906 között 14 molnár működött Igaron. Jó részük faragómolnár volt, azaz a házépítéshez szükséges ácsmunka elvégzéséhez is értett, de egyéb bognár- és asztalosmunkát is elvégzett. Többen közülük Széky uraság szolgálatában állottak, az ő malmában is dolgoztak, és „dézsmát szedtek az őrlő közönségtől, és azon Székyvel osztozkodtak.” Mások szerint konvencióban és pénzjutalomban részesültek. A szárazmalmok veszésével a faragómolnárság is megszűnt, maguk a molnárok rokonszaktúra tértek át: házépítők lettek.

A kontárok és a falusi kismesterek majd kivétel nélkül félpasztorok voltak, akik az ipari munka mellett vagy mezőgazdasági napszámosmunkát vállaltak, vagy mint kis- és törpebirtokosok a földjüket művelték. Ez utóbbiak átmenetet képeztek az iparosok és kisparasztkok osztálya között, idényenként és életük különböző szakaszában hol ezt, hol azt tekintették főfoglalkozásuknak. Az ipari munkával szerzett kereset gyakran csak a földvásárlás vagy a földbérlet megszerzésének lehetőségét szolgálta. A kézművesek e második csoportja már „rangon alul nősült”, faragómolnár béres lányát vette el, kerékgyártó családdal kötött házasságot, illetve, ami általánosabb volt, egyállásúak házasodtak össze. A kézművesek között kialakult baráti körök, amelyeket idővel a fogadott rokonság és komaság szálai fűztek még szorosabbra, szintén a kézművesek egy felsőbb és alsóbb kategóriájára utalnak. A kisipari bér munkások, segédek is ebbe a második

kategóriába tartoztak. Ez utóbbiak már a 19. század első felének anyakönyveiben is feltűnedezték, és később a kisipar fokozott ártermelésével csak egyre nőtt a számuk. Főleg a molnárszakma alkalmaz sok segédet, de egyre-másra a század második felében a kovácsszakma, a gépész-lakatos mesterség, a suszter, a kőműves és a szabóiparosok is egy egyet-egyet. A segédek jó része beházasodik, de nagy – a század második felének szokásai szerint – a segédvándorlás is.

A mesterek és segédek századfordulói viszonyára minden kommentár nélkül jellemző Cs. Nagy kovácsmester megjegyzése, aki arra a kérdésre, hogy segéd korában beszélgetett-e a mesterekkel fiatalságuk szakmai körülményeiről, azt válaszolta: „Ők mesterek voltak, én meg legény voltam. Nem volt mit beszélni velük. Mit szólhat egy legény a mesterek beszédjébe?” Cs. Nagy József segédideje tíz esztendeig tartott.

A századfordulóra megnövekedett az önálló iparosok száma. Az 1900-as statisztika hetven önálló keresőt említ fel, akik családtagjaikkal együtt százhetven főt tettek ki. A keresők egyharmada úgynevezett házi- és népi ipart űzött. Lényegében ez a szám maradt meg a következő évtizedekben is. 1910-ben az ipari keresők száma ötvenhat, ennek egyharmada házi- és népi ipart űz. Az iparral foglalkozók közül ezidőtű tizennégy fő a segédszemélyzet.⁹¹

A fenti számadatokból is kitetszőleg a századfordulón az önálló kisipari termelés a mezőgazdasághoz tapadó háziipari és kézműipari termelői tevékenységgel szemben a helyi iparban kétségtelen túlsúlyra jutott, és szakszerűsége színvonalát tekintve meglehetősen élesen elvált az utóbbtól. A mezőgazdasághoz való viszonyukban mindazonáltal az iparűzés mindkét formájának, ekkor és később is a községen belül számtalan változatával találkozunk. Önálló kisáruter-melést folytató iparosok uradalmi szolgálatba szegődtek, és mellette a falubeli lakosság számára is dolgoznak. Kontárok önálló ipari tevékenységet folytatnak, és kizárólag csak iparűzésből élnek meg. Önálló iparosok földet vásárolnak, s így iparból és mezőgazdaságból élnek. Kontárok mezőgazdasági munkát folytatnak, és idény- vagy alkalmasszerűen végzik az ipari munkát és így tovább. Mindez azt mutatja, hogy a századforduló utáni évtized helyi ipari tevékenysége minden kapitalista fejlettsége ellenére még mindig elég szoros kapcsolatban volt a mezőgazdasággal, nemcsak úgy, mint termékeinek piaca, de úgy is, mint a mezőgazdasági termelésnek így vagy úgy részese is.

A kisipar szakmai-technikai színvonala sokat fejlődött a századforduló körüli évtizedekben. A tanult és képesítéshez kötött iparok – a falun belül számtalan kapcsolat lévén közöttük – előnyösen hatottak a háziipari és a kontár színvonalon egzisztáló kézművesek tevékenységére.

A kovácsok és kerékgyártók többnyire uradalmi szolgálatban állottak, s számuk és mesterségbeli tudásuk fejlődése nagymértékben az uradalmak mechanizálásával volt egybekapcsolva. Így hamarosan el is vált az előzőleg egy mesterséget alkotó kovácsmesterség a kerékgyártótól, a nyolevanas évektől kezdve meg specializálódott, és jelentősebb része gépészkovács mesterséggé alakult át. A szakmában a falusi kovácsok is előreléptek, s némi szakértelmet sajátítottak el a mechanikából. Ha nem is voltak vizsgázott gépészek, de rendszerint értettek annyit a gépekhez, motorokhoz, hogy a legegyszerűbb hibákat meg tudták javítani. Kezdték maguk mögött hagyni azokat az időket, amikor még két birkabőrből összevarrott kézi fűjtatót használtak a lábfűvő helyett, a szén és koks helyett pedig kukoricaszárral és csutkával tüzeltek. Készítményeiket még tömbvasból kovácsolták ki, a vasat gyakran napszámosok, igariasan *vasverők* segítették űtni és megdolgozni. Ebben az időben mesterségükben még igen nagy szerepet játszott az új áruk ki-munkálása, egészen 1914-ig, amikortól is a gyáripár termékei kezdték kiszorítani a falusi kovácsmunkát, és csak a javítás maradt meg számukra. Ismeretanyaguk sok újítással bővült, például az 1914-es háború alatt tanulták meg a *francia löcskáva* készítését, azaz a kocsilöcs alsó végére szerelhető vastok és gyűrű kovácsolását, amely a kocsitengely végére illeszkedve a löcsöket rögzíti. A patkó még rúdvashól készült, általános volt a *apóspatkó* készítése fél- vagy elhasznált patkóból is, ami még napjainkban is itt-ott szokásban van.

Az igari *kerékgyártókról* aránylag keveset tudunk, e korban két kerékgyártó működött, mind a kettő specializálódott, az egyik csak parasztszekeret tudott készíteni, de kovács is lévén,

azt teljesen ki tudta dolgozni; a másik hintóknak, szánoknak, féderes kocsiknak különféle fajtáit gyártotta. Fához 1918-ig könnyen jutottak, mert a Tiszán szállíttatták maguknak. Tiszafüreden olykor két-három *kötést*, „tutajt” is megvásároltak. A kerékgyártók nemcsak Igarnak, de a környéknek is dolgoztak, Szőlősnak, Örsnek, Nagyivánnak. Igáskocsit, féderes kocsit egyaránt készítettek. De bármennyire is modern formákat gyártottak, a vásári árakkal nem tudtak versenyezni, mert a parasztok szívesebben vették a hagyományosabb formákat, amelyek különben jóval olcsóbbak is voltak.

Kontáripár volt a *barkácsolás*. A kisebb méretű és egyszerűbb szerszámokat és munkaeszközöket úgyszólván kivétel nélkül a barkácsolók állították elő: kaszanyél, kapanyél, villanyél, kishereblye, nagyhereblye, kocsirúd, lőcs, kocsioldal, járom, mind a kezük alól került ki. De raktak falat, ácsoltak tetőszerkezetet, nádztak, csináltak karszéket, kurta mosóteknőt, nyújtófát, keresztfát, lapickát, dagasztóaljat, mángorlósulykot, mosósulykot, fejfát és így tovább. Speciális *dézsások* és *köpülősök* is kerültek ki soraikból. Uradalmak is szívesen alkalmaztak *faragókat*, *faragóbéreseket*, *faragógazdákat*. A barkácsoló szerszámanyaga éppúgy lépést tartott a haladással, mint a képesített mesteré. A *fajankót* (faragóséket) már ők is elhagyták, helyette gyalupadot használtak. A falazáshoz nélkülözhetetlen vízmérték például 1910-ben jött használatba, amint a barkácsoló meglátta azt mestereknél, 1912-ben már maga is megszerezte.

A *szíjgyártó ipar* Igaron kontáripár. Csupán a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben dolgozott itt szakképzett szíjgyártó és nyerges. Azóta se. A kontárok „kopott” tudományukat egész kezdetleges módon, műhely nélkül űzték. Nyakszíjat, keresztágat, sügyellőt varrtak, hámesűrők kötését „reparálták”. Leginkább csak maguknak vagy a velük közeli kapcsolatban lévőknek dolgoztak, legtöbbet nyáron, amikor a légyjárás miatt gyakran elszakította a jószág a hámot. Nyersanyaguk ócska szíjából, otthon font kenderfonálból került ki, szerszámaikat is otthon gyártották.

Nagy múltira tekint vissza az igari *faragómolnár ipar*. Képviselői, a molnárok ácsmunkával is foglalkoztak. Így is írnak róluk az egyházi anyakönyvek: „molnár és ács”, „faragómolnár”. A házépítésnél szükséges ácsmunkát végezték. Mintegy az ács- és asztalosmesterséget is gyakorolták. Igazi foglalkozásuk természetesen a malomkezelés volt. A szárazmalmok kezelése tette szükségessé, hogy faragótudást szerezzenek. A szárazmalmok pusztulásával kenyerüket veszítették, és házépítőkké lettek. A tízes évek óta nem volt molnár a községben.

Igaren emlékezet óta egy *mészárszék* állott fenn, de az is sok volt gyakran, aminek az az oka, hogy minden parasztháztartás a disznóhússal maga gazdálkodik. Mégis a múlt század második felében kettő is létezett, közülük egy rituális vágószék volt. Ennek az a magyarázata, hogy a nagyszámú zsidóság, úgyszintén a nagyszámú dzsenti két mészárosnak is tudott piacot biztosítani. Míg a polgároknak a mészáros és hentes dolgozott, a parasztgazdaságban sorra kerülő vágást és feldolgozást a böllérek, iparendély nélküli alkalmi paraszthentesek látták el, akik elég tekintélyes számmal voltak különböző időkben.

A *házépítőkről* a házépítés kapcsán szólunk majd, itt csak annyit, hogy ez a mesterség egyesítette a legszemléletesebben a hagyományos kontárképzettséget a szakavatott, tanult iparral: a kőművesmunkát, az ács- és tetőfedőmunkát a falrakó, a faragómolnár és barkácsoló mesterséggel.

Hagyományos technikával dolgoztak a *vályogvetők*, *téglaégetők*, *kemencemesterek*, *tapasztók*, *kútmesterek*, akik közül csak a téglaégetők voltak engedményes iparosok, a többieket a paraszti élet szükségletei tették kontármesterekké.

Az *asztalosiparosok* a század derekától jelentek meg a községben. Kezdetben főleg a házépítéssel kapcsolatos munkákat végezték el, később már bútorokat és berendezési tárgyakat készítettek. Jelentős árucikkük a koporsó volt. Hagyomány szerint Benyó Károly asztalos még az urak számára is dolgozott, és gyönyörű bordó plüssel, bakacsinnal behúzott koporsókat készített.

Mindössze fél évszázadig, 1850-től 1900-ig virágzott Igaron *acsizmadiaipar*, az igari „virtigili” iparok „legjelentősebbje”. Annakelőtte ugyanis még kevesen hordtak csizmát a parasztok

közül, a századfordulótól kezdve meg részben a felvevőréteg szűnt meg a csizmahordás divatjával együtt, részben a csizmát hordani kezdő parasztság igényeit kielégítette az olcsóbb vásári portéka is. 1850 és 1900 között tizenkilenc csizmadia élt a faluban vagy tartózkodott néhány évig a községben. Egy közülük valószínűleg valamelyik földbirtokosnál állt alkalmazásban. A múlt századnak – a hagyomány szerint – elsősorban a *aromás csizmát* készítő csizmadiai valószínűleg nem a dolgozó parasztság, hanem a különféle vagyoni állapotú nemesség, a polgári kereskedőréteg és a vékony iparosréteg számára dolgoztak. A parasztság csizmaviselete a múlt század végére és századunk első három évtizedére esik, arra az időre, amikor kihal ez a mesterség Igaron.

A *cipésmesterség* – szakszerűsége színvonalát tekintve – a legfejlettebb ipar volt Igaron. Helyzete mégis hasonló a csizmadiamesterséghez: képviselői nem a parasztság számára dolgoztak, legalábbis az első háborúig. Erre vall a szabómesterek származása is. 1850-ig kétségtelenül nemesi származásúak a szabók, a későbbiek közül is több valószínűleg az. Közismert, hogy a 19. század derekáig Alföld-szerte, Igaron majd a század végéig a parasztok – kivált a férfiak – túlnyomó mértékben a természetes gazdaság előállította ruházatban – vászoning, vászongatya – jártak. Így a szabómesterek semmiképpen sem a parasztok, hanem leginkább a faluban élő számos úr és családja számára dolgoztak. A század második felében a csökkenő dzsentri-birtokos réteget a fogyasztópiacra mindinkább a polgári viseletű zsidó kereskedő réteg és az ugyancsak polgári viseletű iparosság pótolja. A század legvégén a parasztság is rátér – vagyoni megoszlása szerinti fokozatban – a posztóruha-viseletre, ruhaszükségletét azonban – készruha formában – túlnyomórészt a vásáron szerezte be.

A varrásban a varrógép okozott forradalmat. Addig Igaron is két varrónő, úgynevezett *kézenvarró* – tehát varrógép nélküli – dolgozott. Ezek inkább úri házakhoz jártak, „staírungot” varrtak, de módosabb parasztgazda is igénybe vette őket, ha a lányát férjhez adta. A század végén terjed el a varrógép, vele együtt olyan újfajta varrónők nevelődtek fel, akik már rendelésre, méretre dolgoztak. Volt elég varrógép a faluban, csak szaktudás, ügyesség kellett hozzá. Mészáros Károlyné 65 éves asszony mondotta el, hogy 1900 táján, mikor férjével, aki szabómester volt, kezdték az életet, albérletben a főjegyzőnél laktak. A főjegyzőné tudott szabni és varrni, amit ő is meg akart tanulni, hogy segítse férjét a kenyérkeresésben. Egyesztendei mosással fizetett a „tekintetes asszonynak”, hogy megtaníttassa varrni. „Keservesen jutott a szegény mindenhez.”

A *tímár-* és a *szűcsmesterség* is a „tisztos iparhoz” tartozott. Igari virágkora ennek a mesterségnek is a múlt század második felére és némileg a századforduló utáni két évtizedre tehető. Alapját az állattartás konjunktúrája nyújtotta. A szűcsök főleg pásztoroknak, cselédeknek dolgoztak, akik az uradalomtól évente bőrt kaptak a konvencióhoz. Ködmönt csinált a szűcs, „hat bőrből” bundát, „ujja nélkül való pruszlikot”, kesztyűt, juhászoknak „rajthuzlit”, vagyis belül szőrös, kétoldalt száron alul gombolós bőrnadrágot. Az uraknak is dolgozott, de csak javított. A szűcsöknek kontár válfaját az igariak *gamolónak* hívják, a bőrtörő gamó után. Ezek apró bőrneműeket készítettek ki eléggé kezdetleges módszerekkel.

1938-ban halt meg az egyetlen igari *kalapos*, a nyolcvanéves Márki Péter. Üzlete nem volt, csak műhelye. Majdnem mindig maga dolgozott, csak fiatalabb korában kísérletezett segéddel. Vásárokra járt, meg „háztól hordták el tőle a kalapot”. „Öreg birka szőréből *botost* csinált, s bárány szőréből csinálta a kalapot.”

A szolgáltatási iparágak képviselői közül csak egyre bukkanunk: egy *virtigliborbélymesterre*, Mike Mártonra, aki mesterségén kívül egy katasztrális holdnyi kis földjének a teendőit is ellátta.

Evvel lényegében le is zártuk a fontosabb iparok és kontármesterségek sorolását. Amit még említeni kell, az részint a *háziipar* és házi mesterség keretébe, részint pedig az igari *cigányok mesterségeinek* sorába tartozik. Kívülük csak a *salétromfőzés* mint kuriózum tarthat számot az említésre. Ez az ipar csak a múlt században létezett Igaron, s róla már a hagyomány is alig tud felvilágosítást adni. A salétromfőzők nem helybeliek és nem magyarok voltak, hanem többnyire cseh, morva és sziléziai származásúak. Kettő Igaron halt is meg, kettő meg ott házasodott. A ha-

gyomány szerint „kovártélyban” laktak, és a Tó partján „kapargatták a salétromot, majd katlanokban ugyanott főzték ki.”

A nagy Tó a régi időkben gazdag gyékénytermést adott. *Agyékényszövés* sok falubelinek biztosított foglalkozást, sokat fogyasztottak belőle a dohányosok, akik a dohányt evvel takarták le, a faluzó meszesek, de az átlag igari is helyben szőtt gyékénnyel borította be szekerét az esős időben. 1914-ben e gyékény kiveszett. Egy időben, 1890–1910 között nagy divat volt *aszalmakalap* a parasztság körében, amit kizárólag házilag állítottak elő. Eladásra nem készítették, csak házi használatra. 1911-ben „vesszőkasfonodát” tartottak fenn a faluban, eredményeként sokan tanulták meg a *vesszőfonást*, de csak a saját háztartásban hasznosították.

Itt kell megemlítenünk az igari háziipari tevékenység legelterjedtebb ágát is: *aszövés-fonást*. A múlt század paraszti gazdaságaiban mindenütt el volt terjedve, úgyszólván minden háztartás a saját keretében állította elő a szükséges textilanyagot: a fehérneművásznat, a zsákot, a ponyvavásznat, a szőnyegszövetet. Jelentősége a századfordulótól kezdve, a textilipar fejlődése következtében fokozatosan alábbhagyott, de mai napiglan a közép- és kisparasztnak gyakorlatában sok helyütt megmaradt. Színvonaláról az igari „asszonyszütte” vászon kitűnő minősége tanúskodik. A szövés-fonás technikája tradicionálisan kimódolt, magas színvonalú ipari termelés, jellemzésétől ezúttal eltekintünk, mivel már példásan elvégezte a szakirodalom.⁹²

Az igari ipari technika differenciált képét teszik kerek egészé az igari cigányok mesterségei.⁹³ Tanulmányunk néprajzi indítottságánál fogva szólunk róluk itt – kissé bővebben. A jelentős számú cigányság Igar legszegényebb rétegét képezte a múltban, és képezi a jelenben is. Száma állandóan változott, csoportjai ezidőtől szüntelenül vándoroltak, nem jutottak még el az állandó letelepedéssel járó életformához. Szoros kapcsolatot tartottak fenn a nánai, sarudi és egyeki cigánysággal, s velük együtt alkottak egy közös társadalmi csoportot. E falvak cigány lakosságát a közös sors, a közös nyelv és az azonos társadalmi és gazdasági körülmények kapcsolták össze: föld nélküli, máról holnapra való élet, kevés mesterségbeli munka, amelynek produktumait vándorlás közben értékesítették.

A tiszaiigari cigányok hagyományos foglalkozása a *féművesség*. Minden más munkát „magyarmunkának” neveznek, így éles különbséget tesznek a hagyományosan öröklött „szívesen végzett” munka és az újabban elsajátított, beállítottságukkal nem éppen egyező munka között. Hogy a féművesség valóban századok óta öröklött és gyakorolt mesterségük, az kitűnik abból a rugalmasságból, amellyel az idők változásához alkalmazkodtak. Máról holnapra – támaszkodva nagy technikai gyakorlatukra – új produktumok gyártására tudtak áttérni, amikor a körülmények a régi készítményeket törölték a kollekciójukból. Megváltozott az előállítandó áru formája, megváltozott sokszor az anyaga is, de az üllő és a kalapács megmaradt, és csak alkalmazni kellett a hagyományos technikai ismereteket.

Kivált két hagyományos féműves produkciójukról kell megemlékezni: a *rézöntésről* és a *fűrókovácsolásról*. Igaron ezek a mesterségek egyidősek a legrégibb „ittlakó” cigánygenerációval. A századfordulón egész kis „manufaktúra” öntötte a csengőket, a kis harangokat, amelyeket aztán maguk az előállítók vándorkereskedéssel értékesítettek, végigházták velük a fél vármegyét. Legtöbbje magával vitte a szerszámait is, végigcsengette az egész Tisza-vidéket, és ha kellett, helyben készítette el a csengőket. De „magukkal vitték” még a sírba is: a fogót, a kalapácsot, a *kovancát* (üllőt) és egy csengőt velük temettek el, a fejükhöz tették a földbe.

1910 és 1940 között két cigány kovács működött Tiszaigaron: Varga Gyula és Rézöntő Penti Flórián. Ez idő alatt ők látták el a környékbeli pásztorokat csengővel, fokossal, buzogánnyal, juhász kampóval, és a parasztokat fűróval. Az elsőket sárgarézből öntötték a lehető legkezdtelegesebb technikával: földbe helyezett negatív, az úgynevezett *modla*, sárból gyúrt kis kúp, a *pap* és a *kohó* segítségével; a rezet izzó faszénen olvasztották meg, a tüzet kézi fújtatóval élesztették. A megöntött formát reszelővel dolgozták ki. Az öntés mindenféle babonával és szokással volt egybekötve. A faszenet kezdetleges eljárással maguk égették. Ezt használták fel a „furucsinaláshoz”

is, amely a csengőöntésnél elismertebb cigányprodukció volt. A cigányfűrónak különösen tartósságát dicsérik, és készítése szakszerűségét a kovácsok is elismerik. A fűrőkészítéshez acél, kalapács, színvas, üllő és kohó, fújtató kellett.

A cigányok magukat pusztán a kovácsmesterségből nem tudták fenntartani, rászorultak az említett „magyarmunkára” is. Ezek között a vályogvetés volt a jelentősebb. Lakásaik közvetlenül a vályoggödrök tájékán húzódtak, a föld kiválóan alkalmasnak mutatkozott vályogvetésre. Ezenkívül vállaltak tapasztómunkát és kemenceépítést is. Asszonyaik a kolduláson kívül eljártak a faluba meszelni, tapasztani, *sarolni*, és ők árulták az igari meszelőt, a *tippant*. A tippan fűszerű rugalmas növény, kifésülve, egyenesre nyesve, összekötve meszelésre kiválóan alkalmas. Ezidőtt a cigányok, nők és férfiak egyaránt előszeretettel kérték ki bérüket élelmiszerben.

A helyi *kereskedelmi* tevékenység korszakunk egész folyamán változatlanul és egyértelműen a községbeli zsidósághoz kötődött. Az előzményekről szólva említettük, hogy a zsidók száma már a rendi korszakban felduzzadt a faluban, s mintegy 40 családot tett ki. Gazdasági tevékenységük ekkor kizárólagosan kereskedelmi és pénzügyi tevékenységekre korlátozódott, és jelentős tőke gyűlt fel kezükön. A jobbágyfelszabadítás után az induló tőkés gazdálkodás még kedvezőbb feltételeket teremtetett számukra. Heverő pénztőkéjük lévén, monopolhelyzetbe kerültek a hitelhiányban szenvedő nagyszámú úri birtokos között. Uzsorakölcsönöket folyósítottak, és kisebb-nagyobb gazdasági vállalkozásokba kezdtek. A sórév, kocsmajog, halászati bérlet, búza- és terménybérletek segítségével máról holnapra jelentős pénzösszegekre tettek szert, és azokat tovább kamatoztatták. A megszorult és eladósodott dzsentri birtokát kényszerült egyre-másra olesón bérbe adni vagy áruba bocsátani. A kereskedők egy része kapva kapott a kedvező alkalmon, és belement az olcsó földbérletbe, a bérelt földet felesékekkel műveltette meg, vagy maga kezdett rajta gazdálkodni. Mások egyszerűen csak földingatlanokat közvetítettek, vagy az olesó áron vásárolt földet hamarosan haszonnal továbbadták. Még mások később földtulajdont vásároltak, és azt jövedelmező majorbirtokká fejlesztették. Gyakran birtokot is vásároltak, és melléje még béreltek is. Változatos ügyleteik során olykor rövid idő alatt több száz holdas saját gazdaságok alakultak ki, mint azt a Brüll–Feuer család esetében láttuk is. A kiegyezést követően egyike-másika már mint a legerősebb versenytárs lépett fel az úri birtokosokkal szemben, akiknek nagy részét váltókölcsönök révén le is kötelezte. Az utóbbi alól a pénzkölcsön dolgában igazán „tartózkodó” Székyszék gazdaság sem vonhatta ki magát. Földbirtokossá, nagybérlővé vagy éppenséggel igazán gazdag kereskedővé természetesen csak egy töredék fejlődött az igari kereskedők rétegéből, a többség megmaradt a kiskereskedelemben és a mérsékelt gyarapodás és a parasztsággal folytatott kisebb mérvű uzsoráskodás nyújtotta haszon mellett, egy kisebb töredék meg éppenséggel vándorkezeléssel igyekezett megélhetésre szert tenni. A helyi kereskedőkolónia virágkora az 1860–1880-as évekre esett; a zsidóság száma ekkor a legnagyobb, negyvenöt család, mintegy kétszázhusz fő. A községben zsinagógát építettek, amelyet csak a felszabadulás után bontottak le. Teteje nádból volt ugyan, és csak 1918-ra cserepezték be, de „belefértek abba vagy százan is, karzatos volt, nyolc méter széles, tizenöt méter hosszú lehetett”. Lelkészt és segédzemélyzetet tartottak, és eleven rituális vallásos életet éltek. Igar ezekben az évtizedekben, de jóval ezek után is a környező falvak zsidóságának, így Tiszaörsnek és Nagyivánnak is, kisebbfajta vallási és társadalmi központja volt, a helybeli zsidóság élvezte hittestvérei támogatását, így a szomszéd Tiszafüred nagyobb zsidó egyházának a segítségét is. E tekintetben a zsidó földbirtokosok, nagybérlők, nagykereskedők szolidaritása volt különösen értékes a községbeliek számára, amely előnyösen éreztette hatását a helyi kereskedelemben, áruellátás, pénzforgalom, gazdasági kapcsolatok, vevőkör vonatkozásában. A postamester, a községi bába és egy-két iparos is zsidó családokból került ki. Zsidó munkásokat találunk a dohánymunkások között is. Kóser hentesük rituálisan vágott. A nyolcvanas évektől kezdődően, ahogyan a dzsentribirtok elpusztult és ahogyan az agrárválság mérsékelte a mezőgazdasági konjunktúrát, kezdett megcsappanni a számuk. 1890-ben huszonöt családra, 1900 és 1910 között húsz családra, az 1920 utáni évekre 15–17 családra olvadt le a számuk.⁹⁴

A századfordulón és az azt követő évtizedben mindenesetre jelentős gazdasági és társadalmi szerepet vittek, és a helyi kiskereskedelmet még teljesen kezükben tartották, kocsmáik, boltjaik és terményüzleteik a falu majd minden utcájában fellelhetők voltak. Egykori üzlethelyiségeik, amelyeket ma már más célokra hasznosítanak, maiglan hirdetik hajdani kiterjedt kereskedelmi tevékenységüket. Ezek építkezése is sajátos kereskedői jelleget hordozott, széles, utca felé nyitott, faoszlopok tartotta ereszes tornácaikban várakozott a vásárlóközönség. Jelentős mértékű kiskereskedelmi iparcikk-, élelmiszer- és borforgalmat bonyolítottak le, széles vevőkörrel rendelkeztek, amit az magyaráz, hogy a századfordulóra az önellátásból kiesett proletártömegszembeszökő mértékben megnövelte a vásárló lakosság számát, amely így mindent ezekben a boltokban szerzett be. Még a szomszéd örsiek is Igarra jártak át vásárolni, nemkülönben a határbeli tanyasiak is. Az igari kocsmárosok és kereskedők forgalmát nagymértékben növelte, hogy módot nyújtottak a szabad hitelre, a szegényparasztok túlnyomó többsége éven át adósuk volt. Mondhatni, hogy a kiskereskedelmi áruhitel a forgalomnak nagyobb részét tette ki, amelyet az adósok terményben, kukoricában, búzában vagy aprójószágban, tojásban stb. is törleszthettek. „Hordtunk a boltból mindenfélét, majd hozunk érte búzát, kukoricát, oszt fölírták. Összel, mikor elmentünk a boltba, felírták, hogy mennyit vásároltunk, oszt a kukorica ára ahogy szakadt, ahhoz számították, hogy ennyi a tartozás, arra ennyi mázsa esik, oszt azt bevittük. Vagy bevittük a búzát.” „Úgy is volt, hogy vittük a kukoricát, vettük a ruhaneműt. Úgy is volt, hogy még tavaszon vettük a ruhaneműt, oszt ősszeladtuk a kukoricát.”

Igen nagy volt az italozásból folyó forgalom is; a könnyű hitel, nem véletlenül, ivóssá tette az igari proletárréteget is. Feltűnő, hogy milyen sokat írnak ezidőtt a füredi járásban a szegénység kocsmázásáról, és ennek folyományaként erkölcsi zuhlásáról, de már 1885-ben kibökik a másik okot is, azt, hogy a megkárosított és tönkremenő kis- és szegényparaszság, valamint a proletármunkásság „elkeseredését gyakran szesz italokba fojtja”, amelyre számtalan alkalom nyílik, mert a „vakkocsmák” és a „pálinkafőző házak” gomba módra elszaporodtak, amelyek „megannyi szivattyúzócsövek” „a parasztsaládi fészeken”. A kocsmázás terjedését ugyanakkor a munkaadók és a módos birtokosrétegek sajátos logikával sietnek úgy is magyarázni, ez az „oka az ínségnek, a szegényedésnek, adósságcsinálásnak”.⁹⁵ A Vasárnapi Újság az 1900-as években külön cikkben pellengérezi ki a füredi járás kocsmázó életét, és oktatgatja a proletárokat, úgy mond: „Míg a nép összes élvezete és szórakozása abban fog összpontosulni, hogy szombat estétől hétfő reggelig a kocsmában dőzsöl, a helyzet [tudniillik a nyomorúság] nem is fog megváltozni.”

Igari kereskedők bonyolították le a szegényparasztok terményforgalmát is. Brüll cenzár példálul „itt helyben vette meg a gabonát az iga nélküli emberektől”, akik nem tudták beszállítani Füredre. Így aztán jóval olcsóbban vette meg. Még a fuvar költségnél is nagyobb volt a differencia az itteni ár meg a füredi kereskedői ár között. Tudta azt a szegény paraszt is, hogy kihasználják, de egy-két zsák gabonájának nem fogadhatott fuvarost. „A búzakereskedés és a terményfelvásárlói tevékenység, a cenzárság jól jövedelmezett.” De rájuk szorult, ha sürgősen pénzre vagy terményre volt szüksége. A kereskedők rendszeres pénz- és terménykölcson-forgalmat is bonyolítottak le a megszorult szegényparasztokkal: természetesen uzsorakamatra, úgynevezett búzakamatra, amely harminc-negyven százalékra is felugrott esetenként, mert a szegénység olcsó fuvar híján nagymértékben rájuk szorult. Jól jövedelmezett a „kopott urakkal tartott” gazdasági kapcsolat is: a kereskedők „bőven ellátták őket pénzzel, búzával”, azaz kölcsönrel, mint az igariak mondják: a kereskedők „ezeknek is mértek”, tudniillik gabonát.

Az 1900-as években, nem számítva az egy-két nagybérlové, birtokossá és nagykereskedővé vált igari kereskedő-egzisztenciát, az igari kiskereskedőknek, kocsmárosoknak, szatócsoknak mind házuk, kertjük, szőlőjük, földjük vagy földbérletük volt, és jó családi kapcsolataik révén egyre nagyobb gazdasági és társadalmi stabilitást értek el. Gyermekeik iskolázódtak, és előnyös házasságokat kötöttek a környék többi kereskedőcsaládjának tagjaival.⁹⁶

Brüll Vilmosnak szatócsboltja, ruhásüzlete, vegyeskereskedése, italmérése, terménykereskedése, koporsóraktára volt. Huszonnyolc hold saját birtokot vásárolt, és bérlet hozzá még vagy hetvenötöt. Így közel száz holdon gazdálkodott, s cselédet tartott. A család jól élt, a leányok gazdag kereskedőkhöz mentek férjhez. A család két másik tagja, Miksa és Bernát is kereskedett és gazdálkodott.

Wildmann Bernátnak szatócsüzlete, kocsmája és saját háza volt, Fiai közül kettő szénbányatulajdonos lett, a harmadik asztalos, a negyedik táncmester.

Schwartz Jenő szatócs, vasáru-kereskedő 1914-ben költözött el Igarról mint jómódú kereskedő és szőlőtulajdonos. Lánya egy gazdag kereskedőhöz ment feleségül.

Epstein Jenő kocsmáros és terménykereskedő volt, 1910 táján házát eladta, elköltözött.

Fischer Sándor fa- és szénkereskedő 1916-ban adta el „fapultus”-át, falerakatát, házát, és költözött el a faluból.

Glózius Jenő mészáros, háztulajdonos; lánya egy terménykereskedő és gazdálkodó felesége lett; fia mészáros és kocsmáros.

Hartmann Hanninak kocsmája, szatócsboltja és öt hold földje volt.

Egy Rubinstein nevű igari edénykereskedő és háztulajdonos két lóval edényt fuvarozott és árusított a környéken.

Rajtuk kívül a faluban lakott és kereskedett egy Klein nevű boltos, egy Schwalb József nevű gyümölcskereskedő, egy „Beteg” ragadványnévvel titulált szatócs, egy „Boglyas Csévének” csúfolt „tolluszedő” és a falu kocsmájának bérlője.

Az igari kereskedők között igen erős gazdasági és társadalmi kapcsolat volt. Kölsönösen segítettek egymást, a szegényebbjét támogatták, egymás között házasodtak. Összetartásukat fokozta helyi egyházi szervezetük, kis kolóniájuk szellemi központja. Befelé külön, zárt világot képeztek, kifelé, a falu proletárjaival és földbirtokosaival egyaránt készséges és összeütközésmentes viszonyt tartottak fenn. Világukban a falusi szegénység a közvetlen kereskedelmi kapcsolatokon kívül is sokoldalúan érdekelt volt: libákat neveltek számukra, tollfosztani jártak hozzájuk, kisebb ház körüli munkáikat elvégezték, szolgáltak és cselédeskedtek náluk; segítségért is szívesebben fordultak hozzájuk, mint a földbirtokos urakhoz, mert itt könnyebben jutottak hozzá kisebb kölcsönökhöz. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy számíthattak társadalmi támogatásukra.

6. Vallásos élet, népoktatás, közművelődés, szórakozás (1900–1918)

Igar gazdaságának és társadalmának tőkés átalakulása közelről érintette a község vallási és művelődési intézményeit, lakossága közműveltségi állapotát. Mindenekelőtt a hitélet régi diszciplínái vesztek sokat érvényességükből, a századfordulón – jóllehet az iskolában az egyház még szilárdan tartotta pozícióit – a köznép körében már erősen apadt a vallásosság. Az iskolaügy fél évszázadon át ugyan megoldatlan kérdés maradt, de valamelyes haladás itt is történt: az első világháborúig nőtt a „népoktatás” szerepe, az írás-olvasás tudományát a felnőtt lakosság nagyobb része jól-rosszul elsajátította. Az első világháborút megelőző évtizedekben – ha kis mértékben is – növekedett a könyvkultúra, terjedt az olvasás, kivált a sajtóé. A társadalmilag szervezkedő önművelésnek, a népművelésnek is felbukkant néhány kezdeményező vállalkozása. A társas szórakozási alkalmak hosszú ideig még régi formáikat tartották, majd amint fenntartó körülményeik megváltoztak, szerepüket veszítették: részben teljesen megszűntek, részben új arculatot öltöttek. Eredeti tendenciája szerint e fél évszázados történeti fejlődésnek a polgári műveltséget kellett megalapoznia a faluban, és e vonatkozásban sok minden új és korszerű is gyökeret vert benne, mindazonáltal ez az alapozás nem maradéktalanul és nem idejében ment végbe. A helyi paraszti művelődés korszakunk végéig – sőt jóval azon túl – sem szabadult meg a hűbéri

múlt számtalan korszerűtlen tehertételétől, az egyház és az úri rend műveltségi monopóliumának egyoldalú befolyásától. A birtokos parasztok nagy részben, az agrárproletárok meg teljes egészükben híjával voltak azoknak az anyagi és társadalmi eszközöknek, amelyek révén magasabb iskolázottság, korszerűbb kultúra és igényesebb szórakozás birtokába juthattak volna.

A község szellemi és művelődési központja az egész korszakon keresztül mindvégig a *református anyaegyház* maradt, bár irányító-befolyásoló szerepe a század végére lényegesen módosult. Híveit a forradalom előtt még általánosan mély vallásosság és erőteljes ellenzéki magatartás jellemezte, többek között azért is, mert a református eklézsia hosszú időn keresztül a helybeli református magyarság egyetlen védelme volt a katolikus megye nyomásával és számtalan zaklatásával szemben. Az egyház ezidőig élvezte a község református földesurainak társadalmi és anyagi támogatását. Az egyház szerencséjére ez a támogatás a polgári korszak első évtizedeiben is megmaradt, sőt új kegyurat és bőkezű mecénást is kapott a Székylakon Papszász Ignác földbirtokos személyében. Közreműködésének eredményeképpen 1856-ban a templomot renoválták, amely ezúttal tornyot is kapott, két év múlva meg új iskolaépületet emeltek mellé. A lelkesi javadalom fejében negyvenkét holdat biztosítottak az egyház számára,⁹⁷ amely a tagosítás után még tíz hold egyházfölddel bővült. 1861-ben „népképviselői” presbitérium alakult meg, a főgondnok Papszász lett, mellette még a tagság egyharmadában hat más református földbirtokos szerepelt a presbitériumban, sőt öt római katolikus földesúr is „tiszteltbeli presbiterként”. 1864-ben az uraság még további 16 hold iskolaalapítványt juttatott az egyháznak, amelynek ekkor már 4000 forint alapítványi tőkéje is volt.⁹⁸ A tanítói javadalmakat a tagosításkor az ismert mértékben jelölték ki: 15-15 holdat. Az egyház funkcionáriusai a földbirtokosok bőkezűségét messzemenő lojalitással hálálták meg, jó kapcsolataikat mindvégig megtartották velük, olykor-olykor olyan esetekben is, amikor ez a kapcsolat a hívek rovására ütött ki. A kegyurak – a századfordulón is a református megyei hitélet tekintélyes világi képviselői voltak – nemegyszer használták fel a helyi ekléziát arra is, hogy a paraszttal és munkásaikkal támadt vitáikat a maguk javára döntsék el. A lelkészek – egyik-másik huszonöt-harminc éven át is tevékenykedett a községben – gyakran inkább úr és birtokos minőségükben növelték az egyház tekintélyét a parasztok előtt, és kevésbé a község lelki vezetőinek a szerepében. A századforduló jeles papja, Kajári Ferenc (1902–1932) saját birtokával együtt közel száz kisholdon gazdálkodott, állandó konvenciócselédet tartott, aratói voltak, egy időben a Gazdakör elnöki tisztségét is betöltötte, az első világháború alatt megalakult Hangya-szövetkezet elnökének is megválasztották. Bizalmas kapcsolatban állt a Székyl családdal és Elek Istvánnal, politikailag is velük értett egyet. De a birtokos paraszttal is szívélyes viszonyt tartott fenn, emlékét mint népszerű „népi pap”-ét ezek maiglan is őrzik. Az egyháznak ebben az időben is fennálló társadalmi presztízse ellenére a hitéletben mély változások mentek végbe, a század nyolcvanas–kilencvenes éveitől kezdve a korábban általános vallásos reformátusság hitbuzgalma észrevehetően csökkenni kezdett, kevesebben látogatták a templomot, gyéresebb számban vettek magukhoz úrvacsorát és így tovább. A visszaemlékezők szerint a század utolsó évtizedeiben már megszűnt a mindennapos templomba járás, még az idősebbek részéről is, „...mert a pap meg a rektor nem szerették, hát oszt valahogyan tudtul adták, hogy ne menjenek”. Hamarosan a vasárnapi istentiszteletek látogatottsága is a minimumra csökkent. A pap csak ünnepi szertartásokat végzett, temetni a rektor járt, mivel az „olcsóbban és szebben végezte”. Igaron emberemlékezet óta dívott a szabad – jórészt téli – estéken a magánházaknál való vallásos gyülekezés, vallásos énekek énekelgetése és a Biblia olvasása. Az idő előrehaladtával ez is lényegesen csökkent.⁹⁹

A változások okát a község gazdasági viszonyainak előnytelen átalakulásában, az élesedő vagyoni differenciálódásban kell keresnünk. Az elszegényedő parasztság és a felduzzadt földmunkásság egyre távolabb kezdte érezni magát az „úri és nagygazda” egyháztól; a dzsentri pusztulásával, az egyházi mecénások fogyásával az egyházfenntartás terhei is egyre jobban nyomták, ez sem volt ínyére. A papi és tanítói javadalmak körüli harcok, a papok és tanítók választásának

befolyásolása a földbirtokosok részéről sokukat idegenítette el az egyháztól. Ezekben a rétegekben az egyház befolyása észrevehetően csökkent. A polgári gondolkodás racionális szelleme – ha mérsékelten is – terjedt, ez is csökkentette a korábbi hitvalló vallásosságot. Látni lehetett ezt a vegyes házasságok terjedésében is. A község lakosságának ötödére felduzzadt bevándorló katolikusokkal már évtizedek óta zavartalanul házasodtak össze a helybeli református „őslakosok”, mindkét felekezetre a vallási türelemnek a megszokottnál nagyobb mértéke volt jellemző. Mindazonáltal a katolikusok viszonylag aktívabb hitéletet éltek, bár helyben csak templomuk volt, és papot csak az ünnepek másodnapján és másodvasárnaponként láttak, aki is a szomszédos Örsről látogatott ki hozzájuk. A paphiányban szenvedő katolikusok, kivált a vegyes házások, alkalmanként a református istentisztelet is látogatták. A katolikus búcsúk lassanként Igaron is elvesztették vallásos jellegüket, és a község egész lakosságának, a más vallásúaknak is, amolyan népiünnepélyeivé váltak, a rokonlátogatások, a más vidékről beszármazott parasztok társadalmi érintkezéseinek konvencionális alkalmává.

Az első világháború előtti évtizedekben a lakosság vallásosságát további körülmények mérsékeltek. A század elején – mint később látni fogjuk – Igaron is terjedőben volt az agrárszocialista mozgalom, és vele párhuzamosan a szociáldemokrata és az újjászervezett szociáldemokrata szervezkedés. Ez az agrárszegénység nagyfokú politikai tudatosodásával és az egyházzal való szembekerülésével járt együtt. A hatást csak növelte a mindinkább terjedő vándormunkás-mozgalom, amely újabb százakat hozott kapcsolatba a polgárosodó ország átalakuló társadalmi világával. Révükön a vallási indifferentizmus újabb tápot kapott. Az agrárszegénység anyagi nyomorúságának növekedése, az agrármozgalmaknak itt is bekövetkezett szétverése, és végül az első világháború végeérhetetlen szenvedése és kiábrándító élménye a vallási közönyt Igaron is állandósította, körét szélesítette. Mindez a helyi református hitélet bomlásának egyik, bár leglényegesebb tünete volt. A másik ellenkező előjelű: a vallásos ortodoxiának, a protestáns kisegyházak megjelenése. Ez itt az 1910-es években ütötte fel a fejét, amikor még az agrárszocialista mozgalom is valamennyire terjedőben volt, akkor alakult meg egy baptista gyülekezet. Tagjai kiválásának az egyházi iskola építése miatt felemelt adó adta a közvetlen kiobbantó okát. Mintegy húsz fő hagyta el az egyházat. 1912-ben saját erejükből imaházat emeltek, és egy Biblia-olvasásban jártas volt egyházi alkalmazottat választottak vezetőjüknek. Polgárosodni akaró kisparasztok elégedetlen elemeit egyesítette ez a kisközösség, önállóan gazdálkodó szegényparasztokat, néhány középparasztot és iparost is. Egy-két tanyasi „hívővé” való megtérésének kiváltó okául az itt egyidejűleg szétvert agrármozgalom okozta kiábrándulást is tekinthetjük. Emez, az egyházzal szembenálló vallási csoportosulás azonban hamarosan elvesztette forradalmi indítékát, elzárkózó, engedékeny szellem jellemezte. Hívei az egyre konvencionálisabb református hitgyakorlattal szemben intenzívebb vallásközösségi életet éltek. A református protestantizmustól nem sokban különböző egyházi szervezetekben és a reformátusával sokban egyező hitelveik szellemében, amely kizárólagosan a Biblia tanítására épült, amolyan paraszt-puritán világot alakítottak ki maguknak: a vasárnapi munkaszünet szigorú megtartásával, az élvezetektől, szeszitaloktól, dohányzástól való tartózkodással, a házassági erkölcs szigorú megőrzésével, szerény életvitellel, buzgó imádkozással, templomlátogatással, az egyházi előírások betartásával... A szomszéd községek hívőivel is kapcsolatot teremtettek, szigorúan vallási szellemben működő zenekarukkal, énekarukkal, műkedvelő előadásaikkal, színjátszó csoportjukkal számukhoz mérten egy ideig jelentős szerepet játszottak a falu művelődési életében is. Vallási mozgalmuk köre a későbbiek során nem bővült; hátat fordítottak a község életének és szociális feszültségeinek, s ez eltávolította őket a földmunkás szegénység reális jólétre törekvő tömegétől. A baptisták kiválásával egyidejűleg unitáriusok is megjelentek a faluban, az egyházon belül pedig egy hitbuzgó bethánista csoport vert gyökeret. Szerepük, hatásuk nem volt nagy.

A vallási közöny terjedése egy oldalról, a baptisták megjelenése más oldalról a vallási élet válságának kétségtelen jeleit adták az első világháború előtt, annak jelét, hogy a falu lakossága

többségének lelki és szellemi szükségleteit a hagyományos egyház már nem tudja kielégíteni, a régi módon semmi esetre sem. A válság azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az egyház befolyása alatt ekkor még jelentékeny hívő birtokos paraszti rétegek és nem csekély mértékben vallásilag irányítható proletár csoportok is éltek, és azon sem, hogy befolyásának tartósítására olyan hatékony szervezet állt még rendelkezésére, mint az egyházi iskola, amely Igaron egészen 1948-ig működött.

Az apadó hitélet mellett ez az iskola¹⁰⁰ alkotta az egyház egyik legerősebb támaszát. Az igari iskola még a századfordulón is „egy darab középkor” volt. Az iskolaiügy az egész 19. század folyamán vajúdott. A „szegény egyház” nem bírt két tanítót tartani. 1810-ben a lánytanítót el kellett bocsátani, mert nem volt pénz a fűtésre. Pedig a növendéklétszám már a 60 felé tartott. Több kísérlet történt a megoldásra, azonban az egyház és a földesúr anyagi segítségének csekélysége miatt mindannyiszor kudarcba fulladt. A dologi ellátottság is roppant szegényes volt. 1840-ben 138 növendék egy teremben tanult, amely egyúttal a tanító kamrája is volt, s így nem szellőztethető. 1852-ben 51 fiú és 51 lány tartozott egy tanító keze alá, és a vizitációs könyv megjegyzi, hogy „szerencsére a fele se jár iskolába”. Végül a tagosításkor rendeződött a két tanítói javadalom. 1859-ben „tágas fiúiskola épült” (amely később siralmas kicsiny melléképületté vált), 1865-ben leányiskola-épületet is vásároltak, s így egy időre „fellendült” az iskolai oktatás. Ekkor kapott a katolikus fiataltság is állandó jellegű épületet és tanítót, és rendelték őket az örsi egyházi hatóságok keze alá.¹⁰¹

Az egyházi és földesúri hatóságoktól való függés mindkét felekezet oktatásában erős visszamaradást okozott még a korabeli átlagos falusi színvonalhoz képest is. Minden új vívmány, tanerő, épület beleütközött az alapítványok és egyéb megkövesedett hagyományok falába. Nemcsak a lelkész, hanem a tanítói állások betöltése is alapvetően anyagi szempontok szerint történt, illetőleg nem. Évszázadon keresztül folyt a harc, egy részről a lelkész, más részről a tanító, és mindkét fél részéről a gyakran mást akaró lakosság ellen. A földesúr kegyurasága újra és újra beavatkozott a viszályba. Innen eredt, hogy az országos helyzethez képest Tiszaigar tanügyi elmaradottsága igen nagy volt. Az 1896/97. évi tanügyi összeírás szerint száznegyvenegy iskolaköteles gyermek közül „kellő gondozásban nem részesült” százhuszonöt. Még ekkor is csak két református és egy katolikus tanítója volt a községnek. Az utóbbi államsegélyes. A külterületen lévő nagyszámú tanköteles gyermeknek egyetlen iskolája sem volt. A százötvenöt óvodaköteles kisgyermeknek is csak ideiglenes „nyári menedékház” nyílt 1894-ben, ahova a kisgyermekeknek csak a töredéke jutott el.

A felekezeti iskola hűbéries egyházi szervezete és jellege mindvégig gátja volt a műveltség ütemesebb terjedésének. Iskolaszék intézte az iskola ügyét, amelynek elnöke a lelkész, tagjai a presbitérium és hivatalból a tanítók. A rektor (tanító) a lelkésztől függött, akinek az engedélye nélkül a falut sem hagyhatta el, s aki a tanítást „vallási, erkölcsi” szempontból ellenőrizte. A tanítót a presbitérium választotta. Református (illetve katolikus) egyházi tankönyvekből tanítottak mindenkor, állami jóváhagyással. A tanítás istentisztelettel kezdődött és ért véget. A növendékek minden vallási megmozdulásban köteleztettek részt venni. A tanító javadalma és az egyházi funkciók anyagi kérdései miatt majdnem állandó volt az ellentét a mindenkori tanító és egyházi vezetői között. Az igari iskolaszék sok botrányt látott, sok harcos tanítót és segédlelkészt mart el.

A korabeli iskolai oktatás nívója az írástudatlanok statisztikai adatain ellenőrizhető, és ez a nívó alacsonyabb az országos és környékbeli átlagnál. 1900-ban a lakosságnak 34 százaléka analfabéta, 1910-ben 24 százaléka, ugyanakkor a kültelki, jórészt cseléd lakosok 60 százaléka.¹⁰² Ugyanez a helyzet a továbbtanulással: a faluban csak elvétve akadt egy-egy kispolgári származású fiatal, aki „kitanult”, „bennszülött” paraszti származású még kivételként sem. „Az uraság innen nem taníttatott senkit.” A tanítás mindig illuzórikus volt. A kevés számú tanerő sok növendékkel – fejenként ötven-hatvan fővel is – küszködött, osztatlan tanmenettel. Az év nagyobb részében a növendékeknek csak csekély töredéke járt rendszeresen iskolába, a többség, a szegé-

nyebbje távol maradt: ha munkában tölthették idejüket, a paraszti szükség vette igénybe őket, ha pedig rossz, hideg, sáros idők voltak, cipő- és ruhahiány miatt nem járhattak iskolába. A tanítás az írás és olvasás elsajátításán kívül a hit és erkölcs kérdéseire terjedt ki. A fegyelmezés igen drasztikus eszközökkel – veréssel, bottal – történt, és a gyerekek végeredményben a tanító kényére-kedvére voltak kiszolgáltatva. Ehhez járult még az az általános érvényűnek mondható jelenség, hogy ilyen sovány kenyeret biztosító helyre, mint a tiszai is, kisebb kvalitású tanítók és papok kerültek, dicséret az igen ritka kivételnek. Valahány felnőtt gyermekkori iskoláztatására visszaemlékezve a sűrű fegyelmezést, a vallásos és hazafias ünnepségeket, a kényszerű, de nagyon liberálisan vett tanulást említi. A pusztai írás-olvasáson kívül, leszámítva a vallásos és nacionalista eszmék kétségtelen hatását, még a legjobb esetben sem maradt vissza semmi komoly, tudományosan elfogadható, kerek egészen tekinthető világnézeti alap, tudáskincs, kivált általános műveltség a végzett növendékek tudatában. A helyi polgári és úri származású gyerekek még az alsó fokú iskoláikat sem a tiszai gyermekekkel végezték, hanem vagy magántanulókként, vagy internátusi diákokként jutottak túl az alsóbb fokozatokon.

Az igari iskola a háború előtt nemigen járult hozzá az agrárszegénység sorsának megváltoztatásához.

Az iskolán kívüli élete további folyamán nem is érte az igari parasztot és munkást semmiféle „hivatalos” művelődési hatás. Ez egyrészt szerencséje is volt. Az iskolán kívüli népművelés csak a Horthy-korszakban vert gyökeret. A gazdasági oktatás is kimerült egy kis sikerű kosárfonó tanfolyam rendezésében 1912-ben, amelyet a Hevesmegyei Gazdasági Egyesület kezdeményezett Tiszaiagron.

Az igari parasztok kulturális elesettségének talán a legfőbb ténye a könyvkultúra¹⁰³ szegénysége. Másfél száz esztendőn keresztül úgyszólván a Biblia volt az egyetlen nyomtatott könyv a parasztok birtokában, meg a zsoltároskönyv. A századvégig, az egészen időkig még a legutóbbi napokig is, ráérő estéken, télen át akár magányosan, akár csoportosan olvasgatták. A Biblia üres lapjaira jegyezték fel a családi eseményeket; drágasága miatt igen megbecsülték, és századokon keresztül örökítették. A zsoltároskönyv az istentiszteletek segédkönyve volt. Téli estéken csoportosan énekelgettek belőle, különösen az idősebb asszonyok. A zsoltároskönyvet a tanuló már gyermekkorában megkapta az édesanyjától. Egyéb vallásos olvasmány a reformátusoknál alig volt. A női hívők között Szikszay *Keresztény tanítások* című könyve forgott közkézen.

A katolikusoknál nem volt Biblia, de annál több imádságoskönyv és vallásos ponyva. A legtöbb imádságoskönyv megadott dallamra írt új szöveget tartalmazott. Ezek azt a gyakorlati célt szolgálták, hogy a búcsújárás hosszú menetei alatt a búcsúsok dallamrepertoárjának szerepét töltsék be. A ponyvák zöme a század végén árasztotta el a katolikus lakosságot. Igen vegyes tartalmúak voltak. Az énekeskönyvek, az imádságoskönyvek, a vallásos naptárak mellett közkeletűek voltak a „hivatalosan nem ellenőrzött” vallásos ponyvák is. Így például *Ima-énekes kis könyvecske Orosz Istvántól: Dicsőséges Szent Vendelnek a dögvész ellen való Pátronus tisztelete* című írásban éneket és könyörgéseket intéztek a szenthez, amelyeket bizonyos állatbetegségek elhárítására „célszerűen” alkalmazhattak a hívek is. Igen elterjedtek voltak a *Rózsáskert*, egy múlt századbeli imádságoskönyv „vigasztalásai”: „Ha azt akarod [tudniillik Istenem], hogy szegénységbe, betegségbe jussak... én is akarom: sőt ha az egész világ tűzben volna is és egyszerűsmind haddal, döghalállal tele volna is, ... mint Isten akarja, legyen az ő szent akarata.” Mindennél jellemzőbb a *Csodálatos kép* című brosúra, amelyben egy „égi eredetű” levél szövegét közli a szerző, amelyet terjeszteni is javasol. Akinél a levél lesz, „...ha annyi bűnt cselekedett volna, mint a tengernek habjai... azokat töredelmesen meggyónja, megbocsáttatnak: aki pedig ezen levelet magával hordozza, jobb karja alatt, avagy balfelől, az meggyózi az ő ellenségeit...” Sok vallásos írás a szegénység elviselését és az urak hatalmának türelemmel való eltűrését célozta. A *Keresztény tanítások és imádságok* című református imádságoskönyvben a szolga és a szolgáló imádsága a következőképpen hangzik: „A te bölts gondviselésednek igazgatása szerzi, hogy

némellyek fel emeltetett állapotúak, némellyek pedig alacson sorsúak, némellyek uralkodók és parantsolók, némellyek pedig hatalom alá vettettek és engedelmeskedők légyenek.” Egy másik Igaron fennmaradt, azonban nem a népnek, hanem az uraknak szánt imádságoskönyvben a következő könyörgés olvasható: „Ne kívánj felettébb való világosodást és tsinosodást azoktól, a kik arra hivatottak, hogy alacsony sorsban éljenek. Azoknak se légy segítő társok, a kik az alacsonyabbakat olly esméretekkel akarják gazdagítani, a mellyek őket a magok sorsoktól s az azzal együtt járó foglalatosságoktól elidegenítik s kedvetlenekké teszik... Az értelemnek legjobb világosodása az, a melly arra tanít bennünket, hogy állapotunkkal megelégedjünk és sorsunkhoz illő foglalatosságunkban hasznosan forgolódjunk.” A hivatalos egyház minderről nemigen „akart” tudni, ami nem változtatott azon a tényen, hogy ezek az agyonolvasott könyvecskék „jó szolgálatot” tettek többek között az egyháznak is.

A vallásos irodalmon kívül közkézen forgó más olvasmányos anyag sem volt igényesebb. Az igari parasztok egyéb olvasmányai is a ponyvából kerültek ki. A legrégebb népművelési, hitterjesztési és felvilágosító szándékkal írt szórakoztató könyvek voltak. Közülük Haller János *Hármas históriáját* lehetett itt-ott megtalálni. A múlt század derekán és az azután következő évtizedekben megjelent történeti tárgyú, hazafias szellemű ponyva viszonylag haladónak mondható, ezek Kinizsi Pál, Toldi Miklós, Kossuth Lajos, Rákóczi Ferenc, Rontó Pál, Mátyás király életéről szóltak. A századvégén és az új század első évtizedeiben az olcsó olvasnivaló tartalmilag is lezüllött. A század végén a magyar betyárokról és a hírneves külföldi banditákról (Rinaldo Rinaldini) szóló munkákban itt-ott a fennálló társadalmi rend elleni lázadás gondolata is jelentkezett, amelyet a betyárhős képviselt, de a későbbiekben már csak öncélúan részletezett gyilkosságok, véres borzalmak, rémtörténetek, lapos pszichologizálások töltötték meg a ponyvát.

A népnek szánt silány írások közül az idősebbek a történelmi személyekkel foglalkozó munkákat szerették leginkább. Szóbeli hagyományaikban később gyakran hivatkoztak egy-egy olvasott mozzanatra. A történelmi alakoknál talán még népszerűbbek voltak az első világháborúig a betyárhősök: Rózsa Sándor, Bogár Imre, Sobri Jóska és a már említett Rinaldo Rinaldini. Ez utóbbi (1884-es kiadásban) egy falubeli paraszté volt, aki csak egy évtizedben, emlékezete szerint, 33 személynek adta kölcsön, nem is szólva azokról, akikre már nem emlékezett. Feltűnő népszerűségnek örvendezett Abafy: *Magdolna, az irgalmasnővér megrendítő viszontagságai* című ponyvasorozat (Székely Aladár kiadása, Budapest), tulajdonosa hatszor olvasta el életében, és nyolcszor adta kölcsön.

A falunak szánt ponyva mellett elvétve akadtak polgári íróknak és tudósoknak is írásai a tiszai könyvek között, amelyek főleg a Pesten dolgozó vagy szolgáló rokonok vagy könyvügynökök útján jutottak le a parasztokhoz. Megőrizték az iskolai jutalomkönyveket is. Ezek jórészt huszad-harmcad értékű „művek”. Itt-ott Heves vármegye monográfiája és egy-két historizáló könyv is felbukkant.

A népi olvasmányok között vitán felül a naptáraknak, kalendáriumoknak volt a legnagyobb jelentőségük. Nem annyira olvasmányos mivoltuk, hanem praktikus használhatóságuk miatt töltöttek be jelentős szerepet. Élettartamuk egy esztendő, tovább se őrizték meg őket.

Az átlagos parasztnál a Biblián, a zsoltároskönyvön és a kalendáriumon kívül nemigen akadt olvasnivaló. A legtöbb könyv birtokosa 4-5 műnél többet nem is mondhatott magáénak. Egyedül a ponyvatulajdonosok birtokában volt több könyv.

Könyvtárra 1909-ben tett szert Igar. Könyvanyaga eredetileg 245 kötetből állott, itt-ott került bele a Székely család duplumaiból is egy-egy példány. A könyvtárat tipikus népművelő igénnyel válogatták össze. Megvolt benne a Jókai- és Csathó-sorozat, Magyarország Vereckétől napjainkig s a többi. Általában a mindenkori tanítók kezelték, és köteteit egyöntetű visszaemlékezés szerint igen sokan olvasták. A falusi értelmiség Jókait, Csathót olvasta, a parasztok a Történelmi Kiskönyvtár sorozatát kedvelték, közte is leginkább a Kossuthról és Rákócziról szóló történeteket.

Az újság- és folyóirat-olvasás a két háború között indult meg jobban. Korábban az agrármozgalom lapjai, leginkább a *Szabad Szó*, a *Világszabadság*, a *Földmunkás* és a *Népszava* jártak nagyobb példányban az agrármunkásság közé, a Függetlenségi Párt lapja a gazdagabb paraszthoz, a kormánypárti lapok a földesurakhoz, az egyházhoz, kispolgárokhoz és a nagygazdák egy részéhez. Mindegyik aránylag kevés példányszámban.

A könyvkultúrához hasonló színvonalon elégtelenül ki a parasztnak egyéb művelődési és szórakozási igénye.¹⁰⁴ E vonatkozásban a vándorszínészek és a vándorcirkuszok jelentették a legfőbb „érintkezést” a polgári közműveltséggel. A vándorszínészek már a nyolcvanas évek óta látogatták Igart, pesti és vidéki csoportok egyaránt. E látogatások nagy időközökben követték egymást. Ezt úgy hirdették át az igariak, hogy maguk is színjátszó csoportokat hívtak életre már a tízes évek elején. A múlt századi előadások a község házában, illetőleg annak üres melléképületében folytak. Évenként egy-két pesti társulat kereste fel a falut, alkalmazkodva a paraszti munka üteméhez: télen és rendszerint ünnepnapokon játszottak. Tíz-tizenként krajcár volt a belépti díj, viszont sokan még ezt az összeget sem bírták el. A vándortársulatok a pesti műsorokon szereplő népszínműveket (például *Falurossza*) adták elő. Ez a vándor színjátszás nagyjából az első világháborúig tartott.

A parasztnak kedvelt szórakozási alkalma volt a vándorcirkuszok, a komédiások látogatása. Két-három évenként sátoros és évenként ötször-hatszor kisebb társulatok fordultak meg a faluban. Látogatottságuk nagyobb volt a színi alkalmakénál. Olyan igen kedvelték az igariak, hogy a nagyobb cirkuszokat még Karcagon is felkeresték.

A helybeli műkedvelő színjátszó csoport létrehozása Emődi Istvánhoz, egy „univerzális” tehetséggel szegény parasztnak működéséhez fűződik, aki 1912-ben vetette meg társaival együtt az élénkebb műkedvelői előadások alapját. Annak előtte e nemből csak sikertelen zártkörű próbálkozások voltak. Többek között egy Biró Mihály nevű tanító hozott össze egy csoportot „csupa úrigyerekekből”, ahogy mondják, de ez hamar szétesett. A helyi úri családok saját erejükből „táncmulatsággal egybekötött színi előadást” rendeztek 1908-ban a református templom tornyának restaurálására. Jellemző: a *Dr. Gyógykuthy Elvira* és *A társalkodónő* című vígjátékot adták elő. Gombos Hermina „kisasszony” rendezte az előadásokat, és ebben kizárólagosan „úrhölgyek” szerepeltek. A tiszta jövedelem ugyan nem volt sok, mindössze 102 korona, de ezt „...óriási mértékben felülmúlta az erkölcsi siker”, mert a hangulat kiváló volt, jegyzi meg a Tiszafüredi Újság, hiszen „...kizárólag meghívott s valóban úri vendégek” voltak jelen.¹⁰⁵

Sokkal sikeresebbnek és fontosabbnak bizonyult az a próbálkozás, amely a parasztnak és iparosok felől Emődi kezdeményezésére indult el. Emődi István hosszabb időt töltött Pesten. Egy időben kocsisként alkalmazták, és lovaival sokszor „szerepelt” a szabadtéri színpadokon. Mindent jól megfigyelt, különösen a *János vitéz* és a *Hunyadi Mátyás* előadását. Hazakerülése után Csorba Elek helybeli kőművessegéddel fogtak hozzá a munkához. Igényes választásukra jellemző, hogy 1914 előtt Csepreghy Sára csikóját és Molière *Botcsinálta doktorát* tűzték műsorra. Ezekhez a darabokhoz úgy jutottak, hogy részint a naptárak hirdették az új könyveket, részint a Pesten szolgáló családtagok küldték haza a legkülönbébb színházi folyóiratokat. Így kerültek színre rendezésükben még az első világháború előtt *A kintornás család* és *A bor* című színművek is.

A szereplők valamennyien helybeliek voltak, csupa fiatal legény és leány, szegény parasztnak, kisiparosok gyermekei, itt-ott községi vagy uradalmi alkalmazottaké. Karácsonyra vagy húsvét-ra készültek el egy-egy darabbal, s egynél többször nem adták elő ugyanazt. Hónapokig tanulták a szerepeket Csorba és Emődi vezetésével. A játszás vezetője ezt mondta: „Úgy tanítottuk be, ahogy én láttam Pesten a színházban... Csak úgy lehet természetes valami, hogy úgy viselkedik, mintha az életben csinálná... Avval volt a legtöbb baj: a mozdulatokkal, hogy a színpadon ne álljon meg, mint egy merev fa...” A színpad házi készítmény volt: emelvény, sűrűnyelű, olesó anyagból kulisszák, néha festve is.

Az előadásoknak nagy sikerük volt, belépti díjra egy koronát szedtek, a befolyt összegeket színpadi kellékek vásárlására fordították. A férfi szereplők bort, a nők cukrot kaptak honoráriumként.

A világháború alatt szünetelt a színjátszás, de 1918-ban Emódi újrakezdte, egy Veszely Pál nevű színésszel társult, és évekig együtt rendeztek. E periódusban Molière *Fösvénye*, *A falu-rossza*, *A halál szeretője*, *Az ördög pártája*, *A cigány*, *A borcímű színdarabok* kerültek színre, azonkívül sok más darab, nagyjából ismeretlen, harmadrangú szerzőktől. Egy-két igényes darab mindig volt műsoron, a fércművek színre kerülésének az volt a legfőbb oka, hogy jobbbhoz nem jutottak hozzá.

Műsoros ünnepségek az első világháború előtt nem voltak szokásban, így például nem ünnepelték március 15-ét sem. Egy alkalomra ugyan emlékeznek, amely demonstratív jellege folytán maradt meg a fejekben: egy 48-as érzelmű ács megtanította a gyerekeket a Kossuth-nótára és a Nemzeti dalra, március 15-én nemzeti szín szalagokkal feldíszítve végigjárta velük a falut, a gyerekek az utcasarkokon szavaltak és énekeltek, az ács meg beszédet tartott. A felvonulás avval zárult, hogy a községi bíró közbelépésére a gyerekeket megbotozták, és hetekig iskolafogságban tartották, a tüntetés rendezőjét pedig megbélyegezték.

A szórakoztató olvasás terjedése, az öntevékeny falusi színjátszás, a műkedvelősi megjelenése, a színi és cirkuszi látványosságok tömeges látogatása az első világháború előtti évtizedekben már a polgárosodó Igar szórakozási kultúrájának első – bár mégoly kezdetleges – jelenségei voltak, amelyek a paraszti művelődési és szórakozási igények új irányát jelezték. Mellettük egyidejűleg azonban még éltek a *hagyományos paraszti életforma* – jóllehet ezúttal már erősen bomló és átalakuló – *társas szórakozási alkalmai* is.¹⁰⁶ A termelőmunkához kötöttek is, bár a hagyományos paraszti gazdálkodás átalakulása miatt leginkább változó állapotban vagy éppen megszűnőben. Az utóbbiak között elsőnek említhetők *afonó* és *afonóházi* élet kollektív szórakozásai. A fonómunka – mint ismeretes – társas munka volt, a múlt század derekán a paraszti háztartások kendert még kivétel nélkül termeltek, és a nyersanyagot szövő-fonó háziipari tevékenység keretében maguk dolgozták fel. Ez az úgynevezett fonóházban zajlott le. A fonás télen át tartott és a fiatalság ezekben a fonóházakban gyűlt össze. Munka közben daloltak, meséltek, játszottak, este 11 óra után félretették a munkát, és rögtönzött mulatságot, *tamburabálakat* tartottak. A hatvanas–hetvenes években a paraszti gazdálkodás átalakulása folytán a kendertermelés csökkenése, a termelőmunka célszerűbb kihasználásának kényszere, a növekedő textilipar termékeinek elterjedése és olcsósága a szövés-fonás házi munkáját is mérsékelte, s kollektív feldolgozási formáját, a fonót felszámolta. A fonóbeli élet ezután meg is szűnt. A fonóbeli szórakozások átmentek a *dohánycsomózás* alkalmaira. Itt azonban kevésbé volt olyan szabad az élet, mint a fonóban, mert a csomózás már uradalmi bérmunka volt. A csomózásban egyébként is csak nők dolgoztak, munka alatt a férfiakat nem engedték be, a szórakozás csak a munka után következett. Ekkor köszöntöttek be *apocurkák*, a maskarába beöltözött legények, akik nemcsak a tréfa kedvéért szerepeltek itt olyan szívesen, hanem azért is, mert óvatlan pillanatban dohányt lophattak ki szedett-vedett öltözkük ráncsaiban, és a jól sikerült alakoskodásuk után *tambura*- és idővel *harmonikaszó* mellett táncolhattak is némely helyen. Az alakoskodások igen szellemes, bár nemegyszer vaskos humorú rögtönzések voltak: medvetáncoltatás, halottsírátás, malmos játék, szülésimitáció, a vőlegény és menyasszony lakodalma és így tovább. A pocurkák korommal voltak kifestve, rossz, kifordított kabát, nadrág, rongyos, madzaggal körülkötött ing volt a ruhájuk. Egyesek felöltöztek kanalas tótnak, kéményseprőnek, kisasszonynak, katonának, koldusasszonynak, csendőrnnek. A dohánycsomózás az első háborúban megszűnt, vele együtt a szórakozási alkalmak is.

A társas időtöltés és a kollektív vigasság szinterei voltak még *adisznótorok*, ahová a maskurának öltözött legények is beköszöntöttek, játékuért bor és ételajándék járt, a *kukoricahántók* vagy *fosztók*, ahol is főtt kukoricával, sült tökkel kínálták a legényeket és a leányokat, nótáztak, meséltek, sőt az idő teltével estefele a legények maskuráztak, táncoltak, tréfát és csínyet űztek. Az első világháború után már szárán fosztották a kukoricát, a közös fosztások elmaradtak.

Munkához nem kötött szórakozási alkalom Igaron aránylag kevés volt: disznótorok, *bálak*, Szent István-napi pesti *kirándulások* merítették ki az esztendő effajta szórakozási lehetőségeit. Mellettük az igari és környékbeli urak névnapjai, keresztelők, esküvők stb. jelentettek „szórakozást” a meg nem hívott parasztságnak és cselédségnek is. Az úri mulatozások szűnésével a község mindenkori vezetősége igyekezett ápolni ezt a „hagyományt”, például a jegyző felesége neve napján még a múlt század végén is hivatalos volt az egész falu. Háza előtt ittak és táncolgattak a parasztok. Ezek a családi, úri ünnepek lassanként leválasztották magukról szó szerinti értelemben is a „külső”, paraszti vendégeket, és csak a belső, válogatott társaságra korlátozódtak.

Szórakozási lehetőséget nyújtottak még a helyi és környéki országos *vásárok*, a katolikusok számára a távoli *búcsúk*. A társas összejövetelek közül a téli *estitanyázgatás* szokása tartotta és tartja magát a legtovább. Ez mintegy száz éve, a fonó megszűnése óta, de részint avval párhuzamosan töltötte be az esti szórakozás szerepét. Ezeken rendszerint három-négy család jött össze, rokon, ismerős, szomszéd, s a kis együttes beszélgetéssel, kártyázással, olvasással, imádkozással, politizálással „múlatta el” az időt.

A *kocsmázás* a férfiak esti ünnepi szórakozása. Itt ivás, kártya, politizálás zajlott, nemritkán verekedéssel „egybekötve”. Külön ünnepi alkalomnak számított a *bál*. Úri bálakra „paraszt nem mehetett, mert *zehernye* (verekedő) volt”, „néha-néha a mesterek is rendeztek bált, viszont a parasztokéra mind a mester, mind az úr elmehetett, bár az utóbbi látogatására sohasem volt példa”. Az első világháborúig a tulajdonképpeni bál ritka volt. Egy évben rendszerint három *eklézsabálat* tartottak: karácsonykor, húsvét, pünkösd másodnapján. A pünkösd bál is sokszor elmaradt a nagy dologidő miatt. *Katonabálat* ősszel és szilveszterkor rendeztek, május végén meg *tűzoltóbálat*. Ezenkívül a néha táncdal összekötött vasárnapi kocsmai mulatozások jelentettek még bálozási alkalmat. Ilyeneken aztán a legények – nők emberek, igariak–alattyániak, igariak–örsíek csoportjai sűrűn összeverekedtek. A csendőrség a verekedőket gyakran nyilvánosan megrendszabályozta, és egyéb drákói intézkedéseket is foganatosított velük szemben, hamarosan le is csökkent a verekedések száma. Az első háború előtt divatoztak *asáribálak* (bátyubál), ahova enni-, innivalót vittek a meghívottak, és kisebb csoportokban mulattak. A bálba a szülők rendszerint elkísérték a lányukat. A cigányzene mellett reggelig tartott a muri. A bál kezdetén friss csárdást jártak, itt a páros tánc (csárdás) volt emberemlékezet óta a divat. A szünetekben sokszor a lányok külön is karikáztak és daloltak.

A falu tánc kultúrája¹⁰⁷ a századforduló körül került a táncmesterek befolyása alá. Tiszafüredről, néha Karcagról járt át a táncmester a téli és kora tavaszi hónapokban. Egy hónapon át minden este volt oktatás. Lányok 15-16, fiúk 17-18 éves korukban „jártak tánciskolába”. Az úri csemeték és jobb módú kereskedők fiai és lányai nem Igaron tanultak táncolni, vagy ha igen, éppenséggel különórát adott nekik a faluban tartózkodó táncmester. A tánc mestert, havi 40 forint bérén kívül, felváltva kosztolták a tanítványok. A század elején divatos táncok voltak a rezgő, a mazur, a gyorspolka, a négyes, a *krájszpolka* és a csárdás. Ez idő tájt még jobban akadtak, különösen a pásztorok között, akik népi táncot is ismertek. Különösen a *kondástáncot* emlegetik az igariak, amelyet mulatságok, bálak alkalmával egy-egy neves pásztor ugyancsak keményen eljárt. Néptánc volt még a *sarkantyús tánc* is, de ezt csak ügyesebb párok tudták eljáráni. Említésre méltók még a helybeli *cigánytáncok* is, amelyek nem egy igari szórakozási alkalomnak voltak látványosságai.

Bálakhoz, lakodalmakhoz kapcsolódtak az igari *zenei élet* megnyilvánulásai. A kisebb *sáribálakon* citera hangjára, a nagyobb táncalkalmakon *magyarbanda* zenéjére táncoltak. A múlt században még jórészt füredi, örsi, szentimrei *cigánybandák* muzsikáltak a faluban, leginkább az új mulatságokon használták fel őket. Később alakult itt egy *fűvös banda* is, de mivel „az urak nem kedvelték”, néhány év múlva feloszlott. Így a század eleje óta magyar vonósbanda elégítette ki a falu zenei szükségletét. Az igari parasztság zene iránti hajlandóságát bizonyítja, alig volt ház, különösen a tanyákon, ahol parasztcitera, klarinét, harmonika ne lett volna, és alig akadt legény, aki a pengetés, játszás elemi ismeretével ne lett volna tisztában. Citerára táncolni és

énekelni régtől fogva szokás volt, s a sáribálaknak a citera, tánc, nótá, játék volt a legfőbb tartalmuk. A nótázások *dalanyaga* ezidőtől főleg a századfordulón divatos műnépdalokból, betyárdalokból és táncnótákból telt ki. A régibb népdalok egyre-másra kihaltak. Nem kétséges, az igari parasztok tánc-, zene- és énekkultúrájára az igari dzsentríreteg mulatozásai, dalai, táncai gyakoroltak nagy hatást, a századfordulótól kezdve meg éppenséggel sok csatorna nyílt meg, amelyen keresztül a városi polgári tánc, zene, ének özöne önthette el a szórakozásra vágyó igari fiatalságot.

7. A hagyományos paraszti életforma felbomlása és állapota a századforduló körül (1890–1918)

Igar gazdaságának és társadalmának fél évszázados kapitalista fejlődése természetesen nemcsak az *intézményes* – többnyire az állami és társadalmi intézményekhez kötött – *közműveltséget* befolyásolta és formálta át a faluban, hanem a század végére alapjaiban megbontotta, és az első világháborúval bezárólag lényegében egész terjedelmében átalakította a helybeli parasztnép *hagyományos kultúráját és életformáját* is. A „hagyományos” jelzőt a szakirodalom a „rég” paraszti életmód és műveltség egyfajta összefoglaló jellemzésére használja, amin – kivehetőleg – elvileg és gyakorlatilag is túlnyomórészt a jobbágy-paraszti életformának végső fázisát vagy állapotát, és részben annak a polgári korszakban is közvetlen továbbélő szakaszát, illetve egyes jelenségeit érti. Az igari parasztság hagyományos népi műveltsége, életformája a forradalom előtti jobbágyparasztság szociális létének, materiális kultúrájának, tudati világának megannyi megnyilvánulását és jelenségét öleli fel, amiként azt már gyér adataink alapján néhány lényeges vonatkozásában a község feudális korszakának ismertetése során érinthettük. Ez a hagyományos műveltség és életmód a jobbágyrendszer adott korszakának gazdasági és társadalmi viszonyait tükrözte: az anyagi termelésnek – a tapasztalati termelési technológia veszteglő állapotától és nem kevésbé a természeti adottságok mostohaságától meghatározott – alacsony színvonalát, a még természetes vagy túlnyomóan természetes paraszti gazdálkodás uralmát, az árutermelés és árucseré fejletlenségét, korlátozottságát, a feudális tulajdonon felépülő társadalmi struktúrát, benne a jobbágyi és zselléri termelők személyi alávetettségét, a parasztlakosság nagyfokú szellemi, műveltségbeli elmaradottságát – és így tovább, hogy csak a leglényegesebbeket ismételjük. Emellett természetesen más – a fentiekkel összefüggő –, részben felderíthető, részben fel nem deríthető tényező is befolyásolta a helyi tradicionális paraszti életmód és műveltség állapotát, kivált annak formai megjelenését, közöttük: az ideköltözött lakosság egyedi történeti múltja, származása, földrajzi mozgása, más népelemekkel való érintkezése, új környezete, nemzetiségi összetétele, vallása stb. Az utóbbiak vonatkozásában ismételen alá kell húzni, hogy a község lakossága egészében újjátelepülő volt, a környező megyék számtalan községéből verbuválódott, és későbbi élete során is a távolról jövő bevándorlók újabb és újabb csapatait fogadta maga közé. A lakosság eme vegyes származása és összetétele műveltségében és életmódjában – kivált annak etnikai-formai jellemzőiben – hosszú időn keresztül szembeszökően jelentkezett, jól elkülöníthető volt benne az első betelepülők kultúrájára jellemző palóc népélet etnikai jelei, az Igar körülvevő Tisza-vidéki parasztlakosság életformájának sajátosságai, és kisebb mértékben a szomszédos kunság népi műveltségének egyes ismérvei is. A lakosság kultúrájának ez a heterogenitása huzamos együttélése folyamán jelentős mértékben csökkent, egyszerűsödött, egyöntetűsödött, mindazonáltal egészében a helyi paraszti életmódnak regionálisan jól körülhatárolható etnikai-formai meghatározójaként sokáig, korszakunk végéig is kitapintható maradt.

A helyi jobbágyi gyökerű paraszti életformát és műveltséget a század harmincas-negyvenes éveiben nagyjában és egészében még bontatlannak tekinthetjük, ami azonban korántsem jelentett mozdulatlanságot és változatlanságot. A jobbágyság anyagilag tehetősebb rétegei életformájuk kereteit már ekkor is tágították és alakították, az ipari-városi civilizációnak gyéren ide is eljutó vívmányaiból egyet s mást a maguk világában már ekkor is hasznosítottak. Mindazonáltal

ez a gyarapodás is az élet tradicionális formái között következett be, s mintegy törés nélkül illeszkedett be a helyi paraszti lét minden életmegnyilvánulását átfogó hagyományok szövedékébe. A volt jobbágyfalu konzervatív világát a forradalom nem vetette szét, máról holnapra semmi esetre sem! A helyi falusi-paraszti élet még évtizedekig a régiben maradt. A parasztság felszabadulása, a polgári korszak beköszöntése Igaron nem járt együtt a korábbi paraszti-népi élet történeti formáinak, hagyományos anyagi műveltségének, társadalmi konvencióinak, múltban gyökerező tudati világának, életszemléletének, moráljának, ízlésének azonnali és gyökeres megváltozásával. Sőt! A forradalmat követő két-három évtizedben tanúi lehetünk annak a jelenségnek, hogy a hagyományos falusi-paraszti életforma itt is – mint igen sok helyütt az országban – régi vonásait őrzi, mi több, újfajta virágkorát éli. Igaron a nyolcvanas–kilencvenes évekig terjedően a viszonylag általánosan kedvező anyagi életviszonyok még a tradicionális keretekben bontakoztatták ki a falusi életet, és a polgári-paraszti létnek egy sajátosan a hagyományoshoz tapadó népi változatát konzerválták, illetve fejlesztették ki. Hosszú évtizedekig – minden kedvezően változó körülmény ellenére – még a régi vágányokon haladt a paraszti termelőtevékenység is, keveset változott a termelői tudás, a termelési technológia, nehezen bontakozott az önálló termelői gondolkodás. Hosszú időn keresztül az iparűzés jelentékeny hányada még a paraszti termelőmunkához kötődött, kontár nívón vegetált, és csak nagy nehezen találta meg önálló, független útját, és emelte szakszerűsége színvonalát. A falu bővült, épült, sőt a lakóépületek új típusát is kialakította, mindamellet nem szakadt el a hagyományos helyi építészeti formáktól. A lakások tradicionális ízlésből fogant berendezési tárgyakkal teltek meg. A parasztok ruházata ezidőtől lett „népviselet”, a díszítőösztön a hagyományos formakultúrából vette új változatait. A paraszti együttélés alakzatai és normái a régit, a megelőzőt reprodukálták. Százados múltat őrző népi konvenciók és népi szokások divatoztak. Még eleven volt a népdal, a népzene, a néptánc a parasztlakosság körében. A keresztény hitélet a teljes paraszti közösséget átszötte, de mellette a paraszti tudat még régi tartásában őrizte a nem keresztény mitikus elemeket is, a babonát, a hiedelmet, a népi praktikát. És így tovább. Az előzményeknek, az előidéző körülményeknek, a korszerűbb és célirányosabb falusi kapitalista gazdasági-társadalmi struktúra kialakulása akadályainak ismeretében nem nehéz átlátni, hogy mindez szükségszerűen következett be Igaron is.

a) Termelési kultúra

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után kibontakozott igari tőkés agrárfejlődés első fél évszázados szakaszát már eddig is részletesen tárgyaltuk és elemeztük, mégis kevés szó esett az azt befolyásoló, országosan is ható gazdasági folyamatokról. Ezúttal azokról is szólnunk kell, éppen a paraszti termelési kultúrában bekövetkezett változások jobb megértése végett. A magyarországi nagybirtokon az 1870-es években a tőkés termelési viszonyok túlsúlyra jutottak. A növekvő piaci termelés, a szabad verseny az országban csakúgy, mint Tiszaigaron is, a parasztbirtok egyre erősebb differenciálódását eredményezte: szűk felső, technikailag fejlettebb réteget előrelökte az anyagi megerősödés, a gazdasági haladás emelkedő útján, míg széles alsó, erőtlen tömegét proletársorba taszította. E folyamatot csak gyorsította a nyolcvanas években kialakult és egyre mélyülő agrárválság. A kapitalista világrendszerben helyet foglaló magyar mezőgazdaság, az európai országok mezőgazdaságával egyetemben, túltermelési válságba került. Ezt tetézte az amerikai konkurencia nyomása is: a drágán termelt magyar gabona értékesítése a külföldi piacokon egyre nehezebbé vált. A magas árak oka a mezőgazdasági termelés technikai színvonalában rejtett. Ezért a külföldi piacokra méretezett magyar gabonatermesztés – amely 1870 és 1882 között csaknem megkétszereződött – mindinkább a monarchia belső piacaira szorult vissza, amelyek ezt a mennyiséget nem voltak képesek felvenni.¹⁰⁸ A válságból való kilábalás egyetlen lehetősége a mezőgazdaság belterjessé tételén állt vagy bukott. A nagybirtok pót-

lólagos tőkebefektetésekkel, jelzáloghitelek felvételével ezt az utat választotta. Segítségével képessé vált gépállománya feljavítására, tehenészetére, tejgazdasága kifejlesztésére, vagy például trágyázás céljait is szolgáló juhtenyészetének finom gyapjas merinóival való felfrissítésére, hogy csak a legfontosabb lehetőségeket említsük. Kétségtelen: a magyar mezőgazdaság belterjesedése a 19. század utolsó, a 20. század első évtizedében óriásit haladt előre, noha egészében – a nyugat-európai országok mezőgazdaságához képest – megmaradt külterjesnek. A modernizálódás végbement a magyarországi parasztbirtokokon, így Tiszaigaron is – miként azt már részletesen leírtuk –, de a nagybirtokéhoz képest jóval kisebb mértékben.

Ezúttal érdemes az agrártörténet-írás által elemzett s a korszakra jellemző mezőgazdasági eszközváltás menetét Tiszaigaron is még egyszer közelebbről szemügyre venni. A magyar parasztbirtokon 1848–1914 között teljes eszközváltás ment végbe a sarló–kasza, a faeke–vaseke cseréjében, a kézi cséplés–nyomtatás–cséplőgép és a magtisztítás technikájában; részleges eszközváltás a fa–vasborona, a kapa–ekekapa, a kézzel való vetés–vetőgép, a henger és az aratógép elterjedésében.¹⁰⁹ Az országosan is jellemző teljes eszközváltás Tiszaigaron is végbement, kivéve a magtisztítás technikáját, amely – mint írtuk – ismeretlen volt a parasztság körében, csupán a búzát csávázták rézgáliccal néhány nagygazdaságban. A részleges váltás ötféle típusából pedig csupán hármat: a vasborona bevezetését a 20. század elején, a kapának ekekapával való felváltását a tízes években, leginkább a gazdagparaszti birtokon, és vetőgép beállítását szintén gazdagparaszti kezdeményezésre a 20. század elején. Henger és aratógép ebben a korszakban az igari parasztbirtokon nem került használatba. Az új agrotechnikai követelmények megismerésével párhuzamosan megmaradt az empirikus módon szerzett, nemzedékről nemzedékre öröklődő szaktudás is, amely a sok hasznos és fontos tapasztalat mellett jócskán megőrzött konzervatív vonásokat is. Hadd említsünk csak egy példát. A vetőgépek terjedését az anyagi fedezet hiányán kívül az is lassította, hogy a paraszti tudat a vetéshez többféle babonát is kapcsolt. Az elvetett magból csírázó új életet a tradíció titokzatos félelemmel vigyázta, hiszen a léte függött tőle. S mivel e jelenség természettudományos magyarázatát nem ismerte, egy sereg kultikus cselekedetet fűzött hozzá.¹¹⁰ Tiszaigaron a paraszti növénytermesztés 1867 utáni változásának és korszerűsödésének elemzésénél nem esett szó babonáról és kultikus tettekről, csupán arról, hogy a modern szemlélet és gyakorlat milyen nehezen és vontatottan tört magának utat. Az állattenyésztés fejlődése leírásánál már történt említés a népi tapasztalatokról és babonákról is. Mindenesetre az új agrotechnikai eljárások és a tapasztalatok mérvének növekedése egyre inkább száműzte mind a tudatból, mind a gyakorlatból a termeléshez fűződő, s immáron hasznavehetetlen tradíciókat, hagyományos eljárásokat és hiedelmeket. A századforduló körüli évtizedekben erősödött fel Igaron is az a folyamat, amelyet a néprajzi kutatók a termelési tradícióknak és a velük együtt járó kultikus cselekedeteknek a felbomlásaként regisztrálnak, és bőven dokumentálnak is. A modernizálódás lassú folyamatát erősen hátráltatta a művelési ágak területi arányainak az eltolódása a szántó javára. Már utaltunk rá: az 1884. évi kataszteri térkép adatai a tagosítás korának állapotaihoz képest a rét és legelő rovására több száz holdas szántóföldi növekedést mutatnak. A gabonatermesztés meg nem éppen „alkalmas” arra, hogy a hagyományos életformát átalakítsa. Többek között ez is egyik összetevője annak, hogy a századvégi Tiszaigar társadalma sok, a jobbágyvilágra jellemző hagyományos tartalmat őrzött meg, kapitalista keretek között is. És ezt a hagyományos tartalmat még sokáig konzerválja a Tiszaigaron kialakult helyzet: a feles bérletek nagy száma és a ledolgozás sokféle kisparaszti formája. A tőkehiány is okozta, hogy a kapitalista mezőgazdasági termelés formájára, a napszámosmunkára, a pénzbéres gazdálkodásra nem következetesen tértek át. A modern kapitalista termelés és a tradíció harcolt itt egymással, amelyben a nyolcvanas, kilencvenes évekig a tradíció az erősebb. A századforduló követő évtizedekben az intenzívebb és belterjesebb mezőgazdasági termelés már bontja a tradíciót. Igazán csak a nagygazda rétegét, amely leginkább képes a modern kapitalista piacgazdálkodás útjára lépni. A kisparaszt és a proletár leszakad: nem áll át, nem igazodik konzekvensen a

tőkés termelés igényeihez; valójában egészen a felszabadulásig félig naturális gazdálkodást folytat, nagyrészt önellátásra rendezkedik be. Ezért a tradíciónak is további hordozója. Amilyen mértékben képes a modernizálódásra, képes az árutermelésre, olyan mértékben vetkezi le az immár hasznavehetetlen és korszerűtlen hagyományokat is. A társadalomkutató előtt ez az általános megállapítás szinte számszerűen is, egyben a számok kivetítésének képeként is megjelenik. Az igari társadalom legalsó rétegét, mintegy nyolcvan százalékát a kis- és szegényparaszatok, valamint az agrárproletárok alkották. Fölfelé tekintve a szög egyre záródik. Egyre kevesebb a közép- és a gazdagparaszt, míg a hierarchia élén alig több mint egy tucat birtokos és nagybérelő helyezkedik el. Az anyagi lehetőségek a társadalmi struktúrával fordítottan arányosak. Márpedig döntő mértékben meghatározói voltak annak, hogy a parasztság milyen ütemben képes a tőkés árutermelésre áttérni. A legfelül elhelyezkedők álltak rá a leghamarabb. Lefelé menet a szög szárainak nyílásával ellentétes irányban szűkülnek a pénzügyi képességek, s velük a korszerű gazdálkodásra való átállás is. Minél több a parasztháztartásokban a hagyományos elem, annál több az életformában is. Hogyan, s milyen mértékben? Erre a kérdésre adnak választ a tanulmány néprajzi fejezetei.

b) Település

A mezőgazdasági termelés kapitalista átalakulása rányomta bélyegét a falu településére¹¹ és a falu képére is. Igar 1744 óta szabályos alaprajzú, rendezett, utcás település, jóllehet utcáit nem mérnökök tűzték ki. A falu arculata ennek következtében nem mértani értelemben szabályos. A község tengelyét a két keleti–nyugati irányú párhuzamos utca képezi, mindkettő a 19. század második felében két irányba is növekedett. Egyrészt a katolikus templomtól észak felé menő útból oldalán, másrészt az egykori községházától nyugatra eső részen, a Fő utcának és az Úri utcának a Burkus köz közötti szakaszán.

Kiszélesedett és betelepült a határ. Megváltozott a falu képe, megváltoztak a házhelyek és a telkek formái is. A század második felében megépültek az urasági majorok, a századforduló utáni évtizedben a tanyák is: főleg az örsi gazdagparaszatok portái. Az 1920-as évekre mintegy negyven majorság és tanya létesült, kisebb-nagyobb lakóházakkal, majorépületekkel, gazdasági melléképületekkel, szérűkkel, kutakkal... A határ további benépesedését és kiszélesedését bizonyítja az Alattyán nevű új falurész kiépülése a 19. század harmadik negyedében, amely az addigi faluhatárt délkeletre tolta ki, valamint a Szöllőnek nevezett, eladdig műveletlen területnek a birtokba vétele, amely a falu térképszerűségét észak felé növelte meg.

Korszakunkban a nagyobb települési tömbök kialakulását a falu társadalmának vagyoni-társadalmi különbsége is meghatározta. A falu legtekintélyesebb földesurának, a Székely családnak a kastélya a református templom közelében állt, szinte a falu központjában. És ez a központi fekvés nemcsak az egyházi és világi hatalom összetartozásának vált szimbólumává, de mintegy a falu eseményeinek áttekintését és kézben tartását is lehetővé tette. A Tóval párhuzamos Úri utcán – tágas parkok között – álltak a kisebb-nagyobb igari birtokosok kastélyai, kúriái, házai. Az 1860-as térkép adatai azt tükrözik, hogy ebben az utcában csak kevés kisparasztnak jutott házhely. A birtokosok egy másik csoportja a katolikus templomtól keletre fekvő területre összpontosult; ezek legtöbbje a katolikus vallást követte.

A század végére az Úri utca hagyományos képe nagyot változott. Az úri és dzsentrikúriák egy részét kikezdte az idő; a falakról mind nagyobb darabokban hullott a vakolat, bedőltek a kémények és a tetők, lassan pusztultak az épületek. Ennek a tűnőben lévő világnak a helyén támadt új élet a haladás oldalán a 19. század végén s a 20. elején. A századfordulón ugyanis itt nyíltak meg egymás mellett az új boltok, kocsmák, terménykereskedések és iparosműhelyek: jeléül a kibontakozó és fejlődő tőkés áru gazdaságnak.

A gazdagparaszi porták nagyrészt körben a falu szélén helyezkedtek el, mintegy a falu befele szorító abroncsát képezték. A telkek nagysága itt két-három kisparasziéval vetekedett. A falu Őrs felé lévő szélén, a „Szilső kocsmával” átellenben volt a Tóth Dani háza, a Füred felé eső részén a Bugyi Bálinté. Keleten az általa bérelt „Falu kocsmával” szemközt állt Péter János portája, Alattyánban meg a Bertók családé. A gazdagparasztoknak a falu szélén való letelepedése nem kíván sok magyarázatot. A tágas portákat részesítették előnyben. Nagyobb házhelyek és belsőségek vásárlására a „reprezentatív” Úri utcán és a sűrűn települt faluban már nem nyílt lehetőség. A kereskedelmi tőke ezúttal a gazdagparasztok körében is otthonra talált: árutermelet folytató egyedeik közül egyesek a századfordulóra már felhalmoztak egy-egy kocsmát, üzlet megnyitásához vagy bérbevételéhez elegendő alaptőkét.

A házhoz kapcsolódó belsőségek osztódása az újabb kis- és szegényparaszi települések létrejöttét tükrözi. A megállapítást hitelesítik azok az adatok, amelyek szerint a katolikus templomtól nyugatra fekvő területen 1839-ben még csupán 15 telekrészt számláltak össze, s az sem mind volt beépítve. Az 1860-as években ugyanitt már 22 beépített telek és 38 parcella található. E nagymértékű osztódás egyrészt a szegény- és kisparaszi terjeszkedés lehetőségének hiányát, másrészt a földesúri birtok változatlan nagyságát dokumentálja. A kisparasztok és agrárproletárok egy nagyobb csoportja a katolikus templomtól nyugatra és a Fő utcától északra fekvő három nagy tömbben települt le. Közülük az egyiket – a falu északi szélén, a régi temetővel szemközt lévő – csupa apró kis telken meghúzódozó zsellérház alkotta. A másik nagy „proletárnegyed” az Alattyán nevű falurész, ahova a földesurak az uradalmi cselédekét is letelepítették.

Tiszaigaz települési szisztémájára az egy beltelkű típus a jellemző: a lakóháznak, a gazdasági épületeknek és az istállóknak egy telken való felépítése. A „tüzelős ólat” Igaron is ismerték, mivel az ólakat igen egyszerűen, padlás nélkül húzták fel. A falu központjában, a régi településen a telkek 200–300 négyszögöltre egy holdig terjedtek; formái részint szalag, részint négyzetes alakot mutattak. A kis- és szegényparaszi telkeken a házak elhelyezése nem mutat egységes képet; közülük sokat az utcának háttal építettek. A házaknak az utcától való távolsága is változó, s a melléképületek elhelyezésében sincs semmiféle rendszer. A 20. században épült újabb falurészek már szabályosabbak. A leghosszabb utcán – amely Alattyántól az Úri utcán át az űrsi útig terjed, s ahol a kastélyok lebontása után több új ház is épült – a telkek nagyrészt szalag alakúak, és az épületek elrendezése már szabályozottabb. A házakat általában az útra merőlegesen húzták fel. Melléjük, mintegy a házak folytatásaként, istállókat és ólakat építettek egy vagy külön fedél alatt. Az ólakat követték a színek, a farakások, a széna- és szalmakazlak. Ezzel az építménysorral szemközt álltak a kisebbek: a górék, a baromfiólak. A vagyoni helyzettől függően a telkek végén helyezkedtek el – ha voltak – a veteményeskertek. A házak bejáratát általában a nyugati oldalra helyezték, de előfordult a keleti is. Minden udvart az utca felől bekerítették, a kerítések anyaga trágya, eleven gyeptű, lícium, léc és deszka volt.

A gazdagparaszi település jellemzői a tágasabb, egy holdat elérő, négyzetes alakú telkek. Ezeken a gazdasági épületek a lakóházzal szemközt is elfértek. A négyzetes alakú telkekre épült házak jellegzetességei közé tartozott az is, hogy azok sok esetben kiépültek egészen az útig, ellentétesen a kisparaszi tradícióval. Ez a megoldás a polgárság építkezési divatját utánozta, amely feltehetően az alföldi mezővárosok közvetítésével kunsági hatásra került Igarra. Kunsági hatásnak tudható be a sárkerítés is, amely az első betelepülőket kibocsátó palócoknál, s azok népi építkezési kultúrájában teljességgel ismeretlen.

Tiszaigaz faluképére a századfordulóra a proletárjelleg nyomta rá a bélyegét: a kis- és szegényparasztok alacsony, vályogból épült kisablakos házai nemcsak a peremeken fekvő négy nagyobb tömbben helyezkedtek el sűrűn, zsúfoltan egymás mellett, hanem behálózták az egész falut, még az egyre modernebbé váló Úri utcát, például az egykori Veresmarty-telkek helyét is. A szűk, zsúfolt parcellák és alacsony vályogházak a falu településének kétharmadát tették ki. A

tegnapi zsellérek, a korabeli proletárok telkeire csupán egy-egy kis lakóház épült, esetleg még egy kopott disznóól, amely mögött olykor a parányi kiskert is elfért. A mezőgazdasági termeléshez nélkülözhetetlen gazdasági melléképületek ott hiányoztak, jeléül annak, hogy az új tulajdonosok már nem folytatnak önálló gazdálkodást.

c) Lakóház és gazdasági épületek

A századfordulóra Igaron a hagyományoshoz képest egészen „új falu” épült fel.¹¹² Lebontották a régi, a szegényes jobbágy félputrikát, és helyükre új lakóházakat emeltek. 1950-ben a falu legrégibb házainak építési dátumát az adatközlők általában a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben jelölték meg. A századfordulón álltak még a régebbiek is, de sem számuk, sem szerepük nem volt jelentős. Helyüket egyre jobban az anyagukban, szerkezetükben, beosztásukban és formájukban is újabb és jobb építmények foglalták el.

A hagyományos tiszaiigari házak zömét nem a kőművesek készítették, hanem *aházépítők* – az egykori faragómolnárok –, azaz olyan falusi mesteremberek, akik az otthont „az alap lerakásától a kulcs átadásáig meg tudták csinálni”, s akik a kőműves-, ács- és tetőfedő munkában egyaránt jártasságra tettek szert. A 19. század második felében egy-egy ilyen hozzáértő házépítő köré a szomszédság, a rokonság, összesen úgy tíz-tizenöt ember csatlakozott, hogy a költségek magasra ne emelkedjenek. Később az építtető a házépítőn kívül öt-tizenhat bér munkást, barkácsoló mesterembert is felfogadott, hogy minél haladósabb legyen a munka. A Horthy-korban és a felszabadulás után mindinkább a kőművesek építették a házakat. Jellemző az az adat is, hogy 1949-ben a tizennégy házépítő közül mindössze egy szerzett kőműves iparendélyt, a többi csupán a falusi kontáripáros szintjén állt. Ennek ellenére a gyakorlatban a szakképzett iparossal egyenrangú munkát nyújtott. A szomszédság, a rokonság segítségmunkában dolgozott, az építő és munkásai pedig napszámot kaptak. A mesternek a napszám kétszerese járt ki, mert ő végezte a szakmunkát: a falrakást és nádazást. Az anyagot az építtető szerezte be, ő vettette a vályogot, és gondoskodott a nádról, valamint a tetőszerkezet faanyagáról is. A házépítés hatalmas erőfeszítést kívánt a szegény embertől: évekig, évtizedekig kellett kuporgatnia, míg sikerült „egy kis búvóhelyet” ragasztania. A falu kanásza például kilenc esztendőig dolgozott nyomorúságos viskója áráért; Székely aratógazdája is negyvenéves koráig nyögte módos háza építésének költségeit.

Az évtizedek során változott a ház anyaga és ezzel kapcsolatosan az építés technikája is. Az 1870–1880-as évekig a tiszaiigari házak fala vert földből készült. Ezt váltotta fel a nagyméretű vályogtégglából rakott fal, ezt már 1850 óta kezdtek alkalmazni. Ettől az időtől a század végéig párhuzamosan épülnek egymás mellett vert falú és nagyméretű vályogból emelt házak: „A jobb sorsú vályogot vetett, a szegényebb sorsú vert falat csinált.” A századfordulótól kezdve nem épült már földház. A nagyméretű vályogot felváltotta a kisméretű, de ezúttal már használni kezdték a téglát is; eleinte csupán az alapozáshoz. A téglát Tiszaigaron égették. „Papszásznál égették, a Papszász-téglának nincs párja, az a legjobb, hallottam gyerekkoromban” – mondta egy adatközlő. A melléképületek nem tartottak lépést a lakóház fejlődésével, egy fokkal lemaradtak: általában vert falból készültek még 1910 körül is. A statisztika szerint 1900–1920 között a lakóházak falazata a következőképpen oszlott meg:

	Kő vagy tégl	Tégla alap, vályog	Vályog	Egyéb anyag	Házak száma összesen
1900	9	8	259	–	276
1910	4	25	257	1	287
1920	19	76	204	3	302

A vert falat a legprimitívebb technikával készítették. Az alapozás általában laza földön volt szokásos, és nem volt egyéb, mint a szilárd altalajig való lehatolás. A kiásott földet visszatömtek és leverték. Az így kapott kemény föld képezte a ház alapját. A falakat két vendégoldalhoz kötözött párhuzamos deszka segítségével emelték: ezek közé hányták a földet, soronként locsolták, kövekkel szórták tele, és leverték tömőfával. Ez volt az egyik mód. A másik az, hogy a földet előre elkészítve, keverve, locsolva hányták a deszkák közé, és úgy verték le rétegenként. A rétegeket náddal terítették, hogy az a falat összefogja. Az ajtók és ablakok nyílását szabadon hagyták.

A vályogvetés nincstelen parasztok és cigányok mesterségei közé tartozott. Egy nap alatt négyszáz-ötszáz darabot is ki tudtak vetni. Egy közepes parasztházhoz ötezer-hatezer darab kellett belőle. A barkácsoló szegényparaszt a saját házához szükséges vályogot, ha kellett, maga is kivetette. A vályogvetés technikája egyszerű. A törekes sarat lóval megtapostatták, s ha nem volt ló, maguk az építők kitaposták mezítláb, majd kupacokba hányták, és vetőforma segítségével nagyobb vagy kisebb méretű vályogtéglyákat formáltak belőle. A kivetett vályogot öt-hat napig szárították, száradás után kúpokba rakták. A nagyméretű, 18x9 colos (46,8x23,4 centiméter) vályogtéglyákat a racionálisabb mozgatás miatt később sukkos vályoggal váltották fel, amelynek mérete 12x6 col (31,2x15,6 centiméter). Terjedelmük miatt a nagyobb téglákat soros vályognak is hívták, mert a fal építéséhez elegendő volt belőlük csupán egy sort rakni.

Az igari lakóházak a századfordulóig általában földpadlósak voltak, és csak a századfordulón kezdtek deszkapadlós, úgynevezett „pádimentumos szobákat” csináltatni, elsősorban a jobb módúak. A deszkapadló csak lassan hódított tért. Jellemző: még az 1950-es években is a falu házainak többségében földpadlós szobákban éltek az igariak. A gazdagparasztoknál is csak „a tiszta szoba volt pallós, a másik mázolt volt”. „Akinék tellett, az legalább egy szobát pallóztattott.” Az igari földpadló alapja döngölt föld, amelyet törekes-polyvás sárral simítottak le, s szombatunként, vagy amikor már nagyon megtöredezett hétköznapi is felmázoltak. A földpadlót szokás szerint sárgafölddel hintették meg, és cifra hullám- vagy csigavonalakban locsolták fel. A padló hagyományos díszítését – ha anyaga változott is – nem hagyták el.

A falakat törekes sárral tapasztották, majd meszelték. A nagy ünnepekre – szokás szerint – a házak külső és belső meszelésével készültek. A meszelés az asszonyi munkák számát növelte.

A ház tetőszerkezete aránylag kevésbé, fedőanyaga annál inkább megváltozott. A tető legfontosabb gerendája: a szelemen. A szelemengerendát ágasfa tartotta, és csak 1912 táján került helyébe az újabb mázaknál az ollóágas. A váltást – többek között – előidézte az is, hogy az ágasfa a falon kívül állt, sokszor görbe volt, és ezt a helyi ízlés csúnyának ítélte. A változás legfőbb mozgatója azonban gazdasági természetű: a régi tetőszerkezetek elemeit a századforduló után már nem hozták le Máramarosból a tutajosok, vagy „az olajok a Tiszán”. A szelemen is csak az ágasfa használatáig tekinthető általánosnak és kizárólagosnak; fokozatosan elmaradt, „mert drága volt a fa, meg nem is igen volt”.

A legrégebb tetőfedő anyag Tiszaigaron a zsúp volt, amely kézzel csépelte rozsszalmából készült. Ötszáz-hatszáz-nyolcszáz kéve is került belőle egy-egy tetőre. Jóllehet a zsúp volt a legolcsóbb tetőfedő anyag, mégsem tartozott a gazdagosok közé, mert hamar tönkrement. A módosabbak a zsúptetőt a tartósabb náddal cserélték fel. A szegényebbek kárával is próbálkoztak, amely gyengébb minőséget képviselt a nádnál, de jobbat és olcsóbbat a zsúpnál. 1850-től a gazdagabbak a nádtetőt fazsindellyel, a szegényebbek a kákát náddal cserélték fel. 1900 körül kezdik a házakat cseréppel, úgynevezett kiscseréppel vagy aprócsereppel fedni. Már akinek módja volt rá. „Szabó Danié volt a legelső ház cserépszindellyel.” 1910–1920 között a kiscserépet kiszorította a nagycserép, és ez terjedt el, kiszorítva a fazsindelyt és a nádat. Mégis, a szegényparasztnak túlnyomó többsége náddal fedte házáat. A tetőzet anyaga 1900–1920 között a következőképpen oszlott meg:

	Cserép	Zsindely	Nád	Házak száma összesen
1900	6	34	236	276
1910	49	31	207	287
1920	105	19	178	302

A régi tiszaiigari háztetők „vértelkesek” (nyeregtetők) voltak. A vértelkek sárral tapasztott nádból és vesszőfonadékból készült. Csak kevés parasztházat fedett lekontyolt – úgynevezett „nagykanfaros” – tető, amely az úri kúriáktól vette a mintáját. Az 1920-as években az úgynevezett „kiskanfaros”, elől enyhén csapott háztető vált kedveltté.

A hagyományos, régi házak mennyezetét a ház hossz tengelyébe épített mestergerenda tartotta. Erre fektették fel keresztbe az általgerendákat. Szokásos volt a mestergerendák alátámasztását, megerősítését szolgáló dörzsölődőfa használata is. Mindkettő fokozatosan kiszorult. A padlás, igariasan: a „pad”, nádból készült. A nádat törekés sárral borították le, és letapasztották. Idő múltával az általfákat vastagabbra méretezték, a szobák belvilágának a magasságát növelték, és a padlást följebb emelték.

A századfordulói parasztháznak jellemző tartozéka volt az *ámbitus*, a tornác. A régebbi típusú tiszaiigari házakhoz tornácot csak a módosabbak készítettek, „szúnyoghálót”, ahogyan más szóval az ámbitust nevezték. „Leverték oszlopokat, erre csinálták a szúnyoghálót, ezt szőtték, mint a vásznat, jó sűrűn.” „Bíróviselt, módosabb embereknél volt található. Somodi János bíróviselt ember volt, annak volt szúnyoghálója.” A gazdagabbak 1870–1880 körül kezdtek ámbitusos házakat építeni. „Gyerekkoromban – mondja a 63 éves Kolozsvári Józsefné 1950-ben – a község negyedrészenek ha volt ámbitusos háza.” A következő évtizedekben azonban egyre jobban terjedt, mert alatta „tűzrevaló, csirke, az ember maga is megvolt, ha nyáron rossz idő volt”. Az ámbitust a háztető fedte, amit régebben faágasok, később négyszögletes kőlábak tartottak. Az ámbitus divatja részben a községi úri kúriák hatásának is betudható. A négyszögletes kőlábak mintája lehetett az egykori Papszász-kúria is. 1910 körül *simléder* csináltattak a ház elé: a tetőt különálló peremmel toldották meg, hogy a tornác elférjen alatta. Az ámbitust az olcsóbb *simléder* a húszas évektől mindjobban kiszorította.

A régi fazáras, madzaghúzos, verőcés deszkaajtók helyébe az 1910-es években városi ajtók kerültek. A nyolcvanas években eltűnőben voltak az egyszemes kisablakok, amelyeket, mert be voltak tapasztva, sohasem lehetett kinyitni. „Sose nyitották ki, jó bűdös volt.” Olyan alacsonyok voltak, hogy majd a földet érték: „olyan alacsony volt, hogy a kisliba fölment az ablakba legelni”. Az 1890-es években már kétszemes, „egyfele nyitós”, 1910 táján négyszemes „kétfele nyitós” ablakok kerültek a házakra. Ez utóbbiak a mai napig is használatosak.

Az igari házkultúra több mint fél évszázados változását és fejlődését egyértelműen pozitívnak ítéldhetjük. A tradicionális igari ház alacsony, vert falú, nádtetős, tornác nélküli, vértelkes homlokzatú volt, az elején egy kicsi kis ablakkal. Ezt a típust bontja az anyagi képesség mértéke, és differenciálja formájában, stílusában és építőanyagában egyaránt. Divattá vált a háznak ámbitussal való megtoldása, amely nem húzódott végig a ház hosszán, azt elől is, hátul is a szobák fala lezárta. Első példányait karcsú faoszlopok, úgynevezett ágasfák tartották. Változatlanul megmaradt a vértelkes homlokzat kiképzése is. A múlt század végén már két ablak került a házra, több világosságot és jobb higiénés körülményeket biztosítva a benne lakóknak. A hagyományos nádtető sokáig tartotta magát; imitt-amott megjelent a zsindely is, amely sohasem vált Igaron divattá. A gazdagparaszti, a kis- és szegényparaszti házak a 20. század elején nagyon is különböztek egymástól. A szegényparaszti házak megőrizték a hagyományos beosztást: a szoba–pitvar–kamra hármast. A néprajzi gyűjtés időpontjában ilyen típusú házban lakott egy Lőkösi nevű napszámoscsalád immár negyedik-ötödik generációja. Ugyanilyen házban élt a középparaszt Szabó család is, azzal a különbséggel, hogy a méretek ezúttal már jóval nagyobbak voltak.

A századfordulón épültek az első kőlábon álló tornácos házak. Ilyent építtetett magának 1900-ban Szabó Dani gazdagparaszt. Házát cseréppel fedte. Két nagyméretű szobájának két-két ablaka az utcára nyílt. A jómódúak kőlábas házainak homlokzatát polgári vakolatdísz borította, olyikat oszlopsor utánzata díszítette, mint például Székely parádés kocsisának az otthonát is. Az újabb típusú házakat a szegényparasztok is kőlábas tornáccal építették, cseréppel fedték, de csupán egy ablakon át világított be a szobákba a fény. Méretüket is sokkal kisebbre tervezték, kivitelezésüket is jóval szerényebben oldották meg, mint a gazdagparasztok.

A művészi hatású ágas oszlopok és kőlábas házak helyett a húszas évektől kezdődően egyre nagyobb tért hódított az olcsóbb és szegényesebb – jóllehet praktikus – simléderes ház, szoros kapcsolatban a romló életviszonyokkal.

Az igari házak most elsorolt jellegzetes vonásai a nagykunsági paraszti építkezéshez hasonlítanak. Az újabb stílus innen vehette a maga példait.

A századfordulóra megváltozott a ház beosztása. A régi ház kétosztatú volt: *kisházból* és *pitarból* állott (pitar és kéményalja együtt alkotta a pitart). 1850-től kezdve már háromosztatú házak épültek, amelyek az 1900-as évekre váltak általánossá. A kisházhoz és a pitarhoz csatlakozott a *nagyház*. „Nagyháznak” az utca felőli első, „kisháznak” a konyha felőli hátsó szobát nevezték. A kisszoba, a konyha és a nagyszoba elnevezés 1880 óta használatos. Ez utóbbit *tiszta szobának* s újabban, városi hatásra, *vizitszobának* is mondják. A lakásnak ténylegesen használt kisszoba a *lakószoba*.

Gyökeres változáson ment át a kémény és vele a konyha is. A régi konyhát egy boltív osztotta két részre: *pitarra* és *kéményaljára*. A kéményalján – a nyitott kémény alatt – volt a vályogból rakott szabad tűzhely, a *konyha*. A konyha a kéményalja közepére épült, és mellette kétoldalt közvetlenül a fal mellett húzódtak a padkák. Ide nyílt a kisház és a nagyház búbos kemencéjének a szája, amelyet *tetővel* takartak el. A két padka boltív felőli végén volt még egy-egy katlan is.

A kéményalja fölött helyezkedtek el az egyszerű falábakra állított favázak, náddal bekötött, sárral betapasztott szabadkémények. Érthetően sok tűzvészt okoztak. A nyitott kéményeken ugyanis beesett az eső, mállott a tapasztás, csupaszon maradt a faváz és a nád, éppen ezért könnyen tüzet foghattak. Természetes, hogy az építők a szabad kémények lezárására törekedtek, hiszen a nyitott kémény miatt a főzőhely rendkívül huzatos, hideggé vált, a lehulló korom pedig tisztátalanná tette a „konyhát”. Ahol csak tehették, a szabad kémény helyére *kulinát* építettek, azaz mai kéményeket alkalmaztak. Ezzel természetesen megszüntették a szabad tűzhe-lyeket is. A szabad tűzhelyek megszüntetésével egy időben kezdték vásárolni a vaslemez tűzhe-lyeket, a *masinákat*, amelyekkel párhuzamosan elhagyták a pitar elnevezést, és a főzésre-sütésre szolgáló helyiséget ettől fogva nevezték *elkonyhának*. A szabad kémények lebontására 1922-ben rendelettel kötelezték a parasztokat, de a szegénység – pénz híján – még sokáig kénytelen-kelletlen ragaszkodott hozzájuk. 1950-ben a néprajzosok a terepmunkák során még tizennyolc szabad kéményes, pitaros házat találtak.

Nagyot fejlődött a házak fűtő- és sütőberendezése, a kemence is, régi igari nevén: a *búbos*. Mind a kis-, mind a nagyházban építettek búbos kemencét, mindkettőt a konyhából fűtötték. A régi búbos sárból készült: 130–140x160–170 centiméteres téglalap alapú, körülbelül ötven centiméter magas vályogpadkára húzták fel, amelynek a közepét égetett téglával rakták ki; vesszővázat szerkesztettek, amit napraforgókórával toldottak meg. Ezt az építményt kívül-belül besározták, betapasztották, majd tapasztott vesszőfonadékkal lezárták. Száradás után már tüzelhettek benne. 1900 után a vályogkemence vált közkedvelté, és a módosabbja a téglakemencére kapott rá. 1925 után már cserépbúbosokkal cserélték fel a téglakemencéket. A sárbúbosok még hosszú időn át a szegénység tüzelőhelyei maradtak, s csak itt-ott váltották fel azokat vályog- és téglator-meléből épült kemencékkel. A kemencekészítés a falusi paraszt kemencemesterek tudománya: nagy gyakorlatot, ügyességet és tapasztalatot igényelt. Igaron a felszabadulásig tizenöt kemence-mester is talált magának munkát.

Az igari ház alapvető változáson ment át fél évszázad alatt. Nem így a porta tartozékai: a gazdasági melléképületek, amelyek még sokáig a házénál primitívebb technikával és egyben primitívebb nyersanyagból épültek. Az átlagnál jobbra csak a gazdagabbaknak telt. A régi tüzelős istállók 1890 táján tűntek el. A malacolat vert falból készítették, zsúppal fedték be. A tyúkolat nemigen ismerték, a tyúkok még télen is a fán háltak s csak a kicsirkéknek került *kiskutrinca*. Górért a tiszaiigari parasztok egészen a felszabadulásig nem építettek, „ami kis kukorica volt, az elfért a padon is”. A kamra négy oszlopon álló, karókkal és szalmával, „gezemicével” fedett, tapasztott fonadékfalú építmény, az árnyékszék vályogból vagy napraforgószárból összevert kalyiba volt.

Az igari kutak aránylag új létesítmények. A századfordulóig csak négy, széles átmérőjű kutat használtak, s csak azóta kezdtek az udvarokon is kutakat ásni. A földkutakat a tanyákon, igaz, ismerték már előbb is, de ezeket sekélyekre és szűkekre ásták, a belsejüket deszkával bélelték ki. A kútmesterek építették a községi háztartáshoz nélkülözhetetlen kutakat. Ezeket téglával, kővel rakták ki. A *kútkáva* vagy *rováték* deszkából készült. A kút gémjét vagy ágását favágó baltával a kútmester készítette el. Kerek kút csak az első világháború idején készült, s azóta is alig van egy-kettő a faluban.

A tiszaiigari házakat régen nemigen kerítették be. A 19. század második felétől azonban már igen. Kétféle kerítés ismeretes: a gazdagabbak vályog-, a szegényebbek *gerágya*-, azaz trágyakerítése, amelyet – szalmából, ganéjból – embermagasságú falnak is felhántak. 1900 körül mind a kettőt a növénykerítések váltották fel; a gazdagabbak akácbokrot, orgonát, líciumot ültettek, a szegényebbek csutkaszárat, napraforgó- és bugaszárat alkalmaztak kerítésként. A kerítéskapu csak későbbi lelemény.

Az igari házkultúrának ez az általános fejlődése – miként azt már a ház egyes részeinek átalakulásánál is említettük – nem alkotott egységes folyamatot. A fejlettebb, polgáribb igényeket csak a módos parasztok tudták kielégíteni. Az első világháború előtt a falu háromszáz házában mintegy kétharmada szegényes, szűkös, egészségtelen zsellér lakást rejtett magában. Így a házak kétharmada külsejében, belsejében egyaránt a benne lakók szorult életviszonyait tükrözte.

d) Lakáskultúra: lakószobák és konyhák berendezése

Az építkezés külső képénél nem volt vigasztalóbb a lakások belvilága sem.¹¹³ Mégis: kétségtelenül megállapítható a lakásbelső általános változása egyrészt, másrészt a társadalom rétegei szerint való differenciálódása is a múlt század közepétől. A differenciálódás mind ízlésben, mind a bútorok kidolgozásában és anyagában egyaránt megfigyelhető. Ezúttal nem szorul különösebb bizonyításra: a paraszti enteriőrök együttese az úri ízléshez és divathoz képest általános népit, sajátos parasztit képviselt.

A parasztszobák belső képe a század végére és még inkább a húszas évekre jellemző parasztpolgári külsőt vett fel. Ebben a változásban a gazdagodó paraszté a vezető szerep. Anyagi módja és megfelelő mozgékonyasága révén legnagyobb részt csupán e réteg számára vált lehetővé, hogy a vidéki kispolgárság általános ízlését követve a maga megváltozott társadalmi helyzetét a szobabelsőben is kifejezésre juttassa. A kis- és szegényparaszti tömegek csak jóval később és sokkal szegényesebb formában éltek át a változást: a hagyományos szegényparaszti, valamint az új polgári ízlésnek egy sajátos keverékét alakították ki.

Az 1850-es évektől a divatot irányító módos gazdák körében a polgári empire népi változata terjedt el: az egyszínű, sötét bútorokat kezdték vásárolni a régebbi tarka virágosok helyett. A gazdagabb családok leányai egyszínű, ural, vörösesbarna, rézrozettákkal díszített nagy mennyasszonyi ládát kaptak férjhezmenetelükkor, és ugyanolyan színű sima, felső részén rácozóással ellátott ágyat is. Divatba jött a *arácsos karú szék* (az úgynevezett konyhaszék), a *arácsos saroklóca*, a *arácsos bölcő* és a *téka*. A saroklócéra *irományos láda* került. A fogas a korábbi díshelyé-

ről a kemence háta mögé szorult, csakúgy *acsuha* is. A csuha csizma és más ruhameműk felaggatására szolgált, polcára szappant, birsalmát és egyéb apróságot helyeztek el. Helyébe *afétükör* került a falra dísznek, és köréje több rózsás gyári tányér is. A fali dísz szerepét egyre inkább a gyári tányérok töltötték be, egészen a századfordulóig.

A hatvanas években egy asztalosmester került Igarra. Így mód nyílt arra is, hogy a tehetősebbek helyben csináltassanak bútort, ne csak a vásáron vegyenek készet.

A hetvenes évektől kezdve még egyenesebb útra tért a módos parasztság polgári fejlődése és benne lakáskultúrájának a változása. A népi empire újabb bútorai kerülnek be a szobákba: a *fakanapé* és az elfordítható tetejű *macskaülős asztal*. Az egyszínű menyasszonyi láda alul fiókot kap. A régi berendezésből elmarad a szülő asszony ágya köré tett szűnyogháló és a rengőszék is. A szekrénybe már nem raknak ruhaneműt, az a konyhába kerül ki, és apróságokat, tejesedényt, miegyebet tárolnak benne. A nyolcvanas évek közepén a „jógazda lányok” láda helyett már *háromfiókos kaszlit* (sublót) kapnak hozományul. A kaszlit – lévén a kaszli fiókos bútor – tárgyak elhelyezésére is felhasználják. Szokás szerint *kaszlikendővel* takarják le. A fedőlapp elejére poharakat, bögréket, középre kinyitható dobozos borotválkozótüköröt, balra tányérokat oszlopba, jobbra vizeskancsót, almát és más apró-cseprő tárgyat is elhelyeznek.

A szegénység még hosszú ideig kitart a tulipános láda mellett, de ennek is változik a stílusa. Egyes darabjai a palóc és matyó ládákhöz hasonlatosak: piros-fekete hullámvonalakkal csíkozott alapra kerültek a tarka virágdíszek. Más darabjai az úgynevezett komáromi ládákkal rokonok: általában sötét színűek, vésett díszítésűek. Ez idő tájt már a szegényebb lányok is ágyat kapnak hozományba. Csak a sokgyerekes szegény helyeken gyakoriak még a *kecskelábas ágyak*, vagy még inkább a deszkákból összerótt *vackok* mint szükséghálók, amelyeket szokás szerint a kemence és az első ágy közé helyeznek el. A szegénység bútorai két-három évtizedig még színesek, ellentétben a módosak sötétebb, polgáriasabb berendezésével. Idővel azonban ők is áttérnek a színtelenre vagy az egyszínűre. A nyolcvanas évektől kezdve már a szegény lányok menyasszonyi ládái is egyszínűek, és részben fiókosok, részben fiók nélküliek.

Bölcst a jobb módúak már az ötvenes évektől használták. Általánossá mégis csak a nyolcvanas évektől vált, mert a hagyományos kerek teknőt a szegénységnek csak azidőtt volt módja elhagyni.

Ugyanebben az időben terjedtek el az addig használatban lévő olajmécsesek helyett a lámpák is.

A századforduló előtt Igaron nagyon lecsökkent a kendertermelés. Éppen ezért jócskán alábbhagyott a házi szövés-fonás. Megváltozott az ágynemű anyaga. *Azasszonyszötte vászonból* készült párnahuzatok divatjukat múlták, bolti textíliák kerültek a helyükbe. Boltban vásárolt anyagból szélesebb, egyszer egy méteres nagyságú párnák is készültek, díszítés nélkül, és ezeket vitték hozományba a férjhez menendő leányok. A dunnák is dísztelednek, a lepedőn sincs varrott csipke. A díszítetlen ágyneműt már nem mutogatják úgy, mint a régit, hanem letakarják *lopott aljú kendővel*. A kendő majdnem a földig ér, alsó harmada ráncolt. A neve az igariak szerint onnan veszi eredetét, hogy az alsó részét a felsőből „lopták el”. A lopott aljú kendőt a gazdagabbak fehér áttetsző opálbatsztból, a szegényebbek tarka mintás kartonból varrták meg.

Népes parasztesaládok tagjai számára egy-két ágy nem volt elegendő. Nem is szívesen bontották meg a gondosan felvetett ágyakat. Ezért a férfiak, az idősebb fiúgyerekek az ólban háltak, az öregek a vackon, egyik gyerek a fakanapén, másik a földön, a kicsinyek a sutban: kinek hova jutott hely. Nyáron még ennyi gond sem volt a pihenésre és a hálólhelyre: szalmán vagy az ámbitusban is meg lehetett pihenni, „egy rossz ujjast a feje alá, azt a pár órát átalussza úgy”. A szegény asszonyok nyáron gyakran a földön háltak, csak egy rongypokrócot vetettek oda; „reggel ha megvirrad, akkor gyorsan fölkelhet, mert ha takarítással, ágyazással tölti az időt, hát a munka nem halad.”

Az 1900-as évekre a gazdagparaszti szoba berendezése teljesen polgári külsőt öltött. A leányok kaszli helyett *sifont*, állószekrényt vittek a házasságba. A hozományba vitt ágyneműkészlet megnövekedett, az addigi három párna helyett hat, „*ándeces*” párnát kaptak. (Ándec: csipkebetét a párnavégbe varrva, mögüle piros anyag látszik ki.) Az ágyat hosszú ágyterítővel takarták le, a

falakra képek, fényképek kerültek. Az első szobában padlót fektettek, a falat egyesek ki is festették. Az ablakra „firhang”-ot tesznek. Egy évtized múlva már igyekeztek szabadulni minden „parasztos” jellegtől, amely főleg a fal díszítésén vált észrevehetővé. Ekkortájt kerültek ki a szobákból a rózsás tányérok, főleg a szaporodó fényképek miatt. Színességüket tarka papírvirágok pótolták. A lámpát is „babkosárral” (babfüzér) díszítették fel. Ekkor terjedt el az új divatú firhangtartó is.

A középparasztság nem volt képes követni a gazdagparasztságot, nem tudott sifont adni, ha férjhez ment a lánya. A középparaszt családból származó lányok továbbra is kaszlit kaptak, de az addiginál gazdagabbat: *ötfiókos kaszlit*. A szegény lányok egészen a kilencvenes évek végéig lábában vitték a hozományukat. A 20. század elején, igaz, nagy nehézségek árán, ők is díszítetlen kaszlit kaptak, de a középparaszti lányokénál szerényebbet, csupán *háromfiókos kaszlit*, hiszen a hozományuk is kevesebb volt, mint a jobb módúaké.

A gazdagparasztok polgáris ízlésű gazdag szobáival szembeszökően ellentétesek voltak a szegények nyomorúságos, sivár enteriőrjei. A szegény fiatal házasoknak a szobájában sokszor nem volt más bútor, csak az, amit az asszony vitt a házhoz. Közülük az egyik a következőképpen emlékezett vissza a századfordulón élt szegény emberek sivár életkezdésére: „Az anyámnak egy ágyat meg egy kaszlit csináltak. Mást nem kapott. A férjének sem volt, azt amikor ő férjhez ment, bezárták az ajtót, mikor megfőztek, hogy ne jöjjön be senki, azt leültek a földre, azt úgy ettek. Azért zárták be az ajtót, mert szégyelltek a nagy szegénységet. Akkor legelőször asztalt vettek, amikor bírtak.” A szegények minden igyekezetükkel azon voltak, hogy nyomorúságos lakásukat valamelyest lakályosabbá tegyék. A gazdagabbaknál szokásos szobadíszítést igyekeztek utánózni, de anyagi tehetséggel nem bírták. Kénytelen-kelletlen a legolcsóbb megoldásokhoz folyamodtak. Így: a kaszlira kaszlikendő helyett fehér papírt, a kemencepadkára rongypokróc híján csomagolópapírt terítettek. Nem telt tarka textilfirhangra sem. A nyomort és a sivárságot színes papírokkal igyekeztek eltakarni.

e) Táplálkozás

A lakások és szobaberendezések átalakulásával együtt változtak meg a konyhák, konyhaberendezések, konyhaedények és -eszközök, változott maga a főzés, a táplálkozás¹⁴ egész hagyományos rendje is. Az anyagi kultúra legelmaradottabb terrénuma az étkezés maradt, főleg az igari szegénységnél. És ennek az az oka, hogy a gazdasági vagyoni különbségek a konyha építésében és a táplálkozás színvonalában fejeződtek ki a legdifferenciáltabban.

A nyolcvanas–kilencvenes években, amikor még álltak a szabad kémények, az asszonyok a szabad tűzhelyek sárpadján, nyílt lángon vagy parázson főztek. Tűzre állították a kormos cserépfazekakat és cseréplábosokat, vagy *vas háromlábra* helyezték őket, és azon főztek. Hússütés, tésztapergelés háromlábú, hosszú nyelű serpenyőben, vastepsiben vagy *kasztrójban* (vasláb) volt szokásos. A kenyeret és tésztát a kemencében sütötték. De főztek, sütöttek a kemence szájánál is, mint például télen a levest cserépfazekakban. Az edények jó része: a tálak, lábosok, fazekak, tejesköcsögök, szilkék, csuprok, korsók, kancsók cserépből készültek. Vásárokon vagy edényeseknél vették az igariak.

Korábban a cserépedények legnagyobb részét mázatlanul készítették. S ha mégis színezték, fekete vagy egyszínű mázzal égették ki, és szerény karcolt díszítéssel látták el. A hetvenes–nyolcvanas években főleg a tarka, írókával díszített mázas edények jöttek divatba, de a főzőfazekak, köcsögök továbbra is mázatlanok maradtak. A szomszédos Tiszafüred híres edényeiből viszonylag kevés került elő, aminek az a főoka, hogy a tiszafürediek cseréparuikkal más, távolabbi vidékeken (Borsodban) kereskedtek. Igaron alig tudnak valamit arról, hogy Tiszafüreden fazekasok dolgoztak. A fellelhető régi edények közül csak néhány tiszafüredi butella, komacsésze, szilke, köcsög került elő, tál és tányér egyáltalán nem. Annál ismertebbek voltak a mezőtúri fazeka-

sok termékei: a butykoskorsók, kancsók, szilkék, amelyekből valóban sok maradt meg. Különösen a hatalmas *vájling* figyelemre méltó, amely a konyha hátulsó bolthajtását díszítette. Régi cseréptál és tányér Igaron ma már kevés található. Akik még egyáltalán kerámiával díszítik a pitvar vagy a szoba falát, azok többnyire gyári kőedény tányérokat használnak fel erre a célra. Három hódmezővásárhelyi fehér-kék írókás tányér a bizonyítéka annak, hogy a vásárhelyi tálasság termékei Igarra is eljutottak.

Az 1910-es évektől kezdve a fazekasok körében egyre kedveltebbé vált az ecsettel való díszítés. A hagyományos, egyszínű kerámia kivirult az új színek használatától. Igaron is ecsettel festett, virágos edények kerültek használatba. Leginkább a Mezőtúrról származó, erősen díszített virágmintás edényeket kedvelték, elsősorban a köcsögöket.¹¹⁵

A hagyományos igari konyha felszerelését egészítették ki még a fatálak, fateknők, a „kanalas totóktól” vásárolt fakanalak, továbbá a kenyér, evőeszközök és tüzelő tartására szolgáló vessző- és szalmakasok, az ételek hordására való kosarak, valamint a különböző formájú és nagyságú kaskák, kosárkák is.

Az 1910-es években kezdtek megszűnni a szabad tűzhelyek és szabad kémények. A módosabbak a régi tűzhelyek helyett sárból készült *vasplatnis masinákat* (sparherdet) építettek, a legmódosabb parasztok pedig *gyáricsikósparherdeket*: önálló vastűzhelyeket vásároltak. A szegényeknek sokáig csak a „*sármasina*” (vályogsparherd) jutott, még az 1950-es években is. A *sármasina* „előnye” abban rejlett, hogy üzemeltetésére az olcsó és hagyományos tüzelőanyag: az árvaganaj vagy tőzegganéj, a szalma, csuta, kukoricaszár vagy izik, napraforgószár, bondor (kóró, gaz) is megfelelt. A tűzgyújtáshoz még sokáig tűzkövet és taplót használtak.

A tűzhelyek átalakulásával és az ipar gyártotta főző-sütő alkalmatosságok megjelenésével megváltozott az edények alakja, anyaga és színe. A régi cserépedények helyett zömök, kívül sötétkék zománcos vasedények kerültek használatba. Majd a gyáripar újabb termékei: a kívül-belül zománcos lábosok, a vas- és bádgedények (például zománcos *vájling*), a gyári evőeszközök és gyári tányérok is.

A táplálkozás és a tipikus ételek magukon viselik az igari szegényparaszti élet jellemzőit. Igar táplálkozása szegényesebb, mint a környező községeké, ezt az igariak is tudják: „Örsön többet, jobbat esznek, több húst.” „Madarason [Nagykunság] zsírosabban főznek, sok pálinkát isznak, szép kunsági kenyeret esznek.” „Mi szegények vagyunk, itt sok szegény ember lakik, nem vagyunk válogatósak, örülünk, ha van mit enni.” Az igari étkezés jellemzően tiszántúli, főleg a gazdag- és a középparasztoké. Sok a lisztes étel, és bőséges a zsírozás. A szegénység, a kisparasztok és proletárok ételei zsírtalanok, sokan olajjal főznek. A szegények a búzalisztet rendszeresen kukoricaliszttal pótolják. Az igari nép telepese múltja és vándorlása a táplálkozásban is megmutatkozik: „nem egyformán főznek itt Igaron, egyforma az étel, mégis sokféleképpen csinálják”. „...Egy levest százféleképpen is csinálnak. Mindenki másképp főz, mindig így volt.” Még az ünnepi ételek sorrendje sem egységes. Ugyanazt az ételt sokféle néven ismerik. Például: *kalács*, *fonott kalács*, *üres kalács*, *sima kalács*, *göfölye*, mind üres fonott kalácsot jelent. *Latyaleves*, *lebbencsleves*, *handabakálé* pedig szárított-, tördelttészta-levest. Sokszor a tősgyökeres igariak nem ismernek olyan ételeket, amelyeket szomszédjuk, a szintén törzsökös igari már évtizedek óta főz, süt.

Az ételek elkészítésére kevés gondot fordítanak, csak úgy ösztönösen tanulják egymástól. Jól főző asszonyok, akik az uraságnál szolgáltak vagy oda bejártak, esetleg városon cselédeskedtek, ugyan akadnak; mégis jellemző vonása az igari ízlésnek: ha a saját falusi háztartásukba visszatérnek, egyben visszatérnek az igari hagyományos ízekhez is, főleg a mindennapos ételek elkészítésekor. „Én sokáig szolgáltam a városban, ott tanított az asszony főzni, de itthon nem szeretik a főztömet, ha úgy csinálom. Én csak zsidósan tudom a sárgarépat rántással, itt meg habarás a divat. Ami Pesten van, itt Igaron nem eszik. Úgy csinálom hát, ahogy édesanyámtól tanultam.”

A táplálkozás legkezdetlegesebb szintje a szabad tűzhelyes konyhához fűződik. „Amikor a konyhán [szabad tűzhelyen] főztek, minden étel füstizű volt, beleszállt a korom, még a színe is más

volt, de azért megették, mert nem ismertek mást.” „Olyan nagy galuskákat csináltak, mint az öklöm, alig bírták nyelni, nem törődtek vele, hogy néz ki.” Minőségüket tekintve az ünnepi ételek nem tértek el a hétköznapiaktól. „Vitték a lakodalomba a krumplis pogácsát, nem szólták meg egymást.” Ugyanakkor az urak mulatságai a szemük láttára folytak le, maguk meg kukoricakásával csillapították éhüket: „Volt úgy, hogy hetekig tartott az eszem-iszom, nem is tudom, hogy is fért beléjük az a töméntelen ital meg hús – édesanyámnak meg könnyes lett a szeme, ha csak valakinél szalonnát látott.” „Apám mondta, elég volt nekünk a kukoricakása, az való a parasztnak.”

Főtt ételt télen-nyáron egy nap csupán egyszer ettek. Nyáron este, 6-7 óra körül, télen fél három körül. Reggel a gazdagabbak szalonnát, pálinkát, a cselédek sült krumplit hidegen vagy *görhét* fogyasztottak. A főétkezés egytálételekből állott. „Nem az volt a fontos, hogy milyen ízű, hanem az, hogy készen legyen.”

A század utolsó évtizedeiben az igari paraszttáplálkozás színvonala még igen alacsony fokon rekedt meg. De már akkor is világos különbséget lehetett tenni a gazdagparasztek és proletárok ételféleségei között. A jobb módúak kevésbé főztek lisztes, kukoricás ételt. Több búzalisztes ételt ettek, és több húst is, a főztjük zsírosabb, tejeesebb, fűszeresebb volt, mint a szegényeké. A cselédek és a napszámosok legfontosabb téli tápláléka kukoricás ételekből telt ki, húst ritkán ettek, s nem volt rendkívüli az sem, ha a kemencében héjában főtt krumpli volt egyetlen táplálékuk – só nélkül.

Az 1870–1900 közötti évtizedek táplálkozását a levesek, a pépek, a tésztás ételek különböző változatai jellemezték. Hús, sült tészta úgyszólván nem is került asztalra.

A levesek közül a tészta- és gyümölcslevesek voltak gyakoriak; a *latyaleves* (lebbencs), *tekercsesgaluska-leves*, *kötöttgaluska-leves*, *vertgaluska-leves*: mind-mind igen egyszerű étel, sem nem rántották, sem nem habarták. Kukoricaliszból készült a *göldör*. A gyümölcslevesek sorában a szilva-, az alma- és a meggyleves a gyakori, és az *aszuszinka* (asztaltszilva- és almaleves) is, a cselédek csak főzve, a gazdagabbak habarva fogyasztották. Gyakori volt az árpakása- és a krumplileves, és aki móddal bírta: a kolbászleves is. *Acibereleves*t csak a katolikusok ették böjtben. Húsleves csak szárnyasból főztek ünnepekre vagy a gyermekágyas asszonyoknak.

A leveseken kívül a pépes, tésztás ételek képezték a főtáplálékokat. A gazdagabbak *öhönt* (lebbencs kölessel sűrűn elkészítve), *öregkását*, *öreglatyút* (sűrű lebbencs) ettek, a szegényebbek kukoricás ételeket, sok *pulizskát* vagy *gancát* (főtt kukoricaliszt), *málét* (forrázott kukoricaliszt sítve), kukoricakását (kásásra őrölt, főtt kukoricaliszt), *görhét* (zsírral, tejjel összegyúrt kukoricalepény vagy -gombóc sítve) fogyasztottak. „Akinék sok a lisztje, az sok öhönt megeszik szalonnával! Jó az! Mi meg úgy vagyunk, ha nem lenne görhe, kiteríthetnék a bőrünket tavaszra.”

A főtt tészták között általános volt az *arongyos galuska* (gyengére gyúrt, szaggatott főtt tészta), amelyet üresen vagy tepertővel, túróval, tejföllel fogyasztottak. Ritkábban került asztalra *amákos csík* (laskatészta mákkal) és a derelye.

A lisztes kelt tészták egyszerű formái képviselték a sült tésztákat. Ilyenek voltak: *aködmön ujj*a vagy a *hajtott* (kőtt tészta, lekvárral, mákkal ízesítve és hajtogatva), a *bagolybéles* (zsíros tészta) és a *lepény*. Ismeretes volt még a zsíros és krumplis pogácsa, a *pampuska* (sült tészta, fánk formájú) és a *csöröge* vagy *herőce* is.

Hús csak ritkán került asztalra: „Húst csak az urak meg a betyárok ettek.” Disznó, juh kevés volt, s ha volt, a sok gyerek miatt be kellett osztani, hogy maradjon, és télen át is jusson belőle. A törpebirtokosok és cselédek, igaz, neveltek baromfit, de elfogyasztását dologidőre, aratásra tartogatták. A szárnyasokat túlnyomó többségében húslevesnek főzték meg; leves után főtt húst ettek kenyérrel, a gazdagabbak gyümölcs- vagy paradicsommártást is készítettek hozzá. A disznóhúst füstölték, és leginkább bab-, borsó- vagy lencsefőzelékkel főzték. Lakodalomban töltött káposzta volt szokásos, a töltelék árpakásával elegyes vagdalt húsból készült. A juhhúst kásával öregkásának volt szokásos megfőzni.

Kenyeret majd minden ételhez fogyasztottak. Nagyon régen köleskenyeret is sütöttek. Egyéb-ként a rozskenyér járta. A búza térhódításával a búzakenyér lett az általános, főleg a birtoko-

sabbaknál. Hosszú időn keresztül még a jobb módú középparaszt is fele rozs-, fele búzalisztból sütött. A szegények meg a kukoricát és a búzát is elegyítették, de volt olyan család is, amelyben nem ettek egyebet kukoricakenyérenél. „Én csak szegény cselédgyerek voltam, engem bizony kukoricakenyéren nevelt fel az édesanyám.” Egészen a húszas évekig nem is történt változás a kenyerek minőségében, azután sem sok.

Bor kevés volt, csak a gazdáknak volt benne része. Pálinkát kukoricából, gyümölcsből főztek. Inni azért jobban ittak – állítják egyöntetűen az igari parasztok, s az igari kocsmák a századfordulón igen látogatottak voltak.

Betegség ellen birsalma-, feketecseresznyeszár-, székfű- és fodormentatea volt szokásos.

Az igari táplálkozás a századfordulóra és a tízes évekre erősen megváltozott. A réteggülönbségek megmutatkoztak az ételféleségekben, a főzési tradíció változásában és az étkezés rendjében is. A gazdagabbak étrendjükből egy-két évtized alatt minden hagyományosat eltüntettek. A tészta- és gyümölcslevesek kikoptak, mindennapos lett a krumpli-, paradicsom-, zöldség- és húsleves, s csak a latyaleves maradt meg a hagyományosok közül. Több húst ettek, több baromfit. Általánossá vált a hús sütése párolással. (Paprikás csirke, rántott csirke, vagdalthús, natúrszelet; gulyás, pörkölt.) A húshoz krumplit, galuskát és rizst tálaltak. A töltött káposzta töltelékébe árpa helyett rizs került. A tészták is gyakoribbá váltak: kifli, rétes, béles, fánk, töpörtös pogácsa, tejfölös pogácsa került gyakran az asztalra. Megjelent a sütőporos, cukros sütemény is: a *szalagória*, majd a linzer, *kullogó*, kürtös és a vajás tészta is. Kelt tésztát leginkább vasárnapra, süteményeket ünnepi alkalmakra sütöttek.

A cselédek, napszámosok, nincstelenek, törpebirtokosok táplálkozása a régiben maradt. Étrendjükben csupán a krumpli jutott jelesebb szerephez a kukoricás ételek rovására. Elkészítése ugyan nem volt változatos, de a tészták sorát mégis növelte (*krumplinúdli*, *krumplimackó*, *krumplipalacsinta*). A rántott levesek, kukoricás ételek és egyszerű főzelékek éppúgy a mindennapi étkezésekhez tartoztak a századforduló után is, mint annak előtte. A rántott levesbe kenyeret aprítottak. „Ha babot, borsót ettünk, gyermekkorunkba se tettünk bele semmit. Örültünk, ha volt mit ennünk.” Csak a vasárnapi és ünnepi étkezés került közelebb a falu felső társadalmi rétegeiéhez: vasárnap, de leginkább lakodalmakban, keresztelőkön igyekeztek a gazdák hétköznapi étrendjében szereplő ételeket elkészíteni. „Egész héten csak görhét ettünk meg sült krumplit, kívántuk már, hogy vasárnap kifli vagy krumpli legyen.” Az új ételek olykor meglepetést okoztak. Jellemző például, hogy a gazdagok már régen ették a rizst, és volt olyan szegény asszony a faluban, aki még csak nem is látta. „Az én uram csak egyszerű cselédember volt. Mikor az én eljegyzésem volt 1906-ban, borjúpörkölt is volt rizskásával, mert én Székynél szolgáltam, ismertem az úri ételeket. Az anyósom meg piszkálta: hát ez meg mi az áldás? Mikor ette, azt mondta: nagyon jó, fiam.” A szegények étrendjében hús és tészta csak ünnepi alkalmakkor szerepelt. Leginkább csak kelt tésztákat ettek, mert mindig takarékoskodtak. „Az én anyám mindig jó nagy darab kifliket csinált, olyan volt egy-egy, mint az öklöm. Azért csinált olyan nagy kifliket, mert sokan voltunk gyerekek, s ha egyet megettünk, már majdnem jóllaktunk tőle. Ha sok kicsit csinált volna, az Isten se győzte volna azt a sok gyereket kiflivel tartani.”

Az étkezési szokások is csak a századfordulón váltak kulturáltabbakká. Addig az egész család egy tálból evett, leginkább a konyhán. Ha főzeléket vagy levest fogyasztottak, azt kiöntötték egy nagy tálba, ha kását vagy öreglatyát, azt a serpenyőben főzték, és azt tették az asztal közepére. Ha nagy volt a család, csak a férfiak ültek az asztalhoz, az asszonyok állva ettek, a gyerekek a földön vagy külön a kisasztalnál. A kicsiny gyermekeket az anyjuk az ölében etette. A századfordulón kezdődött a külön tányérből történő étkezés. Előbb a gazdag-, később a szegényparasztoknál. Amikor már külön tányérből etkeztek, akkor a gazdasszony osztott, kinek-kinek helyezte szerint: legelébb az ura apjának, aztán az urának, a fiúknak kor szerint, s végül a lányoknak és magának. A férfiaknak többet tett, mert azok többet is dolgoztak. „Mikor vasárnap csirkét ettünk, anyám mindig beosztotta, kinek milyen része jusson, mert különben hamar elfogyott vol-

na. A férfiak ették a csirkecombot, anyámnak mindig *akoldusernyője* [háta] jutott. Nagyapám a szárnyát vagy a combját kapta. A gyermekeknek szintén a nyaka, a koldusernyője, a szárnya jutott. A mellehúsát is apám ette meg.”

Az étkezés közben betérő vendéget mindig megkínálták. Ha idegen tévedt be, akkor a kínálás kötelező volt, a falubelinek csak odaszóltak. De az idegent is, a betérőt is mindig leültették az asztalhoz. A közeli rokont nemigen kínálták, legfeljebb azt mondták: „gyere, ha szereted”.

Külön pohárból csak a jó módú családok tagjai ittak, ott is a fiatalok. Általában egy-két ivó-pohár volt közös használatban, de gyakran megtette e célra a kanna fedele is.

f) *Ruházkodás*

Az öltözködés, a ruhaviselet¹¹⁶ is az igari népi kultúrával együtt változott, polgárosodott. Mind a női, mind a férfiviselet átalakult, azzal a különbséggel, hogy a nőké gyorsabban és mélyrehatóbban, mint a férfiaké. Olyan régi időkre, amikor a nők az inghez csak egy vászonszoknyát vagy pendelyt viseltek – ami a női öltözködés teljes önellátására utalna – maguk az igariak sem emlékeznek. A legrégebb – emlékezetből – ismert női ruhadarabok között is ott van a bolti anyagból készült, polgáriás szabású ujjasféle. A századforduló után a női ruházat – még a cselédké is – alig különbözött a városi divattól. Nem így a férfiviselet. Az igari férfiruházkodás az országos paraszti divathoz képest is jócskán elmaradott volt. Egészen a századfordulóig jóformán csak ingben, gatyában jártak, télen, hidegben szűrben és bőrruhában. A máshol általánossá vált kékposztó ruha divatja Igaron szinte teljesen kimaradt. A kékposztó ugyanis a legdrágább ünneplőruhának számított, arra Igaron már nem telt. A női ruhára itt is – csakúgy, mint másutt – inkább áldoztak, de meg a női ruhatár darabjai nem voltak nagyon költségesek. A férfiak vászongatyaviseletét elég hirtelen váltották fel a különböző szövetekből, fekete posztókból készült nadrágok és pantallók.

Jellegét tekintve az igari parasztság ruházata fő vonásaiban megegyezett az alföldi parasztság általánosan ismert ruházatával, de még annál is szerényebb lévén, magán viselte a szegényparaszti jelleget. Tiszaörsön például sokkal jobban öltözködtek. „Igaron csak egy viselő- és egy ünneplőruhája van az embernek, Örsön több az ünneplőruha.”

Az igari viselet általunk rekonstruálható legrégebb korszaka a múlt század vége. A ruházat alapanyaga ekkor még jórészt *azasszonyszötte vászon* és a „gyolcsostótok” árulta gyolcs és kékfestő. Ebből készültek a férfiak ingei, gatyái, ebből a női pendelyek és ingvállak. A „gyolcsostótok” egészen az első háborúig hordták árujukat a tiszai falvakba. A háború után a boltok pótolták a vándor textilkereskedelmet.

A századvég férfiöltözetére az igariak a következőképpen emlékeznek vissza: „Bő gatyá, bő ing, cifra szűrrel, nagy hajjal, vállára göndörödött hajjal.” „Zsírosgatyában jártak még a bírók is, kenett hajba, szűrbe, fehér körfésűt hordottak.”

A köznapi férfiruházat egyes darabjai a következők: általános volt a rövid derekú ing, amelyre már alig emlékeznek. „Azelőtt az embernek csak ennyike kis inge volt, hogy ha lehajolt, akkor itt volt a nyakába.” Utóbb a vászoning már bele volt kötve a gatyába. A gyári gyolcsing későbbi jövevény.

Télen-nyáron gatyában jártak. A viselő *munkásgatya*, a *tőgyfagatya* házi vászomból készült, négy szélből, mindegyik szára két-két szélből. De volt hatszél bő viselőgatya is, amelynek szabása megegyezett az ünneplő gatyáéval. Télen a zsírosgatya alá szűkebb alsógatyát, *szukagatyát* húztak. A köznapi gatyá szarát térd alatt szedték ráncba, és kis sárga csatúlábszár-szíjjal lecsatolták. A derékon is egy kétujjnyi széles, sárgarézzel kivert szíjat hordtak. Aratáskor ezen függött a tokmány, ebbe dugták a dohányzacskót. A gatyá elé kötött kötöttek, amely *kék surc* nevű anyagból (egyszínű festő) készült, némelykor kihímezték, például száröltéssel piros *koszoró* volt belevarrva.

A férfiak általában csizmát húztak, mégpedig tehénbőrből való kenett csizmát. „Kenett csizma, vászongatya, ez a falusi ember ruházattya.” 1881/82-ben Sz. Tóth Józsi, aki a huszároknál szolgált, hozta be Igarra a subickolt csizmát. Aratáskor és más mezei munkák alkalmakor bocskort viseltek. Kétfélét is készítettek: *hegyes orrút* és *kerek orrút*. Egy nyáron át mindig kitartott. (A bocskort az első világháborúig nők is hordták a mezei munkákhoz.) A 20. század elején a falu kondása fűzte őket ócska csizmaszárból, párját tíz koronáért.

Kék ing, kék gatyá: a szomszédos Hortobágy divatja Igaron csak a pásztorok körében vált szokásossá. A kisgyermeknek – akik hamar piszkosak lettek – mintás kékfestőből és egyszínű festő surcából varrtak hosszú ingeket és kis gatyákat.

Az ünneplőruha anyagában, bőségében, díszítésében és hatásában egyaránt különbözött a hétköznapiétól. Főleg a legényes öltözetet emlegetik szívesen. Az ünneplő bő gatyá finom anyagból készült, hat szél szélességben. Általában lábszárközépig ért, és minden vasárnap újra ráncba szedték. Ügyes asszonyok készítettek. „Volt olyan szombat, hogy egész nap azt csinálta. Leült egy pokrócra, és ő a gatyákat szedte.” „Olyan szépek voltak vasárnap, akár a fehér galambok.” A bő gatyához bő ing járta, „hogya felemelte, földig ért az ujja”.

„Ujja széle némelyiknek be volt szegve, némelyik ki volt *stikkelve*.” Az ing mellrészét beráncolták, és *forhamentlivel* letűzőgették. Inghez-gatyához fekete mellényt viseltek. A legényes öltözethez tartozott vasárnap – „hogya nagyobb legyen a cifraság” – a cifra, kivarrott fehér kötő. Ezt kötötték a fehér gatyá elé, némelyike „ki is volt stikkelve pirossal meg kézzel”, koszorús, rozmaringos, rózsás mintával. Zsebükbe nagy, kerek *legényzsebkendőt* dugtak, amelyet arasznyi csipkével körbehorgoltak, egymás után váltva a piros és fehér fonalat. A legények *bükkös-bottal* jártak, vagy berakásos nyelű *korbácsot* vittek magukkal dísznek, és csapkodtak vele. A legényélet kellékeihez a kostók zacskó is hozzátartozott. Fejükön kerek szélű, felgyűrt karimájú, zsinaggal vagy pánlikával körbekötött *Kossuth-kalapot* viseltek. Kalapjuk mellé darutollat, gémtollat, rozmaringot tűztek, s mellé, esetleg élő virágból, egy kis bokrétát is. Hosszú, vállra omló, zsírral megkent, nyakba bodorodó körhaját viseltek. Az öregek fésűt is hordtak benne. A legények díszéhez az is hozzátartozott: mielőtt a lányokhoz mentek udvarolni, sőtlan disznózsírral az arcukat vékonyan bekenték, hogy szépen ragyogjon.

A legényes öltözet nem sokban különbözött a mezőkövesdi legények múlt század végi jól ismert viseletétől, amely akkoriban szerte az Alföldön és a palócságnál általános volt. Kialakulása az 1830-as évektől követhető nyomon. Hogy Igaron mikorra fejlődött ki ilyen díszesre és cifrára, nem tudjuk, de az 1870-es, 1880-as években még általános, és csupán a kilencvenes években kezdett visszaszorulni. Manyuri István igari paraszt például 1891-ben, amikor sor alá ment, még gyolcsot vásárolt magának: bő gatyára, bő ingre valót. De amikor 1894-ben hazajött a katonaságtól, a vásárolt gyolcsból már egyszerű inget varratott magának. Időközben ugyanis a bő gatyá és a bő ing kezdte divatját múlni. Erre a sorsra jutott a fehér kötény is.

A kabátszerű felsőruhák között első helyen a *szűrt* kell említenünk. Gazdag és szegény egyaránt hordta. Házasodni nem is illett másban. *Rózsás szűrben* jártak esküdni még 1905-ben is. Akinek nem volt szűre, kölcsönkérte. Ha házasodni készült a legény, előzőleg Debrecenbe ment, s ott vásárolta meg: az olcsóbbat, a fehér szűrt 5–7 forintért, a rózsás szűrt 12 forintért. A szűrben való esküvés szokása a századforduló után lassan megszűnt, de szűrének lennie kellett a házasulandó fiatalembernek. Az első világháború után inkább csak a pásztorok hordták, eső, hideg ellen és kocsizásra. Kis szűrt gyermekeknek csak „gazdább” helyeken vettek.

A bunda is templomba járó ruha volt, de csak a nagygazda tudta megvásárolni. Például Tóth Daninak is volt egy kicifrázott bundája, amelyet a helybeli Mészáros nevű szűcs készített. A cselédjének azonban már nem futotta rá a konvencióból. Bundában általában az idősebbek jártak templomba. Főleg a juhászoknak, fuvarosoknak volt rá szükségük, már csak életmódjuk miatt is. BéreseMBER csak akkor jutott hozzá, ha ócskát tudott kapni a juhászoktól. „A juhász két-három esztendeig ha hordta, eladta fél áron, mert ha kiment belőle a birka szaga, azt mondta:

hideg.” A cifrabunda 1910 táján ment ki a divatból. Az ok ezúttal is gazdasági: jóval drágábban adták, mint a szűrt. Egy egyszerű bundáért ugyanis elkértek 24 forintot is.

A férfi felsőruhák sorát egészítették ki *aködmönök*. Állítólag fekete hímzés volt rajtuk. Vőlegényi ködmönt is emlegetnek. „A ködmönnek fodros volt az alja, be volt festve pirosra.” Már a hétéves kisfiúnak is vásárolták. *Gubát* Igaron csak a kereskedők parádés kocsisai hordtak. Emlegetnek még a szűrön és a bundán kívül egy velük egy időben viselt, derékig érő nagykabátot, és az ing-gatyához járó mellényfélét: a fekete posztóból készült *derékravalót* vagy *kislajbit* is, amelyet nyakig televarrtak fényes gombokkal, valamint kevés zsinórdísszel is.

Szegények vászoninghez és vászongatyához asszonyok varrta flanel *barhét*, *untercikket* vettek fel.

A századforduló gyökeres változást hozott a paraszti ruházatban. Az igari parasztság – amely az országos szokásokhoz képest is meglepően sokáig hordott vászonruhát – a 20. század elején máról holnapra nadrágba, pantallóba, bakancsba, gyári ingbe, iparoskalapba öltözött. A nadrág Igaron kezdetben „előkelő” ruházat volt, úgy szokták egymástól kölcsönkérni, lakodalomba, erre-arra. Legelőször iparosok, gazdák, bírák jártak benne. Tóth Márton bírónak és Somodi István-nak „nagy ellenzős nadrágja” volt. Manyuri István szerint 1896-ban már sokan nadrágot viseltek. Ezen nyilván a később általánossá váló *cájgnadrág* értendő. „Nadrágot hordtunk, vékonyat, mintha vászonnadrág volna, olyan volt. Olcsó volt, két forint egy nadrág, és nem kellett kimosni, csak kétszer egy nyáron.” Az ellenzős zsinóros nadrág divatja csak rövid ideig tartott, hamarosan felváltotta a polgárosultabb „német nadrág” vagy *pantalló*. A német nadrágot 1912–1913-tól kezdték hordani, amikor az az egyik kereskedő, Brüll Vilmos üzletében megjelent. Vették a szegény emberek is. A pantallóval egy időben a csizmán kívül a bakancs is kezdett terjedni, 1906-ban, 1908-ban. Az ellenzős nadrágot fekete posztóból, barna vagy veres „strux”-ból (kordszövet) és ördögőrből varrták. Bársonynadrágot is vettek a vásáron. A csizmanadrág inkább téli öltözet volt, a pantalló inkább nyári. Századunk elején a cájgruha már általánossá vált. (Egy öltözet cájgruháért másfél-két forintot, egy jobb posztóruháért hat–nyolc forintot is elkértek.) Ipari munkára már ilyen ruhákban jártak. A gatyaviselet ugyan elmaradt, de nem máról holnapra. Eleinte a bő gatyát fölvették a nadrág alá is: „Alig fért bele, akkora nagy fara volt némelyiknek.” A közepes kisparaszatok, a cselédek közül a béresek és pásztorok hordták a legtovább. A legutolsó gatyás ember Igaron, akin nadrág soha életében nem volt, 1944-ben halt meg.

A vászongatyá, kötő, bő ujjú ing elmaradása a kendermunka visszaszorulásával is összefügg. Mivel a gyári vászon a házínál nem sokkal volt drágább, megérte a vásárlást.

A rétegkülönbségek a férfiruházatban szembeszökőbbek voltak a női ruházaténál, mert egyes darabjait jóval drágábban árusították. A gazda posztóruhában, szövetruhában, csizmában, rózsás szűrben és cifra bundában járt. Cselédje gyakran cájgruhában vagy parasztvászonban, bocskorban, bakancsban, télen rossz csizmában húzta át a hideget. A cselédek között a rangosabbak jobban öltöztek. A cselédgazdák nadrágot, csizmát, derékravalót, kabátot és fekete szűrt viseltek. A kerülők is fekete vagy fehér szűrben jártak. A prádéskocsis külön díszes ruházatot kapott az uraságtól komencióban: fekete szűrt, posztóbundát és cifra kalapot. Az igáskocsisok pantallóban, cájgruhában, meztláb vagy bakancsban jártak, mert csizmára már nem telt nekik. A béresek ruházata volt a legszegényesebb. Egészen az első világháborúig „egy rossz vászoning, derékravaló, gatyá, egy rossz bocskor vagy meztláb, szalmakalap vagy nyárban is téli sipka” jutott nekik osztályrészüil. Szűrt nemigen viseltek. „Erre vigyáztak az urak, hogy ne igen telljen, esetleg adtak neki egy rossz pokrócot, avval takaródzott. De az úr adta, számolni kellett vele.” Hideg ellen ködmönt hordtak. A ködmönhöz való bőrt a Székycselédek a komenciós fizetségben kapták.

A pásztorok öltözete Igaron is elütött a falusi napszámosokétól, és nagyjában megegyezett a szomszédos Hortobágy pásztorviseletével. A legtöbb hagyományosat a legtovább a pásztorviselet őrizte meg. A századfordulón még valamennyi pásztor kék ingben és kék gatyában járt, néha fehérben is; munkára kendervászonból szőtt négy szél széles gatyát, ünneplőre gyolcsból varrt

bő gatyát húzott fel. A szűr elengedhetetlen ruhadarab volt; a karcagi vagy debreceni fehér szűr hordta gulyás és csikós egyaránt, szép időben vállon, esőben, sárban nyakban. A gallért összegombolva a fejére húzta. A szűr bevarrt két ujjában kenyeret és dohányzáshoz való kellékeket tartott. A juhászok bundát húztak magukra, abban is háltak a jószág mellett a hodályban, vagy jó időben a hodály előtt. A birkatartásból élő juhászok öltözete egyébként is különbözött a többi pásztorétól: „nagy fényes gombú mellényt viseltek, vagy kis lajbit fekete posztóból, amely vendéggombokkal csukódott, fölötte kis ujjast, télen béléses posztóujjast.” A juhászok viselték a kívül bőrös, belül szőrös, kétoldalt gombos *rajthuzlit* is, a csizmára húzták fel, és csatját rákapcsolták a csizmaszárra. A pásztorok általában csizmában, a csikósok sarkantyús csizmában jártak, a kondások *fűzött bocskorban*. A húszas években ez a jellegzetes pásztorviselet is megszűnt, s csak egyes darabjaiban őrizte a régít.

A legrégebbi Igaron rekonstruálható női ruha anyagát – sajátos módon – nem vászonból szőtték. Mégis: a viselet két asszonyszötte vászonból készült darabot is megőrzött: a pendelyt és ingvállat. Utóbbi kettőt a századfordulón és azon túl is hordták. *Apendelyt* három szélből varrták, és korccal, madzaggal fűzték be. 1906-ban Kocsi Mari hozományában még tizenegy pendely szerepelt. Előfordult gyolcsból készült pendely is. A pendelyhez *ingváll* járult. Mike Erzsébet a század közepén egész nyáron csak ingvállban járt, mégpedig nem fehérben, hanem festőben vagy feketében. Vállkendőt se vett hozzá. Az ingvállat megvarrták gyolcsból is. Szabása a hozzávarrott ujjú ingekhez tartozik, vállfolttal, a nyaka körül ráncsal, rövid derékkal és rövid, szűk ujjakkal. A fiataloknak volt *bő ujjú ingük* is, amelyet a vállaknál és kézelőknél ráncba szedtek, és a végüknél csipkével díszítettek. A bő ujjú ingeket általában fehér gyolcsból varrták. De például Sütő Erzsébet – aki az 1860-as évek egyikén ment férjhez – menyasszonyi öltözetének ingválla apró mintás, tarka batisztból készült, s ugyanebből a pruszlikja, szoknyája és kötője is.

A pendely fölött alsószoknyát és féllábszárig érő egyenes szélekből szabott bő szoknyákat hordtak: köznapi négyet, a templomba nyolcat, hogy „mennél nagyobb legyen a fara”. Világos színű festőből vagy *barhédból* való három szélből készült az alsószoknya. A felsőszoknya: négyöt-hat szélből varrt *körülráncos bő ruha*, kétujjnyi korccal. Lehetett más anyagból is. Mike Erzsébet ünnepi menyecske szoknyáját 1855 után sötétlila mintákkal nyomott lilaperkálból varrták. Kötője sötétkék volt, s olyan vékony, mint a selyem. Ráncba szedték, „a korcába gyönyörűen be volt merköelve [kereszt szemekkel kivarrrva] a neve.”

A sokszoknyával azonos anyagból készült a *testhezálló*, buggyos sonka ujjakkal, elől nyakig gombolva, s mint a neve is mutatja: szorosan testhez simulóan szabva. „Passzosan állt rajta” – olyan szűken, hogy „a bóha ríva ment vóna alatta”. Mike Erzsébetnek vőlegényétől kapott jegykendője ugyancsak lila volt, de selyemből készült, „nyomott rózsák voltak benne, zöld levéllel, rojtos körül”. A *puszlikja* ugyancsak lila atlaszselyemből varrt *menyecskepuszli*: testhezállóra szabták, halcsonttal merevítették, az eleje „lejött a hegyre”, és zsinórral csukódott. A hátát maga hímezte. A hímezéshez sok tarka fonalat használt, és apró pitykéekkel is változatosabbá, dísebbé tette.

Lila perkálszoknya, testhezálló, lila selyempuszli és lila selyem jegykendő volt Mike Erzsébetnek, a bíró leányának vőlegényétől jegybe kapott menyecske ruhája. Öreg korában nem viselte, csak őrizgette, és amikor meghalt, a feje alá tették a koporsóba.

Öregségére *pongyolkát* szabott ki magának. A pongyolkának – ellentétben a testhezállóval – szabadra, kissé *löttyedtre* hagyták az elejét. A testhezállónál és a pongyolkánál több melegelet adott a rövid téli *vattás* vagy *kóces*, és a hosszabb, úgynevezett *kabát*. A kabát háromnegyedes hosszú volt, elől *passzos*, hátul *tüledálló*. Sokan prémmel bélelték ki.

Melegebb téli felsőruhák voltak még a birkabőről készült ködmönök és kisbundák. Ezeket csak jómódú asszonyok viselték. Mike Erzsébetnek gyönyörű fehér ködmöne volt, piros irhadísszal, eleje-háta fekete hímmzéssel, fekete prémszegéllyel. Csak a templomba vette fel. A ködmönnek keskeny fodra volt. Gyakoribb az ujjatlan barna kisbunda, fekete, zöld vagy színes

selyemhímzéssel, nagy fekete prémgallérral. Ilyenfajta kisbundát viseltek szerte a Nagykunságban és a Hajdúságban is. Divatja Igarra a Kunságból kerülhetett. A ködmönt és a kisbundát annyira féltették, hogy esőben letakarták. Letakarásra *hamvast* vagy *hátiruhát* használtak, vagy egy külön erre a célra készült vászontakarót, *ködmönruhát* vagy *kisbundaruhát*, amely „ki volt merkölve, meg gyönyörű szövésű volt”.

Használtak még posztóból készült nagykendőt is, jómódú asszonyoknak több is volt belőle.

A leányok leeresztett, egy ágba font hajat hordtak, csak az fonta két fonatba, akinek nagyon sok volt a haja. „Mikor sergett a táncba, verődött a másiknak a szájához.” Templomba menet szép szalagot is fontak bele. A fiatal menyecskék szalagsokrokkal, csipkével díszített fekete *menyecskefőkötőt* vettek fel, ha templomba mentek. Olyan volt „valósággal, mint egy szép kalap”. A menyecskéknek volt *kisneccféketőjük* is. Fékötőt mindig hordott az asszony, ha kiment valahová, kendőt kötött. A kendődivat később vált általánossá.

Az 1850-es, 1860-as években a lányok piros „karmazsin csizmában” jártak templomba. A csizmát annyira féltették, „ha véletlenül bent voltak a templomban, és eső lett, levették a csizmájukat, összekötötték, a vállukra fogták, és úgy gyűttek el a templomból.” Mike Erzsébet idősebb korában magas szárú fekete cipőben járt, fekete harisnyában, amit térde alatt *strumpándli* tartott, piros vagy kék csokrokba kötött *szatyinggal*. Viseltek a nők papucset is. Eső ellen esőabroszt használtak, úgynevezett *sájos ruhát*: téglalap alakú tiszta fehér kendőt, amelynek az egyik végét kirojtozták és a sarkán hajtották. Karonülő gyereket is jobban lehetett vinni sájos ruha segítségével. Az öregek még az első világháború előtti évekig is használták.

A ruhatár, amely a múlt század közepe után Mike Erzsébeté volt, lényegében megegyezett Igar minden társadalmi osztályából származó leány és asszony ruhaviseletével, éppen ezért sokban hasonlított a korabeli parasztviselethez is. A férfiviselettel ellentétben a női ruházat – anyagát illetően – távol állt az önellátástól. Részleteiben a színesség, díszesség jellemzi, összbenyomásában olyasféle hatása lehetett, mint a mai köztudatban élő úgynevezett népviseletnek.

A rövidebb, egyenes szélekből varrt körülráncos szoknya helyett a századforduló táján hosszú, cipőig érő, ferde darabokból szabott úgynevezett *cvikliszoknya* jött divatba, és divatos-sá vált a fodros aljú, úgynevezett *lopott aljú* szoknya is: „már akkor uraskodtunk”. A nagyparasztok és az iparosok leányai vezették be az új módit, de hamarosan elterjedt az asszonyok körében, olyannyira, hogy a korabeli fényképek tanúsága szerint gazdalány is, cseléd lány is szinte egyformán az akkori városi divatot utánozta. Csak a tanyasi cselédek, a tanyasi barkók (buták) hordták továbbra is – egészen a háborúig – a ráncos bő ruhát. A cvikliszoknyához kötényt kötöttek. A blúzszerű ruhadarabokat: a testhezállót, pongyolkát, kabátot és a köznapra használt vattás, derékba szabott posztó *dőkát* egy ideig még kedvelték.

Megváltozott a lányok hajviselete. Nem eresztették le a hajfonatukat, hanem kontyba tűzték, amikor az iskolát elhagyták. Ünnepre a konty köré selyemszalagot kötöttek, oldalt nagy csokrot *pillangóra*, de továbbra is leeresztett hajjal esküdtek, hogy aztán mint új asszonyokat felkondíthassák őket.

A századfordulótól kezdve az igari női ruházat lényegében a városi polgári, proletárruházattal párhuzamosan változott, egyszerűsödött és szegényedett.

g) A tradicionális faluközösség és a parasztcsalád felbomlása

Igar társadalmi struktúráját az osztályszerkezet határozza meg, de befolyásolja és színezi egy sereg más szociológiai motívum is.¹¹⁷ Ezek közé tartozik – többek között – a származás, továbbá a mikroközösségek: a vérségi és lokális kapcsolatok rendszere, az etnikus viszonyok alakulása. Az igari társadalom átalakulásának vizsgálatakor nem elhanyagolható egy további alakító jelenségnek a felemlítése sem. Az árutermelés lényegéből következik a termékfeleslegek piaci cseréje. Piac Tiszaigaron nem volt – ma sincs –, csak a szomszédos községekben és városokban. Az egyre

korszerűsödő infrastruktúra: a vasutak, az utak a 20. század elején már megkönnyítették a földeken és a kiskertekben termelt feleslegek piacra szállítását és a szükségesek ottani beszerzését. Tiszaigar piaci körzete egyre jobban tágult. Tiszafüredre járni „mindenhetes” jelenséggé vált. De jó és olcsó loért, tehénért, sertésért, nem sajnálták a fáradságot, elmentek érte az egri, karcagi, debreceni és hortobágyi országos állatvásárookra is. A mezőgazdasági termelés modernizálódása, a nagybirtok gépesítése – még ha az mérsékelt szintű volt is – az agrárnincstelenek munkaalkalmait fogyasztotta. Ezért a faluban felszaporodott, helyben munkát nem találó napszamosok, szegények kiáramlottak a faluból, mind szélesebbre tágítva a munkaalkalmak keresése és megtalálása, egyben az ország megismerése körét. A világháború egyenesen nemzetközi méretűvé tágította a frontot járt igari parasztkatonák horizontját. A szerkezetében immár átalakult és látóhatárában kitáguló világ visszahatott a falu társadalmára: új csoportosulásokat hozott létre, megbontotta a közösség régi intézményeinek tekintélyét, kihatott a régi társulások formáira, és újakat eredményezett. A közösséget megtartó és formáló erők közé tartozik a nyelv és a vallás. Az igari lakosság nyelve az etnikum vegyességét tükrözi. Vallási békéje és türelme felvilágosultságának jele, és egyben a szegénység egyre növekvő osztálytudatának is. A mindinkább erősödő szekularizáció immár csökkenti a vallási együvé tartozásból fakadó kötődéseket, és növeli az azonos osztályhelyzetből eredő élmények összecementező erőit.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy az osztályszerkezet tőkés változása, valamint a társadalmi fejlődéssel együtt járó szociológiai jelenségek miként hatottak a hagyományos faluközösség és tradicionális családi szervezet átalakulására. A néprajzos társadalomkutató ezúttal csupán egy evidenciasort képes felrajzolni. Több okból is. Maga az anyaggyűjtés 1949/50-ben, a kollektív formákra való áttérés viszonyai között történt. Forrásai: az idős adatközlők bizonyos jelenségeket úgy emlegettek, mint az ő gyermekkorukban „szokásosakat”, vagy „itt-ott még” érvényeseket, vagy már csak „bizonyos” érvényűeket. Ezek miatt az okok miatt a következőkben ismertetésre kerülő igari szociális kultúra az életforma átalakulásának csupán egyfajta állomásaként fogható fel, amely – kétségtelenül – kapitalista viszonyokat tükröz. Egyben kísérletet teszünk – írott forrásokkal való egybevetés alapján – bizonyos archaikusabb formákra, az előzményekre való utalásra is, főleg a parasztcsalád felbomlása tárgyalásánál. Tesszük ezt éppen a változások jobb illusztrálása végett.

Igar mint etnikai közösség meglehetősen új képződmény. Korszakunk végéig mindössze kétszáz esztendő. Első megülnői is tíz-tizenöt helyről származtak a községbe. Ez a vegyes összetételű népesség állandóan kiegészült újabb és újabb csoportokkal és családokkal. A bevándorló családok statisztikája tarka képet mutat:

1744–1750 közötti 6 év alatt 99 új nevű család
 1750–1770 közötti 20 év alatt 35 új nevű család
 1770–1830 közötti 50 év alatt 50 új nevű család
 1830–1890 közötti 60 év alatt 28 új nevű család
 1890–1900 közötti 10 év alatt 37 új nevű család
 1900–1910 közötti 10 év alatt 13 új nevű család
 1910–1920 közötti 10 év alatt 22 új nevű család
 1920–1930 közötti 10 év alatt 24 új nevű család
 1930–1940 közötti 10 év alatt 32 új nevű család
 1940–1950 közötti 10 év alatt 33 új nevű család vándorolt be.

A faluban a megtelepedés utáni évtizedekben egészen a 19. század első harmadáig még folytatódott a beköltözés és akkorra alakult ki a falu törzslakossága; a régi református igari családok ebből az időből származnak. A falu kultúrájának viszonylag egységes részét elsősorban a lakoságnak ez a magában véve is heterogén eredetű része alakította ki. 1830–1890 között szinte szünetel a beköltözés, de a századvégtől kezdve ismét nekilendül, egyre gyarapszik a betelepülők száma, főleg az egyik tanyáról a másokra hanyódó cselédemberek, agrárproletárok keresnek itt

új otthont. Az újonnan betelepülők a legkülönbözőbb helyekről származnak: az Alföld közelebbi és távolabbi vidékeiről, Heves megye különböző falvaiból, a Nyírségből, a Mátra-vidékről, többen a környező Tisza-vidék falvaiból és sokan a Hortobágy és a tiszafüredi Kócs-pusztá tanyáiról. A jobb módú Kunságból csak kevesen jöttek a tiszai falvakba. A lakosság egyharmadát 1950-ben a századvég óta betelepülők leszármazottai alkották. Ez a vegyes eredetű lakosság a falu kultúrájának rendkívül összetett, sokrétű voltát eredményezte.

Jellemző néprajzi értékű jelenség a falu lakosságának jelentős mérvű összeházasodottsága a szomszéd községbeliekkel, más vallásúakkal is. Ez a jelenség a századfordulóra erősbödő jellegét öltött, később még jelentékenyebbé vált. A faluközösség szempontjából a beházasodások voltak a döntők. Az összeházasodások esetei közül ez a legtöbb. A századforduló első évtizedében például tíz beházasodás történt, vőnek aránylag sokkal kevesebb legény ment el Igarról, mint leány menynek.

A vallás, a felekezeti különbség a századfordulón már nem okozott ellentétet a parasztság körében. A hajdan harcias református község lakói egyre nagyobb számban házasodtak össze katolikusokkal. Ezúttal inkább a katolikusok részéről volt észlelhető némi ellenérzés, amely azonban az élet mindennapjaiban nem akadályozta sem a házasságok létrejöttét, sem a békés együttélést. Általános szokásnak számított, hogy a reformátusok is kifüggesztették lakásuk falára az ajándékba kapott katolikus vallási jelképeket.

A falu lakosságának vegyes összetételét további jelenségek is tükrözik. A bevándorlók első generációja megőrizte az igaritól eltérő nyelvi sajátosságait és egyéb szokásait is. Ha másról nem, de kiejtéséről biztosan megismerték a tiszafüredieket, őrsieket, derzsieket, örvényieket, szentimreieket, madarasiakat, szőlősieket – mert az igari parasztleányok ebből a két községből hoztak leginkább feleséget, ha otthon nem találtak kedvükre valót. A sorozatos beházasodók és betelepülők saját szűkebb pátriájuk jellegzetes szokészetét is magukkal hozták, amely bővítette és színezte az igarit. Érdekes ezúttal újfent utalni arra, hogy az egyes ételféleségek elnevezésének hányfajta variánsa ismert Igaron; vagy az ellenkező tendenciára is: hogy egyfajta étel elnevezését különféle típusú ételekre is alkalmazzák. A lassú asszimilációs folyamatra lehet jó példa a szemerei beházasodott asszony esete. A nevezett asszony haláláig megőrizte a kibocsátó faluban szokásos viseletet, de gyermekét már a helyi konvenciók szerint öltöztette. Igyekezett a ház körüli teendőkhöz is az otthon tanult szokásokat megtartani, csupán igari anyósának házában való tartózkodásakor volt kénytelen engedni azokból.

A cigányokkal szembeni ellenérzés az országban tipikusnál valamelyest gyengébb. Jóllehet a cigányokat általában „nem kedvelik”, mert „kéregetnek és lopnak”, de „szívesen” dolgoztatják őket. A legtöbb kispaszti háznak van egy-egy cigánya, aki oda bejáratos, s vele végeztetnek minden piszkos munkát: takarítást, öltisztítást, meszelést, vízhordást, rendszerint kevés élelmszer-juttatás fejében. Olyik asszony elvállalja a cigány gyereknek a keresztyénységét is, és a keresztyénekének valamelyes pénzt is ad; igaz, azontúl egyebet nem. Néhány házassági kapcsolat is előfordult vagyontalanabb magyarok és cigányok között, de a házassági kapcsolatot fenntartó magyart rokonsága többé nem ismeri. Mindazonáltal a megértésre és a toleranciára is találhatunk példát. Amikor egy idős asszonytól a gyermekei megkérdezték: miért segíti annyira a cigányokat, egy, már a mondák világába tartozó történettel magyarázta tettét: „Mikor IV. Béla király volt, kipusztították a magyarokat, úgy, hogy a cigányoknak maradt csak búzája. Aztán a búzát a magyar gazda elkérte vetni. Azután, mikor vissza akarta adni, azt mondta a cigány: »ne adjanak, majd csak apródonként a maradékunknak«.”

A falu közösségének nagyobb mérvű átalakulását az osztályviszonyok alapvető megváltozása idézte elő: a jobbágyrendszer felváltása a kapitalista társadalommal. Az új társadalmi berendezkedés megváltoztatta a hagyományos presztízsértékeket is: a vagyon vált az első számú társadalmi tekintéllyé. A vagyon az eladdig szoros közösségi tudatot osztálytudattal is színezte: barátságok, mikroszövetkezők ezúttal már osztályalapon kötődtek. A kisközösségek osztályviszo-

nyokon nyugvó kialakulását elősegítette a település kialakult rendje, és – természetesen – a szegénység egymásra utaltsága is. Ez a magyarázata annak, hogy a falun belüli kisebb területi-szomszédai kapcsolatok erősödtek meg a vérségi rovására. Különösen az Alattyán nevű falurészben, vagy egy-egy kisebb közben lakó szegényparasztok és agrárproletárok voltak egymásra utalva, akik pénzzel, kölcsönrel, kölcsönmunkával, igával segítették egymást. A szomszédai kapcsolatokat szűkebb köre három, szélesebb kerete tizenöt-húsz házra is kiterjedt. „Lagziba a testvérek után mindjárt a három szomszédot hívják meg, mert a szomszéd sokszor még a testvérnél is előbbre való.” „Itt mindenki széjjel van, a rokonság széjjel van, a barátok széjjel vannak. Csak a jó szomszéd, az összetart.” „Én nem vagyok itthon egy este sem, mi itten borzasztóan egybe tartozunk, hogy minden este együtt vagyunk” – ezekkel a szavakkal jellemzik kisebb közösségük mindennapi életét az alattyániak. A gazdagabb parasztok és értelmiségiek már inkább távolságtartóak; a vagyoni és osztálykülönbségek már a mindennapos érintkezésben is kifejezésre jutottak. A pap, a tanító és a gazdagparaszt lányait magázniok kellett nemcsak a velük egyidőseknek, hanem az idősebbeknek is. Iskolai szerepléseknél és jutalmazásoknál is előnyt élveztek a gazdagparasztai és értelmiségi származású gyerekek. A földbirtokosoknak a falu közösségétől való elidegenedését tükrözi – többek között – az is, hogy gyermekeiket nem a helybeli iskolába járatták, még elemibe sem. Másutt, más környezetben neveltették őket.¹¹⁸

A községbeliek – etnikai hovatartozásukat kérdezve – igariaknak mondják magukat, majd így folytatják: „hevesiek vagyunk, Tiszán inneniek” – annak ellenére, hogy a vallomás idején a tiszafüredi járás Szolnok megyéhez tartozott. Ha szűkebb pátriájuktól távol kerülnek, „alföldieknek” vallják magukat. Szülőföldjüket nagyon szeretik, s azt a hegyvidékkel összehasonlítva a következőképpen jellemzik: „Én az Alföldet nem adnám a hegyért, semmiért sem. Az Avas olyan csúnya dombos-völgyes, nem szoknám meg soha. A termő Alföld az szép! Ebben van az embernek a gyönyörűsége, a hegyek csak látványosság. Az Alföld meghozza az ember kedvét a munkára, mindenre kedvet ad – legszebb csak a termő Alföld” – fejezik be a nagyobb táj iránti hűségükről és alföldi öntudatukról szóló vallomásaikat. És hűek – még idegen világban is – magyarságukhoz, és ahhoz az országhoz, amelyben születtek. 1967 májusában, az akkor 82 esztendő, ötvenkilenc éve külföldön élő Mike Lajos egyik levelében meg is fogalmazza: „Képviselőválasztás volt. Én nem honosítottam magam, így nem volt választójogom. Sokszor kérdezik francia ismerőseim: miért nem honosítatom magamat? Ezt válaszolom: – Én magyarnak születtem, nem tudnám eladni magyarságomat. Nincs mit szégyellnem, hogy magyar maradtam. Így is mindenki szeret és tiszteletben tart.”¹¹⁹

A társadalom legkisebb egységének, a családnak a szerkezetében is nagy változás következett be a tradicionális-feudális típuséhoz képest. Az egykori jobbágyfalu családait a családtagoknak és leszármazóknak egy nagy gazdasági egységben való együttélése, a hagyományos munkamegosztás, a családfői tekintély, a nő alávetettség, a családtól és a családfőtől való gyermeki függés, a jogok és kötelességek sajátos tradicionális rendje, a házi szokások parancsoló ereje jellemezte. Arra a kérdésre, hogy Igaron a nagycsaládi szisztéma honos volt-e vagy sem, az adatgyűjtésből nem lehet egyértelmű igennel válaszolni. Ha egyáltalán egzisztált, a palóc nagycsalád lehetett a mintája, amelyről a néprajztudomány egész részletekbe menő képet rajzolt fel.¹²⁰ Mindazonáltal nem árt, ha egykori létezését ezúttal még egyszer időben is elhelyezzük: „... a nagycsalád megszűnése összefüggésben van a jobbágyfelszabadítással, illetve a tagosítással, vagyis a földtulajdon létrejöttével” – írja Manga János.¹²¹ Majd Pintér Sándorra¹²² hivatkozva közli, hogy 1880-ban a huszonöt-harminc tagból álló család a ritkaságok közé tartozott még a hagyományörző palócságnál is. Mennyivel inkább érvényes lehet ez a megállapítás Tiszaigar társadalmára, amely – eredetét és a sorozatos betelepedéseket tekintve – a zárt közösségű palócsághoz képest nagyon is heterogén. A háromgenerációs együttélésnek voltak, ma is vannak példái. Korszakunkban inkább az ellenkező folyamat, a kiscsaládi szisztéma kialakulása a jellemző. 1950-ben Tiszaigar lakosságának négyötöde a polgári társadalomra jellemző kétgenerációs családtípust részesítette

előnyben. A többgenerációs család inkább a tekintélyesebb középparasztok és gazdagparasztok körében tartotta magát, amelynek oka a birtok „házi kezelésének” gazdaságosságában található meg: „Az erő nagyobb, jobban tud haladni” – munkával is, anyagiakkal is. A szegényparasztoknál is találhatunk példát többgenerációs családokra, de az ok ezúttal éppen ellenkező: „A kényszer vitte rá az embert” – azaz a család anyagi „képessége”, amely még egy kis viskó felhúzására sem volt elegendő. A többgenerációs családtípus újabb formáját az jellemzi, hogy a legidősebb vagy – még inkább – a legfiatalabb fiú marad az előregedett szülőkkal, aki aztán meg is ül a családi hajlékban feleségével és leszármazóival együtt: „Fiunk idehozta az asszonyt, mert elférnek, meg kellett a munkaerő, mi öregek vagyunk, ha összeszereztük azt a kicsit, tartsák meg.”

Tiszaigaron általában a lányok kerültek a fiús házhoz – miként erre már utaltunk. A családba beköltöző fiatal pár beilleszkedik a család hagyományos rendjébe. Az új asszony a férje szüleit apámnak, anyámnak szólítja, rokonaihoz, szomszédaihoz is úgy viszonylik, mint a család többi tagja. Helyi szokás szerint az esküvő után egy hétre megkezdí a rokonok és barátok látogatását, hogy „beletanuljon” a családba, amelynek immár ő is tagja. Anyósa halottak napján a temetőbe is elviszi: megismerteti vele az „elődöket”, akiknek sírját neki is gondozni kell. A templomba is anyósa vezeti be, és ülteti le a maga mellett lévő székre. A fiatalasszony a házban a második asszony szerepét tölti be, jóllehet anyósa útmutatása alapján dolgozik. Kezdetben, a gyerekaszülés és -nevelés idején kímélik, de hamarosan át kell vennie anyósa szerepét mind a mezei, mind a ház körüli munkákban. És ha kevés a háznál a munkaerő, úgy nincs sok kímélete a fiatalasszonynak: két hónappal a szülés után mennie kell a határba.

Fiatal házasoknak a férj családjával való összeköltözése lehet átmeneti is – főleg, ha több fiútestvér van a háznál –, és tarthat addig, ameddig külön egzisztenciájukat meg nem teremtik. Gyakoribb az az eset, hogy az új pár eleve a különélést választja. De akár rövid ideig élnek együtt, akár nem, az otthontól való elbocsátásnak Igaron is megvannak az íratlan szabályai. A közvélemény szerint a tehetősebb szülők kötelessége, hogy megkönnyítsék az új házasság útnak indulását, elsősorban az ahhoz szükséges alapélelmiszerekkel. Ha például novemberben esküsznek a fiatalok, annyit kell otthonról kapjanak (babot, zsírt, lisztet stb.), hogy az az újig elegendő legyen. A férj télen napszámba jár, tavasszal pedig – ha bír – haszonbérel egy darabka földet, s a szülők is adnak – ha mód van rá – egy-két nyilas megmunkált krumpliveteményt. Ha a fiataloknak nincs hajlékuk, akkor árendába mennek, de arra törekednek, hogy minél előbb a sajátjukba költözhesenek. Ha összegyűlt hozzá a kellő anyagi alap, akkor tavasszal felépítik a hajlékot. Ha mód és lehetőség nyílik, akkor legegységesebb a jószágnak való ólakat húzzák fel, s csak utóbb a házat.

A lányos házhoz költöző vő sorsa nem olyan kedvező, mint a fiús házhoz költöző menyé. A vői viszony ugyanis feudális jellegű. Állításunkat mi sem illusztrálja jobban, mint a sajátos igari szóhasználat. A vőre mondják: „vőnek menni”, „vőnek benősülni”, és ezt is: „férjhez menni”. Ez az utóbbi szóösszetétel meglehetősen függő viszonyt jelent. És aki a fiút befogadja a házba, az a leány, aki ezúttal: „megnősül”. Általában árva vagy szegény fiatal emberek nősülnek be olyan lányos házakhoz, ahol nincs vagy nem elég a férfi munkaerő, ahol meghalt az apa, nincs, vagy kicsi a fiúgyerek, vagy ahol egyetlen gyermek a leány, akit nem akarnak elengedni. Örsön, Szentimrén szolgáló legények gyakran benősülnek volt gazdáik családjába. A vőnek a lakodalmat a lányos háznál tartják, és a családba való bevezetés processzusa csakúgy zajlik le, mint a menyé. A vő minden erejével és tudásával a ház szolgálatába áll. Ha pénzt keres, nem tarthatja meg magának, át kell adnia a családi pénztárat kezelő anyósának. Együtt lakik a családdal, bár olyan esetekről is tudnak a faluban, hogy az ólban kellett éjszakára meghúzódnia.

Az igari családi élet sok tradicionális vonást megőrzött, a gazdag- és a szegényparaszti egyaránt. Megmaradt a családfő tekintélye, a nők és a gyermekek alávetettsége. Ha rangsorolni akarunk a családtagok tekintélyét, úgy a második helyen az anyát említhetjük, akit gazdasszonyi szerepe és a gazdaságban való közreműködése emelt fel ide. Munkaerő-központú a gyermekek rangja is: a fiúgyermeknek azért van presztízse, mert igazi munkaerőt jelent már 14-15 éves ko-

rában. A leánygyermeké jóval kevesebb, alávetettsége sokkal erősebb, amelyet csak az mérsékel, ha napszámba jár, és a család kereső tagjává válik. A családi tekintélyrangsort jól tükrözi az étkezések alkalmával kialakult hagyományos ülésrend is. Először az apa ül le, azután a testvérek, legvégül a gyerekek. Az asztalfőn az apa foglal helyet, jobbján a legnagyobb fiú, balján a legkisebb; ha a fiúk már házasok, s van elég hely az asztalnál, akkor mindegyik mellé odaülhet a felesége is. Az asszony, a lányok és a kisebb gyerekek csupán az asztal végén kapnak helyet.

h) Előítéletek, hiedelmek, babonák, szokások

A tiszai parasztnak tudati világa, hagyományos szokásrendje távolról sem alakult át olyan gyorsan és olyan mélyrehatóan, mint tradicionális faluközösségük és hagyományos családszerkezetük. Az előítéletek¹²³, hiedelmek, babonák a jobbágytársadalomból erednek, s az eredőket csupán a megváltozó közeg képes megbontani, majd megszüntetni. Bár a 20. század küszöbén erre a világra egészében az elmúlás a jellemző, mégis fellelhetjük még hatását, szerepét, sőt funkcióját is.

A bemutatásra kerülő illusztrációk az első világháború előtti igazi paraszttársadalom szokásait, hiedelmeit, babonáit tárják az olvasó elé, azok közül is leginkább a negatív előjelűeket. Mind felsorolni nincs módunk, ezért csak a legjellemzőbbeket adjuk közre. Elsőként a születendő gyermekre és a terhes anyára vonatkozó szokás- és hiedelemkört.

A terhes asszony viselkedését törvények szabták meg; egyrészt mód nyílt a születendő gyermek nemének „befolyásolására”, de a nemkívánatos gyermek eltávolítására is. Általánosan ismert és elfogadott a megcsudálásba vetett hit. Eszerint az asszony a terhesség idején nagyon kell ügyeljen arra, nehogy megnézzen valami rendkívülit, nehogy behajtsanak hozzá valamit, mert az „meglátszik majd a születendő gyermek testén”. A leendő gyermek nemét megfelelő cselekvéssel lehet irányítani – a néphit szerint. Így ha lányt akarnak, akkor az asszony a nemi aktus közben eltátja a száját, ha fiút, akkor a férfi összecsiszítja ajkait és fütyörészik. Országzszerre így ismerik, csakúgy, mint azokat a jóslatokat is, amelyek a gyermek nemét jövendőlik meg. Ha hegyes az asszony hasa, fia lesz, ha lapos: lánya; ha a jobb lábában érzi az első mozdulást, akkor fiút, ha a balban, leányt várhat. Ha azt mondják neki, hogy baja van a kezének, és a tenyerét nézi először, akkor lánya, ha a keze fejét, akkor fia fog születni.

A szülés igen primitív körülmények között zajlott le. Szutyok Panna, boszorkány hírében álló bába két gyalogszéket tolt egymás mellé, úgy, hogy azok eleje egymást érje. Erre ültette a szülő nőt, aki a székekre felkuporodva hozta világra gyermekét. A gyereket kifogóruhával fogták fel. Volt úgy, hogy az asszony szülés után leszállott, beállt a teknőbe, és megmosdott. Szülés után az asszonyt a bába kísérte az ágyba. A szülő asszony szalmáját elégették. *Amását* (méhlepényt) általában olyan helyre ásták, ahol nem járt senki, például kerítés tövébe. A terhességi foltot, májfoltot, szeplőt másával végighúzva tüntették el. A köldökszínort eltették, s azt a gyermek hatéves korában megkapta azért, hogy kibontsa: abból lehetett ugyanis ügyességére következtetni. Ha a növekvő gyermek beteges, netalán részeges hajlamú volt, akkor megtörve pálinkában itatták meg vele.

A csecsemőt mindenféle baj fenyegeti, többek között az elváltás. Védekezni ellene minden módon szükséges. Amíg a gyermek nincs megkeresztelve, nem oltják el a lámpát, és fésűt, sőt, kenyeret tesznek a feje alá. A cserét – hitük szerint – boszorkányok végzik, és az rendszerint a bábaasszony. Szokás a „váltott” gyereket kemencébe dugni. Ha sajátja, akkor az anyja odamegy, lekapja a lapátról, és a kicserélt gyereket visszaadja. Ezekhez azonban kilencféle fűvet kellett hozni a temetőből. A gyermek elváltásáról szóló történeteket mint régebben megtörtént, konkrét eseteket említik. Amint azonban az egyik adatközlő megjegyezte: lánykorában halott ilyeneket, de most már nincsenek boszorkányok.

Szoptatáskor – amely különben rendszertelen, „mikor a gyerek sír, adnak neki” – ha hosszú útról tér haza az asszony, és fel van hevülve, seprűt, kést, ollót, kulcsot tesz maga alá, és úgy szoptat, hogy a teje meg ne ártson.

A gyermek érdekében – szülés előtt és után is – különböző varázsló eljárásokat foganatosítottak. A terhes asszonynak kukoricát kellett lopnia, s a haját kikapkodnia, hogy nagy legyen a gyerek haja. Ha csupasz fejű volt a csecsemő, azt mondták: várandós korában az anyja biztosan tököt, dinnyét lopott. Általános szokás Igaron, hogy a gyermek körmét egyéves koráig nem vágják le, csupán lerágják, nehogy lopós legyen. Haját sem szabad lenyírni, mert fejfájós lesz. Ha hamar kijön a foga, akkor rossz fogú lesz. A gyerek kezébe újságpapírt adnak, hogy hamarabb tanuljon meg beszélni, a fürdővízben végigjártatják, hogy hamarabb kezdjen el járni. A kenyér mosóvizéből inni adnak neki, nehogy selypes legyen.

A gyermekágyas asszonyt tisztátalannak tartják, ezért nem szabad addig kimennie a kapun, amíg a templomban nem volt avatáson. Kedden és pénteken tartották a gyermekágyas anyák istentiszteletét, s erre az anyát testvére vagy ura testvére kísérte el. Ezzel fölszabadult. Addig a kútra sem volt szabad mennie, mert akkor a kút is tisztátalanná vált volna.

Általános szokás a gyermekágyas asszony látogatása. A keresztanya és a rokonságba tartozók könnyű ételeket visznek neki ajándékba, mint mondják: „kifőzik” a gyermekágyast, ami körülbelül hat hétig is eltart. A látogatónak le kell ülnie, ha csak egy pillanatra is, nehogy a gyermek álmát elvigye. Az álomelvitel mint rontás igen élő a néphitben, ezért nem szabad este napnyugta után sem a fürdővizet kiönteni, sem a pelenkát az udvaron kint hagyni. Nem szabad a gyermekágyas ágyára ülni, mert az anya tejét vagy a gyermek álmát elvihetik. A látogatónak nem szabad átnyúlni az ágyban fekvő anya felett, mert úgy is elviheti a tejét. Ez az oka annak, hogy a gyereket nem az anyja mellé, hanem az ágy lábához fektetik. Ha látogatóba viszik a csecsemőt, tojást adnak neki, háromszor megkanyarítják vele az arcát, aztán belekeverik a fürdővízbe, hogy olyan egészséges legyen, mint a tojás.

A névadásban olyan szokás járja, hogy az elsőszülött fiú az apja, a leány az anyja nevét kapja; a másodszülött pedig a nagyszülőkét. Szokás volt az azelőtt meghalt gyerek nevére való keresztelés, bár sokan meg félnek a halott nevének továbbvitelétől. Általában szokás, hogy a gyermek a keresztségben több nevet is kap. Ha azután később valami betegségbe esik: például idegrohama van, akkor elmegy a templomba: s a pap azt mondja, hogy ne az első, hanem a második nevét használja. A betegség szelleme elől való elrejtés primitív módja ez, amely az országban elszórtan többfelé is ismeretes. Régen általában a szülés után egy héttel keresztelték meg a gyereket, s így a lakomán az anya is részt vehetett. A húszas évektől kezdődően hamarabb vitték keresztelni. Komának rendszerint a leány- és legénypajtásokat hívták meg. Ezenkívül szokásosak voltak az úgynevezett *garasos komák* is, akik az asszony és a férfi cimborái közül kerültek ki, akik némi pénzt adtak a gyermeknek, néhány garast és ennivalót vittek a gyermekágyas asszonynak.

Amikor keresztelni viszik a gyermeket, szalagbokréát tesznek rá: fiúra tiszta kéket, leányra rózsaszínt, amelyet a paplan két alsó sarkára varrnak rá. Keresztelőre – régi szokás szerint – csak a bábaasszony és a keresztanya ment el. A keresztelőről hazatérőben a gyereket leteszik a földre, a szoba közepére, és azt mondják: aki szereti, vegye fel. Erre az apja felveszi, az anyja kívül a konyhán földhöz csap egy cserépfazekat, és azt mondja: „éljen a gyermek az apjával, anyjával”. A bába az anya után fut, és ha megfogja, akkor bort kap fizetségül. Ebben a szokásban is, csakúgy, mint több másban is, sok ősi rítus továbbélését fedezheti fel a kutató: a fölhöz érintés az apai elismerést és ezzel a családba fogadást, a zajcsapás a gonoszok, rontók elűzését, egyben a szerencse, boldogság varázsló biztosítását jelenti. Keresztény hatásra később a keresztelőről hazatérve inkább azt mondják: „pogányt vittünk, keresztényt hoztunk”.

A koma kötelességéről annyit tudunk, hogy annak régen *korozsmapénzt* kellett adnia. A lánynak, amikor férjhez ment, megvette a koszorút, a fiúnak egy birkát adott, vagy a lakodalmi költségek egy részét vállalta magára.

A születésre vonatkozó gazdag szokás- és hiedelemanyaghoz hasonló szokás- és babonasorozat fűződik a felnővekvő ember életének minden további eseményéhez is. Ezek közül az ifjúkor játécai és szokásai, a házassághoz kötődő hagyományok és a halálhoz kapcsolódó tradíciók különösen figyelemre méltóak. Nincs módunk és helyünk ezeket itt közölni – maguk külön kötetet töltenének meg –, csak jelezzük tartalmukat. A cseperedő kisfiú, kislány már kezdettől fogva belenevelődik a hagyományos kötelezettségekbe. Jellemző, ahogy az édesanya kiviszi a kicsinyeket a temetőbe, s mesél a család elhunyt tagjairól, ismerteti az őseket. És minél jobban nyílik az értelmük, annál inkább kitér az elhunytak jellemzésére, szokásainak ismertetésére, életük eseményeinek felsorolására, egyszerűen: a családi hagyományokra.

Így megy ez a gyermek iskoláskorában, a fiú *suhancár* és a leányka *süldő lány* korában. Tízéves korig sok helyt kímélik a gyereket, de utána fokról fokra bevezetik a gazdasági munkába, hogy hasznát vegyék. Proletárcsaládoknál ez jóval hamarabb megtörténik. A suhancár-süldő lány időszak 16 éves korig tart. Az egyneműek között már korán megindul a cimborálás, komázás és bandázás. A cimborálás általában iskolás korban veszi kezdetét, és később a legkedvesebb cimborák lesznek a komák, keresztkomák. Ilyen, persze, csak kettő-három marad meg az életlen keresztül. A lányok között a komázást a barátkozás, sétálgatás, közös játék, tánc, nótázás teszi ki. A táncokat, énekeket a lányok az anyjuktól tanulják. Tánciskolába járni csak 14 éves kortól volt szokásos. A suhancár éppúgy cimboráskodik, mint a süldő lány, jön-megy a társaival, labdázik, verekszik, bemerészkedik a kocsmába, a lakodalmi táncolók, bálozók közé, tanulgatja, figyelgeti a táncot és a legények viselkedését. A cimborálásban megmutatkoznak a vagyoni és osztálykülönbségek is: a szegények együtt cimborák, csakúgy, mint a gazdagok és iparosok gyermekei is. A cimborálás az udvarlással megreked, akkor lesz a suhancár legény, mégpedig 18 éves korában *második*, 20 éves korában *első* legény. A lányok között a 15-16 évesek a *második* lányok, a 17-18 évesek az *eladó* lányok, a 20-22 évesek pedig már *vén* lányok. Régen 15 éves korában sok lány már férjhez is ment.

Az udvarlásnak kötött formái vannak. A községben minden legény minden leányt ismer, sőt a rokoni kapcsolatok révén még a szomszédos községbelieket is. A bemutatkozásnak tehát nincsenek nehézségei. Az ismerkedés helye a bál, a kocsmá. A legény rendszerint tánc közben adja tetszésének jelét, s kéri meg a lányt, hogy meglátogathassa. Igenlő válasz esetén, amely már a kézfogásból kiderül, a legény a legényjáró esték valamelyikén (szerda, szombat, vasárnap) este nyolc órakor vagy vasárnap délután kiöltözik, és felkeresi a lányos házat, ahol fél órát időz, a szülőkkel beszélget. A lány kikíséri, és kint még beszélgetnek. A kapuig való kikísérés az udvarlás elfogadásának jele. Az udvarlás általában két évig tart, és látogatással, kölcsönös ajándékozással, közös bálozással telik el. Az ajándékozás már a megértés jele, s amikor a legény biztos a dolgában, akkor májusfát állít, vagy májuskosarat ad. A legényvárás vagy udvarlás időszaka tele van szerelmi jóslásokkal, amelyek célja a jövődőlbeli kilétének, természetének kiismerése és befolyásolása és a legény „megfogása”, megtartása. Ez utóbbinak például általánosan ismert módja a *megétetés*, amikor a leány valami részét pogácsába sütvé eteti meg a legénnyel.

Az udvarlás legszebb mozzanata a májusfaállítás, amely az országosan ismert rend szerint történt. Egyébként azért is érdekes külön megemlítenünk, mert egyike azon szokásoknak, amelyek közvetlenül észlelhető a hagyományokat megváltoztató körülmények hatása. Igaron ugyanis az történt, hogy az első világháború végén – e fában amúgy is szegény vidéken – a fiatal fák kivágását erősen tilalmazták, sőt büntették. És a gazdasági viszonyok romlása miatt sem volt mód a májusfának drága kendőkkel, szalagokkal való feldíszítésére, így lassanként elmaradt, elszürkült, s már csak néhány gazdagparaszt-fiú állította hagyományos módon. Volt köztük olyan, aki hat selyemkendőt, sőt aranygyűrűt is tett rá. Ugyanakkor a húszas évektől kezdetét vette az a szokás, hogy a legény virággal, szalagokkal, színes papírokkal díszített úgynevezett májuskosárral jelezte hajlandóságát szíve választottjának. A májuskosár általánossá vált, s az

ötvenes évekig – szerényebb vagy gazdagabb formában – a legénykorú fiatalság legkedvesebb szokásaként maradt meg.

A házasságkötés Igaron is színes, pompás formában zajlott le. A lakodalmi szokások részletei mind hagyományos módon rendeződtek, aprólékosan megszabott keretek között mentek végbe. Igaz, a századfordulón sokat veszítettek a korábbi formákból, mégis nagy vonalakban máig is őrzik a hagyományt.

Régen a legény szülei kérték meg a leányt, később már maga a legény, s csak azután küldte el választottjához a szüleit. A jegyváltást vagy kézfogót a lányos háznál három héttel a lakodalom előtt tartották. Ilyenkor a násznagy átadta *ajegyét*, egy rojtos jegykendőt háromszög alakú dobozban, a menyasszony pedig *vőlegényinget* ajándékozott jövőendőbelijének. A század elején még szokás volt jegyet váltani, de már nem olyan cifra külsőségek között. Később fekete menyecskeruhát adtak jegyajándéknak, és az maradt az asszony ünneplő viselete is. 1920 után már inkább a gyűrű jött szokásba, amelyhez a legény tíz-húsz koronát is mellékel. Esküvő előtt együtt mentek el a vásárra, ahol a vőlegény a menyasszonynak berlinerkendőt meg fejre való kendőt is vásárolt.

Régi szokás szerint a lakodalomba sok vendéget illett hívni. Már egy héttel előtte két vőfély járt *hívogatni*. A lakodalom nagy esemény a család életében, olykor még a szegény ember is invitált vagy „harminc-ötvenházat”. A vendégsereg jóltartását csak úgy győzte, ha a meghívottak is mind hozzájárultak: csigacsináló asszonyok lisztet és tojást, s aki nagy családdal érkezett, az többet is hozott, nemegyszer tyúkot is. A gazdagok lakodalmára ennél is többen voltak hivatalosak. Még „a hatodik községből is meghívták a gazdagokat, de saját szegény rokonait kihagyta”. Híres lakodalmat tartott 1908-ban Szabó Dani bíró a fiának. Emlékezet szerint százhusz ház is meg volt reá híva, s ez a szám 300-350 vendéget jelentett. Jelen volt továbbá a jegyző, a pap, a községi előljáróság, sőt maguk Székelyék is megtisztelték az ifjú párt.

A hívogató vőfélyek bokrétás, szalagos kalapot viseltek, és színes selyempapirossal, pattogatott kukoricával, dióval, almával felcifrázott vőfélybotot hordtak, amelyre annyi pántlikát vagy kendőt kötöttek, amennyi nyoszolyólánya volt a menyasszonynak. A vőfélybotot 1906 táján elhagyták, és helyette a polgáriasabb ízlésű viaszbokréta jött divatba.

A lakodalmi előkészületek között az egyik legfontosabb *acsigacsinálás*. Ez a szokás máiglan elmaradhatatlan része a lakodalomra való felkészülésnek. Amikor az összehívott lányok és asszonyok készen vannak a csigakészítéssel, a háziak vacsorát adnak, muzikásokat hívnak, a legények is előkerülnek, és sokszor reggelig tart a tánc: „betapossák a csiga végét”.

A lakodalom napján a násznép a vőlegényes házból indult a menyasszonyos házhoz, a vőfély kikérte a menyasszonyt, s onnan vonult a menet a templomba: elől a menyasszony a nyoszolyólányokkal, utánuk az asszonyok, mögöttük a vőlegény legénybarátaival, s legvégül a férfiak. A papnak kalácsot, szalvétakendőt és bort illett adni. A menetet, a régi babonás szokásokhoz híven, szalmakötél tartóztatta fel, a menyasszony lába elé pedig rossz fazekat dobtak, hogy szerencsét hozzon. Amikor a násznép a templomból kijött, a lányos házhoz haladó menet előtt tréfás kedvű vénasszonyok lovagoltak egy-egy pizskafán, ugráló mozgásukkal a lovat utánozták, nyerrítettek, daloltak, és a pizskafa végével ütötték-verték a legényeket, mintha ló rugdosná őket. A menyasszonynak azt kiabálták: „Jó keresete legyen a bábának jövőre!” A legények meg elfogták és jól megnyomkodták „a lovas legényeket”.

Az esküvő utáni ebédet a menyasszonyos háznál tartják. Este eljönnek a vőlegényes háztól a menyasszonyért. Ha más faluból való a menyasszony, több szekérrel is mennek érte. Amikor elviszik, tüzet raknak, mint magyarázzák, azért, hogy megláthassák a menyasszonyt. Ez a szokás a palócoknál ismert menyasszony-porkolás elcsökevényesedett formájának tekinthető, bár a hozzá való magyarázat már új keletű.

A lakodalmi vacsorát a vőlegényes háznál tartják. Tyúkhúsos csigaleves, birkahúsos kása, disznóhúsos káposzta, különféle sütemények tartoznak a fogások közé. Szabó Elek híres lakodalmán a ház két nagy szobájába nem fért be egyszerre a sok vendég, ezért két részletben kellett

a vacsorát feltálalni. Elfogyott vagy hatvan akó bor, három birka, egy borjú és számtalan aprójóság. Két napig húzódott el a mulatság, megkezdődött jókor szombat reggel, és csak vasárnap estével ért véget. Muzsikásoknak sem a helybeli zenészeket hívták el, hanem a madarasi nyolctagú bandát. Szegényebb házaknál is ki kellett tenniük magukért a szülőknek. Ha egész évi koplalás árán is, de kijárt a kötelező négy-öt féle fogás s éjjélkor meg hajnalban a pecsenye és a paprikás hús is. A sütemény és a bor pedig folyvást körbejárt. A legszegényebb helyeken az esküvői ebéd nagyon szerény fogásokból állott. Virág Lőrinc esküvőjén például 1918-ban a következő menüt találták fel: húsleves hússal, aprólékkal, tejbekása, tészta. A tejbekása a húsok után más lakodalmakon is szokásos volt.¹²⁴

Éjjélkor eljárták a *gyertyás táncot*. A menyasszony koszorúját éjjélkor levették, majd a vőfély felsorakoztatta a muzikusokat. A menyasszonyt a szoba közepére állították, s a lányok, egymást kézenfogva, körbevették. Minden lány kezében egy-egy szál színes karácsonyi gyertya égett. A vőfély kívül állott a körön, mondotta a rigmust, és minden rigmus után a leányok lépegetést járva körbementek. Amikor nyolc-tíz rigmus után eljárták a táncot, a lányok a menyasszonyhoz futottak, s közben elaludtak a gyertyák. 1908 után a gyertyás táncot elhagyták – mint mondják: már szégyellték.

A gyertyás tánc után kontyolták fel a menyasszonyt, a fejét menyecskésen bekötötték, és piros ruhába öltöztették. Majd újra bevezették, és megkezdődött a menyecsketánc. A násznagy összeírta: ki mit ajánlott a táncért, bölcsőt, konyhai felszerelést, malacot, pénzt. A menyasszony két-három órán át is járta, addig, ameddig vőlegénye nagyobb összeggel meg nem váltotta.

Reggel a menyasszony fekete menyecskeruhába öltözött, majd a templomba kísérték. Az új asszonyt arra a székre ültették, amelyiken az anyósa szokott ülni, a vőlegényt meg az apósa helyére.

A házassághoz, a lakodalomhoz hasonlóan nagy bőség jellemezte a halálhoz és a temetéshez kapcsolódó tradíciókat is. Ezekben a szokásokban hagyományozódtak és konzerválódtak a legősibb emlékek a leghosszabb ideig és viszonylag a legbontatlanabban. A halál közeledtét a parasztembernek az állatok és a természeti körülmények rendkívüli változása, viselkedése jelezte. A családtagok igyekeztek a haldokló kínjait megrovidíteni és megkönnyíteni. (Aki sokáig haldoklott, azt letették a földre, hogy ott hűljön ki.) Hagyományos szokások szerint ment végbe a halott mosdatása, öltöztetése, ravatalra helyezése, koporsóba tétele, virrasztása, siratása, búcsúztatása, temetése, elföldelése és a halotti tor. Kötött rendje volt a gyásznak és a megemlékezésnek is.

Különösen elterjedt szokás volt a *halottlátás*. Temetés után majd minden hozzátartozó elment a környék halottlító asszonyaihoz, hogy beszéljen az elhunyt lelkével, és megtudja annak közléseit, kívánságait. A halottlítóhoz a halál után hét hétre szokás menni, mert úgy tartják, hogy addig az elhunyt lelke bolyong, csak a hetedik hét eltelte után jelenik meg a halottak között a jóasszony hívására. Nagy ünnepekkor vagy búcsú idején nem szokás a halottlító asszonyhoz menni, mert „akkor a halottak a templomba készülnek”. A halottlító asszonyhoz meg kell hívni a halottat is. Ha gyalog megy a hozzátartozó, a halott vele megy, de ha vonaton utazik, akkor csak később ér oda. Ekkor megmondja a tudósasszony, hogy várjanak, mert a halott még nem érkezett meg. A halottlító megismeri, hogy ki hisz benne, ki nem, ez utóbbinak nem is mond semmit.

A *táltos* alakját Igaron is ismerték, tudták, hogy foggal születik, hogy hét évig marad az anyjánál, akkor viszik el a táltosok. De a táltos alakja a néphitben összekeveredett a boszorkányéval, és úgy tartották, hogy a boszorkányok is bika alakjában viaskodnak egymással. *Agarabonciához* fűződő néphit is összekeveredett a táltos alakjával, mesélik például, hogy „a táltos imádkozott egy könyvből, és akkora szelet csinált, hogy mind szétfújta az asztagokat”.

Különös alakja volt a környéknek *Pénzásó Pista* – élő ember –, aki – mondják – elárulta magát azzal, hogy foggal született, s ezért nem látta meg az elrejtett értéket. Volt egy könyve, de azt elrabolták tőle, s így odalett a táltosi tudománya. Az igariak nyugtalan, kincskereső ember-

nek mondták, aki állandóan járt-kelt és mindenütt rejtett pénz után szimatolt. A tőkés áruter-melés, a pénzgazdálkodás kialakulása korában egyes nagyobb birtokú, mozgékony parasztszok sok pénzre, nagyobb vagyoni tetten szert. Az elszegényedők nem értették a felhalmozás „tit-kát”, és azzal magyarázták, hogy az illető szerencsés ember, mert pénzt és kincset talált a föld-ben. A folklórban se szeri, se száma a korszakunkban keletkezett kincskeresők, kincstaláló törté-neteknek, amelyekben az anyagi gyarapodást véletlen, csodával határos okokkal magyarázzák. Ugyanakkor az igari Pénzszó Pista azért „különös” figurája a környéknek, mert elvesztette va-gyonszerző képességét és táltosi tudományát is. A jelenség az igari társadalom ismeretében nem kíván további magyarázatot.

A *boszorkányokhoz* különösen sok babonás hiedelem és történet fűződött. Boszorkánynak egyes személyeket, általában öregasszonyokat tartottak. A boszorkányság megszerzésének álta-lános ismert módja a kézfogással való tudományátadás, de ez csak a delikvens beleegyezésével volt lehetséges. Az igari néphit szerint ma már azért nincsenek boszorkányok, mert senki sem akarja a tudományt átvenni. A boszorkányok rontása igen változatos: elcsérelték vagy megron-tották a gyereket, ellopták az anya tejét, elvitték a tehén hasznát, megkötötték a lovakat úgy, hogy azok nem bírtak menni, megnyomták az embert: ráültek a mellére. A boszorkányok képe-sek különféle alakokra átváltozni. Az átváltozás megtörténhet kutya, ló, csikó, macska, liba, kacsa, tyúk, sőt kocsikerék alakjára is. Ha emberrel találkozunk, el tudnak tűnni, és nem lehet őket meglátni. Ha megfogják, akkor visszaváltoznak emberré, és elvesztik varázserejüket. A ko-csikerékre változott boszorkányt például úgy lehet megfogni, hogy visszakézéből kötelet dugnak a küllői közé. Az egyik híres igari boszorkányról, Szutyok Pannáról mondják: ha éjfélkor a telek sarkában túlkölt, akkor nagy vihar, szél és por támadt, és rohanva jött a többi boszorkány, bi-kává, libává, kutyává változva. Utána – mesélik – meglátszott a boszorkányoknak vélt öreg-asszonyokon a verekedés nyoma, a többiek szúrása. Általában pénteken éjfélkor gyülekeztek partokon, nagy hegyeken, félreeső vidékeken, dombokon, a dűlők között. Mikor kibeszélték ma-gukat, lakomát csaptak, táncoltak. Idegen nem mehetett közéjük.

Hiedelmek szöttek át meg át a paraszteleket minden tevékenységét: gazdaságiakat, ház- és csa-ládbelieket egyaránt. Minden esemény mögött láthatatlan vagy megszemélyesített rontó, ártó erők lappangását vélték felfedezni, amelyek minden szerencsétlenség okozói. Elhárításukra mindenféle ravaszkodáshoz és praktikához folyamodtak. Betegségek ellen küzdött elkeseredet-tel az igari paraszt, mert bennük látta leginkább megnyilvánulni a rontó hatalmak rosszindula-tát. Különösen az állatokat és a gyerekeket fenyegette effajta veszedelem. Hite szerint szemmel verés, ijedség csak rontás következtében érhet a gyereket, ezt igyekezett megelőzni vagy gyó-gyítani. Íme, egy gyógyításmód a sok közül: kilenc piros csutkát elégetnek, seprű nyírát, a gya-núsított haját, ajtófélfából, küszöbből; szemöldökfából hasított szilánkot, egy kis sáfrányt, kö-ménymagot, csöpp kis lisztet, korpát összevegyítenek, elégetik, s ezzel füstölik a meztelen gyer-meket, pelenkáját s minden holmiját. Az egész személtapáton a bölcső alá teszik – a szemmel vert gyermek így biztosan meggyógyul. A gyógyítás sajátos módja: faágból és rongyból kilenc kis babát készítenek, a gyermek *zsébrés*, *szájpenészes* száját körülkerítik velük, majd a babákat a keresztúton hátrafelé eldobják, hogy aki rálép, arra ragadjon a baj. Ezt az eljárást használják a kelés gyógyítására is. A megijesztett gyermekben „biztosan segített” az, ha sírról vittek kilenc ma-rék földet, vízben megfőzték, teknőbe öntve a gyermeket benne megfürösztötték; vagy még haté-konyabb lehetett az, ha a házban található emberkoponya darabkáját törték össze, és vízben, tejben, levesben, pálinkában elkeverve megittatták a gyerekekkel.

Az 1900-as években még élénken éltek az ünnepi szokások, az óesztendő kergetése, az újesz-tendő ünneplése újévi rétéssel, és a farsangi alakoskodások is. Úrnapja tiltott nap volt, sem ke-nyeret sütni, sem mosni nem volt szabad. A Márton-napi lúdcson az időt jósolta. Húsvétkor szokás volt a köszöntés és a locsolás. Luca napján varázsolták a tyúkokat, faragták a Luca-szé-ket, s jósolták a lányok különböző jelekből szerelmük nevét. Karácsonyfát legelőbb a katoliku-

soknál láttak; alkalmas volt a karácsony este jóslásokra és varázslatokra is. A hétköznapiaknak is megvoltak a maguk hagyományai: mint például a szombati fonás- és fésülködési tilalomnak, vagy a pénteki ruha ártó szerepének. Az ünnepi szokások az első világháború után jórészt elszíntelenedtek, egyre jobban koptak.

i) Epikus hagyományok

Az igari nép sorsát, társadalmi helyzetét fejezik ki a paraszti tudatban megmaradt és átörökölt mondák, elbeszélések és hagyományos történetek¹²⁵, amelyek egyben hű tükröi a parasztság leglényegesebb vágyainak is. Felvillan bennük az emberibb, szabadabb élet, a jobb gazdasági helyzet, a társadalmi egyenrangúság és a szociális igazságosztás gondolata. Eredetük visszavezethető mind szóbeli, mind írásos forrásokra. Tárgyukban személyekhez, családokhoz, eseményekhez, történeti emlékekhez, földrajzi helyekhez kötődnek. Műfajai igen változatosak.

Az igari parasztek tudata a történelmi események sorából főként azokat őrizte meg, amelyeket helyi esetekhez is tudott kötni. Így sokat beszélnek a hosszú török uralomról és a török segédsapatoknak – a tatároknak – kegyetlenkedéseiről. A török hódoltság koráról szóló elbeszélések motívumai nagyon kicsiszoltak, és sokszor ismétlődnek. Lehet, hogy nem is helyi eseményeket számlálnak elő, hiszen Igar újjátelepülése jól fél évszázaddal a törökök kiűzése után ment végbe. Mégis tanulságos és figyelemre méltó, hogy népünk és parasztságunk tudatában a törökkel vívott háborúk emléke gazdasági és erkölcsi süllyedés képeként maradt fenn. Nem így a nemzeti függetlenségért és társadalmi egyenjogúsításért folyó harcoké, Rákóczi és Kossuth küzdelmeié, amelyek dicsőséges eseményekként hagyományozódtak az egymást követő generációk emlékezetében.

Sok elbeszélés, monda foglalkozik Tiszaigar eredetével és betelepülésével, s ezúttal érződik, hogy számos értesülés már egészen új keletű. Seregnyi emlék fűződik helynevekhez, dombokhoz, dűlőkhöz. Hosszan tudnak mesélni egyes úri és paraszti családok eredetéről. Se vége, se hossza a kincskereső, kincstaláló történeteknek. Eljutott hozzájuk – mivel Debrecen vonzáskörében élnek – Hatvany professzor története is. Feltűnő viszont, hogy hagyományaik sorából a természetmagyarázó mondák majd teljesen hiányoznak.

Az igari mondák közül talán azok a legérdekesebbek, amelyeknek tárgya a szociális igazságosztásra vonatkozik. Ilyenek – többek között – a nagyobb részt könyvekből, ponyvafüzetekből olvasott Mátyás király-mondák. A nép emlékezetében a róla szóló történetek azért hagyományozódtak nemzedékről nemzedékre, mert olyan hőst láttak benne, aki a szegénység védelmezője és a gazdagok megbüntetője. Mátyás királyról meséli a szegényparaszt Unicsovics János: „mikor látta, hogy szántott egy ember két lóval, másik meg szántott négygel. Oszt odament Mátyás király, elvette attól, hogy amaz is szántson kettővel, mint a másik. Azért volt igazságos.” Tüdős Dánielné a következőket mondta: „De hát meghalt Mátyás király, oda az igazság, mert azt mondta, hogy legyen egyformán mindenkinek.”

Dózsáról, Rákócziról, a parasztfelkelésekről csak keveset tudnak, s azt is csak könyvekből. Annál több emléket őriztek meg negyvennyolcáról, a forradalomról és a szabadságharcról, az igari parasztnak benne való részvételéről, jeles környéki eseményekről. A nép meglepve tapasztalta önnön erejét, mikor harcha szállt a jobbágyfelszabadításért, a dézsma és robot eltörléséért, valamint a nemzeti függetlenségért. Hagyományaikban negyvennyolc hőse Kossuth, áru-lója Görgey. A forradalom bukását úgy tartják számon, mint szociális vágyaik sírba tetelét. A korszak tárgyi emlékeit megőrizték, bujdosó honvédeit segítették, eszméit ápolták.

A 19. század második felének eseményeiről szóló mondák már a valóság talajából sarjadnak. Ezek egy részéről a maguk helyén már szóltunk.¹²⁶ A jobbágytüntetések emlékein kívül figyelemre méltók még a betyárhistóriák is. Legtöbbjének forrása a ponyvairódalom. Mindazonáltal Igarban is megvoltak a maga híres betyárjai: Sós Pista, Nyíri József, Jáger Miklós. A betyáro-

kat, betyártörténeteket az igari parasztok nagyon szerették, a gyűjtés időpontjában az idősebb generáció tagjai változatos históriákat tudtak elmondani. A közös vonás bennük az, hogy a betyárok tetteivel azonosulnak, maguk közül valóknak tekintik őket, s együtt örülnek, ha kifogtak az urakon. A velük való szolidaritást a következőképpen ecsetelték: „A [betyárok] szegényeket pártfogolták. A nép mindig csak duggatta őket, mert nem bántottak semmit se, meg senkit se, nemhogy még kiadták volna, hanem elduggatták.”

A századfordulón keletkezett históriák egyben az 1950-es években élt generációk legidősebbjeinek személyes élményei is. Témái a kor eseményeivel kapcsolatos színes történetek, a parasztmozgalmakról, az életkörülményekről, a vándormunkáról, az első világháborúról és a forradalomról szóló visszaemlékezések. Egyikében-másikában egyértelmű politikai vélemények is megfogalmazódtak: az úri elnyomás, kizsákmányolás terhei ellen tiltakoznak. A korszaknak már krónikása is akadt a szegényparaszt Emődi István személyében, aki a falu eseményeit foglalta alkalmi versekbe. Ezeknek az alkalmi strófáknak az volt az erényük, hogy bátrak és frissek voltak, hol gúnyosan, hol komolyan állást foglaltak a gazdagparasztokkal, földbirtokosokkal és az egyházzal szemben. A szerző a versek egy részét közismert népdalok vagy népies műdalok dallamára írta, így azok könnyebben rögződtek, terjedtek. Ezúttal közreadunk belőlük kettőt. Az elsőt akkor írta, amikor az egyház az új harang beszerzésének költségeit a szegényparasztokra vetette ki, és kímélte a földbirtokosokat, gazdagparasztokat. „Nótáját” egyébként a Krasznahorka büszke vára dallama adta.

*Gyertek elő munkástársak,
Mondjuk el bajunk egymásnak.
Sok a teher a nyakunkon,
Sírva járhatunk az úton.
Nincs kereset, nincsen munka,
Hús nem kerül a gyomrunkba.*

*Már két éve tanácskoznak
Presbiteri a falunak
Hogy harangot majd hozatnak
Pénzt és búzáat összeadnak.
De mikor már kéne adni,
Hozzáfognak sírdogálni.*

*Két harangunk 16-ba
Bécsbe ment az arzenálba.
Az egyház megkapta árát,
Fizesd paraszt most a számlát.
Ha Tóth Dani meghozatná,
Széky úr is de hallgatná!*

A másik verset 1919-ben, az egri várbertönben írta, ahova igari paraszttársaival együtt zárták a forradalomban való részvétele miatt. A faluban ez is közismert volt. Dallama nem ismert.

*Szegény bakát megkötözve hozták a tömlöcbe,
Ugyan, csárdás kisangyalom, ha meglőnek, sírsz-e majd te érte?
Vigyetek és tegyetek a gyászos temetőbe,
Engem gyaláz, engem átkoz egész falu népe.*

*A jegyző és egy rossz csendőr írtak súlyos vádat,
Azt írták, hogy a fegyházba ne adjanak ágyat.
Ennem, innom ne adjanak, szenvedjek halálig,
Szuronyok közt kísérjenek az akasztófaig.*

*Nagy jóisten a háborút én végigharcoltam,
Szebb jövőért, boldogságért mér is álmodoztam,
Megbuktattunk kormányt, királyt, háborúnak vége,
Minket pedig mint rablókat zártak a tömlöcbe.*

j) Paraszti tradíció és polgári fejlődés

Tiszaigar mezőgazdaságának korszerűsödését, településének, házainak osztályok szerint való elkülönülését, lakásviszonyainak, táplálkozási kultúrájának, öltözködési szokásainak modernizálódását, társadalmi konvencióinak polgárosodását, epikus hagyományainak korszakok szerinti tagolódását, parasztsága előítéleteinek csökkenő tendenciáját és szokásainak lassú kopását regisztrálhattuk előző fejezeteinkben. Felvetődik a kérdés: hogyan is értelmezzük a tiszaigari kapitalizmus első fél évszázadának folyamatát? A jobbágyfelszabadítás, a kapitalista piacgazdálkodás mint gazdasági-társadalmi hajtóerő Tiszaigar parasztságát egységesen érintette, és a haladás útjára terelte. A haladáséra, mert táguló életlehetőségeket biztosított, amelyek a paraszti életforma kibővülését tették lehetővé. Mindez megnyilvánul a ház- és lakáskultúra, a táplálkozás és ruházkodás magasabb igényeinek megjelenésében. A társadalmi fejlődés menete azonban szükségszerűen a parasztság vagyoni differenciálódását eredményezte. A nagymértékű vagyoni különbségek széles skálájában egyaránt megtalálhatók a nyolcvan-száz holdas, a harminc-nyolcvan holdas birtokosok, a kis- és szegényparasztok, valamint az agrárproletárok. Ez utóbbi két réteg képviselőinek nagy száma jellemezte a falu társadalmát. Következésképpen a bővülő életlehetőségek által teremtett igények, a magasabb életszínvonal Tiszaigaron is a parasztság differenciáltsága szerint jutott osztályrészül. És ezt azért szükséges ezúttal újfent hangsúlyozni, mert meghatározta a tradíció fennmaradását, de a fejlődés gyorsabb vagy lassúbb ütemét is.

A változás mértékének megítélésében egy általános érvényű megállapítást tehetünk. Tiszaigar parasztsága többségének a következetesen polgári kultúrából méretében, anyagában, formájában egyaránt egy szerényebb változat jutott. A legtöbb a gazdagabb rétegeknek. Polgárosodása *parasztpolgári* színvonalú már a századfordulón. A 20. században tovább lép, és eléri a városi-kispolgári szintet is. Mozgékonyasága az anyagi és szellemi kultúra minden megnyilvánulásában fokról fokra bontja a tradíciót. Bontja és megváltoztatja úgy, hogy átmeneti formákat hoz létre, amelyek hosszabb-rövidebb ideig maguk is hagyománnyá válnak. Állításunkat mi sem bizonyítja jobban, mint a tiszaigari ház fejlődésrajza. A századfordulóra a parasztházak típusai jól körülhatárolható kettősséget mutatnak formájukban, stílusukban egyaránt. A gazdagabbak téglából épített, cseréppel fedett, kőlábas tornácú, háromosztatú házakban laktak. A szegényebbek vályogfalú, nádtetejű, ámbitusos, kétosztatú hajlékokat építettek. Vagyis: a századfordulón már a szegényebbek házait ítéldhetjük tradicionálisnak, jóllehet azok típusa is „csak” a 15. század második felében alakult ki.

A közép- és szegényebb rétegek *beleragadnak a tradícióba*, nem tudnak lépést tartani a gazdagabbakkal. Mégis – ahol tudták – utánózták azok anyagi és formakultúráját, és ezáltal a hagyományok őrzői és átörökítői is lettek még néhány évtizedig.

Az agrárproletárok polgárosodása a városi proletár nivójára süllyedt. Náluk a létfenntartás diktálta az élet rendjét, amelyben a hagyományőrzés vagy a hagyományteremtés másodlagos szerepet játszott.

A parasztság rétegekre bomlásának folyamata Igaron is a nyolcvanas–kilencvenes évekre fejeződött be, így az egységes paraszti kultúra differenciálódásának kiteljesedése is ide datálható. A tőkés árutermelés viszonyai megtették a magukét. A rohamosan fejlődő gyáripár termékei a falura is eljutottak, és a paraszti önellátást mindinkább visszaszorították. Ezúttal hangsúlyoznunk kell, hogy az iparcikkvásárlás kétoldalú folyamat. Az első a kínálaté. Az árutermelés kényszere, a parasztsalád befogottsága – polgári munkamorálja – nem tette számára lehetővé, hogy az önellátást a régi paraszti módon folytassa. Egyszerűen nem volt rá ideje. A 19. század utolsó negyedében egyre jobban visszaszorult a sok időt igénylő házi szövés-fonás. Ezzel magyarázható a népviselet lassú átalakulása és felszámolódása. A hagyományos cserépkultúra is mindinkább elveszti divatját. Okai közt megtalálhatjuk egyrészt az előállítás és eladás időigényességét, másrészt azt a körülményt, hogy az egyre korszerűsödő konyhákat mind modernebb edényekkel szerelik fel azok, akiknek módjuk van rá. A második a kereslet oldala. A gyáripár termékei olcsóbbak, praktikusabbak, időt kímélnek és boltban vásárolhatók. A kínálat és a kereslet összhangba került. A két összetevő találkozása a tradicionális népkultúra bomlását, múlását és lassú elhalását eredményezi. Utóbbi állításunkat a ruházatkódásnak – a népkultúra legmozgékonyabb ágának – változásvizsgálata igazolja leghitelesebben. A kapitalizmus fél évszázada egy *sajátos népi divatot*, sajátos *formakultúrát* hozott létre, amely osztályszempontoktól függetlenül érvényesült. És ez a parasztdivat 1890–1910 között olyannyira elmúlt, hogy sem stílusából, sem néprajzi jellegzetességeiből nem őrzött meg semmit. A férfi és női ruhaviselet átváltozott kisvárosi polgári-proletár öltözeté úgy, hogy csak az osztálykülönbségek jegyeit viselte magán.

A paraszti kultúra többi ágazata nem változott olyan rohamos gyorsasággal, mint a viselet. Nagy általánosságban megállapítható: korszakunkban az igari parasztság anyagi kultúrájának korszerűbbé, polgárivá válásának folyamata csupán megkezdődött. Részletesen beszámoltunk az Igaron honos paraszti előítéletekről, hiedelmekről, babonákról, szokásokról. A szellemi kultúra emez organikus paraszti ága – amely a tudatvilágot tükrözi – szabadult meg talán leglassabban tradicionális jellegzetességeitől. Az anyagi kultúra többi hajtása: a hagyományos mezőgazdasági termelés, település, lakóház, lakásberendezés, táplálkozás korszerűsödése gyorsabban ment végbe, mint a tudaté. Ha tehát az Igaron végbement paraszti életforma-változást folyamatban vizsgáljuk, úgy megállapíthatjuk, hogy az anyagi képesség mértéke bontotta meg a tradíciót. A korszerű polgári nivót csupán a gazdagparasztság érte el.

8. Osztályviszonyok és osztályharcok (1900–1914)

A századfordulóra és az azt követő évtizedre az igari határ szorítása egyre erősödött, és egyre jobban fojtogatta a mezsgyéi közé zárt parasztbirtokosokat és agrárproletárokat. A szorítást tovább növelték Tiszaigar társadalmának osztályviszonyai és osztályellentétei, amelyek között a szegényparasztság nem talált szövetségest, s amelynek rendszerében nem talált megoldást sem a maga számára.

Igar – egy csepp a tengerben – híven tükrözte a millenniumi magyar falu viszonyait, és ez a kép nem volt reményt keltő.

Magyarországon a tőkés és földbirtokosok a 19. század végére megszilárdították hatalmuk bázisait – városokban, falvakban egyaránt –, kiépítették szervezeteit, intézményeit. Falun a földbirtokosok és gazdagparasztok korlátlan hatalma szabott irányt az életnek. A közigazgatási, karhatalmi, gazdasági és pénzügyi szervezetek őket támogatták, övék volt a templom és az iskola. Az uralkodó osztályoknak a hatalomért egymás között folytatott országos politikai harcai és

ezek hullámai nemigen jutottak le a parasztokhoz, s ha igen, úgy az országos választások alkalmain, de azokból is a földbirtokosok és gazdagparasztnak diktálta hatalom került ki győztesen. A tömegek súlyosbodó nyomora – ha országos kérdés lett is belőle – nem talált orvoslásra: a törvényhozás az uralkodó osztályok érdekében létrehozott rendszabályt formált belőle, és a kitörő nyugtalanságot karhatalommal törte le. A mélyben pedig ott feszült az ellentét, és izzott a parázs. A falu osztályharcos mozgalmait azt mutatják: az agrárproletárok készek voltak a maguk módján beleszólni abba a vitába, amelynek fő kérdései a feudális maradványok felszámolása, a kapitalizmus teremtette szélsőséges osztályellentétek megszüntetése és a földosztás megvalósítása voltak. A szegényparasztnak ebbeli törekvését a korabeli szociáldemokrata párt csak kis mértékben támogatta. Csúpn akkor érezhették erejét, amikor az újjászervezettek hatására falun is akciókat kezdeményezett. Így, országos méretű vezetés, szervezés és támogatás híján a szegényparasztság mozgalmi községre és városokra korlátozódtak, és jószíval elszigetelt jelenségek maradtak, amelyeket a hatalom vagy alakulásukban megfojtott, vagy kitörésük esetén súlyosan megtorolt.

Az igari szegényparasztnak sorsát és életét a helyi *földbirtokosok* irányították. Kisszámú, de nagy hatalmú csoportjuk sokféle típusból tevődött össze; így a középbirtokos Székylől, a nagybérlő Wildmannból és még több kisebb-nagyobb birtokosból, úrból – miként már elősoroltuk őket. Egyben azonban mindnyájan megegyeztek: gazdasági és politikai fölényüket a faluban korlátlanul érvényesítették. Gazdasági túlsúlyuk nyomoztó volt. Kivált a Székyl Péteré. A falu legnagyobb birtokosaként a határ egyötödén gazdálkodott, igen jövedelmezően. Jövedelmének egy részét 1891-ben már ipari vállalkozásba fektette: igazgatósági tagja lett a tiszafüredi Faraktár és Gőzfűrészmalom Részvénytársaságnak.¹²⁷ A vállalkozás alaptőkéjét 250 000 forintban állapították meg. Tanulságos a tizenegy tagú igazgatóság összetétele mind gazdasági, mind politikai vonatkozásában. Tizenegy közülük földbirtokos. Kettő egyben a járás függetlenségi párti képviselőjeként váltotta egymást a poszton, az elnök Lipcsey Tamás, aki az 1878-as választáson habárkparti képviselőjelöltként lépett fel, de megválasztására nem került sor, mert a tiszafüredi járás a függetlenségi párt egy kicsi, de stabil bázisát alkotta. Két értelmiségi és egy gazdag kereskedő egészítette ki a vállalkozás igazgatósági garnitúráját.¹²⁸ Székylnek a tagsága tőkeerősségét és politikai befolyását tükrözi. A falu első embere volt, aki a feudális nagyúr tekintélyének igényével lépett fel, igen sikeresen. És beleszólt a járás, sőt a megye dolgaiba is, amit szintén az anyagi képességek biztosítottak számára. 1894-ben Heves megye harmincegy virilistája között a tizenkettedik helyen szerepelt, 876 forint adót fizetett.¹²⁹ Kezében tartotta a helyi közigazgatás, oktatás és hitélet szálait. Nem véletlen, hogy 1933. január 1-jén a képviselő-testület rendkívüli közgyűlésén ő búcsúztatta és méltatta a 32 éve ott szolgáló főjegyzőt, a református egyház világi elnökét: dr. Boróczy Gusztávt.¹³⁰ Fia, ifjú Székyl Péter a hevesnagyunsági evangélikus, református tanítóegylet világi elnöki tisztét töltötte be, valamint az egylet egyházmegyei tanácsbírája és igari főgondnoka volt.¹³¹

A nagybérlők, az újabb birtokosok hatalma és befolyása nem volt olyan szélsőséges, mint a Székyléké, többek között birtokaik nagysága miatt sem. Nem is gyökeresedtek olyan mélyen a faluban, frissebb jövevények voltak, és éltek, sőt visszaéltek a korszerűbb termelési móddal együtt járó kapitalista kizsákmányolási hajlammal. Példátlan befolyást és tekintélyt az biztosított számukra, hogy szinte az egész község szegényparasztságát munkásként és cselédként magukhoz láncolták. Emellett ténylegesen is szerepet vállaltak a község vezetésében, a község képviselő-testületének jelentékeny csoportja közülük került ki, a presbitériumot ők vezették, és a község gazdasági szervezeteiben is érvényesítették befolyásukat. Tőlük függött, kik legyenek a képviselő-testület tagjai, ki legyen a bíró, jegyző, pap és tanító. A községet érintő minden lényeges rendelkezésben, közvetve vagy közvetlenül, érvényesült a szavuk. Befolyásolták a járást és a megyét, hiszen osztályos társaik, rokonaik, velük egy gazdasági csoportosulásba tartozó barátai-uk ültek ott. Atyafiságuk révén a szomszédos községekre is kiterjedt a befolyásuk.

1950-ben az idősek még jól emlékeztek a korra, és sommásan így jellemezték: „ez egy olyan elnyomott község volt, hogy Magyarországon még egy olyan elnyomott község nem volt. Az urak parancsoltak a jegyzőnek, bírónak, csendőrnek, amit ők akartak, azt végre is hajtották. A nép olyan volt, mint a bárány, tüzet lehetett rakni a hátán.”¹³²

Az igari *értelmiség* sem a „paraszság értelmisége” volt, hanem az uraké. Tagjait származásuk, rokonai kapcsolataik, vagy a társadalomban elfoglalt helyzetük kötötte a földbirtokosokhoz. A dzsentri származású jegyzők az elúszó családi vagyon utolsó parcellájáról léptek a közigazgatás területére. Egy Tisza nevűt – aki a századforduló táján vagy húsz-huszonöt évig szolgált a hűséggel az urakat – „amolyan lepusztult úr”-nak mondják az emlékezők. És igazuk volt, mert az 1884. évi kataszteri térkép adatai szerint még jelentős birtokon gazdálkodott. Boróczy főjegyző is „afféle úr volt” – mondják a parasztok. Boróczy Gusztáv harminckét esztendő telt el az igari község házában, javát már a Horthy-korban. Ügyintézését az urak nem kifogásolták, jóllehet származása szerint nem tartozott szűkebb körükbe. Nyugdíjba vonulásakor Széký Péter a következőképpen jellemezte: „...jól ismerte a törvényeket, gyorsan és biztosan tájékozódott bennük. Jó hazafi volt és egyházgondozó”.

A református lelkészek és az egyházi iskolai tanítók is közvetlen függésben voltak az egyház kegyurától, a tanítóegylet egyházmegyei tanácsbírójától és világi elnökétől, egyszóval: a Székýektől. Kajári Ferencet – aki 1902-től 1935-ig volt vezető lelkész – a Székýek hozták a faluba. A lelkészt a falu tekintélyei közé emelte a papi és egyházi javadalom. „A papi föld” mintegy ötvenkét holdat tett ki, amelyen a lelkész gazdálkodott. Övé volt az egyház harmincegy holdja is. És tegyük mindjárt hozzá: a nyolcvanhárom holdas javadalmat az igari határ legjobb földjeiből mérték ki a református eklézsiának. Kajári Ferenc még vásárolt is vagy tíz-tizenöt holdat.¹³³ A közel százholdas birtokot részint komenciós cselédekkel műveltette meg, részint feles és harmados kisbérletekbe adta ki. Maga népi származású volt, a felesége táblabírólány. Baráti kapcsolatok fűzték mind a Székýekhez, mind Elek Istvánhoz. Tekintélyét növelte, hogy egy időben a Hangya és a gazdakör elnöki székét is ő töltötte be. Politikai nézetei a támogató földbirtokoséhoz igazodtak, amelyeket a kormánypártiság jellemezett. A helyi értelmiség legkiszolgáltatottabbja a rektor (a tanító). Az egyházi iskola ügyében az iskolaszék döntött, amelynek az elnöki tisztét a lelkész töltötte be. Engedélye nélkül a tanító nem hagyhatta el a falut, az iskola működésébe is minduntalan beleszólt. A tanítói fizetés alacsonyosságát némiképpen ellensúlyozta a tizenöt holdas javadalom.¹³⁴ A többi értelmiségi is – mint például az orvos – az urak, a földbirtokosok baráti köréhez tartozott. Nem véletlen, hogy a szegény emberek nem bíztak a vezetőkben. Sőt, alkalmanként összetűzésre is sor került, főleg a pappal, mert az az egyházi adó behajtásakor gyakran erőszakos módon járt el.

Az igari kispolgárságot jelentős részében a zsidó kereskedők alkották. A zsidóság Igaron nagy múltra tekinthetett vissza. A 18. század végi összeírások már regisztrálták őket. A helyi kolónia a 19. század hatvanas–hetvenes éveire 45 családra, kétszázhusz főre növekedett – miként arról már szóltunk. Mint boltosok és kocsmárosok, mint pénz- és terménykölcsonzók szoros kapcsolatba kerültek a falu lakosságával. Mégis a falu vezetőihez kötődtek, és egy-egy közülük az irányítók körét szélesítette. 1890 és 1910 között hárman (Schwartz Bernát, Brüll Mihály és egy Feuer nevezetű) a községi képviselő-testület tagjai voltak. Brüll Mihályt még bírónak is jelölték, de a földbirtokosok a már „próbált” gazdagparasztokban jobban megbíztak. Különösen Schwartz Bernát az, akit az igari emlékezet tekintélyes emberként őrzött meg a közigazgatásban vitt kiemelkedő szerepéért.¹³⁵ A kereskedők a község vezetőivel és az urakkal tartottak, a választásokon velük együtt szavaztak.

Az igari kispolgárság másik jelentős csoportját a kisiparosok alkották. A kisparasztoktól való különállásuk nem volt olyan merev, mint a kereskedőké. Sőt, az első háború előtt a fiatalok parasztcsaládok lányaival is összeházasodtak, és földet is vásároltak. A kimértség egyre engeedett. Mégis: társadalmi elkülönülésük a századfordulón még erős volt, tekintélyük a tehetősebb

gazdákéval vetekedett. Közülük is kiemelkedik Tóth Márton eszmadia, gazdagparaszt és bíró. A „Kossuth-párt” fő korteseként az igari politikában is nagy befolyásra tett szert. Még külsőségekben is a függetlenségek divatját utánozta: hatalmas Kossuth-szakállt viselt. A 48-asok közé tartozott továbbá egy Laki nevű kézműves is, néhány társával együtt. Az igari kisiparosság azonban korántsem volt politikailag annyira fejlett, hogy egészében aktivizálódott volna. Sokkal inkább a tiszafürediek, akik szervezettebbek és élénkebbek lévén, jól megalapozott társas életet éltek. A századfordulótól a nagyipari üzemi munkások aktív mozgalmi szerepet vittek, amelyet az egyre növekvő számú haladó polgári értelmiséginek a bekapcsolódása is serkentett. Az igari kézművesek – különösen az uradalmiak – jórészt elzárkóztak a szegényparasztoktól. „Atyaúr-istenek voltak” – jellemezték őket az egykori napszámosok és cselédek. De vissza tudnak emlékezni olyanokra is, akikben „a paraszti és a munkás érzés megmaradt”, akikre számítani lehetett. Nagy általánosságban elmondható: az igari iparosság életmódja, gondolkodása, politikai magatartása a polgári fejlődést képviselte, attitűdje azonban nem kevés gőgöt is tartalmazott. Legfelsőbb rétege elkülönült a parasztoktól, pedig nekik dolgozott, belőlük élt. Egy jelentős csoportja uradalmi szolgálatban állt, és a nagybirtok érdekeit képviselte. Egy kisebb, szegényebb hányada félparaszti és félproletári életviszonyok között a szegényparaszsággal közös sorsban osztozott.

Tiszaigaron kevés *gazdagparaszt* élt: az 1900-as összeírás tizennyolc családot tart nyilván. A parasztságnak ez a szűk rétege óriási befolyást gyakorolt a falu életére. Tagjai megtelepültek a község vezetői funkcióiban, betöltötték a bírói tiszteket, a képviselő-testületben és a presbitériumban az urak által még üresen hagyott helyeket. Beültek a gazdakör, a legeltetési társulat és a Hangya-szövetkezet vezetői sorába. A képviselő-testületi tagok a vagyon alapján szelektálódtak: a legtöbb adót fizetők köréből, virilis jogon. 1897/98-ban – a földesurakat kivéve – a papon és jegyzőn kívül nyolc gazdagparaszt virilista volt a községben. Befolyásukat mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy be tudtak avatkozni a falu ügyeibe még akkor is, ha nem voltak a képviselő-testület tagjai. Az első világháború előtt a bírói funkcióhoz tapadt különösen nagy hatalom. Igaron a gazdagparasztok általában egy, de néha aki több funkciót is betöltöttek. Befolyásukat és hatalmukat családi birtokaik gyarapítására igyekeztek felhasználni. Földszerző ambícióiknak azonban gátat emelt az úri birtok nagyobb gazdasági ereje és befolyása. A dzsentribirtok pusztulása is nem egy gazdagparaszt-porta létrejöttéhez járult hozzá. A földbirtokosok és nagybérlők, az erősebb versenytársak előtt a gazdagparasztok meghajolni kényszerültek. Közéleti és egyházi vezetőkkel – jól felfogott érdekükben – hathatósan együttműködtek. Bőven kárpótolták magukat az aprózódó kisparaszti parcellák felvásárlásával, és korlátlanul éltek a proletárszegénység feletti hatalmukkal. A falu egyik legaktívabb politizáló rétegét alkották: a függetlenségi pártnak voltak exponensei. Potornai József és Szabó Dani bíró vitt e vonatkozásban jelesebb szerepet, de kormánypártiak is találhatók voltak a soraikban, mint például a Tüdös és Kálmán család tagjai. A gazdagparaszságot a függetlenségi párthoz való kötődése sem gátolta meg abban, hogy a szegényparaszság mozgalmait ne tekintse gyanakvással, és ellene fel ne lépjen.

A közép- és kisparaszság zöme politikai közömbösséget tanúsított. 1954-ben egy idős adatközlő a következőket mondta: „...a politika akkor nem izgatta a lakosságot, azt inkább csak a második világháború hozta meg. Újságot ugyan olvasott a nép, de politikába nem ártotta magát.”¹³⁶ A kisparaszság egy csoportja azonban megtalálta a kapcsolatot a szocialista mozgalommal. És ha laza volt is ez a kötelék, mégis pozitívnak ítélnélhetjük.

Az igari társadalomnak ez a futólagos szemléje is azt sugallja: a falu szegényeinek nem sok reményük lehetett helyzetük megváltoztatására. Hogy a földesurak, nagybérlők és gazdagparasztok önkényével szembeszegülhessenek, támogatókra lett volna szükségük. De ilyen szövetséget nem találtak. A falusi értelmiség és kispolgárság az urak kiszolgálói közé tartozott. A szoroson kézben tartott funkciókkal a gazdagparaszság is elnyomását és kizsákmányolását szorgalmazta. A közép- és kisparaszság erőtlennek bizonyult ahhoz, hogy saját sorsának megváltoz-

tatását összekösse az agrárproletárokéval. Tiszaigar parasztsága – kevés kivétellel – a hatalom erőivel és intézményeivel – akarata ellenére – együtt sodródott. Ezeket kisebb részben a kormánypárt, nagyobb részben a függetlenségi párt testesítette meg. Utóbbi 1874 és 1918 között az országgyűlés legnagyobb ellenzéki pártja volt. Az alapító kispolgárok és polgári értelmiségiek sorához később gazdag birtokosok is csatlakoztak. Választóinak zöme jómódú alföldi gazdákból és vidéki városok kispolgáraiból rekrutálódott. A vezetés főként a dzsentrik, nemesek kezébe került, csak részben maradt meg az alapítókéban. A párt vezetésében végbement változás módosulást eredményezett politikai állásfoglalásaiban is. Többek között a nemzeti függetlenség kérdésében sokat feladott eredeti radikális felfogásából. Jóllehet tiltakozott a közös ügyek és a dualizmus ellen, mégis akceptálta a perszonáluniót, ezáltal mellőzte a függetlenség kossuthi értelmezését: a monarchia felszámolását. Az agrárkérdésben sem a demokratikus megoldást sürgette, hanem arra a távolról sem haladó nézetre alapította politikáját, hogy azt a 48-as jobbágyfelszabadítás megoldotta. A megváltozott nézetek okai között megtalálható az a körülmény is, hogy a 20. század elején a nagybirtokos arisztokrácia nem egy tagja csatlakozott a párthoz, és létében érezte magát fenyegettetve a fellángoló aratósztrájkok és parasztmozgalmak miatt. A pártba tömörült dzsentrik, jómódú gazdák és nagybirtokos arisztokraták érdeke összekapcsolódott: minél hamarabb kívánták felszámolni a már veszélyes méreteket öltő parasztmozgalmakat.

A tiszaigari birtokosoknak, gazdagparasztoknak a függetlenségi párt politikája megfelelt. A párt a nevében azt a tradíciót hordozta, amely a parasztság évszázados álmát lett volna hivatva valóra váltani: a nemzeti függetlenséget és a jobbágyfelszabadítást. És a nevével fémjelzett politikának a konzekvens folytatásától várta a parasztság – a tiszaigari is – helyzetének javítását, politikai jogainak kivívását és a földosztást. Az ellenzéki és liberalizmus mintha ezt a látszatot keltette volna. A 20. század elején azonban világossá vált: a függetlenségi párti helyi földbirtokosok, kispolgárok és gazdagparasztok távolról sem a parasztok érdekeit képviselik, hanem a sajátjukét: a nagybirtok védelmét, a parasztok és munkások kizsákmányolását. Mégis: a választási agitációk az igari szavazók egy részét magukkal sodorták, így kifogták a szelet abból a vitorlából, amely a társadalmi kérdések iránt érzékeny parasztokat a szocialista mozgalom áramába vitte volna.

Tiszaigar, tizenöt másik községgel együtt, a poroszlói választókerülethez tartozott. A választókerület a függetlenségi pártnak annyira biztos bázisát képezte, hogy a kormánypárt a legtöbbször még csak kísérletet sem tett a mandátum elhódítására. 1875-ben és 1878-ban Majzik Viktor képviselte a kerületet, akit 1881-ben Papszász György váltott fel. 1887-ben és 1892-ben Csávolszky Lajos, az Egyetértés főszerkesztője, 1896-ban Graefl Andor, 1901-ben, 1906-ban és 1910-ben Malatinszky György jutott a parlamentbe a függetlenségi párt képviselőjeként.¹³⁷ Az országos kérdésekben – így a választásokon is – az igari parasztság alig nyilváníthatta véleményét, mert a szavazati jogot tömegesen éppen legszegényebbjétől vonták meg. 1892-ben a poroszlói választókerület 16 községéből 2066-an kaptak választójogot, akikből csupán 1754 adott le szavazatot. Az 1754 szavazatból a függetlenségi pártra 1115, a szabadelvűre 639 voks jutott. A képviselő-választásokra csendőri és katonai karhatalom segítségével vonultatták fel a parasztokat és vásárolták a szavazatokat. Nemegyszer verekedésre is sor került a kormánypárti piros jelvényes és a fehér tollas–zöld leveles 48-as választók között. És mindez akként történt, hogy a parasztok egy része nemigen értette: miről van tulajdonképpen szó. Képviselőjelölt sohasem járt a faluban, csak a kortesei agitáltak aszerint, hogy milyen helyi hatalmi csoportosuláshoz tartoztak a választók. Egyházi és közigazgatási körökben és egy-két gazdagparashti családban a kormánypárt mellett fejtettek ki propagandát. A földbirtokosok egy részénél, a gazdag- és szegény-parasztok többségénél a függetlenségi párt érdekében agitáltak. A községben még megoszlottak a vélemények, de kint a Vásártéren, a bor, a pénz és olykor a nyílt erőszak hatására is többnyire

egyöntetű vélemény nyilvánult meg: a függetlenségi párt győzelme. Volt egy gúnydal a Kossuth-nóta dallamára:

*Malatinszky meg a Graefli
Olyan, mint a görbe kifli,
Graefli Jenő gondolt nagyot,
Buggyellárisához kapott,
Én Poroszlón követ leszek,
Százásokért voksot veszek!
Éljen a haza.*

A függetlenségi párt sorozatos győzelmeinek hátterében ott rejtkezett a tiszai parasztság hazafisága, a kossuthi hagyományokhoz való hűsége és továbbvitelének gondolata. És ezt az állítást csak még jobban aláhúzza, hogy a 48-as eszmék ápolása szervezett keretek között történt. Ez volt az a környék, ahol az előző évtizedek során sorban alakultak a népi körök, amelyek mind negyvennyolcas eszmékkel voltak telítve. Sőt, egyike-másika még 49-cel is kacérkodott, mint például a tiszánánai is, ahol 1913-ban köztársasági csoport alakult. A tiszai parasztság érzelmi támogatása és a választásokon való állásfoglalása nem talált visszhangra a párt politikájában. Nem tett semmit a járás korszerűsítése érdekében. „Ezért aztán ennek a közgazdasága, ipara és kereskedelme messze mögötte marad a többi járásénak. Vasút nincs. A közutak olyanok, mint még a »Magyar Nábob« idejében, amikor a »sarat sárra rakták«. Tiszafüred és környéke egy darab Ázsia.”¹³⁸ Tiszaigaron sem váltak valóra a képviselői ígéretek: semmivé foszlottak a községi legelő megvételehez szükséges államkölsön, az új községháza és a járda kilátásai. A füredi műút is csak 1905-ben, a vasút meg 1891-ben épült meg: a környező nagybirtokok gazdasági vállalkozásainak támogatása céljából.

A községpolitika is a kis- és középparasztság körein kívül zajlott le. A községházát, a földesúri hatalom szimbólumát, a paraszt, ha tehette, elkerülte. Nem is kereste fel máskor, csak ha adót ment fizetni, vagy ha a jegyző beidézte. „Nem szívesen mentek adót fizetni. Elidegenítve mentek a községházára, irtózáttal az emberek. Apám is mindig anyámat küldte. Ha az ember egy-két szót szólt, máris ordítottak vele.” Nem sok keresnivalója akadt ott a szegény embernek. A képviselő-testület tagjai a gazdagokból kerültek ki, a bírót egyenesen a szolgabíró jelöltjéből választották, akkor is, ha a falu lakosságának túlnyomó többsége mást kívánt. Szabó Dani gazdagparasztot – aki huszonnégy évig viselte a bírói tisztelet – minden egyes választáson le akarták váltani, és felcserélni a parasztság többségének jelöltjével: sikertelenül. A választás a szolgabíró és a jegyző jelenlétében folyt le, kint a községháza előtt, sokszor tűző napon. „Kikándizálták, ki lesz a bíró.” Szabó Danit az urak jelölték, Feuer Géza nagybérlőt az urak csak praktikából állították, Kálmán Danit a szegények kívánták. „Kikiáltották: ki akarja Szabó Danit? A többség Kálmán Dani nevét kiáltozta, és amikor úgy látszott, hogy Kálmán Dani jön be, a szolgabíró holmi törvényekre hivatkozva, amely szerint ő állítólag több szavazat birtokosa, Szabó Danit jelentette ki megválasztottnak.” A szolgabírói ítélet ellen pedig nem volt apelláta. És ez így ment évről évre 1900 és 1924 között.

A községi képviselő-testületi választások sem voltak különbek a bíróválasztásoknál. A pénztárnokot, törvénybíró, a négy tanácsost közfelkiáltással szavazták meg az urak, az urak támogatottjai és a virilista gazdagparasztok közül. A képviselő-testület összetétele nem is vált alkalmassá arra, hogy döntéseit a szegénység érdekében hozza meg. Nem sikerült megoldást találnia a legelőkérdésre, a tízes évek egyik jellegzetes kisparaszti igari gondjára. A kilencvenes években alakult meg a községi legelő hasznosítására egy módos gazdákból álló legeltetési bizottság, igari nevén: gazdakör. Haszonbérbe vette a község nyolevannégy holdas legelőjét, vállalva annak adóját, földadóját, Tisza-szabályozási járulékát, adminisztrációját és kútja karbantar-

tását. A pásztorokat az érdekelt gazdák fizették. Itt legelt a község ötvenhat darab hasas marhája. A tehéntartás egy-egy állat után 10-12 korona volt. Ugyanakkor 1910 táján vásárolta meg a község a mintegy 240 katasztrális holdat kitevő Hering-féle kettősi legelőt, amelyet saját kezelésben tartott. Itt legelt kétszázharminc számosállat, a nem hasas tehenek és vagy száz ló is. A legelőbér egy számosállat után 8-10 koronát tett ki. A magas legelőbérek leszállítását a kis- és szegényparaszatok hosszú éveken át követelték, de hiába, mert az a képviselő-testület ellenállásán meghiúsult.

A Székely-birtok érdekeit mindig respektálta az igari képviselő-testület. Valósággal röghöz kötötte a helybeli agrárproletárokat, amikor – szolgabírói tekintéllyel alátámasztva – olyan határozatot hozott: nem engedi el őket a községből, nehogy a földesúri gazdaságok az olcsó munkakerőtől elessenek. Nem volt helye a kis- és szegényparasztságnak az 1915-ben alakult Hangyaszövetkezetben sem, amelynek elnökévé a református papot választották. Az igazgatósági tagok főleg gazdagparasztokból kerültek ki, mint például Szabó Dani bíróból, Tóth Lajos törvénybíróból. Részvényt többen is jegyeztek, de az osztalékból az átlagtag nagyon keveset kapott, mert kispénzű lévén, kevés részvényt vásárolhatott. A helyi közigazgatás vezetői a falu és a lakosság érdekében csupán azt tették meg, ami elkerülhetetlenül szükségessé vált. Különösen a világháború éveiben. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a képviselő-testület nyolc hadikölcsönre, valamint egyéb országosan elrendelt, hadi célokat szolgáló gyűjtésre több mint tizenötezer koronát küldött el, az előre nem látott kiadások terhére. És ez az összeg a falu költségvetését igen súlyosan terhelte, mert gyakorlatilag egy évi gazdálkodási keretét vonta el a lakosságtól. A parasztság érdekét szolgáló intézkedések már kevésbé voltak nagyvonalúak. 1915 szeptemberében az utcai padlójárdák rossz állapotba kerültek. A javítást 27 darab padlódeszka vásárlásával és ingyen közmunkával végezték el. 1917-ben és 1918-ban a képviselő-testület összesen mintegy 445 mázsa gabonát kényszerült vásárolni, hogy enyhítsen az ellátatlan lakosság inségén. A gabonavásárláshoz kénytelen volt kölcsönhöz folyamodni. Hat és fél százalékos kamatkötelezettséget vállalt a Hevesmegyei Takarékpénztárnál, amely a hiányzó 33 170 koronát kölcsönözte. A községi pénzgazdálkodásban egyre több deficit mutatkozott, és közben nőtt az infláció. Nem maradt más hátra, csak az, hogy pótdókkal tömjék be a hiányt. 1914-ben az igari lakosság több mint nyolcezer korona adótöbbletet fizetett. 1916-ban közel tízezer koronás hiányt mutatott a mérleg, ezért az egyenes állami adók minden nemére újabb nyolcvankét százalékos pótlólagos kivetést rendeltek el. 1918-ban a már amúgy is magas legelőbért 40, és az egyenes állami adókat 61 százalékkal emelték. És még folytathatnánk a sort, de talán ennyi is elég annak illusztrálására, hogy a községi képviselő-testület gazdaságpolitikájával elsődlegesen nem a lakosság érdekvédelmét szolgálta.¹³⁹

Egyházában sem lelt vigasztalást az igari szegénység, sem a katolikusban, sem a reformátusban. A református presbitériumot az urak és a gazdagparaszatok alkották, akik az egyházi adóterhekből igyekeztek mennél többet a szegényekre hárítani. A papi és tanítói javadalmak körüli harcok, a papnak és tanítóknak a földbirtokosok akarata szerint történő megválasztása, az egyházi feladatoknak mindinkább anyagi vállalkozásokká való lealacsonyítása egyre jobban elidegenítette a hívőket. Miképp is hihetett papjának a vallásos cseléd, amikor azt tapasztalhatta, hogy urának pártfogoltja a vasárnap megszentelését prédikálja, ugyanakkor gazdája vasárnap is munkára hajtja, ha érdekei úgy diktálják. Egyre jobban csökkent a templomlátogatás. A régi egyházi ellentétek elcsitultak, katolikusok és reformátusok békésen összeházasodtak. A katolikusok még valamelyest elmélyültebb hitéletet éltek, mint a reformátusok, annak ellenére, hogy misézni csak minden második vasárnap ment Igarra az örsi pap. De benne is csalódtak a hívők. Egy alkalommal arra is sor került, hogy lekipásztoruk, Törzsváry Tivadar házát megostromolják. A fizetetlen párbér miatt ugyanis a hatóság a szegényeknél sorozatos zár alá vételt hajtott végre, és a lefoglalt ingóságokat a pap tömeges végrehajtás útján örsi lakására szállíttatta. A felbőszült tömeg szétkergette a csendőröket, és egy század katonának kellett kivonulnia és rendet teremtenie. „A mindig buzgó és vallásos tiszai jámbor természetű nép valószínűleg valami

bujtogatás áldozata” – állapítja meg a Tiszafüred és Vidéke című hetilap, feltehetően a mundér és a palást védelmében.

Az igari szegénység gazdasági-társadalmi elnyomása a századfordulóra forradalmi állapotokat értelt. Az igariéhoz hasonló körülmények uralkodtak a tiszai járásban, sőt Heves megyében is. Az agrárszegénység senkinek a támogatására nem számíthatott, csak a saját erejére, és úgy segített magán, ahogyan tudott. Volt, aki otthagyta szülőfaluját, más vidékre vagy városba ment dolgozni. Egyesek hajón szelték át az óceánt, Amerikába vándoroltak szerencsét próbálni. Az itthon maradók jöllehet egy ideig még tűrték, de az elégedetlenség és az elkeseredettség a mélyen izzó paraszat fellobbantotta: aratósztrájkok és bérmozgalmak kaptak lángra, az agrárszocialista mozgalom tüzet fogott Heves megyében is.

A 19. század végi aratósztrájkoknak és agrármozgalmaknak még csak a szélei perzselték Heves megyét.¹⁴⁰ Mindössze a hevesi járás néhány községében léptek sztrájkba az aratók. Magasabb bért követeltek, és megtagadták szerződéssel vállalt kötelezettségeik teljesítését. Végül katonaság „teremtett rendet” a járásban. A Várkonyi István vezette független szocialista mozgalom, amelyhez a hevesi is tartozott, forradalmi demokratikus célkitűzései – a földosztás, a mezőgazdasági proletariátus helyzetének javítása, a szegényparasztság jogainak kivívása – a parasztság körében visszhangra találtak. Mindazonáltal a mozgalom elmélete magában foglalt anarchista nézeteket is, és ezek a hanyatlását is előidézték. A hevesi járásban levert aratósztrájkok után majd egy évtizedig csend honolt a megyében. A nyugalmat Bánffy miniszterelnök szuronyai biztosították, és az általa fémjelzett 1898:2. számú, úgynevezett rabszolgatörvény is, amely a szocialista sajtó üldözését, a tömegmegmozdulások fegyveres szétverését, a szervezők és agitátorok tömeges bebörtönzését szentesítette. Céljai közé tartozott az agrárszocialista mozgalmak megtorlása és gúzsba kötése.

Tiszafüreden, az Igarral szomszédos és jelentős iparossággal rendelkező parasztközségben a szociáldemokrata párt már 1897-ben megalakult. Szabó Imre kőművesegéd és Szokolai Mihály földműves, két, a munkásmozgalomban jártas és tapasztalt férfiú volt a szervezője. Egy év múlva, 1898-ban a párt már kétszáz tagot számlált, nagy többségében parasztembereket. A párt vezetőségének egyik fő erősségét – az alapítókön kívül – az Oláh család jelentette. A tagjai szervezte népgyűlések látogatottak voltak. Propagandamunkájuk eredményét bizonyítja, hogy 1898-ban május elseje ünnepét a párttagok megülték. A hatóságok nem riadtak vissza semmilyen eszköztől és módszertől, hogy a jól megindult mozgalmat elfojtsák. A csendőrség a párt vezetőségét zaklatta, letartóztatta és bántalmazta. A legtöbbet Szokolai Mihály és Szabó Imre szenvedte. Gyakran megbilincselve, véres fejjel vezették őket a füredi utcákon a lakosság megfélemlítésére és elretentésére. Mégis: a mozgalmat nem tudták megtörni. Nagyobb kárt okozott a szervezésben elkövetett hiba, amelynek az lett a következménye, hogy a nagy létszámú parasztszervezet elszigetelődött az ipari munkásokétól. Pedig Füreden a kefe- és téglagyári munkások is jelentős üzemi organizációt hoztak létre. Az 1901-ben alakult kefegyár 150 munkásából 120 egészen 1918-ig szervezett tagja volt a pártnak. A Pestről és Nagyváradról idekerült szakemberek és famunkások tájékozottságukat és tapasztalatukat itt hasznosították. A téglagyáriak nagy része meg a sok helyütt megfordult kubikosokból verbuválódott, akik közül nem kevesen a fővárosban léptek be az SZDP tagjai sorába.

A szervezeti egység megbomlását sokban megkönnyítette a Mezőfi-féle mozgalom sikeres felépése. 1900 áprilisában Mezőfi Vilmos és hívei – miután a pártvezetőség megbuktatására sikertelen kísérletet tettek – kiléptek az SZDP-ből, és megalakították az Újjászervezett Szociáldemokrata Pártot. Kihasnálva Várkonyiék befolyásának hanyatlását és a szociáldemokraták falusi munkájának gyengeségét, nem sokkal az alakulás után a falvakban propagandamunkába kezdtek. Rövid időn belül megnyerték az alföldi és a tiszántúli szegényparasztságot. Az újjászervezettek mozgalmának 1903 utáni fellendülése azonban inkább a szegényparasztsztrájkok forrongásának volt eredménye. A párt és a vezetők programja ugyanis nem tartalmazott forradalmi célki-

tűzéseket. Határozottan elutasította a földosztást, és nem tanácsolta a sztrájkot. Mezőfi pártja 1904-től fokozatosan a nacionalista állameszme és a parlamenti függetlenségi ellenzék befolyása alá került: a paraszti érdekeket egyre inkább alárendelte a földbirtokos-burzsoá vezetésű ellenzéki koalíció nemzeti követeléseinek.

A mozgalom indulásakor az újjászervezettek agitációja nagy hatást gyakorolt a függetlenségi érzelmű szegénységre. A földre és a szabadságra vágyó agrárproletároknak nagy százalékát volt képes zászlaja alá felsorakoztatni. Heves megyében különösen az 1906-os esztendő kedvezett a mozgalomnak, amely akkor érte el csúcspontját. Ezúttal a szociáldemokrata párt is aktívabb szervezésbe kezdett: Heves megye több falvában is életre hívta az abban az évben alakult Földmunkások Országos Szövetsége egy-egy helyi csoportját. De a küzdőterre lépett a megye is. Mindent elkövetett, hogy gátat vessen a „szocializmus maszlagának” s híven századvégi felhívásainak szelleméhez – amelyekben „leleplezte” „az ország romlására, fennálló társadalmi rendje felforgatására és végzetes zavarok előidézésére”¹⁴¹ szervezett mozgalmat – a sajtó propagandájával, a szószék agitációjával, a közigazgatás adminisztrációjával és a karhatalom szuronyaival igyekezett rendet teremteni. Támogatta a Keresztényszocialista Néppártot, amelynek azt a szerepet szánta, hogy a paraszat fellobbantó szelet lecsillapítsa. Ennek ellenére a szél feltámadt. A két szocialista párt taglétszáma egy-egy tiszai községben ötven–kétszáz között mozgott. Összesen vagy négyszáz példányban járt a Szabad Szó, az újjászervezettek lapja, hatszázban a Népszava. A Szociáldemokrata Világ szabadságnak is vagy háromszáznolcvan előfizetője akadt. Csak Mezőtárkányon, Füreden és Igaron kétszázhatvanan rendelték meg a Földmunkást. Közkézen forogtak *A földmunkások megváltója*, az *Egyesült erővel*, a *Hogyan segít magán a szegényember?* című röpiratok. 1906-ban a két szocialista párt összesen harmincnégy népgyűlést tartott. Ezekon a kormány antiszociális politikáját bírálták, valamint az ingyenes népoktatást és gyógykezelést, a választójognak a parasztságra való kiterjesztését, a munkabérek megjavítását követelték.

A pártok aktivizálódása, a nyomtatott és szóban is elhangzott propaganda megtette a magáét: mezőgazdasági sztrájk hullám söpört végig a megyén. Az uradalmi cselédség béremelést követelt, megtagadta a munkát. Hevesen valóságos vihar kavardott. Az alispán csendőröket, huszárokat és gyalogosokat mozgósított a rend helyreállítására. Hatvanöt személyt letartóztatott és elítéltetett. De a földbirtokosok is felkészültek a megyében várható sztrájkok letörésére. A Hevesmegyei Gazdasági Egyesület védnöksége alatt már kora nyáron aratógép-szövetkezetet alakítottak, és az egykoronás biztosítási díjakból száz darab Dering-típusú aratógépet vásároltak. És ahol sztrájkba léptek az aratók, ott a szövetkezet másnap karhatalommal és tizenkét géppel folytatta a munkát. A hatás nem maradt el. Az általános hevesi aratósztrájkok fél nap után részleges kísérletekké mérséklődtek. Mégis: harmincnégy helyen is lángra kaptak, és nem minden eredmény nélkül záródtak. Huszonöt uradalomban béremeléssel és megegyezéssel fejeződtek be. A tiszafüredi járásban, Igar is érintve, Poroszlón, Örsön, Szőlősen és Füreden állt meg a munka. A poroszlói Graefl Andor birtokán, az örsi Klein Sámuel és fiai káptalani bérletén – amelyen nyaranta harminckét igari is rendszeresen aratott – megegyeztek. A füredi Pusztakócson, Szabó György uradalmán kétszer is szünetelt a munka; először a gazda engedett, másodszor azonban a hatósághoz fordult segítségért. A vezetőket ezúttal szigorúan megbüntették. A szőlői Elek István birtokán megegyezés jött létre, de egy munkást a főszolgabíró húsz napra elzáratott.

A már említett harmincnégy népgyűlés közül a legfontosabb a szociáldemokraták október 14-i tömeggyűlése volt. Ezúttal az összegeződött nyári tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a határozatok a mozgalom legfőbb követeléseit tartsák magukban. Eszerint: „A földmunkások munkabére nemre való tekintet nélkül a mezőgazdaság minden ágában ellátás nélkül a következő: december, január és február hónapokban 2 korona; a napi munkaidő, az étkezési időt is beleértve 10 óra; március, április és májusban 12 órai munkaidővel 2 korona; júniusban 14 óra-

ra 5 korona, júliusban 16 órára 7 korona. Augusztusban 14 órára 5 korona, szeptember, október és novemberben 12 órai munkaidőre 3 korona, mindenkor beleszámítva az étkezési időt is. A nős és családos cselédmunkások évi bére a következő: 360 korona készpénz, 8 mm búza, 5 mm árpa, 6 mm rozs, egy és fél kat. hold föld használata, cselédlakás, mely álljon legalább egy szobából, konyhából és kamrából, 6 m³ tűzifa, 1 fias disznó és egy tehéntartás.”

A Heves megyei megmozdulások 1906-os eredményeit az utána következő esztendőkkben a mozgalom pangása, majd letörése és elnémítása követte. Ez történt Füreden a szociáldemokraták nagy létszámú parasztszervezetével is. Fischer Sándor füredi szatócsnak – Mezőfiék egyik emberének – agitációjára a parasztok nagy része átpártolt az újjászervezettekhez. Közöttük voltak a párt fáradhatatlan hívei: a már említett Oláh család tagjai is. A Mezőfi-tábor a Vásártéren tartott népgyűlésén hivatalosan is kimondta megalakulását, és díszelnökéül Fülöp Zoltán főszolgabíróat választotta meg. Kovács György szolgabíró a párt számára megfelelő helyiséget biztosított. A megalakulást a Bika-szállóban rendezett, reggelig tartó multság zárta. Az újjászervezett szocialisták létszáma nemsokára elérte a százhetvenegyet. A kétszázas szociáldemokrata alapszervezet pótolhatatlan vérveszteséget szenvedett. Szabó Imre és Szokolai Mihály magára maradt. Szabó a hatósági zaklatást nem sokáig bírta: szíven lőtte magát. A teljesen elszigetelt Szokolai Mihály az átélt viszontagságok miatt Füredről elköltözött. A paraszti törekvések leszerelése előtt így elhárultak az akadályok. 1910-ben a párt is megszűnt, Fischer Sándor meg kocsmajogot kapott.

Az igari mozgalom, ha nem is ilyen mértékben és formában, de hasonló körülmények között egy-két évi fellobbanás után kialudt.¹⁴² Szociáldemokrata befolyásra – amelyben a fürediek vittek jelentékeny szerepet – 1903-ban megalakult a tiszaiigari szociális párt olvasóköre. A szegény-parasztok helyiséget béreltek, újságot, kalendáriumot járattak, megbeszéléseket tartottak. Az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt Igarra is elküldte – több példányban – a Szabad Szót, hogy segítse a szervezkedést. Két szegényparaszt: Tóth Gyula és Kovács Zsiga, aki vándormunkája során már többször is részt vett sztrájkokban, megszervezett egy csoportot, és szónokot, agitátort kért Budapestről. Közben a főbírótól is engedélyt kaptak a gyűlés megtartására, s egy vasárnap a faluból és a szomszédos községekből összegyűlt parasztok népes gyülekezete előtt – hat-nyolc csendőr jelenlétében – megalakult a párt. Elnökké Dengi Istvánt, pénztárossá Tóth Gyulát választották meg. A párt legaktívabb tagjai közé tartozott: Tóth Gyula, Kálmán Dániel, P. Nagy András, Csorba Gábor és Kovács Zsigmond. Hetente háromszor is tartottak összejövetelt, főként újságolvasással töltve az időt. Alkalmyszerűen bált is rendeztek. Időközben az olvasókör felvette a Tiszaiigari Általános Népkör nevet. Az újjászervezettek a mozgalom indulásakor együttműködtek a népköriekkel, de csakhamar szétváltak. 1906-ban a népköriek száma tizenkettőt, a mezőfistáké negyvennégyet tett ki. A Szabad Szó huszonöt-harminc példányban járt a községbe. Az igari szervezet vezetői is a párt általános programjával agitáltak: a szervezkedési szabadsággal, a szavazati jog kiszélesítésével és béremeléssel. Különösen a béremelési mozgalom hatott a szegényekre. 1907-ben sztrájkba léptek, és el is érték, hogy Székely a téli napszámot 30 krajcárról átmenetileg 70 krajcárra emelje. „Az urak inkább behajoltak, hogy inkább engedjenek, mint hogy még többet fizessenek.” Ennél többre az újjászervezettek ereje nem is futotta. A földbirtokosok ugyanis keményebb eszközökhöz nyúltak. A bérkövetelőket aratáskor nem fogadták fel, inkább máshonnan hozattak munkásokat, és azokat állították munkába. És ha kellett, nekik fizették ki azt a napszámot, amelyet a sztrájkolók követeltek. Ezért az igariak Újfehértóra mentek aratni, hogy legyen télire kenyérük. Tóth Gyulát „egyszerűen kitiltották az udvarból”, ennek következtében éveken át nyomorgott. Az idegen aratók és takarók elleni tiltakozáskor perbe fogták a pártot, és a zaklatásoknak nem akart vége szakadni. Tóth Gyulát például száz korona pénzbüntetésre és tíznapi elzárásra ítélték. Megfélemlítés végett lecsukatták a mozgalom csaknem valamennyi tagját. Koholt jogcímenek egynek-egynek több-kevesebb községi börtönbüntetés járt ki. A mozgalom belsőleg is megingott. Az urak megbontották az egységét.

Az elnök lemondott, mert mint kisparasztot és fuvarost megnyerték, és az előljáróságba beválasztották. A helyére Kálmán Dániel került. A megfélemlítés tovább folyt. Különösen a cselédeket járta gyakran a csendőrzárór. Mégis a Körtvélyesen egy Gabon nevű uradalmi cseléd aktívan dolgozott: társaival közösen olvasott újságot, a cikkek tartalmát magyarázta, így agitált. Hamarosan el is csapták. A mezőfista csoportot hivatalosan betiltották, mert „nem volt bejelentve a főbírónak a szervezkedés”. Az alig kihajtott mozgalom elhalt. Tagjai nagyrészt szétszóródtak, az otthon maradtak visszahúzódtak a népkörbe.

A fokozott terror miatt a következő években sem nyílt remény az újabb szervezkedésre. A faluból kitiltott szegények még 1912-ben is máshova, főként Nagyrédére jártak summásmunkára. Az itthoniakat meg fogta a földesúr és a csendőr. „Sok volt itt az úr, úgy bántak itt a szegény emberrel, ahogy akartak. Meg volt fogva a nép. Tele voltunk csendőrökkel. Nem mert mozdulni a nép” – mondta id. Császár Lajos, egykori cseléd. Pedig még a tízes évek elején is izzott a parázs. A Tiszafüredi Újság, beszámolva a járás híreiről, félelmének adott kifejezést. Egy ismeretlen író az 1911. november 30-i községi képviselő-testületi választásokkal kapcsolatban írt cikket Intelem címen. Ebben olvashatjuk: „Itt egy mozgalom vehető észre, amely osztályharcot tűz a zászlójára, itt a nadrágos ember ellen történik minden. Nem rémlátomások ezek, nem túlhajtott idegesség, hanem a tények rideg megállapítása.” „Fokról-fokra, lépésről-lépésre a tömeg diadalmaskodik: a nép, mely vezetőre szorul, maga fog vezetni.”

Az 1912-es munkástüntetések nyomán az ijedség csak nőtt. Pedig erre nem volt ok, mert a tiszafüredi járás közigazgatása korlátozó intézkedéseket hozott. A meglévő munkásszervezeteket még inkább gúzsba kötötte, majd felszámolta. „Örömmel értesülünk, hogy Tiszafüreden a Szocialista Kör megszűnt és megalakult a Mezei Munkások Önképző Köre, mely bizonyára egészségesebb irányba fogja terelni népünk gondolkozását” – írja a Tiszafüredi Újság. Örömmel üdvözlö a Magyarországi Kisbirtokos Szövetség megalakulását és helyi szervezeteinek terjeszkedését. „Ideje is már, hogy amikor felül a nagybirtokosok, alul a munkások kitűnően szervezve vannak, a középréteg, a kisbirtokosság is szervezve legyen! Ez a nemzet fenntartó eleme!” 1914 májusában elégedetten állapítja meg, „hogy a szabadság ünnepén a felvonulásról hiányzott a veres lobogó, a szocialisták jelvénye... Be kellett látni [tudniillik a mozgalomnak], hogy elérhetetlenek után hasztalan a küzdelem, hogy hamis idea az, hogy a társadalom a teljes egyenlőség, egyfajta alapján alakuljon át és szervezkedjék.”¹⁴³

9. Forradalom és ellenforradalom (1918–1919)

A „hamis idea” azonban, ha rövid időre is, de testet öltött az első világháború megrázkódtatásokkal és tragédiákkal teli éveit után. A háború az igari parasztok és agrárproletárok nagy, kiábrándító és tanulságokkal teli iskolájává változott. 1914-ben még erősen érzett a katonákon és a falu lakosain a háborút előkészítő sovínisza propaganda hatása. „Az első háborúba lelkenedezve mentek az emberek – mondta egy adatközlő –, az ember nem is foghatta fel, milyen lesz a háború, rávitte a kíváncsiság.” De nem sok idő kellett hozzá, hogy megtapasztalják: milyen iszonyatos volt a vérontás és az azt követő nyomor.

Már a háború első hónapjai – az óriási vérveszteségek Szerbiában, ahová az igariak legelőbb kerültek, a sebesültek, a foglyok és az eltűntek nagy száma – elvették kedvüket „az egész háborúskodástól”. Ezt csak tetézte a tisztek önkénye: a kikötések és verések, amelyeket 1914/15 fordulóján kezdtek alkalmazni a megingott fegyelem ellensúlyozására. A kiábrándulást fokozta a rossz felszerelés és gyenge élelmezés. Az orosz fronton elszenvedett kudarckok és hiábavaló erőfeszítések még tovább rontották az amúgy is labilis hangulatot. Ehhez járultak a hátszagról, az otthonról: az asszonyok és gyerekek megszorult életéről szerzett rossz hírek is. Nem sok választotta el a katonákat attól, hogy felismerjék a háború céltalanságát. 1916 karácsonyán már javá-

ban folyt a magyar–oroszcsonvonal katonáinak barátkozása, amelyre szívesen és élénken emlékeznek vissza az igariak is. Az orosz fogságba került katonák sorsa, az 1917-es októberi forradalom eseményei és eredményei ezúttal világossá tették a fronton és a háterszáiban egyaránt: a háború nem a parasztok és munkások érdekeit szolgálja. Korabeli felismerését id. Császár Lajos – egykori cseléd – 1950-ben így fogalmazta meg: „Rájöttem, nekem sincs otthon semmim, miért kell hát itt kínlódnom?” A világégés végére a falu hatvan háborús halottja, számtalan sebesültje, több száz hadviseltje, rokkantja, hadifoglya, lakosságának nyomora, alacsony napszámbére és kevés kommenciója, valamint úri birtokosainak a szegénység szemé láttára való gazdagodása, gazdagparasztjainak a gőgje a szegényparasztoknak és proletároknak megannyi kínos tapasztalattal és tanulsággal szolgált. És ami ezúttal figyelemre méltó: újabb forrásául is a szociális feszültségeknek.

A monarchia népei – köztük a magyarok – megelégtették a kilátástalan és értelmetlen háborút. Az uralkodó osztályok önkénye a kizsárolt munkásokban és parasztokban egyre növelte azokat a forradalmi gondolatokat, amelyek békét, földet, kenyeret és népuralmat követeltek. A háború utolsó esztendeiben e gondolatok mind realisabb igényekké váltak, és egyre szélesedő tömegereőre támaszkodhattak. A központi hatalmak katonai veresége megpecsételte a monarchia sorsát. A forradalmi népi erők – elsősorban a munkáscsónvály – nyomására Magyarországon 1918-ban polgári demokratikus, 1919-ben proletárforradalom tört ki, ezzel kezdetét vette a Tanácsköztársaság.

1918 októberében, amikor a polgári forradalom híre az országban szétterjedt, Igaron is mozgóldás támadt.¹⁴⁴ Élére a frontról hazatért katonák állottak, akiknek jó részét már itthon érte a változás. Volt, aki hadifogságból, volt, aki a forradalmi Oroszországból érkezett vissza – nem kevés élménnyel és tapasztalattal. „A forradalmat azok készítették elő – mondja Jóvér János –, akik Oroszországból hazajöttek. Engem is ott ért a forradalom. Ott már mondták, hogy majd itthon mi is úgy csináljuk. Amikor aztán hazajöttünk, jól elő is készítettük.” Mások, útban hazafelé a forradalmi Pestet járták meg, ahol megismerték a felszabadult nép erejét. A századelő agrármozgalmainak vezetői is a szervezők közé tartoztak, mint például Tóth Gyula és Tóth Zsigmond. Jelentős erőt képviseltek továbbá a tiszafüredi szocialisták is. Közülük Roffa Lajosnak, a helyi pártszervezet régi harcosának tevékenysége volt számottevő.

1918 novemberének forradalmi napjai a szabadság és öröm jegyében teltek el. Az egész falu az utcán volt. Az emberek csoportokba verődtek, éltették a köztársaságot, a forradalmat és a népjogokat. Mulattak és forradalmi dalokat énekeltek. A Pesten átutazott katonáktól meglepő gyorsasággal megtanulták az Internacionálét is. A felszabadult csoportok sorba látogatták az úri gazdaságokat, és demonstrálták a megváltozott helyzetet. A megrémült földbirtokosok – Feuer Géza, Kovácss Ferenc és Hering János – képmutató módon csatlakoztak a tüntetőkhöz, s igyekeztek őket étellel-itallal megvesztegetni. Csak a Székyeknél találtak ellenséges fogadtatásra. Kúriájuk elé azért gyülekeztek össze parasztok és katonák, mert azt hallották: ott is vendégség készül. A hír azonban nem bizonyult igaznak. A tömegfelháborodást Emődi István szemtanú jellemzően írja le: „Az urak eloltották a lámpát, aztán bezárkóztak, elrejtőztek. Ezek meg kiabáltak, hogy nyissák ki az ajtót, hogyha ide híttak bennünket, akkor ne zárkózzanak be. Akarjuk tudni, hogyan gondoskodnak itthon rólunk. Tőlünk mindent elrekvíráltak, otthon nincs semmi. Ő [Széky] a legnagyobb birtokos, gondoskodik-e rólunk, mert az ő vagyonáért harcoltunk, mert nekünk nem volt semmi. Tovább nagyságos úr nincs, a cím megszűnt. Nyissák ki az ajtót, ne zárkózzanak el. De mivel erre se nyitottak ki, egy ajtót sem, az egész társaság a tömeggel, gyerekekkel, asszonyokkal együtt megostromolta a kastélyt, kiverte az ablakokat, meg kilövdözte, akkor aztán a kerülő kinyitotta az ajtót.” Széky a katonákra támadt, akik méltóképpen visszautasították vakmerőségét, őt magát helybenhagyták, házát felkutatták, Mosolygó Gábor, az egyik forradalmár meg asztalhoz ültette az egész cselédséget és a tüntetőket, s megvendégelte mindnyájukat Széky élelmiszerkészletéből. A Széky-kúriában sok cseléd és napszámos ekkor lakott jól – életében először.

A forradalmi napok nem sokáig tartottak. Sőt, úgy tetszett: az élet visszatér a régi kerékvágásába. Jóllehet a megalakult néptanácsba középparasztok és félproletárok kerültek – mint Kálmán Dániel, Csorba György és Kovács Zsigmond –, mégis harmadnapra a mozgalom résztvevőit, főként a katonákat – vagy húszukat – a csendőrtisztek vezette nemzetőrség összeszedte, és Egerbe vitte. És hosszú heteket töltöttek ott börtönben. A falu életében semmi sem változott, a helyi értelmiségiek abban a biztos tudatban éltek, hogy minden maradt a régiben. A haladó gondolkodásúak azonban tovább szerveződtek. A kommunista párt helyi szervezete ugyan nem alakult meg, de a Vörös Újság példányai Igarra is eljutottak. Ily módon egy kicsi, de lelkes csoport tetterre készen várta a további fejleményeket. És nem hiába.

A kömmün kikiáltása után a tiszafüredi járás vezetését a munkás-, paraszt- és katonatanács vette át. Első dolga volt a parasztellenességéről hírhedt Fülöp Zoltán főszolgabíró leváltása és új választások kiírása. A tanács elnökévé Gelei Károly orvost, helyettesévé Nagy Lajost választották. Helyet kaptak benne a járás főbb községeinek proletár képviselői is.

A füredi direktórium a járás községeibe megbízottakat és agitátorokat küldött, hogy ők is elősegítsék a falvak közigazgatásának átszervezését. Az első nagygyűlés Tiszaigaron a húsvét előtti úgynevezett „fekete vasárnap” zajlott le a Széky-féle csomózóházban. Az adatközlők emlékezete szerint a helyi direktórium akkor alakult meg. Részt vett rajta az egész falu népe. A beszédet a kiküldött Farkas Mór tartotta, egy idevalósi származású értelmiségi. Az igariak ekkor hallottak először nyílt és őszinte szavakat a szocializmusról. Ekkor értették meg – főként az asszonyok – súlyosan kizsákmányolt létüket. Ekkor világosodott meg az alternatíva a Széky család uralma és a proletárállam között, amely utóbbitól méltó életet várhatnak: földet, kielégítő bért, öregkori biztosítást.

A tanács és a direktórium hivatalba lépése előtt az akadályok elhárultak. Megválasztására március 25-én került sor az igari községházán. Álljon itt tagjainak neve: történelmi emlékül is az utókor számára. A munkás- és katonatanács együttes ülésén Mohácsi Andrást elnökké, Csorba Györgyöt alelnökké, Virág Lőrincet pénztárnokká, Kovács Zsigmondot titkárrá, Csépanyi Gyulát ellenőrré, Tóth Gyulát, Tóth Zsigmondot, Tüdős Bénit, Kovács Istvánt, Danku Józsefet, Kálmán Dánielt, Tóth Sámuel, Kovács Gyulát, Tüdős Bálintot, Fótos Lászlót, Joó Sándort, ifj. Szabó Józsefet, Unicsovics Bálintot a munkás- és katonatanács tagjaivá, Fekete Lajost, Dengi Dánielt és Kiss Lajost bizalmi férfiakká választották meg.¹⁴⁵ Figyelemre méltó a tanács tagjainak szociális származása: hárman a közép-, tizenegyen a kisparasztok, hárman az agrárproletárok sorából kerültek ki. Csupán Csépanyi Gyula, a volt helyettes jegyző értelmiségi. Ezúttal került sor a direktórium megválasztására is. Elnökké a középparaszt Mohácsi Andrást, pénztárnokká a cseléd Virág Lőrincet, ügyintézővé Csépanyi Gyulát választották. Március 28-án tiszafüredi intencióra Csépanyi Gyula leköszönt, helyét Tüdős Béni középparaszttal töltötték be. (Megjegyezzük, hogy a tanács és a direktórium tagjainak névsorát az emlékezet másként őrizte meg, mint ahogy az az írott forrásokban szerepel. Feltételezhető: a különbség onnan adódik, hogy az aktívabbakra jobban emlékeztek a kortársak. Eszerint a direktórium tagja: Mohácsi András, Tóth Gyula és Virág Lőrinc. Tagok voltak még: Fótos Kálmán, a Tüdős család három tagja, a két tanító: Bíró Mihály és Pokorádi Dániel.) A hadsereg-parancsnokság utasítására csakhamar megalakult a vörösőrség is. A parancsnoka az agrárszocialista mozgalomban szereplő Tóth Zsigmond lett. Kiváló vörösőrök és vöröskatonák voltak Igaron: Jóvér János, a Mosolygó testvérek, Kolozsvári József, Sipos István, Sipos Károly, Emődi István, Szabó Sándor, Kálmán József, Lőkös Gábor és még sokan mások.

Meg kell emlékeznünk Pokorádi Dánielről, az igari tanítóról, a tanácsköztársaság hűségese harcosáról is. A falu népe őt delegálta mind a megyei, mind a járási munkás-, katonas- földművestanácsba.¹⁴⁶ A község parasztjaiért és proletárjaiért mindent megtett, amit néhány hét alatt meg lehetett tenni azért, hogy mindennapi életük súlyos gondjain segítsen. A munkában támasza volt Bíró Mihály, a falu másik tanítója.

A helyi munkástanács ülésein – amelyeken a jegyzőkönyvek tanúsága szerint Pokorádi Dániel volt az előadó – olyan határozatokat hoztak, amelyek a néphatalom szellemében fogantak. Igaz, sokat nem végeztek, mert Heves megyének a legdélibb járása április második felében már hadszíntérré változott. A román csapatok sebesen közeledtek a Tiszához. Mégis: Tiszaigár történetében a szegények először vághattak és szedhettek szabadon tűzifát az urasági erdőben. Először jutottak uradalmi birkákból és marhákból élelemhez az éhező proletárcsaládok. A felemelt napszámbérek közül a tanács mindenkit egyformán óhajtott részesíteni. Ezért elrendelte, hogy a munkaadók munkásszükségeiket esténként a szocialista körben jelentsék, és az fogja majd sorba kijelölni a rászorultakat.¹⁴⁷ A tanács további intézkedésekre is készült, jöllehet azokra 1950-ben nem nagyon emlékeztek. Tóth Gyula mondta: „...a földhöz nem mert senki se nyúlni, mert szólt már az ágyú mindenfelől.” Pedig készültek rá még április 9-én is, amikor a munkástanács azt a határozatot hozta, hogy hatóságilag megállapított áron veteményföldet kell osztani azoknak, akik azt igénylik. A napirendi pontok között aznap is újra szerepelt az ellátatlanok élelmezésének gondja. Az ágyúzás zajában a tanácsnak gondja volt a kulturális életre is, főként az iskolára: új, modern tanintézet tervezésére és felépítésére hozott határozatot.¹⁴⁸ Április 10-én Pokorádi Dániel a munkanélküliek súlyos gondjainak megoldására úgy tett javaslatot, hogy azt az ország és az infrastruktúra fejlesztésével is összekapcsolta. Indítványozta, hogy – az érdekelt községekkel egyetértve – küldjenek kérvényt a járási intézőbizottsághoz a nádudvar–tiszafüredi vasút kiépítése ügyében. Tervei között ott szerepelt még a Tiszafüred–Tiszaigár közötti kőút javítása is. Ugyanazon az ülésen hoztak határozatot a mezőőrök fizetésemeléséről, a tavaszi jószágkiverés időpontjáról, a kettősi legelőre bika vásárlásáról is.

Hovatovább a Tanácsköztársaság önvédelme okozta a legsúlyosabb gondot és feladatot. A járásban megkezdődött a toborzás. Tiszaigár egymaga százhusz vöröskatonát állított ki, Tiszafüred ötszáz önkéntest. A tanácsstagok is mind hadba vonultak. Május 1-jén 10 órakor a román hadsereg Tiszaszőlősnél akkora erővel támadt, hogy a Tiszafüreden állomásozó vöröshadosztály kénytelen volt a Tisza túlsó oldalára áthúzódní. A visszamaradt kommunista vezetők és direktóriumi tagok ezzel a hadosztállyal mentek át Poroszlóra. Déli harangszókor Tiszafüreden már csak a Hortobágy–Tiszaigár felől visszavonuló vörös csapatrészek voltak láthatóak. Délután két órakor Fülöp Zoltán ellenforradalmár főszolgabíró a füredi jobboldaliak és gazdagparasztok élén a szőlősi úton fogadta az intervenciós román hadsereget. Dimitrescu tábornok kegyesen fogadta a hódolatot, s utódja, Tentu tábornok elrendelte, hogy a közéletben az 1918. október 31-i állapotot állítsák vissza, a régi törvényekkel és rendeletekkel egyetemben. Igar többé nem is szabadult fel, és egy keserves fél esztendeig volt módja megismerni az idegen intervenciót. Határában tovább folyt a háború, és az igari vöröskatonák ott harcoltak a környéken: igen hősieen. Jóvér János volt vöröskatona mondta 1951-ben: „...úgy harcoltunk, hogy még az első világháborúban sem különben”. A tokaji harcokban vagy tizenöt igari katona küzdött, közülük sok megsebesült és megrokkant, itt esett el az igari Fekete Sándor. Július 20-án a tanácsköztársaság csapatai erőteljes offenzívát kezdtek a tiszántúli részek visszafoglalásáért. Úgy látszott: a vörösök megint visszatérhetnek a szabad Igarra. Poroszlónál a nemzetközi ezred is átkelt, Tiszafüred felszabadult. Igarra azonban már nem kerülhetett sor: a vezérkar árulása miatt a front összeomlott. A tanácsköztársasági csapatok hősieen védekeztek az utolsó percig. A nemzetköziet Poroszlónál éppen a Tiszán való átkelés közben a román csapatok utolérték, és borzalmas öldöklés vette kezdetét. Sokan, nagyon sokan veszték a Tiszába. Füreden a románok és a helybeli vörösök között elkeseredett utcai harcok folytak. Ekkor történt, hogy Zámbo Sándor füredi cigány földműves a vörös lobogót, hogy az az ellenség kezébe ne jusson, a nyeléről leszakította, rossz kabátja alá rejtette. A zászló csücske azonban kikandikált a kabátja alól, a románok észrevették, Zámbo elfogták, és a helyszínen agyonlőtték. A vörösök makacs védekezése a román katonai parancsnokot igen felbőszítette, és megtorlásul negyvenhét vöröskatonát lövett agyon az igari úton.¹⁴⁹

A rövid szabadságért a magyar munkások és parasztok – köztük az igari proletárok – nagy árat fizettek. Az ellenforradalom kegyetlen bosszút állt.¹⁵⁰ Már a román intervenció idején megkezdődött a Tisza-vidéki proletárok és dolgozó parasztok forradalmi harcainak megtorlása. A füredi önkéntesek közül kétszáz embert hurcoltak Romániába, az igariak közül harmincnyezet. Egy nehéz esztendő telt ott. Az itthon maradottakat zaklatták, meghurcolták, megbotozták, bebörtönözték. Heves megyében a letartóztatottak száma 382-t tett ki 1919 októberében.¹⁵¹ Botbüntetés következtében halt meg a 84 éves Szokolai Mihály, a füredi munkásmozgalom vezéralakja. Még szörnyűbb lett a helyzet, amikor Héjjas Iván terroristái és a fehér csendőrök visszatértek.

Az igari direktórium tagjait embertelenül megkínózták, Pokorádi Dániel tanítót olyan borzalmasan megbotozták, hogy öngyilkosságot követett el, a másik tanítót meg elhurcolták, sosem jött többé vissza. Akit csak valamivel is gyanúsítani lehetett, internálták, bebörtönözték, legtöbbször egy-két évre. Az asszonyokat sem kímélték. És amikor kiszabadultak, akkor sem volt nyugtuk évek hosszú során át: hétről hétre jelentkezniök kellett a községházán, a falut nem hagyhatták el. Munkát a faluban nem kaptak. „Nem szabad volt nekem oda bemenni a Székely-udvarba, se munkára, se takarásra” – mondja keservesen Tóth Gyula. Aki szabadulhatott, városba vándorolt, vagy emigrált Romániába, Csehországba, sőt Amerikába is.

A testi-lelki megfélemlítésnek, meghurcolásnak évekig nem szakadt vége. Erről tanúskodik id. Jóvér János életrajzának a korra vonatkozó szakasza is. „Bukás után haza sem jöhöttem Tiszaigarra, mert akkor már állandóan kerestek a csendőrök és a románok. Évéggett túl a Tiszán, Poroszló községben álnéven dolgoztam egyik gazdánál, Hajdu Károlynál. 1920-ban jöttem haza, de a reggeli napot se láthattam meg idehaza. Még akkor éjjel elhurcoltak mint kommunistát, és két hónapig fogva tartottak, akkor elengedtek. Utána hamarosan életre kelt a Horthy-rendszer. Ekkor a csendőrök értem jöttek, és mint kommunistát újra elhurcoltak, és Egerbe az igazságügyi palotába zártak, és hat hónap letelte után átkísértek a Csillag börtönbe. Internálási javaslatom volt, de mivel nem voltak kellő okok az elinternálásra, újból 3 hónapot ültem a Csillag börtönben. Innen aztán kísértek Debrecenbe, egy tárgyalásra, de útközben egy rendőrtől megszöktem. Ekkor átmenekültem túl a Dunára, Bakonyszentlászlóra, itt aztán már kommunisták egyengették az utamat, és 6 hónapig sikerült Zólyomi János néven egy malomban dolgozni. Ekkor ismét hazatértem, és ismét elvittek a csendőrök Egerbe, és két hónapig fogva tartottak, ekkor hazaengedtek, és rendőrségi felügyelet alá helyeztek. És minden héten kétszer jelentkezni kellett a rendőrségen, a községet el nem hagyhattam. Az urak semmiféle munkát nem adtak. Egyedül csak vályogvetéssel foglalkoztam, és ebből a munkából éltünk ettől kezdve. Tárgyalások voltak rám többszörösen kitűzve. Az utolsó tárgyalásom 1929-ben volt Budapesten, a Kurián, ott személyesen meg kellett szintén jelennem, és ott újból elítéltek 8 hónapi börtönbüntetésre. Ekkor családom egy kegyelmi kérvényt írt, hogy még ezt a számomra kiszabott nyolc hónapi büntetést engedjék el. Apró gyermekeim nyomorára hivatkozva el is engedtek. Nem kellett leülnöm, de a falubeli urak munkát aztán sem adtak, semmiféle munkára sosem alkalmaztak. Aztán pályamunkás lettem, és zsírosparasztoknál arattam és dolgoztam, csak nagy-nagy nehézségekkel kellett megküzdennem, hogy valahogy is fel tudjam tartani a családomat, és nekik is mindannyioknak kora gyermekkorukban meg kellett a súlyos, nehéz dolog végét fogni. Gazdag parasztnál és uraknál kellett szolgálni nekik, és 10-12 éves korukban ezek a vérszopók végtelenségig kihasználva annyit elvégeztettek velük, annyi munkát, hogy emberre sok lett volna. Azért a kis rongyért és kis panaszos kenyérért.”

És Jóvér János sorsát, vagy ahhoz hasonlót, Igaron többen is átérték.

A legsúlyosabb árat az igari agrárszegénység egésze fizette meg: újabb negyed századra meghosszabbodott a szolgasorsa és az alacsony életszínvonala. 1925-ben a népjóléti és munkaügyi miniszter kezdeményezésére Hajdú és Szabolcs megyében a tisztiorvosok bevonásával vizsgálták meg a mezőgazdasági munkások és cselédek bér- és életviszonyait. Az Igaréval sokban rokon Hajdú megyében siralmas állapotokat találtak. A lakásviszonyok semmit sem változtak, megma-

radtak a betegség melegágyainak. A silány táplálkozás miatt is sok volt a keserűség, mert a cselédek szervezete nem tudott a fertőzéssel megküzdeni. A balmazújvárosi tisztiorvos 1924-ből származó jelentéséből szó szerint idézünk néhány sort. Mintha csak az igari cselédek panaszát foglalta volna írásba: „... sokszor hallottam ... tőlük azon meggondolatlan kijelentést, *bárcsak lenne megint kommunizmus*, akkor legalább *pár napig jóllakhatnánk...*”¹⁵²

10. A Horthy-korszak: a tiszai parasztság és agrárproletárság zsákutcája

A címbe foglalt gondolat Révai Józsefé, aki a két háború közti hazai agrárfejlődést elemezve a harmincas évek második felében a következőket írta: „A kapitalizmus általános válsága a magyar mezőgazdaság porosz útja okozta krónikus betegségeket, melyekkel úgy-ahogy mégis valahogy vegetálni lehetett, akut, halálos nyavalyákká változtatta. (...) A magyar nagybirtok tehermentesítése kedvéért a társadalom több adót fizet, a magyar nagybirtok fenntartása érdekében a társadalomnak fizetnie kell a belső és a világpiaci búzaárak különbözetét – és ugyanakkor ez a nagybirtokrendszer csődöt mond a termelőerők fejlesztése tekintetében is és az agrárnépesség egy tekintélyes részét nem tudja eltartani! Ez többé nem az a nagybirtok, mely a mezőgazdaság kapitalista *fejlődésének* – ha a maga módján is –, de az élén haladt, hanem az a nagybirtok, mely a mezőgazdaság mindenfajta fejlődését eltorlaszolja. Nem a porosz út egyszerű folytatásáról van ma szó, hanem arról, hogy ez a porosz *útszákcúba jutott*. A nagybirtok semmi egyéb ma már, mint gazdaságilag teljesen felesleges parazita a magyar társadalom testén.”¹⁵³ És a nagybirtokosok emez utolsó negyedszázados uralmának zsákutcája a munkanélküliségnek, alacsony élet-színvonalnak, látszat földreformnak, politikai üldözésnek, betegségnek, az iskolázás és kultúráltság alacsony szintjének „bánságvéve volt kirakva”. A magyar parasztság – közte a tiszai is – igyekezett az út akadályait kikerülni. Polgári munkamorálját, szorgalmát a végletekig fokozta. Feles és harmados földeket bérelt. A nagy mezőgazdasági munkákat – egymást segítve – kalákában végezte. Felhalmozódott empirikus és megtanult agro- és zootechnikai tapasztalatait egyre tudatosabban alkalmazta. Állatokkal kereskedett. Elment vasúti pályamunkásnak. A csatornaépítéshez kubikosnak. Elszegődött több környező nagybirtokra summásnak. Lovat tartott, és fuvarozott. És még folytathatnánk a sort, amelynek összetevőivel azt akartuk érzékelteni, hogy létfenntartására minden eszközt és lehetőséget megragadott. Mégis: bezárult előtte az út. Ezúttal politikai kiszolgáltatottságáról még nem is esett szó, pedig az is jócskán akadt. A Horthy-kor negyedszázada mindjárt a fehérterrorral vette kezdetét.

Az egyik idős igari adatközlő elbeszélése nyomán szinte megelevenedik az ember szeme előtt a korabeli egri váröröktör, ahova a politikai foglyokat zárták. A kihallgatást angol tisztek vezették. A visszaemlékezők szerint a vár közepére lócát helyeztek, és aköré állították, majd kettesével a nyomozók elé vezették a foglyokat. Az angol tisztek a delikvensnek nevét és forradalom alatti szerepét tudakolták. Az elbeszélésből kitetszik, a politikai foglyok közül a „tettlegesekeket” és a „forradalmárokat” igyekeztek kiszűrni, akiket 2–2,5 évre elítéltek. Az „ártatlanokat” – köztük az igari „veresőroket” is – még a kihallgatás napján hazaengedték. „Úgy látszik, nem voltak bűnösök” – állapította meg Tüdős Béni.¹⁵⁴

Nem volt könnyű a helyzet otthon a faluban sem. A megszálló román hadsereg vezető tisztjei a Székely-kúriában találtak egy hétre szállást. A kastélyban a házigazda és Hering János földbirtokos jelenlétében vizsgálták az igari forradalmi eseményeket. Az adatközlők információja szerint a falu ura ezúttal nagyvonalúnak bizonyult, és ezért nem esett senkinek sem bántódása.¹⁵⁵ Volt nyomorúság anélkül is, éppen elegendő. 1919. május 1-jétől nyolc hónapon át a románok diktáltak a falunak. Közben visszatért a régi előjáróság is. Elsőnek a parasztnyúzó járási főszolgabíró, a már említett Fülöp Zoltán, akit az 1919. május 28-i igari képviselő-testületi ülésen Székely Péter üdvözölt. Kifejezte iránta való teljes bizalmát és a „régir rend helyreállítása” fölötti örö-

mét.¹⁵⁶ És visszatért Boróczy főjegyző, és visszatértek a hangadó gazdagparasztiak is. Különösen sok gondot okozott a faluban a csendőrség felállítása, a lakosság és a román hadsereg ellátása, a tüzelő- és világítóanyagok hihetetlen nagymértékű hiánya. Az 1919. június 3-án tíz főből szervezett csendőrség négy nap múlva már „megbízhatatlannak” bizonyult, mert a falu szegényebbjeiből verbuválódott. „A gazdák érdekeit” – úgy tűnt – nem biztosította. Székely Péter javaslatára új tagokat választottak, módosabbakat, havi 300 korona fizetéssel. Az igari képviselő-testület júniusban már polgárőrséget is szervezett, amelynek tagjait földbirtokosok és gazdagparasztiak jelölték ki.¹⁵⁷ Ameddig az urak vagyonukat és annak biztonságát organizálták, addig sok szegényparasztnak nem volt annyi, hogy biztosítva lássa évi kenyérszükségletét.¹⁵⁸ És jelentek a megszálló hadsereg szükségletei is. Székely Péter javaslatára rekvirálóbizottság alakult, amely a román igényeket – egy vagon szénát, két vagon alomszalmát, fél vagon árpát, másfél vagon zabot és két vagon búzát – volt hivatva kielégíteni.¹⁵⁹ És közben az igari szegénység a tüzelőanyag hiánya miatt a búbost sem nagyon tudta fűteni.¹⁶⁰ Az 1919. december 24-i közgyűlés az egyenes állami adók minden nemére 477 százalékos pótdadót vetett ki, amellyel újfent a szegényekre rakott további nehéz terheket növelte, éppen karácsony ünnepén.

1920-ban, a román hadsereg elvonulása után Igaron is megkezdődött az ellenforradalom konszolidációja. Lassanként megindult az élet.

A két háború közötti helyi agrárfejlődés az országoséhoz sokban hasonló képet mutat. A mezőgazdaság talpra állítása az agrárpolitika viszonylag könnyen elérhető céljai közé tartozott. Az ország területének változása a termelési struktúra átalakítását alig tette szükségessé. A háború előtti termelési színvonal elérése hamar megvalósíthatónak tűnt. A talpra állás elsősorban az igavonó állatok pótlásán állt vagy bukott. Ha egy-egy évben kedvező volt az időjárás – mint például 1923-ban is –, a hazai mezőgazdaság megközelítette a háború előtti termelési színvonalat. A húszas évek közepétől a mezőgazdaság fejlődésének feltételei jelentősen megjavultak. Ennek okai közt megtalálható a belső piac lassú szélesedése, az európai iparfejlődés emelkedése és a vele járó konjunktúra, amely az agrártermékek külső piacának bővülését és az árak emelkedését vonta maga után. A termésátlagok is növekedtek: a húszas évek első feléhez képest mintegy 11–26 százalékkal; a hét főtermény közül négynek a termésátlaga elérte, illetve minimálisan túlhaladta az 1911 és 1915 közötti évek átlagos szintjét, hároméves 12–26 százalékkal alatta maradt. A terméseredményeket vizsgálva elmondhatjuk, hogy 1925 és 1929 között csupán a búzáé és a kukoricáé emelkedett a háború előtti színvonal fölé, éppen az igari mezőgazdaság két legfontosabb főterményéé. Az állatállomány lassabban gyarapodott, és később érte el a háború előtti szintet, mint a növénytermesztés. A húszas évek második felében a szarvasmarha-állomány még mindig 15, a sertés-25, a juhállomány pedig 33 százalékkal volt kevesebb, mint 1911-ben. Ennek oka abban rejlett, hogy a húsarak nem emelkedtek olyan mértékben, mint a gabonaneműké, mert a mezőgazdasági terményeket importáló közép-európai országok (Ausztria, Csehszlovákia) vámelzárkózása a legerősebben az állati termékek bevitelénél érvényesült. E vonatkozásban Igaron a helyzet messze kedvezőbb volt, mint az országos állapot. Az értékesítési viszonyok nem ösztönöztek sem a struktúra átalakítására, sem a technika fejlesztésére. A nemzetgazdasági termelésnek a piac szempontjából szükséges mennyiségi növelése ugyanis elérhető volt nagyobb technikai fejlesztés nélkül, az önköltség csökkentése pedig a mezőgazdasági munkásság bérének alacsony szinten való tartásával is.¹⁶¹ A lassú kiegyenlítődést és fejlődést megingatta és felborította az 1929-ben kitört gazdasági világválság. Különösen súlyosan érintette a jelentős kiviteli felesleggel rendelkező magyar mezőgazdaságot, amely a tengerentúli országoknál is előnytelenebb helyzetbe került. Ott ugyanis a gépesítés és a magasabb technikai színvonal következtében alacsonyabb volt a mezőgazdasági termelés önköltsége. Az iparosodottság magasabb foka és a magasabb életszínvonal a belső piacot sem szűkítette le olyan mértékben, mint a kelet-európai agrárfejlődés a hazait. Súlyosbító tényezőt jelentett a magyar mezőgazdaság struktúrája is – a szemtermelés túlsúlya –, mert a válság éveiben éppen a gabona ára esett le a legmélyebbre. A búza nagykereskedelmi ára

az 1924–1928-as évek átlagát száznak véve 1933-ra harminchatra zuhant. A növényi eredetű termékek áresése 1929–1933 között ötvennégy százalékot, az állatoké és az állati eredetű termékeké negyvennyolc százalékot tett ki. (Ez volt az az időszak, amikor Igaron is kukoricával fűtöttek, mert a szénével azonos volt az ára.) A válság hozta felszínre a magyar mezőgazdaság korszerűtlenségét, és tette egyértelművé „zsákutcáját”.

Az 1929–1933. évi válság kiélezte az ipar és a mezőgazdaság ellentmondásait, mindenekelőtt az egyenetlen áralakulás révén. Ezt a jelenséget nevezi a közgazdaság-tudomány agrárrollónak. A lényege: a parasztság számára szükséges iparcikkeknek magas, monopolizált árakon való tartása és a mezőgazdasági termékek árának a leszorítása. Bizonyos nyílása már a húszas években is tapasztalható volt, mint 1928-ban is, amikor az agrárrolló 1913-hoz képest nem egészen hat, azaz: az ipari áruk árindexszáma hat százalékkal volt magasabb a mezőgazdasági termékek indexszámánál. A különbség 1930-ra 47-re, 1933-ra 70-re növekedett. A terményárak csökkenése következtében a mezőgazdaság pénzbevétele jelentősen visszaesett, és ez a növénytermesztés stagnálását, az állattenyésztés hanyatlását vonta maga után.

A válságból való kijutást a Gömbös-kormány reakciós külpolitikája gyorsította meg. A kormány mellett, hogy revíziós politikájához keresett szövetségeseket, arra is törekedett, hogy a mezőgazdasági termékek számára piacot biztosítson. Ezért fejlesztette tovább az olasz és osztrák kapcsolatokat, ezért építette ki – Hitler hatalomra jutása után – a németekkel a jó viszonyt. Az agrárkiviteli lehetőségek növelésében jelentős szerepet töltött be az 1934 februárjában kötött magyar–német pótegyezmény és márciusban az Olaszországgal és Ausztriával kötött római hármas egyezmény. A harmincas évek elején alapozódott meg az a magyar–német gazdasági kapcsolat is, amelynek eredményeként 1935–1936-ra Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnerévé a fasiszta Németország vált. A külpolitikai lépéseken kívül a kormány gazdasági intézkedéseket is foganatosított a válságból való minél gyorsabb kilábalás céljából. Ezek közé tartozott a mezőgazdasági termékek értékesítésének állami támogatása, a szállítási díjak ismételt mérséklése és a gazdaadósságok rendezése. A kormányintézkedések ugyan nem elégitették ki az agrárkörök követeléseit, nem oldották meg a birtokos parasztság gondjait, mindazonáltal enyhítették a nagy- és középbirtokos földesuraknak és a parasztság egy rétegének rendkívül súlyos helyzetét.¹⁶²

A mezőgazdasági fejlődés feltételei a válság utáni piacviszonyok javulásával kedvezőbbeké váltak. A válságból való kijutás ugyanis nem járt együtt a termelési szint és a technikai színvonal emelésével. Az önköltség csökkentése és a földjáradék növelése a munkabér leszállításával és fokozatos állami támogatással is elérhetővé vált. A gépesítés csak 1934 után vált élénkebbé, de ennek is határt szabott az olcsó munkaerő és igavonó állat, valamint a drága üzemanyag. Ezért inkább a hagyományos technikát: az állatok igázását részesítették előnyben. Alig történt változás a mezőgazdaság egyoldalú szerkezetében. A gabonaneműekkel bevetett terület valamelyest csökkent, ezen belül a kenyérgabonáé alig változott. Növekedett viszont a kapásnövények, a szőlő és a takarmánynövények, az ipari növények és a hüvelyesek területe. A vetésszerkezet változása – csekély volta ellenére is – mindenképpen pozitívan értékelhető: hiszen a belterjes művelést igénylő kultúrák aránya növekedett meg. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a tényező sem, hogy a vetésszerkezet a húsz holdon aluli parasztgazdaságokban maradt különösen torz. Ezekben ugyanis a bevetett terület közel kilenctizedét a gabonaneműek és a kapásnövények, 0,6 százalékát az ipari növények tették ki. A nagybirtokon összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a vetésszerkezet, amelyet majd jól illusztrál a Székelyek két háború közötti üzemvitelének ismertetése is. A terméseredmények jelentősen emelkedtek: a kukoricáé 29, a burgonyáé 20, a takarmányrépáé 26, a lucernáé 60, a búzáé 4 százalékkal. Egyidejűleg az állattenyésztés is fejlődésnek indult. A hazai mezőgazdaságnak a harmincas évek második felétől kezdődő fellendülése szoros kapcsolatba került a háborús konjunktúrával. Az ipari termelés hazai és németországi növekedése mind a külső, mind a belső piac nagyobb felvevőképességét eredményezte, és ezáltal ösztönzően

hatott a mezőgazdaságra. Tiszaigaron különösen néhány mozgékony kis- és középparaszti gazda birtoka virágzott fel. A kelet-európai kapitalizmus emez utolsó konjunktúrája azonban nem volt hosszú életű, mert a második világháború kegyetlenül elsöpörte.¹⁶³

A magyar paraszttársadalom szerkezete az első világháború előttihez képest nemigen változott. Tiszaigaron sem. A Horthy-rendszer agrárpolitikája tudatosan támogatta a gazdagparasztságot. Száma és földje országosan is, helyileg is növekedett. Utóbbi országosan a mezőgazdaságilag hasznosítható területnek mintegy az egyötödét tette ki. Tiszaigaron közel a tíz százalékát 1935-ben. A két világháború között a kis- és középparasztok száma is gyarapodott, földjük azonban a harmincas években közel tíz százalékkal csökkent. Az ebbe a két kategóriába tartozó gazdák általában hagyományos munkaeszközökkel művelték a földet, s a családi munkaerő túlzott igénybevételével voltak csak képesek a felszínen maradni, és bizonyos felesleget is előállítani. A föld minőségétől függően egy-egy család önálló megélhetését nagyjából 8-10 hold körüli szántó biztosította. A statisztika ugyanis holdanként átlagosan száz pengő körüli jövedelemmel számol, amelyet a húszas évek második felében mintegy húsz-harminc százalékkal tesz magasabbra, és a harmincas évek elején ugyanennyivel alacsonyabbra. És ehhez hozzátehetjük: az igari szikes földek az országos átlag alatti színvonalon jövedelmeztek. A rossz termésű években a jövedelm kiesés, később a gazdasági válság okozta árzuhanás proletár szintre nyomhatta le a parasztságnak még a középbirtokos rétegét is, nemcsak a kisparasztokét.

A magyar mezőgazdaságnak a két háború közötti korszerűtlensége, ellentmondásokkal teli útja a parasztság szociológiai képét a Monarchia korabelihez képest jelentősen megváltoztatta: bizonyos mértékig egységes, zárt világgá gyúrta. A gazdagparasztság nem tagozódott be az uralkodó osztály soraiba, paraszti mivolta miatt kisebbségnek számított, annak is érezte magát még akkor is, ha a városi polgárság anyagi szintjét elérte. Sok oka volt arra, hogy a hivatalos Magyarország ellen lázadjon. Csakhogy ez a lázadás egyéni törekvését fejezte ki: a paraszti állapot megszüntetését és a polgári státus elérését. És ennek megfelelően hadakozása egyszerre irányult a felette álló úri nagybirtok, és a neki kiszolgáltatott kisparaszti-mezőgazdasági munkások ellen. Ez a körülmény egyúttal azt is lehetővé tette, hogy hol az egyik, hol a másik oldalon keresen magának szövetségest.

A középparasztoknak és a jobb módú kisparasztoknak – az öt-húsz és a húsz-ötven holdasok egyes kisebb birtokú tagjainak – egzisztenciáját tovább motiválják és nehezítik a ruházkodásnak, az adófizetésnek és a gazdaság fenntartásának a költségei. A köreikben állandóan jelenlévő feltörekvési vágy a két világháború között nem valósult meg. A parasztság egységesedését – bár különböző rétegekre tagozódott – a Horthy-kori falu sajátos körülményei is segítették. Ezek közé tartozott a falusi életforma elmaradottsága, az életfeltételek bizonytalansága, a nagybirtokkal való szembenállása, a piacényszer és az önellátás ellentmondása, a kulturális színvonal közel azonos – és igen alacsony – szintje, a kispolgári erkölcs és gondolkodás eluralkodása. A keresztény-nemzeti jelszavak jegyében folytatott országos politika a tudat szintjén lazította a paraszti társadalom rétegeinek egymástól elkülönítő válaszfalait. Ezek nyomán a kisbirtokos parasztok és bérlők egyre jobban közelítettek valódi osztálylényegükhöz, és levetkezve paraszti múltjuk erkölcsi, művelődési és társadalmi tartozékait (ezek Erdei Ferenc kifejezései) egyre tisztábban kispolgárokká váltak.

A Horthy-kori falu társadalmában külön helyet foglaltak el a töredékpácellákkal rendelkezők, az öt hold alattiak, azok, akik a földjükből nem tudtak megélni. A Nagyatádi-féle földreform is a törpebirtokosok számát növelte, és bennük – átmenetileg – a paraszti fölemelkedés illúzióját erősítette meg. Nem kellett hozzá hosszú idő, hogy felismerjék: a látszat megtévesztő, és nem kellett hozzá sok, hogy a falusi proletárok sorait gyarapítsák.

A parasztság és egyben a kizsákmányolt falusi bér munkásság legszélesebb tömegét az agrárproletárok alkották. Egyik nagy csoportjuk – az uradalmi cselédség – a feudálisra emlékeztető függésben, kiszolgáltatottságban, azt idéző munkaviszonyok között élt. Ez a réteg őrizte meg leg-

jobban paraszti jellegét, életformáját és tudatát. Az egész magyar társadalomnak talán a legelnyomottabb népe volt. Viszonylagos létbiztonsága, állandó munkája és nagyfokú elszigeteltsége okozta, hogy tagjai a hazai proletárok harcos hírnevét nem öregbítették. Kiszolgáltatottsága, megfélemlíttettsége és kilátástalan helyzete a szolgalelkűséget is beléoltotta. Az agrárproletárok másik nagy csoportját a mezőgazdasági munkások alkották. Főként nagybirtokokon vállaltak munkát. Mivel a munkaerő-kínálat jelentősen meghaladta a keresletet, nagyobb részüket csupán a mezőgazdasági kampányok idején jutott munkához és keresethez. A korabeli statisztika adatai szerint évi átlagos elfoglaltságuk 150–180 napra redukálódott, azaz munkaerejük ötven százaléka kihasználatlan maradt. A mezőgazdasági munkanélküliség a válság után is csak lassan csökkent, s a túlkínálat a béreket lenyomta. Az agrárproletárok jóval alacsonyabb szinten éltek, mint az ipari munkások. Gazdasági létük és osztályhelyzetük miatt paraszti tudatuk csökkent, munkásjellegük növekedett. Éppen ezért potenciálisan fontos forradalmi erőt képviseltek, és legontudatosabbjaik a munkásmozgalommal való kapcsolatkereséshez is eljutottak. Szociálisan érzékeny többségük mégis belemenekült a vallásba, a protestáns kisegyházakba, másrészt a társadalmi követeléseket is hangoztató jobboldali-radikális mozgalmakba.¹⁶⁴

A két háború közti magyar mezőgazdaság fejlődésének rövid áttekintésével az volt a célunk, hogy mint egy vázra ráépítsük Tiszaigari Horthy-kori történetének, mezőgazdaságának, társadalmának és néprajzának változásvizsgálatát. Az összképet ugyanis az egyes falvak sajátos fejlődése sok tekintetben elmélyítheti.

a) Földkérdés, birtokviszonyok

A tiszai parasztság birtokviszonyai a két világháború között – az 1910-es állapothoz képest – nem sokat változtak. Igaz, valamelyest átalakultak, de nem olyan mértékben, ahogyan azt a parasztság igényelte és elképzelte. Kisföldű kategóriái a lét-nemlét határán ingadoztak a gazdasági életben jelentkező konjunktúrák és válságok hatására. És éppen ezeknek a kis- és törpebirtokosoknak a száma nőtt meg a konjunktúrák idején lehetővé váló, de szűk keretek között maradó földvásárlások, valamint a húszas évek elején végrehajtott földreform következtében. Két mozzanatot említettünk, amely az igari parasztbirtok két háború közötti differenciálódását valamelyest lassította, egyben módosította is. A szegények sülyedése Igaron mégis megállapítható, elsősorban a már vizsgált ősi paraszti tagok további osztódásában és porlódásában. 1918 után a Tagi-föld újabb 12, a Gyepi-föld 22, a Rét 11 százalékkal osztódott. És sok vásárolt parcella is kicsúszott a szegények lába alól. Egyrészt azért, mert a második generáció tagjai örökölték és így felaprózódott, másrészt a gazdasági válságban, vagy egy-egy rossz időjárású évben a gazdái tönkrementek és eladni voltak kénytelenek.

Az első háború utáni évek az igari paraszti mezőgazdaságban – csakúgy, mint másutt az országban is – a gazdagparaszti birtokoknak kedveztek. A gazdagparasztok ugyanis az előző korokban felvett bankterhektől, adóhátralékoktól, egyéb kölcsönöktől és tartozásoktól az inflációs időkben könnyen megszabadultak. A jószág ára ugyanis emelkedett, az adósság értéke megrögzően csökkent. Ahogy Igaron mondják: a gazdagparaszt „egy pulyka árából kifizette minden adósságát”. A háború előtt és alatt bankkölcsönök segítségével vásárolt földek terhét tehát az infláció máról holnapra levette a vállukról, sőt további földvételre is lehetőséget nyújtott.

Igaron a negyedszázad alatt több mint hétszáz kishold cserélt gazdát. A legnagyobb részüket paraszti tulajdonba került, egyrészt adásvétel útján, másrészt a Nagyatádi nevével fémjelzett reform végrehajtásával. Nagyobb volumenű földvásárlásokra túlnyomó többségükben a két háború között is csak a gazdagparasztok voltak képesek. Az eladók a tönkrement úri birtokosok, a mezőgazdasági válságban megingott más községbeli gazdálkodók, az eladósodott kis- és törpebirtokosok soraiból kerültek ki. Így került parcellázásra a 180 holdas Várady-, a 60 kisholdas

Wein Levente-föld és a 68 holdas Mocsáry-birtok, Kun-Lendvay gazdagparaszt 240 kisholdjából 80 hold is. A gazdagparasztok további gyarapodása maradandónak bizonyult. A húszas években Sz. Tóth Dániel folytatta földvásárlásait, és csak a harmincas évek dollárkölsönének súlyos kamatai csillapították nagy földszerző étvágát. Ez idő tájt vásárolt vagy 30 holdat az amerikai Gaál István. 1926-ban Kulcsár Pál úri birtokos örököseitől körülbelül 52 hold földet vett meg egy Magi nevű örsi gazdagparaszt és nem sokkal később 25 holdat a Thomka-féle úri földből egy Kovács nevű igari juhász. A Thomka-földet egyébként a háború alatt az örsi Jobbágyok vették meg. Még a gazdasági válság sem gátolta a gazdagparasztok terjeszkedését. Míg a kisebb parasztok vásárolt földje a súlyos terhek miatt elúszott, a nagygazdák birtokát megóvta a „védeltségi törvény”. Így szerezte és őrizte meg G[azdag] Szabó László a Várady- és a Wein Levente-földekből szerzett 33 holdat, így Tövisi tanító a maga 36, a füredi Vrabé nevű birtokos a maga 30 holdját. Ez volt az az időszak, amikor a zsírosparaszti Jobbágy család is tovább gazdagodott. A második háború előtti tíz esztendő is főként a gazdagparaszti konjunktúra időszaka volt: a Jobbágyok, a Bugyik, a Fótosok és Fazekasok mindjobban növelték vagyonukat. G. Szabó László ismét földet vásárolt, és azonkívül bérelt még vagy 52 holdat. És nem állt meg újabb zsírosparasztoknak az igari határba való beáramlása sem. Utóbbira példa a poroszlói Orosz család igari megtelepedése. Így a birtokos parasztság legfelsőbb rétegébe tartozók száma 1935-re – a háború előtti tizenhétől – huszonnégyre, s a korszak végére ötvenre növekedett.

A kis- és középparasztok földvásárlásai nemritkán kétes kimenetelűek voltak. Sok esetben azért, mert a gazdagparasztság az orruk elől halásztta el a földet; többen nem tudták a vásárlással járó költségeket kifizetni; egyesek az első rossz termés alkalmakor újabb adósságokba merültek, és voltak, akik a válságba buktak bele. Ez utóbbira példa a Mocsáry-birtok parcellázásának története. 1928-ban tíz közép- és kisparaszt 68 holdat vett meg belőle, átvállalva a birtokon lévő bankadósságokat is. A gazdasági válság miatt heten közülük rajtavesztettek, mint igariasan mondják: „beleszakadt a nyakuk”, mert a súlyos kamatokat nem tudták fizetni. Sőt, akadtak olyanok is közöttük, akiknek még a családi kis parcellájuk is utánament a nemrég vásárolt újnak. Jellemző: hárman azért tudták biztosan megtartani a földet, mert jövedelmük nem csupán mezőgazdasági tevékenységből származott: ketten kőművesmesterekként jutottak kiegészítő jövedelemhez, a helybeli tanítónak a havi fizetés nyújtott a föld megtartásához biztosítékot. 1954-ben néhány Horthy-kori földvásárlásra még igen jól emlékeztek a parasztok. Tóth Dani 1926-ban 120 mázsa búzáért vett 4200 négyszöglet. Tüdős Béni 1927-ben 74 mázáért 2400 kvadrátot.¹⁶⁵ Jellemző: a húszas években a föld inkább búzáért cserélt gazdát, amelynek az oka feltehetően a stabilizáció utáni pénzsűkületben kereshető. Később, a harmincas években már inkább pénzért adták-vették a földet, főleg a parcellázásra került úri birtokot. 1932-ben a 180 holdas Várady-gazdaságot számolták fel. Tíz magyar holdanként került eladásra három tagban: mindenkinek jutott „jó és gyengébb és rét” is. A mintegy 18-20 vevő négyszáz pengő egységre kapta meg egy-egy holdját.¹⁶⁶ A Wein Levente-föld a válság után került eladásra, még a Várady-féle birtoknál is olcsóbban.¹⁶⁷ Ezt is főleg kis- és középparasztok vásárolták meg. Igaron az első világháború előtt drágábbak voltak a földek, mint a Horthy-korban, és urasági birtok sem igen volt eladó, mindössze olykor-olykor egy-két holdja, az is nagyon drágán.

A birtokviszonyokat valamelyest tovább módosították a háború alatt nagyrészt adósságra történő földvásárlások is. A vevők adósságaikat, mivel a jószág ára emelkedett, a pénz pedig inflálódott, könnyen kifizették. „Öreg Kálmán Dániel a háború alatt megszédte magát, azelőtt szegényen állott. Vásárolt is földet, bérelt is, kocsmája is lett meg bérelt is” – mesélik az igariak.¹⁶⁸

A kisbirtokok száma növekedésének a vásárlásokon kívül másik forrása is fakadt, nevezetesen a Nagyatádi Szabó István nevéhez fűződő földreform. Az igari szegényparasztok sokat vártak tőle. Olyannyira, hogy 1920-ban Potornai Lajos agrárproletár Nagyatádinál is járt többed-magával: „földügyben”. A csoport útiköltségét az igari érdekeltek adták össze: a kis- és szegényparasztok, ki mennyit tudott. Potornai Lajos emlékezése szerint a küldöttség eljutott Nagyatádi-

hoz, aki földosztási kérelmükre így reagált: „Menjenek csak haza, mire hazamennek, amiért jöttek, megkapják.”¹⁶⁹ „Persze, kismiztek, illetve semmi sem lett az egészből, és szidtak minket a községbeliek” – állapította meg keserűen a küldöttség vezetője, Potornai Lajos. A földigénylés és a „birtokrendezés” mindazonáltal végbement. Hosszan és vontatottan. A községi képviselő-testület az ügyben először 1920. november 28-án ülésezett, az 1920:XXIX. törvénycikk végrehajtására, házhelyek kijelölésére, kishaszonbérletek alakítására bizottságot hívott életre. Tagjaiul Boróczy Gusztáv főjegyzőt, Kovács József községi bírót és Szabó Dániel képviselő-testületi tagot választotta meg. Ezúttal úgy döntött, hogy a bizottság „teendője egyelőre csak a házhelyek tárgyában leendő eljárásra szorítkozik, mert a kis birtok kérdése itt már régóta meg van oldva, mert minden föld nélküli egyénnek van kis birtoka vagy részbérlete.”¹⁷⁰ A kutató és olvasó számára ellentmondásos a határozatba foglalt gondolat; hogy ki az igari „föld nélküli birtokos”, az megoldódik az 1924. évi május 2-i közgyűlésen, amelyen hat pótigénylés ügyében döntött az igari képviselő-testület. Hárman földet, hárman házhelyet kértek. Csupán egy kérést utasítottak el a következő indokollással: „Márki József nem tekinthető nincstelennek, mert feleségének 500 négyszögöl földje van, s így törpebirtokosnak tekinthető.”¹⁷¹ Az uralkodó osztály megalkotta reform értelmében Igaron összesen nyolcvanhatan kaptak földet, tizenhárman házhelyet, holott az igényjogosultak száma meghaladta a háromszázat is. A kimérés két helyről történt: részben a Graefl-földből, részben az igari határhoz közel eső, de már Örsön fekvő kassai káptalani birtokból. Az előbbi jónak, az utóbbit – legalább is fele részében – eléggé silánynak minősítették az új birtokosok. A 86 arra rászorult család összesen 177 holdban részesült. Mégpedig: 45 családfő kilenven holdat kapott a Graefl-féle birtokból teljes áron, 15 család pedig – hadiözvegyek és hadirokkantak – 25 holdat a teljes érték 75 százalékán. Végül 26 család 62 holdat kapott a káptalani földből örökös haszonbérletbe.

Az örökhaszonbérletek – a visszaemlékezők szerint – gyakran cseréltek gazdát. Ennek oka abban rejlett, hogy a hérlők zömükben cselédek és igátlanok voltak, ezért számukra a föld megművelése sok nehézséget és gondot okozott. Inkább túladtak rajta.

A vagyonváltsági földeket nyílhúzással osztották. Nehezen voltak megközelíthetőek, mert az úttól négy-öt kilométerre feküdtek. Törlesztésük 1925-től 1940-ig tartott. És hogy ez komoly megterhelést jelentett – főként a válság idején –, azt Szabó Zsigmond példája is jól illusztrálja. Elmondása szerint 1925–1928 között évenként két mázsa búzát fizetett, amelyben benne foglaltatott a vízdíj is. Ez pénzben összesen 240 pengőt tesz ki. 1929-ben a két holdért száz pengőt fizetett és harminc pengő vízdíjat is, de „ez már nehéz volt” – mondja. 1930-tól 1939-ig az évi fizetési kedvezmény 62 pengőre mérséklődött (50 pengő törlesztés, 12 pengő vízdíj), míg végül az utolsó részlet 1940-ben négyszáz pengőre ugrott. Szabó Zsigmond a két katasztrális hold földért – a búzát is pénzre átszámítva – összesen 1390 pengőt fizetett ki.¹⁷² A 45 örökváltságos gazda közül egytől elvették a földet, mert a részleteket nem bírta törleszteni, egy elment lakni, s ezért eladta, három – iga hiányában – örsieknek adta bérbe az annyira áhított parcellát. Hatnak volt még egy-két holdja az újonnan kapott parcellán kívül is, tehát gondot okozott a föld megművelése. „Az egész társaság igátlan volt”, „csak később került belőle úgy öt-hat.” A juttatott földet az bírta megtartani, akinek valamelyes mellékjövedelme is volt. Mert iga hiányában 15-16 pengőért szántottak, fél mázsa búzáért vetettek-boronáltak.¹⁷³ S akinek nem volt pénze, az egy hold szántásért kaszálásban, kapálásban dolgozhatott vissza hat napot is, és minden fuvarért még két napot. Harminc-negyven kereszt búza elgépeléséért a segítséget hat-hét helyre kellett visszaadni, így a szegény hosszú heteket dolgozhatott vissza – ingyen.¹⁷⁴

A vagyonváltsági házhelyekből tizenhárman részesültek, egyenként 300 négyszögölben.¹⁷⁵ Az információk szerint az igénylők száma a tizenhármat jócskán meghaladta, és a földterületnek erre a célra történő kihalászása sem okozott volna különösebb gondot, ennek ellenére sem adtak ki belőle többet. Ami pedig a néprajzi felvételtől kimaradt, azt az írott forrás megőrizte. Nevezetesen: Boróczy főjegyző kérelmét. A községi képviselő-testület 1923. március 25-i rendkívüli közgyű-

lésén kérte, hogy 3 katasztrális hold 1258 négyszögöl jegyzői birtokát tíz holdra egészítsék ki. Ennek indokául azt hozta fel, hogy a lelkészeknek 39, a tanítóknak 11-12 holdja van, és neki csupán három és háromnegyed. „Mivel pedig föld nélkül a mostani nehéz körülmények között megélni nem lehet”, kéri a 10 holdig való felkerekítést. Valószínű, hogy a kiegészítés megtörtént, mert Boróczy jegyző a harmincas években igaz, hogy nem a tíz-, de a kilenchozdas gazdák között szerepel.

Íme, így festett a „földreform” a húszas években Tiszaigaron.

A birtokviszonyok eddig bemutatott mozgása és változása némiképpen módosította a parasztság földhasználatának mennyiségét, és az 1935. év hivatalos statisztikai adatai szerint a következő képet mutatta:

A birtok nagysága (hold)	A gazdaságok száma	A gazdaságok száma százalékosan	A birtokok összterülete (hold)	A birtokok összterülete százalékosan
1 alatt	146	38,7	71	1,3
1–5	128	34,0	345	5,8
5–10	40	10,6	281	4,8
10–20	26	6,9	368	6,2
20–50	21	5,6	648	11,5
50–100	3	0,8	227	3,7
100–200	5	1,3	697	11,7
200–500	5	1,3	1529	26,0
500–1000	3	0,8	1715	29,0
	377	100,0	5917	100,0 ¹⁷⁶

A táblázatból már az első látásra kitetszik: a szélsőséges birtokviszonyok a két háború között sem javultak. A szegény- és kisparaszti gazdaságok száma ekkor 314, a falu birtokos paraszt lakosságának 83,3 százalékaé. A 314 gazdaság területe 697 holdat és a határ 11,9 percentjét teszi ki. A számok az első három kategória adatainak összesítéséből adódnak. A földesúri gazdaságok összevont adatai (az utolsó három kategóriáé) is tanulságosak: a 13 földbirtokos család (3,4 százalék) 3941 holdon (66,7 százalék) gazdálkodott. Már említettük a történészek számítását, amely szerint a Horthy-korban nagyjából 8-10 hold szántó biztosította egy parasztcsalád gondtalan megélhetését, erre alapozva elmondhatjuk, hogy Tiszaigaron 1935-ben nagyjából 50 parasztgazdaságra (13,3 százalék), 1279 hold földre, a határ 21,4 százaléka-ra vonatkoztatható ez a megállapítás.

Joggal felvetődhet a kérdés: 1910-hez képest miként változott a paraszti kézen lévő föld mennyisége, és miként változott az igari társadalom összetétele. Az 1910. és az 1941. évi népszámlálás adatai a kereső népesség főbb népgazdasági ágak szerinti megoszlását a következőképpen regisztrálják:¹⁷⁷

	1910		1941	
	n	%	n	%
Mezőgazdaság	466	78	667	82
Ipar	56	9	53	8
Egyéb	92	13	87	10
Összesen:	614	100	807	100

A táblázathoz elsőként azt kell megjegyeznünk, hogy 1910-ben Tiszaigar lakónépességének a száma 1481 fő volt, ebből a keresőké 614-et, az eltartottaké 867-et tett ki. A két népszámlálás adatait összehasonlítva megállapíthatjuk: a század elején az igari társadalom mintha színesebb lett volna, hiszen 4 százalékkal volt kevesebb az agrár-, 1 százalékkal több az ipari és 3 százalékkal

kal több az egyéb kategóriába tartozó népesség. Ugyanakkor, most már szigorúan csak az agrárlakosság összetételét vizsgálva megállapíthatjuk: struktúrájában három évtized alatt jelentős változások következtek be. Ennek adatai a következőképpen foglalhatók táblázatba.

		10 kh alatt	10–100 kh	100 kh felett	Cselédek	Mezőgazdasági munkások	Egyéb	Összesen
1910	n	78	18	7	110	203	50	466
	%	17	4	1	24	48	6	100
			10–50 kh	50– kh				
1941	n	278	82	14	94	195	4	667
	%	42	12	2	14	29	1	100

Az eltérő osztályozás a népszámlálás eltérő felvételi módszeréből következik. A dzsentri birtokosokat ugyanis 1910-ben a száz, 1941-ben pedig az ötven hold feletti kategóriában írták össze. Ezt a szempontot figyelembe véve megállapíthatjuk: a tíz holdon aluli parasztgazdaságok száma két és félszeresére, a tíz-ötven hold közöttieké pedig háromszorosára nőtt a két háború közötti időszakban. Tíz százalékkal csökkent a cselédek és tizenkilenc százalékkal a mezőgazdasági munkások aránya. Ezekben az adatokban juthat kifejezésre a már említett hétszáz holdnak paraszti tulajdonba való kerülése. Külön magyarázatra szorul az 1910. évi népszámlálásban az egyéb csoportba soroltak igen magas száma. A statisztika ide iktatta a gazdálkodó családtagokat, tehát azokat, akik szüleikkel együtt közösen művelték a családi parcellákat.

A népszámlálás adatait tovább értékelve elmondhatjuk: a 10 kh-ig terjedő kategória sokféle összetevő eredménye. A 278-ból ötvennyolcan például egy hold alattiak voltak. Ez az agrárnépesség kilenc százalékát jelenti. Így kétszázán az egy–tíz holdas csoportba, de jelentős százalékukban a nyolc hold alatti kategória tagjai közé tartoztak. A számok nem tükrözik azonban olyan adatokat, mint például az állatszámot, a föld minőségét, a gazdálkodás módját és a gépesítettség fokát, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A finomítás hiánya azonban kevésbé érinti a szegény- és kisparaszti kategóriákat. Azok ugyanis olyan kicsinyek voltak, hogy gazdáik csupán a föld jövedelméből megélni nem tudtak. A hivatalos statisztika még ezekkel a hiányokkal is alkalmas a tiszai paraszttársadalom legfőbb jellemvonásainak a megállapítására. Az agrárlakosság 44 százaléka teljesen nincstelen cseléd és mezőgazdasági munkás, 42 percentje pedig szegény- és kisparaszt. A két szám összege: 86. A szám azt jelenti, hogy a falu agrárnépességének 86 százaléka kényszerült részben vagy egészben munkaereje eladására, illetőleg arra, hogy egyéb forrásokból származó jövedelemmel utána pótolja szűkös gazdasága terméshozamát.

Hogy ez miként vált lehetségessé, erre a kérdésre kell a továbbiakban feleletet adnunk.

A tiszai parasztság két háború közötti birtokviszonyait eddig csak a statisztikák tükrében vizsgáltuk. A számok adta képet hozza életközébe néhány további szempontnak a tárgyalása.

Az igari talajok minősége Az *élet színtere, gazdaságföldrajzi feltételei* című fejezetből ismert. Ezúttal a földek aranykorona-értékéről szólunk. A hozzáértő parasztok úgy ítélik meg, hogy az átlagos aranykorona-érték hat és kilenc között ingadozik. A magasabb értékűek inkább a földbirtokosoknak jutottak, mint például Székynék és Bánónak. A rosszabb minőségűeken a parasztok osztozkodtak. A szűkös birtokhasználaton kívül a sovány földek is rákényszerítették az igari kisparasztokat, hogy a megélhetéshez, főként az állattartáshoz némi pótlást keressenek maguknak. Az információk szerint a tíz-tizenöt hold alatti gazdák továbbra is mind elmentek dézsmakaszálni és harmados répát szedni, mert az állattartáshoz szükséges takarmányt más módon előteremteni nem voltak képesek. Igen rossz termés idején – amilyen például az 1918-as is volt – a Fazekasok hetven holdján nem termett a jószágnak elegendő takarmány. Hogyne számított volna a kisparasztok „létalapjának” – szó szerint így fogalmaztak az adatközlők – a harmados répa és a dézsmakaszáló, ha olykor még a gazdag parasztok is rákényszerültek. A két háború között a parasztság kilencven százaléka ilyen kiegészítő tevékenységből származó takar-

mánnyal nevelte fel állatait. Ha Igaron nem akadt számára elegendő, akkor elment érte a szomszédos községekbe is. Elsősorban a füredi Kócs-pusztára, ahonnan sokszor négy-hat kocsi szénával tért haza egy-egy ott kaszáló család.

A dézsmakaszálón és a harmados répa földön kívül a kis- és feles bérletek is módosítják valamelyest az igari határhasználat képét. A bérletek számát és nagyságát ma már pontosan megállapítani nem lehet, mert az írott források más adatokat mutatnak föl, mint a visszaemlékezők. Az 1935. évi hivatalos statisztika szerint a részben vagy egészben kiadott feles bérletek nagysága 1840 holdat tesz ki.¹⁷⁸ Ebből, a két nagybérletet leszámítva, paraszti használatban levőnek tüntet fel 569 holdat. Szabó Zsigmond volt kispasztt 1954. évi tájékoztatása szerint 1939/40-ben az igari kispaszttok 280 holdat használtak felesben. Állítását hitelesíti az, hogy jól emlékezett még a bérbeadókra. Ott szerepel sorai között a százholdas Orosz-féle gazdagparaszt-birtok, ott az 50 holdas papi, a 10 holdas kántorföld, a jegyzőé és még egy-két középpasztté is, hogy csak a legjellegzetesebbeket említsük meg.¹⁷⁹ Ha az utóbbi adatot fogadjuk el valóságosnak, akkor is megállapíthatjuk: a századfordulóhoz képest a kis- és feles bérletek területe emelkedett, a 100-150 holdhoz képest jószerivel a duplájára. Ebben jelentős szerepet játszhatott a százholdas Orosz-birtok is. Átlagosan tíz-tizenöt holdat fogott fel egy-egy igával rendelkező és bérletet vállaló kispasztti család. Így a közel háromszáz holdas árendalehetőség további húsz-huszonöt kispaszttnak és családjának biztosított kielégítő megélhetést. Példával majd a maga helyén: *A paraszttirtok gazdálkodása* című fejezetünkben illusztráljuk. A bérleti feltételek megfeleltek az első világháború előttieknek, legfeljebb a velük kapcsolatos szolgáltatások és kötelezettségek nőttek valamelyest. A fele részen kívül több ingyenuvart és szállítást kellett teljesíteni, a földet minden két évben trágyázni, minden tíz hold után egy kocsi szalmát és töreket adni, vagy az utolsó esztendő törekszalmáját a földön hagyni. És gyakran el kellett fogadni a felesbe adó beavatkozását a vetésterve is.

A középbirtokos gazdaságok száma elsősorban azért növekedett, mert a gazdagparaszttok birtokai öröklés következtében szétesztódtak. A szírospasztti gazdaságok Igaron az első világháború előtt alapozódtak meg, és az első generációt éppen a harmincas évek második felében váltotta fel a második. A szétválást a második generáció szemléletének az átalakulása is sürgette, mégpedig az apáknak és a fiúknak a gazdaság vezetésében vallott nézetkülönbsége. Az öregek birtokösszetartó hajlama annál nagyobb, mennél terjedelmesebb a föld, a fiatalok meg a növekedéssel egyenes arányban osztoznának rajta. A második generációnak ez a megváltozott szemlélete azon a tapasztalaton nyugodott, hogy a kisebb birtokú a nagyobbénál jobban boldogul. Az extenzív művelési rendszer is feltételezi a cselédek munkáját, még inkább az intenzív. Kisebb nagyságú birtokokon családi munkaerővel is megoldható a nagyobb jövedelmet adó, modern, belterjes mezőgazdaság.¹⁸⁰

„Az első világháború után a tulajdonosok jobban kezdtek gazdálkodni” – mondják az igari kispaszttok. És ez igaz is. Az intenzívebbé váló földművelés, az árutermelés terjedése a parasztság hagyományos munkaszervezetét is tovább bomlasztotta. A legnagyobb változást a nőknek a termelőmunkába történt teljes bekapcsolódása jelentette, továbbá a termelőerőknek (gépeknek, igának, családtagok munkaerejének) a maximális kihasználása. A nők a szántás és kaszálás kivételével mindenben együtt dolgoztak a férfiakkal. Ebben a szigorú családi munkamegosztásban már a 8-10 éves gyermekeknek is megvoltak a maguk feladatai. Kitejesedtek a polgári társadalomra jellemző olyan erények, mint például a szorgalom, szakszerűség, takarékoskodni tudás és okos, célszerű beosztóképesség. Mindez felhalmozásra és némi földvásárlásra is lehetőséget nyitott, egyben növelte a kis- és középpasztti gazdaságok számát a korszak második felében Tiszáigaron.

b) A mezőgazdaság helyzete

Az igari mezőgazdaság a két világháború között az országos fejlődéshez sokban hasonló utat tett meg. Mint láttuk: az úri és paraszttirtok aránya az első háború előttihez képest nem sokat válto-

zott. Hasonlóan a birtokviszonyokhoz, nem következett be lényeges eltolódás a művelési ágakban sem. Legalábbis 1935-ig. 1935-ben a közel hatezer holdas határ 4123 holdját hasznosították szántónak, amelynek 61 százaléka az úri birtokosok, 39 százaléka a parasztek kezén volt. Területe az 1911-es nagyságához képest 58 holddal fogyott. A legelő 72 holddal gyarapodott (1065-ről 1137-re), míg a rét 37 holddal lett kevesebb (392-ről 355-re csökkent). Az 1137 holdas legelőből a paraszti használatban levő, tehát a község és a közbirtokosság együtt 350 holdat tett ki. A 30 holdnyi szőlőt, csakúgy a 49 holdnyi kertterület legnagyobb részét is, a 27 holdas erdőt meg teljes egészében az urak birtokolták.

Az igari mezőgazdaság struktúrája lényegében megegyezett a járásiéval. Az 1935. évi üzemsztatisztikai felvételek összegezték az 1931–1935 közötti évek szokásos vetésrendszerét, amely a következőképpen festett: a bevetett terület 50–55 százalékat a kalászosok, 20 százalékat a kukorica, 10–15 percentjét a szálaskarmányok tették ki. Ez a három növényi kultúra a határ 80–90 százalékat jelentette. A fennmaradt 10–20 százaléknál földbe kerültek a kereskedelmi és ipari növények, valamint a takarmányrépa is. A kalászosokon belül 38–46 százalékra tehető a kenyérgabona (búza, rozs), 34–40-re az őszi búza, 7-re a rozs, 8–10-re a tavaszi árpa, 1-re az őszi árpa, és 4-re a zab. A szálaskarmányokon belül – és ez új jelenség – a lucerna vált jelentőssé: vetésterülete elérte a 4,6–6 százalékot. Úgyszintén lényeges hányaddal szerepel a takarmányrépa is. Az ipari és kereskedelmi növények közül még a dohány említésre méltó a nagybirtokon. A burgonya, cukorrépa és repce csupán elenyésző százalékkal szerepel.

Az igari termésátlagok nem haladták túl a járást, amely az 1931–1935 közötti évek átlagszámítása szerint az országos középérték alatt helyezkedett el. Így például az őszi búza 7,6 mázsás járási átlaga az országos alatt állt: a rozs 6,6 mázsája megegyezett a járási és országos középértékkel. A gabonatermés nagyságára vonatkozó hivatalos üzemsztatisztikai számítások azonosak a helyi információ adataival. Tüdős Béni szerint „gabonából” (búzából és rozsából) közepes termésnél 30 vagon került le az igari földekről. Jó termés esetén 40 is. Az árpa 7,6, a kukorica 9,4-es mázsája sem érte el az országos átlagot. Oka – többek között – az is, hogy az igari határban kevés földet trágyáztak. Az 1935-ös üzemsztatisztikai felvétel adatai szerint a trágyázott terület mindössze 653 holdat tett ki, és a föld termőereje növeléséhez akkor még kizárólag istállótrágyát használtak. A 653 hold megoszlása a következő: 636 hold szántó, 4 hold kert, 6 hold rét és 7 hold szőlő.

Az állatállomány háború utáni mennyiségi növekedése az országos átlagénál messze kedvezőbb. A könnyebb áttekinthetőség végett az 1911., 1935. és 1942. évi adatokat ide iktatjuk.¹⁸²

	1911	1935	1942
Ló	203	267	282
Szarvasmarha	729	594	753
Sertés	1327	1207	1554
Juh	42	868	1846
	2001	2396	4435

Ha a magyarországi állatállomány számszerű változását 1911-től 1938-ig, az utolsó békeévig egy görbével akarnánk ábrázolni, úgy egy fekvő S-alakot kapnánk. Az első világháború ugyanis az állattenyésztést nagymértékben visszavetette. A húszas évek első felében ugyan valamelyest nőtt az állatok száma, de ez a szám 1926-tól csökkent, sőt 1932–1933-tól rohamosan zuhant, majd 1935-től folyamatosan emelkedett. 1938-ban a szarvasmarha-állomány 12 százalékkal, a sertése 21, a lóé 9, a juhé 32 és az egész állomány 15 százalékkal volt kevesebb, mint 1911-ben. Nem így Tiszaigaron, ahol 1911-hez képest 1935-ben az állatállomány majdnem 50 százalékkal szaporodott, amelyen belül csupán a szarvasmarha 12 százalékos csökkenése mutat hasonlóságot az országos átlaghoz. Az az apadás is a fogyó ökörállományban leli magyarázatát, ami nyilván a gépesítés eredményeként elsősorban az úri birtokon következett be. A tehének és bikák

száma egyébként 1942-re már elérte, sőt túl is haladta az 1911. évit. Kevés a változás az állatállomány minőségi javulásában. Igaz, hogy 1942-ben a 282 ló egy kivételével mind meleg vérű, ami fejlődésként könyvelhető el. A marhák közül 333 magyar alföldi, 248 szimentáli, 1 borzderes, 170 pedig egyéb fajták közé tartozott. Feltűnő, hogy az összes hízó kivétel nélkül mind zsírserítés.¹⁸³ Felemlíthető még a kisbirtok nagyszámú baromfitenyészete, a 3,5 ezer darab szárnyas – igariasan: aprólék –, amelynek öthetede tyúkból és egyhetede lúdból került ki; aránylag kevés volt a kacsza és a pulyka is. Utóbbiakat nagyrészt az úri birtokokon tenyésztették.

Előnyösen változott meg a helyi gépállomány-kontingens. Elsősorban az úri és gazdagparaszi birtokon, csak kevés a közép- és kisparasztokén. A nagybirtokon megjelentek a motoros erőgépek, a traktorok. 1895-ben még csupán 3 lokomobilt, 1 járgányt és 4 cséplőszekrényt tartottak a helyi majorbirtokosok. Az állomány növekedett, az 1935-ös statisztika szerint 7 darab motoros erőgépet, közte 4 kerek traktort, továbbá négy járgányt, egy motorkét, négy traktor- és hille-nőekét, öt cséplőgépet és kilenc másféle motoros gépet is használtak az igari nagybirtokon. 1942-re a gazdagparaszi és úri birtok munkagépeinek száma tovább emelkedett: kilenc különféle traktor, három járgány és két lokomobil gőzgép tette ki a legfejlettebb igari kontingenst, amelyet még tíz gázgép, négy traktorborona, kilenc cséplőszekrény és hét elevátor is kiegészített. A mezőgazdasági gépek általánossá váltak. Míg 1855-ben az úri birtokon csupán hat boronát és 13 hengert használtak, addig 1935-ben az egész községben 137 boronát és 66 hengert. És egyre nőtt a vető-, az ültető-, a kapálógépek száma is, amelyek között négy trágyázó-, 43 vető- és ültető-, 45 kapáló-, 14 arató- és terménybetakarító-, 12 cséplő- és tisztítógépet regisztrált a korabeli statisztika.¹⁸⁴ Nem kevés tanulságot rejt magában az 1942-ben használt „állati vagy emberi erővel hajtott gépek” számbavétele sem. Az adatok szerint 121 egyvasú, 36 kétvasú és 8 faekét találtak az igari parasztoknál, továbbá egy töltőgetőt, egy altalajlazítót, három kultivátort, két mélyítőekét, két réthasogatót, 137 fogast, öt lánc- és kilenc tuskés boronát, 56 sima, hat szöges és három gyűrűs hengert, végül 65 lókapát.¹⁸⁵ Az unalmas, számokkal túlsúlyolt felsorolásból a Horthy-kori igari paraszi földművelés és agrotechnika nagyon differenciált képe bontakozik ki. Az ekétől a traktorig, a középkort idéző eljárásoktól a 20. század modern technikájáig szinte minden fokozat szerepel, jeléül a szegénység elmaradottságának, valamint a vállalkozói ambíciónak és képességnek is. A tiszai agrotechnika két háború közötti képe tehát igen sokszínű. Az is figyelemre méltó, hogy a kisebb egzisztenciájúak közül ketten is vásároltak cséplőgépet: Száraz Lajos nyugdíjas rendőr és Mács Kálmán nyugdíjas. Rabóczki Lukács, Mocsáry földbirtokos örökbe fogadott fia öröklés révén jutott hozzá.

Az 1940-es évek elején az igari mezőgazdaság fejlődése előtt új lehetőségek nyíltak meg. A nagybirtok érdekében folytatott agrárpolitika ugyanis a Tisza-vidékiek hasznára – amelyek közé tartozott a kenderesi Horthy-birtok is – öntözőrendszer megépítésével igyekezett az ország legszélsőségesebb éghajlatú tájának a földjét termőbbé varázsolni. Legelőbb a tiszafüredi öntözőművet építtette ki, amelyet 1940-ben már üzembe helyezett. A füredi öntözőmű csatornarendszerébe – amely a tiszántúli öntözőrendszer szerves része – Igar is bekötötték. Sor került a helyi lecsapolóhálózat szélesítésére és tökéletesítésére. A füredi öntözőmű egyik fő csatornája részben Igar határa mellett, részben azon keresztül haladt, ilyen módon a falu földjének jelentős részét öntözni lehetett. Ez azért is volt különösen fontos, mert a határ 40 százaléka lényeges mértékben vált termőbbé. Az úri birtok kapott is az alkalmon, és közvetlenül a háború előtt részben már öntözéses gazdálkodásra tért rá. Főleg rizzsel próbálkozott: komoly eredménnyel. A parasztbirtokoknak az öntözéses kultúrába való bekapcsolása csakis tagosítás révén válhatott volna lehetségessé. Efelé a kormányzat megtette az első lépéseket, de úgy, hogy annak egész terhét a parasztlakosságra kívánta hárítani. Az érdekelteknek holdanként 18 pengőt kellett volna fizetni, ami a kisparasztoknak a szegénység, a gazdagparasztoknak meg a sok föld miatt okozott volna komoly megterhelést. A tagosítás a zsírosparasztoknak sem vált volna előnyükre, mert földjeik a jobb minőségűek közé tartoztak, és eléggé egy tagban feküdtek.¹⁸⁶ Így a tagosítás ellenzésében a

paraszság különböző rétegeinek az érdeke megegyezett. Kialakult az első igari „egységfront”. A háború miatt azonban a tagosítási eljárás abba is maradt.¹⁸⁷

Íme! Így festettek az igari mezőgazdaság termelőerői a két háború közötti statisztikák tükrében. Nem kevesebb tanulsággal szolgál annak az elemzése sem, hogy az egyes birtokkategóriák milyen eredményeket értek el a helyi agrárfejlődésben, azaz mire jutott a nagybirtok, és meddig a paraszti mezőgazdaság.

c) A nagybirtok gazdálkodása

A nagybirtok a Horthy-korszakban is sértetlenül megőrizte fölényét a paraszti gazdaságokkal szemben. A száz holdon felüli birtokosok és bérlők a statisztika adatai szerint (1925, 1931, 1935, 1944) szilárdan a kezükben tartották a határ négyhatod részét, azaz átlagosan négyezer holdat. A tizenhárom száz holdon felüli birtokos közül öt az ötszáz holdat meghaladó középkategóriába tartozott. Néhányan Igaron csak részbirtokos volt. A legjelentősebb közülük továbbra is a Széky család. A família két tagja, Széky Péter és Széky István 1925-ben osztozott az öröklött földön. Györgyey Ödön a korszak kezdetén az igari határban még 614 holdon gazdálkodott, de a korszak végére már a neve is eltűnt a helyi birtokosok sorából. Graefl Jenőnek a két háború között mindössze 195 hold legelője, rétje volt Igaron, a többi földje Poroszlón és Tiszaszőlősen. Pál János bérlőnek a 917 hold árendájából 461 hold volt igari. A többi birtokos az 500 hold alatti kategóriába tartozott. Ennek a csoportnak a tagjai közül érdemes még Hering János 322 holdas birtokát és Kun-Lendvay Rudolf örsi gazdagparaszt 160 holdas igari gazdaságát megemlítenünk. 1925-ben az úri földekből mintegy 650 holdat műveltek meg nagybérletben,¹⁸⁸ 1935-ben pedig több mint a kétszeresét.

A húszas évek az igari nagybirtokosoknak viszonylag kedvező gazdasági lehetőséget nyújtottak. Az infláció teremtette konjunktúrát eredményesen kihasználták, adósságaikat kifizették, gazdaságaikat bővítették, és voltak, akik a határban újabb tanyákat is építettek. A Nagyatádi-féle „reform” is csupán a Graefl-birtok igari részét érintette, amelyből vagyonszállás címén kilencven holdat sajátítottak ki. A gazdasági válságig a birtokok cseréje nem volt gyors. Egy csereakció során csupán a Feuer-birtok került egy Mocsáry nevű dzsentrizhez.

A viszonylag kedvezőbb éveket váltotta fel a gazdasági és mezőgazdasági válság időszaka, amely az igari birtokosokat is súlyosan érintette. Jó részük eladósodott, jelentős kölcsönt vett fel, amelyet nem volt képes visszafizetni. Éppen ezért egynehányan kénytelen volt birtokát eladni. Kölcsönt vett fel az egyik Széky-gazdaság is, a Széky Istváné. Nyakig eladósodott a Mocsáry-birtok, és ezért jelentős hányadát kénytelen volt parcelláztatni. A Várady- és a Wein Leventé-féle földek is ekkor kerültek eladásra. A Kun-Lendvay-féle nagygazdaság forgácsolódása is folytatódott ebben az időben, és parcellánként-darabonként eladásra került. Ez időtől fogva adta ki bérletbe birtoka egy részét Hering János. A tönkrement birtokosok helyébe új tulajdonosok és bérlők kerültek – vállalkozó mindig akadt.

Az igari nagybirtok – az imént leírt zavarok és nehézségek ellenére – a harmincas évek második felére stabilizálódott. A jelentősebbek egyre intenzívebb termelésbe kezdtek. Gépállományukat fejlesztették, szántójukon, veteményeseikben egyre belterjesebb művelést folytattak. Kivált a két Széky testvér.¹⁸⁹

A Széky-birtok állománya több mint 150 holddal növekedett a két háború között. (Az egységesen kezelt birtokból 1925-ben Széky Péternél maradt 626, a testvéréhez, Istvánhoz került 569, ez összesen 1195 hold; 1944-ben a két testvér birtokában lévő 1229 hold a következőképpen oszlott meg: Széky Péter tulajdona 648 holdat tett ki, a Széky Istváné 581-et.) És ez csak a „törzsökös” családi föld, mert részben a testvéri osztozás során, részben új vásárlások révén, a kiterjedt Széky család 1944-ben az igari határ 1461 holdján gazdálkodott. Az egyik Széky leány férje

ugyanis más faluban fekvő 68 holdas jussát elcserélte igarira. Széky István pedig – miután 1936-ban özvegyen maradt – feleségül vette Graefl Mártát, aki hozományként 164 holddal gyarapította a Széky-vagyont, amelyet – igaz – nem olvasztott be férje birtokába, hanem egészen a felszabadulásig külön kezeltetett. A bátyja bérelte. A családi tulajdonban 1944-ig mindössze annyi változás következett be, hogy egy Széky unoka, Kovássy Mária – igari nevén: Marcsika – 1925-ben százholdas kielégítést kapott.

Az egységes gazdaságot 1925-ig a családba vőnek beszármazott Oláh Gyula vezette egy gazdaszt segítségével. Maga vezérkari százados volt, és „telketlen vitéz”.¹⁹⁰ Az igariak szegény családból származó, gazdasági akadémiát végzett, értelmes, a mezőgazdasághoz értő, modern gondolkodású embernek ismerték. Közvetlen modoráért a cselédek is szerették, jóllehet a bérek tekintetében nem volt bőkezű, „de ami járt, azt kiadta”. Az ilyen és ehhez hasonló tulajdonságai miatt a faluban a cselédek és a parasztok egymás között csak „kisügyes”-nek titulálták. Oláh Gyula és felesége, Széky Eszter Egerfarmoson lakott a Brezovay-birtokon. Azt érezték inkább otthonuknak, lévén a farmosi földek jobbak, és eredményesebb a rajtuk folytatott gazdálkodás is. Az igarit „csak olyan járulékosnak tekintették” – mondták az egykori cselédek. A Széky gazdaság 1925 utáni fellendülésében Oláh jelentős szerepet vállalt, itt is kamatoztatta szakképzettségét sikeres és modern vállalkozásai révén. A Széky birtokot is fellendítő magtermesztést ugyanis Egerfarmoson kezdte, és az ottani jó tapasztalatok készítették arra, hogy azt az igari földeken is bevezesse és meghonosítsa. Jó gazda volt. Mindkét birtokon rajta volt a szeme: egy Opel autóval járta a környéket, és ellenőrizte a munkát egészen 1942-ben bekövetkezett haláláig.¹⁹¹

Az egységesen kezelt Széky-birtok a húszas évek közepén „le volt rongyolódva” – mondta szemléletesen egykori intézője. Ennek okai közt ott található az öreg Székynak a gazdaság vezetésében megnyilvánult maradi koncepciója, mint például az egyoldalú szemtermesztés. „Az öreg csökönyös volt gazdaságilag” – jellemezte őt Mann Lajos. A birtokot túlterhelték állattal, és kevés volt a széna, az abrak és az alom. „Az öregúrnek voltak bogarai, hogy a lovak és a szarvasmarha alá homokot szórjanak, nem lehetett kiverni ebből a mániából.” Amikor a veje ez ellen szót emelt, „eleinte haragudott, de később megbékélt”. Sokáig még fekete ugart is tartatott, főleg a Sulymoson. És a századosnak nem kevés energiájába került, míg apósát a modernebb agrotechnikai eljárásokról meggyőzte, többek között a másodvetés fontosságáról is.

A családi birtok megosztásakor „az öreg Péter kissé becsapta az öccsét”, Istvánt, mert a rosszabb minőségű földeket neki adta át.

1925 után Széky Péter gazdasága lassan kezdett talpra állni, főként a harmincas évekre. Oláh és a parasztgazda – a termelés két irányítója – a modernizálás érdekében mindent megtett. Először is bővítették a gépállományt, amely a harmincas évek elején a következőkből állott: egy gőzcséplőszekrény, egy Fordson traktor, négy lókapa, tizenhárom kettős eke, nyolc egyes eke, hat különböző henger, két lógereblye, hét borona, hét ökrös szekér és négy lovas szekér, ezeken kívül triőr, konkolyozó, rosták, vetőgépek, négy hintó és szánkók egészítették ki a felszerelést. Már maga a gépállomány felsorolása is differenciált gazdálkodásra enged következtetni. Mennyivel inkább a birtok agrotechnikai színvonala, amely a jobb gépesítettség következtében teljesen korszerűvé vált. Mélyebben szántottak, jobban trágyáztak, és modern vetésforgókat alkalmaztak. Az utóbbiról szólva: „A húszas években sokszor bizony tavaszi kalászosokra őszt vetettek, és ez zsaroló gazdálkodás volt.”¹⁹² A harmincas években kalászos után tengeri, majd újra kalászos került a földekbe. A magtermelés megindulása után meg gyakran borsó–búza vetésforgót alkalmaztak. A trágyát jól kezelték: „skatulyába taposva rakták kazlakba”.¹⁹³ 1935 után Széky Péter birtokán megkezdtek a műtrágya használatát is. Műtrágyaszóró „kombinátot” – műtrágyaszóró kombinált vetőgépet – vásároltak. A Székács-búza – itteni nevén: „székibúza” – alá szuperfoszfátot szórtak, holdanként 160 kilogrammot. Kevés pítit a tavaszi alá. A rosszabb minőségű talajok javítására az istállótrágyát és műtrágyát egyenesen alkalmazták. Mint mondják: „jól

lazította a talajt”. 1940-ben Lanz-Bulldog traktorral végezték az őszi mélyszántást, a tavaszt csupán igával, mert így vált szokásossá.

A birtok állatállománya húsz igásökör, 16 igásló, ebből négy volt szaladó és négy pedig csikó. Fejőstehén mintegy 16-18 darab, hízómarha, mustratehén, mustraökör nyolc-tíz darab, heverőmarha 25-30 darab, anyakoca ötven darab, hízó négy-öt darab. A kilenc hónapos süldők eladásra kerültek, évente vagy kétszáz is. Ezenkívül 200–500 darabból álló juhászata is volt a gazdaságnak, nagyobb részében fejős anyabirka.

Kalászosokat mintegy 300-350 holdon termesztettek: 150 hold búzát, 20 hold egyéb gabonát. A rozstermelés házi szükségletet elégített ki. A rozsszalma zsúpjába ugyanis változatlanul a facsemetéket csomagolták be. A harminc hold sörárpa eladásra került. Termesztettek ezenkívül húsz holdon zabot, húsz holdon csalamádét, tíz holdon csicszeriborsót, hatvan holdon kukoricát. A kukoricaföld fele komenciós volt, a cselédek illetménye, részben pedig harmados földekként napszámosoknak juttatták. A négy hold burgonya szintén komenciós célokat szolgált, kétszáz négyszögölenként osztották ki a cselédeknek. Az ötholdnyi kölest is komencióban szolgáltatták ki „főzelék” címen a cselédeknek. Ezenkívül még harminc holdon lucernát, tíz holdon takarmányrépát, tíz holdon vereshibort termesztettek. A gazdaság szőleje öt, faiskolája nyolc holdat foglalt el. A legelő és kaszáló mintegy 200 holdat tett ki. Jelentékeny terület időszakonként hasznavehetetlenné vált, ezért a gazdaság a harmincas évekig 20-30 hold fekete ugart is tartani kényszerült. Széky Péter gazdaságát a felesége egerfarmosi birtoka is kiegészítette. Mustraökreit, teheneit ott hizlaltatta. A harmincas években a gazdaság jelentős magtermelésbe kezdett: a tói földek kitűnően alkalmasnak bizonyultak erre a célra. Körülbelül hatvan holdat fogtak fel répa-, saláta-, mangold-, borsó-, sárgarépa- és hagymamag alá, és ez igen jövedelmező vállalkozásnak bizonyult. A sárgarépa- és salátamagot a hollandok, a borsót az angolok vették meg. A terményt a Kullner cég közvetítette. A vállalat a magvak tisztasági fokát ellenőrizte, rosszabb minőség esetén százalékos levonást eszközölt.

A búzafajták közül a Székyek a Bánkúti 1201-est és a Fleischmann-féle sziki búzát részesítették előnyben, mert ezekre a fajtákra húszszázalékos felárat kaptak. Igen kedvelt volt még a Hatvani-féle aranyzab is. A tiszafüredi öntözőmű kiépülése után Széky Péter 1943-ban rizstelepet épített ki tíz holdon 12 ezer pengős beruházással. A rizst az aratókkal műveltette az őszi betakarítás után, de hasznát már nem vette. A front közeledvén, az egész Széky család elmenekült, és a vetést az egyekiek aratták le. „Valóságos közelharc folyt érte, mannlicherrel lőttek, és elkergették az igariakat.”⁹⁴

A gazdaság legjobb termésátlagai a harmincas években a következőképpen alakultak (1200 négyszögöles holdat véve alapul): búza 10–12 mázsa (főleg a Sulymosban), rozs 8–10 mázsa, zab 10, árpa 10–13, kukorica 15–20, répa 45–50 (kétszáz négyszögölenként a Tóban), krumpli 10–12 zsák (kétszáz négyszögölenként, 1 zsák: 50-60 kilogramm), lucerna két kaszálásra három ökrös szekér.

A Széky Péter-féle gazdaság 26 külső és négy belső cselédet foglalkoztatott; egy ispánt, egy gépészt, egy kerékgyártót, egy kerülőt, egy szőlőkapást, egy első bérest, egy parádés kocsist, két fakertészt, egy konyhakertészt, három igás kocsist, hat bérest, két kondást (ebből az egyik bojtár), két tehenészt (egy egész és egy félbérest), egy gulyást a magyar marha mellett, egy juhászt és egy bojtárt. Átlagosan húsz summás dolgozott a magkertészetben és a faiskolában. Időszaki munkán rendszeresen tizenöt-en-húszan, a nagyobb kampányok idején ötvenen-hatvanan is kaptak munkát.

A béresek komenciója az első világháború előttihez képest keveset változott: 18 köből szemes termés, ebből 12 köből rozs, négy köből búza és két köből árpa; 24 pengő fertálypénz; egy hold kukoricaföld, 400 négyszögöl veteményföld; tehéntartás; 24 kilogramm só, 24 kilogramm főzelék, szén, fagally a tél keménysége szerint. Később a köbölt átszámították métermázsára, és 19 köből helyett 19 mázsát adtak. A negyvenes évekre a fertálypénz 40 pengőre emelkedett. A szemes termés is több lett egy-két mázsával, de korántsem annyival, hogy a beállott drágulást ellensúlyozhatta volna. A tehéntartást gyakran nem engedélyezték, ez esetben 24 kilogramm szalonnát adtak helyette. Az első béresnek komencióba járt még egy pár csizmatalpálás, a pará-

dés kocsisnak két öltözet ruha, egy nyári és egy téli, birkabőr bunda, sapka, kalap és egy pár csizma; a gépésznek egy-egy öltözet ruha. Egyes cselédek helyzete előnyösebben alakult a többiekénél. Így a kertészé, mert fizetésen kívül még százalékot, bérpótlékot kapott a termények után, ami serkentőleg hatott a munkájára. Kiváltságos helyzetet élvezett a gazda is, aki a kommención kívül az eladott gabona, illetőleg búza 0,5 százalékában részesült. Kommenciója egyébként tíz köből búza, tíz köből gabona, négy köből árpa, két kishold kukorica, két nyilas krumpli és 150 pengő. Ezért a többletért azonban anyagi felelősséggel tartozott a felügyelete alatt folyó termelésért. A Széký-gazdaság más módszerekkel is igyekezett magához kötni a vezető cselédséget. Többek között jutalomföldekkel. Szét is osztott valamivel többet mint hat holdat: kétezer négyszögöllet az ispánjának, ugyanannyit az erdészének, egy-egy holdat a kerülőnek, első béresnek, parádés kocsisnak. Ezzel mintegy „a régi munkásait jutalmazta”.

Az alacsony napszámbérek és kommenciók, a gazdaság fejlett termelőerői, az intenzív, belterjes gazdálkodás és nívós termésátlag magas fokra emelte a gazdaság jövedelmezőségét. Egy 1938-as költségvetés szerint¹⁹⁵ a Széký-gazdaságból évente nyolc-kilenc vagon búza került eladásra, két vagon nemesített árpa, továbbá jelentős mennyiségű egyéb szemes termény. Jól jövedelmezett a süldőtenyészet, a hizlalt marha, hizlalt sertés, juh, gyapjú és a bor is. A legjobb üzletet a nemesített magtermelés hozta, kivált a tói földön, ahol – miként a parasztok mondják – „homokot dobott le, és aranyat markolt föl” az ember.¹⁹⁶ A kimutatás szerint a gazdaság évi pénzforgalma több volt, mint 71 ezer pengő – a kiadásokkal együtt. Ugyanakkor a kiadások átlaga nem ütötte meg a 16 ezer pengőt sem. A pénzforgalomból egyedül a magtermelés 48 ezer pengőt tett ki. Ha a kiadásokhoz hozzászámítjuk még az öt-hatezer pengős adót is, megállapíthatjuk: a gazdaság évi tiszta jövedelme közel 50 ezer pengő körül mozgott.

A gazdálkodás színvonalában és eredményességében nem sokkal maradt hátrább a másik Széký-birtok, a Széký Istváné sem. A gazdaságot a harmincas évektől Széký István fia, ifjú Széký Péter – igari nevén: Petike – vette kezébe. Gazdasági akadémiát végzett, kiváló szakembernek bizonyult. A birtok jelentékeny részét nemesítőtelepként hasznosította. Ötven-hatvan holdon nemesített búzát, vetőmagot, cikória-, sárgarépa-, saláta-, uborkamagot is. Gyógynövényekkel is foglalkozott. Állandó szállítója volt a Mauthner cégnek, a Monori Magnak és több külföldi üzletháznak is. Ezenkívül fias kocából és birkából is jelentős jövedelemre tett szert. Seregnyi munkást foglalkoztatott. Állandó summásai voltak, akik a magnemesítő terményeit gondozták. A summásokon kívül sok napszámost is lekötött. Gazdaságának teljesítményei vetekedtek a másik Széký-birtokéval, annak ellenére, hogy földje ahhoz képest gyengébb osztályba tartozott.

A jellemzett Széký-birtokok a két háború között az igari úri gazdálkodás csúcsát reprezentálják. Életformáját tekintve a Széký család szintén megközelítette a korabeli úri színvonalat. Vagyonukat a Horthy-korban tovább növelték, házakat vettek a faluban. 1922-ben Kovássy Marcsika a Suta-kertben kis kastélyt építtetett, amely a felszabadulás után sokáig kultúrházként működött. A régi kúriát felújították: az ebédlőt és a pipázót parkettáztatták. A meglévő két hálósobán kívül kiképeztek egy vendéghálót is. És főleg Oláh Gyula hatására 1930-ban fürdőszobát építtettek angol összkomforttal. Az „öreg” Széký Péter könyveket vásárolt, főleg szakmaiakat, hogy tudását bővítse, de nem hiányoztak a kastélyból a magyar irodalom klasszikusai sem. Öccsének, Istvánnak, a gyöngyösi gimnázium tanárának „hatalmas könyvtára” volt, a helyiek információja szerint. Kedvenc időtöltésének – mai szóval: hobbijának – élt, a csillagászatnak. Az igari parasztok emlékezetében jó emberként maradt meg. „Igazságos volt, bigott és jószívű: bor, búza István urat dicsérték.” A Székýek táplálkozását már inkább a konzervativizmus jellemezte, kivált a Széký Péterét, akinek a „kukoricakása-leves volt a kedvenc étele” – emlékezett vissza egykori intézője.

Az első világháború előtt és alatt Péter-Pálkor óriási rokoni összejöveteleket tartottak: „díszmagyarban és bojtos csizmában az egész megye ott volt”. A két háború között a társadalmi élet alábbhagyott. Kisebb mérvű névnapi ünnepeket tartottak, inkább csak a rokonság: a

Lipcseyek és Brezovayak részvételével. A díszmagyart a Horthy-korban is szívesen hordták, kivált nagyobb családi eseményeken. Ilyennek számított például Széky István Mária nevű lányának az esküvője is.

Széky Péter úri távolságtartását a két háború között is megőrizte. „Kormányfőtanácsosnak”, „méltóságos úrnak” szólíttatta magát, pedig az „nem járt ki neki”. Istvánnak Graefl Mártával kötött házassága révén a Székyek rokoni kapcsolatba kerültek magával a Horthy családdal is, amelyre kiváltképpen nagyon büszkék voltak. Annál is inkább, mert politikai konzervativizmusukat az első háború után sem vetkezték le, továbbra is kormánypártiak maradtak. Sokáig hittek a németek győzelmében, de a nyilasoktól elhatárolták magukat.

A második generációból István Péter nevű fiát kell még megemlítenünk. „Petikét” jó gazdának, de nyers embernek őrizte meg a parasztok emlékezete. Katonás fegyelmet tartott a birtokon, ami nem csoda, hiszen maga is feljutott a ranglétrán a főhadnagyságig. Oláh Gyulához jó barátság fűzte, „nagy vadászczimborák” voltak. Soha nem nősült meg, bár az asszonyoktól nem tartóztatta meg magát.

Szinte szimbolikus, hogy 1944-gyel a Széky-udvar kétszáz éves története lezárult, csakúgy, mint a falu feudalizmus és kapitalizmus kori históriája is. Széky István ugyanis abban az évben halt meg. Temetésén a család már a Nyugatra való menekülést tárgyalta. Bátyja, idősebb Széky Péter pedig az új korszak hajnalán, 1945-ben követte az öccsét.

A régi, nagy kiterjedésű Györgyey-birtokból az 1925-ös összeírás adatai szerint 614 katasztrális hold maradt, ebből 325 hold volt a szántó. A tönkrement gazdaságból Györgyey a saját, Oszkár-részét 1917-ben eladta a banknak, amelyet utóbb igyekezett visszaperelni. A per négy évig tartott, egészen 1922-ig. Úgy tűnt, hogy megnyeri. Reményeiben már-már az egész eladósodott birtok visszaszerzésének képe is felderengett, amikor a vita lezárult, Györgyey Ödön számára a legrosszabb eredménnyel. Sajátos módon, nem gazdasági, hanem politikai okok miatt „csavarták ki a nyakát”: tűzér századosi rangja ellenére sem vonult be akkor, amikor az első világháború idején mozgósítottak. „A bank időszakában leromlott a gazdaság”, feltehetően ezért kényszerült a Páncélos- és Oszkár-részt eladni egy Österreicher nevű „dűsgazdag gyöngyösi vaskereskedőnek”. Az új gazda a felszabadulásig művelte a két tanyát. 1920 után negyven katasztrális holdon szőlőt telepített, homokháti fajtákat: otellót, rizlinget és delevárit. A holdankénti 42 hektoliter bor tekintélyes jövedelmet biztosított. Szőlejét állandóan növelte, még a gyepet is feltörette, hogy minél többet telepíthessen. A gazdaságot stabilizálta, cselédeket fogadott: egy kerülőt, aki egyben a gazda szerepét is betöltötte, egy kondást, két bérest, egy kocsist, egy juhászt és egy vincellért. Tizenhat állandó summását a szőlő művelésére nyolc hónapra – tavasztól szüretig – szerződtette. Szántója nem haladta meg a kétszáz holdat, búza, árpa termett rajta, a szikes talajon kevés tengeri. A birtokon folyó földművelésnél jelentősebb volt az állattenyésztés: jól pénzelt sertésből és birkából is. Österreicher gazdasága egészen 1944-ig „felfelé ment” az igariak tájékoztatása szerint.¹⁹⁷

Györgyey a két háború között csupán a Körtvélyest tudta megtartani, amelyet 1920-tól Adler Sándor karcagi terménykereskedő használt nagybérletben, egészen 1937-ig, amikor is a terület Szabó Ferenc gazdagparaszt vásárolta meg. Adler gazdálkodására terménykereskedői mivolta nyomta rá a bélyegét. Jellemző módon még a „sorfákat” és az öt hold erdőt is „kiszedette” és feltörette, hogy minél több gabonát, takarmányt és vetőmagot termelhessen. A Körtvélyes vetésterve a következőképpen festett: háromszáz hold szántóból kétszáz hold volt lucerna és ötven cukorrépa. A többin tengeri és a Mauthner céggel kötött szerződés értelmében vetőmag – elsősorban sárgarépa – termett.¹⁹⁸ A bérlőnek rosszul alakult a kapcsolata a birtokon megragadt cselédekkel: „ott nyúzva voltak”, „még vasárnaponként is hajszolta őket” – emlékeznek vissza Adler kiskirálykodására. És ahogy nőtt a munka, úgy csökkent a bér, a kommenció is. Először a feles kukorica, majd a szalma és végül a tehéntartás maradt el. Ez utóbbi csupán a kerülőnek és a gazdának járt ki. A bánásmód és a csökkenő kereset miatt az igariak nem vállalták az aratást,

ezért nagyivániakat és örsieket szerződttetett, akik kukoricaföld nélkül is learattak Körtvélyesen. Majd summásokat fogadott, mind „idegeneket”, és előszeretettel alkalmazta a gyermekmunkásokat is. A gazdasági válság idején a bérek a következőképpen alakultak: gyermeknap-szám 60, aratásban 80 fillér, felnőtt nap-szám aratásban egy pengő.¹⁹⁹ Az állatállomány sem fogyott addig, amíg a maradvány Györgyey-birtokot ő kezelte. Az egykori cselédek harminc-negyven marháról, nyolc-tíz igáslóról, harminc-negyven darab hizott sertésről és 350 darab Madarásról hajtott birkáról is említést tesznek.

A Körtvélyes utolsó gazdája Szabó Ferenc szemerei gazdagparaszt, aki 1937-ben vásárolta meg a tanyát. Felesége évekig szakácsnősködött Amerikában, és némi megtakarított tőkével tért onnan haza. Az igariak véleménye szerint a házasságot éppen ez az összeg hívta életre, amely egyben alapját képezte a Körtvélyes megvásárlásának is. Az új tulajdonost „nyugodt embernek” jellemezték, aki azért „szerette a lányokat”, az „asszony meg emiatt csinálta a csetepatékat”.²⁰⁰ Az új tulajdonos „rendezetlen gazdálkodást” folytatott, kevés munkással. Főleg állatokat tartott: több mint ötven-hatvan darab sertést hizalt és adott el évente, s ehhez járult még vagy százhusz darab növendék marha is. Az 1200 körüli birkaállományán Dulai nevű feles juhászával osztozott. Szántóján búza, rozs, árpa kielégítő szinten termett, mert a traktor és a „tüzesgép” (cséplő) sokat segített. Az igari aratók csak egy évben arattak nála, a második évtől ő is „idegenből” hozatott munkásokat, főleg Füredről. A cselédekkel való bánásmódjában a kapzsi gazdagparaszti jellemvonások uralkodtak el. A következőképpen emlékeznek rá vissza egykori cselédei: „nem nagyon dicsérték a gazdát”. Röviden, egyben jól karakterizálták mezőgazdasági üzemvitelét is: „paraszti gazdálkodást folytatott – nagyban”.²⁰¹ Joggal feltételezhetjük, hogy Szabó Ferenc a Körtvélyes megvételét amolyan tőkebefektetésnek tekintette, mert a földet lassan eladogatta, 1944-re csupán 292 holdja maradt.

Györgyey Ödön az első világháború után Pestre költözött. Ennek okait firtatva megemlíthető a hadikölcsön miatti súlyos anyagi és erkölcsi vesztesége, a Székyekkel való ellentéte a „munkásbecsülés miatt”. Fővárosi létét birtokának járadéka és az eladott Körtvélyes ára fedezte. Az igari parasztokban az emléke 1949–50-ben még elevenen élt. Szinte a sajnálat hangja csendül ki számos megállapításaikból: „Nagy gazdaság volt az, ment apródonként, szorult a zacskóba, a csúcsba, mind kevesebb-kevesebb maradt belőle.”²⁰²

Igar több kisebb és részbirtokosáról Kardos Lászlónak már kevés adatot volt módja feljegyezni 1954-es gyűjtése alkalmával. Az, amit a helybeli parasztok elmondtak róluk, sok esetben a század végi dzsentrik életmódját utánzó élősdiak alakját vetíti elénk, nemegyszer az azokénál is alantasabb stílusút. A birtokok gazdát cseréltek. A gazdálkodás nívója csökkent. A bánásmód a cselédekkel és munkásokkal rosszabbodott. Egyidejűleg nőtt a vadászszenvedély, az asszonyokkal kapcsolatos szabadoság, a felelőtlenség és az italozási kedv. Az egykori dzsentri birtokosok második generációjának tagjaiból többen polgári-értelmiségi pályára léptek, a földdel nem törődtek, és jó, ha szakértő bérlőket találtak, akik nem züllesztették le a birtokot, vagy nem folytattak rajta rablógazdálkodást.

A kisebb birtokosok közül még leginkább Hering János állta a sarat, egészen a harmincas évek közepén bekövetkezett haláláig. Gazdasága újítására, modernizálására azonban már nem futotta sem az erejéből, sem az idejéből. 1954-ből visszatekintve üzemvitelét „régimódinak” ítélték, jóllehet egy „nagy Hoffer traktor” is az új módit sugallta. „Közepes gazdabírája” sosem adott el terményt, csak akkor, ha pénzre volt szüksége. Ezért a magtárban sokszor zsizsikessé vált a búza. Állattenyésztete már jobban prosperált. Hering János halála után a birtokot fiai kezelték, a Radványira magyarosított Zoltán és Frigyes. Utóbbi a földet egy Mester nevűnek adta ki nagybérletbe, aki a 367 holdat egészen 1944-ig művelte. A helyiek már azt is pozitívként emlegetik, hogy „a Hering-birtok nem adósodott el”. A három leány közül a legidősebb „egy pozsonyi szlovák szenátorhoz”, a középső egy karcagi orvoshoz és a legfiatalabb egy tornatanárhoz ment férjhez, aki mellett maga is a pedagógusi pályát választotta: gyors- és gépíróiskolát alapított.²⁰³

Az igari részbirtokos Elek István 1925 előtt meghalt. Mivel sohasem nősült meg, és nem voltak leszármazottai, földjét a rokonok örökölték. A birtok több részre szakadt: egy rész eladásra került belőle. Elek egyik rokona, Bánó Antalné Elek Róza révén alapozódott meg a Bánó-gazdaság. Az 1944-es statisztikai kimutatás szerint a birtok 404 holdat tett ki, amely akkor Tarjányi Istvánné, született Bánó Róza és társai tulajdonát képezte. Bánó Antalt, „nyugalmazott magyar királyi főtanácsos”, „kecskeméti járásbíró”, „földbirtokos”, „méltóságos diétás ember”-ként emlegették. Kecskeméten laktak testvérei, a család kiterjedt birtokai Kecskeméten, Ágasegyháza, Pusztakakaton, Kenderesen és Igaron feküdtek. A kenderesi a Horthyéval szomszédos volt. Az igari beltárhoz járult még a szőlősi határban is egy jókora darab föld: a kettő együtt mintegy ezer holdat tett ki. A Bánók gőgös, „spórolós” és az asszonyokkal szemben szertelen természetük miatt rossz emlékeket idéztek fel a parasztokban. A fiatal Széky Péterrel barátkoztak, vele együtt vadásztak. De ez a barátság sem emelt gátat annak, hogy rizstelepük vizét rá ne engedjék a Székyek gyepére. Az igari és a kenderesi birtokot Bánó Antal Imre nevű fia kezelte, közepesnek ítélt színvonalon. A már említett kevélység és anyagi szűkkeblőség miatt egy-egy ispán nem sokáig maradt meg a Bánó-birtok szolgálatában.²⁰⁴

Feuer Géza – az igari cenzár, a „nagy Brüll” veje – az első világháború után tönkrement. Birtokát Tabódy Tibornak adta el, aki azt a Mocsáry Andráséval elcserélte. A statisztika adatai szerint az új birtokos 1925-ben kétszázhuszonnyolc, 1944-ben kétszáznegyvenegy holdon gazdálkodott. Mocsáry András a borsodszemerei Mocsáry család sarja. Apja Istenmezején és Napkorban még hatezer holdat birtokolt, amelyen később három fia osztozott. Mivel a Mocsáryak a Székyekkel unokatestvérségben álltak, a családi kapcsolat is hozzájárult ahhoz, hogy az egyik testvér Igarra települjön át. A környék legrosszabb gazdájaként tartották számon. Mocsáry András birtokát az emlékezők, mivel soha nem trágyáztatta földjét, „a legmunkátlanabb és a legkiszaroltabb földnek” jellemezték. Pedig a termelést maga irányította. Főként búzával és takarmánnyal foglalkozott. Az előbbi silánynak, az utóbbit eléggé jó minőségűnek tartották a faluban. Jellemző, hogy az 1929. és az 1930. évi betakarítására a következőképpen emlékeztek vissza: „Az aratásban az egerek megdöglöttek, semmi se volt.” „Még a bálra is a prádékocsis adott neki [Mocsárynak] kölcsön.”²⁰⁵ A jó takarmányra szüksége volt meglehetősen állatállománya miatt. Az elbeszélők szerint átlag tíz lovat, nyolc-tíz csikót, nyolc ökröt, négy tehenet tartott. Az egyik informátor szerint disznót csak magának hizlalt, süldőt nem adott el. A gazdaság gépi felszereltsége az állattenyésztéshez igazodott: két négylovas és egy kétlovas kocsit, valamint egy Fordson traktort vásárolt. A cselédség: „két béres, három kocsis és egy kondás, ez volt minden.”²⁰⁶ Gazdasszonya – akivel természetes házasságban élt – uralkodott a birtokon: ő tartotta kézben a cselédeket, „az asszonyokat ő dirigálta”, mármint a belső cselédeket, „a kommenciót nem fizette, amit adtak, adtak”. Aratókat sem kapott helyben, általában szemereiek jöttek a betakarításra. „Úgy gazdálkodott, mint egy vagyonát felélő dzsentrí, résziben adott ki földet.”²⁰⁷ A negyvenes években az igari rizstermesztés sikerei a Mocsáry-birtokot is lázba hozták, és eredménnyel jártak mindaddig, amíg a területe el nem mocsarasodott. Mocsáry András cselédeivel „patriarchális” kapcsolatot tartott – mondják Igaron. Együtt evett-ivott velük. Ugyanakkor „hirtelen és szilaj” természete miatt olykor elragadtatta magát, még verekedett is. Előfordult olyan eset is, hogy aki nem köszönt neki, azt „megkente”. Ivós és mulató életmódja miatt igariasan „zehernyő”-nek titulálták. Gyakran járt a Hortobágyra vadászni. Ott érezte magát igazán elemében. Nem véletlen, hogy a faluban még a szavaira is emlékeztek. Mint mondták, legtöbbször a következőképpen hívta a fiatal Széky Pétert és az összeszokott vadásztársaság több tagját a közös kirándulásra: „Nem érzed a Hortobágy-szagot? Vadliba, vadkacsa s télen a rókák?” Vadászszenvédélyének, emez úri kedvtelésének rendelte alá gazdaságát is, mert – miként a faluban emlegetik – „azon volt csak, hogy annyit termeljen, amennyit ellövellőzött.”²⁰⁸ A felszabadulás után egy ideig még 67 holdon gazdálkodott, de a kollektivizálás után visszavonult Szemerére.

Mindent összevéve: a két háború között az igari úri birtokosok és nagybérlők általában emeltek a gazdaságaikban folytatott mezőgazdasági termelés színvonalát, és fokozták annak jövedelmezőségét is. Az említett színvonal mindazonáltal – amint az eddigiekből is kitetszik – nagyon egyenetlen minőségből tevődik össze. A legmagasabb nívót Széky és Bánó, valamint Adler Sándor körtvélyesi gazdálkodása érte el. A birtokosok eme jobbik része a saját gazdasága fejlesztésével egyidejűleg az igari mezőgazdaság felvirágzását is elősegítette. Ez azonban az éremnek csak az egyik oldala. A másik az, hogy ezért a színvonalért Igar agrárproletariátusa, szegény- és kisparaszsága nagy árat fizetett. Életszínvonala – nagy általánosságban – alacsonyabbá vált még az első világháború előtt is. A kis- és középparasztság mozgékonyabb elemeire viszont kedvezően hatott a prosperáló nagybirtok. Az ott alkalmazott magasabb színvonalú technológiát ellessék, eltanulták, és a maguk módján, a saját földjükön ők is alkalmazni kezdték.

d) A parasztbirtok gazdálkodása

A magas színvonalat elérő igari úri birtokokhoz képest az igari parasztbirtokok fejlődése a két háború között messze elmaradt. Elmaradt termelési színvonalában, technikájában és munkaszervezetében. Lemaradt a piaci versenyben, és azoknak a gazdasági lehetőségeknek a kihasználásában is, amelyeket az első háború utáni és a második háború előtti évek konjunktúrái nyújtottak a mezőgazdaság számára. Ennek okait keresve azokat a birtokviszonyok immár elemzett további egyenlőtlen alakulásában, s a két háború közötti agrárpolitikában találhatjuk meg, hogy csak a legfontosabb összetevőket említsük. Az országosan és Igaron is ható politikai és gazdasági erővonalakat a helyi szegény- és kisparaszság felhalmozódott agro- és zootechnikai tapasztalataival, paraszti leleményével, saját és családja kizsartolt munkaerejével, takarékos életvitelével igyekezett eltéríteni. Volt, akinek sikerült. Akik meg nem bírták tehetséggel, szorgalommal, erővel és találékonysággal, azok a proletárlét még rosszabb életkörülményei közé süllyedtek. Nem érdektelen tehát e fejezetben számot adni arról, hogy a kapitalista korszak utolsó negyedszázadában az igari parasztgazdálkodás milyen színvonalra tornázta fel magát. Először az átlagteljesítményt ismertetjük. Majd két gazdaság részletesebb leírásával arra a kérdésre is választ kívánunk adni, milyen eredményeket értek el a különböző birtokoskategóriák. A proletár létbe merültekről a következő fejezetünkben adunk számot.

A falu határhasználatának képét, az igari birtokos parasztság két háború közötti birtokszerkezetét, valamint a termésátlagok nagyságát immár bőségesen elemeztük. Ezúttal a paraszti mezőgazdasági termelés és technika fejlődését kívánjuk ismertetni. A szemle Kardos László 1954. évi anyaggyűjtésén és néprajzi felvételén nyugszik.

Az igari paraszti mezőgazdaság legfőbb termékei a két háború között is a gabonaneműekből kerültek ki. Változatlanul a „régifajta magyar búza” volt a parasztbirtok legfőbb terméke. Mégis, 1921–22-től 1926-ig a Székács-búzát is egyre többen kezdték vetni, főként azok a parasztok, akiknek földje a szentimrei határban feküdt. 1935-től pedig – a nagybirtok hatására – a Bánkúti 1201-es búza is egyre nagyobb tért hódított. A felszabadulásig tehát lényegében háromféle búza járta az igari parasztbirtokon: a „régifajta magyar”, a „szik” és a Bánkúti. A parasztgazdák körében kétfajta rozsa volt közkedvelt: a „régifajta magyar” rozson kívül az úgynevezett „német rozsa” is.

1929–30-tól figyeltek fel erre az új fajtára. Hogy honnan származott a neve, arra már nem emlékeznek. Csupán azt emlegetik, hogy a „szokásosnál” valamivel többet adott, keresztenként mintegy 58 kilogrammot. Éppen ezért a parasztgazdaságoknak több mint hatvan százaléka állt át a gazdagabb termésű „német rozsra”. Feltehetően a Székyek hozták a faluba, mert volt idő, amikor a komenciót ebből a fajtából adták ki. Árpából a szokványos takarmány minőséget termesztették, mert a jól jövedelmező sörárpát „elvonták” a parasztoktól. Csakúgy a „szokásos” zabot vetették, aratták és etették az állatokkal.

A kapások közül a kukoricát – miként mondják – „vegyesen használták”. A gömbölyű szemű „magyar kukoricát” az első háború körül, a csikvántit meg a húszas években hagyták el. A „lófogút”, valamint a fehér lófogút sokan termesztették a Horthy-korban is. A Bánkúti is kedvelték, főleg gazdaságossága miatt, mert egy mázsa csöves tengeriből 80-85 kilogramm szemet is lemorzsolnak, a csutka így csupán 15-20 kilogrammot tett ki. Ez utóbbit Szabó László gazdagparaszt tette divatossá a húszas években. 1930 táján kezdték kultiválni a Fleischmann-féle tengetrit. Mégis: a legelterjedtebb és a legáltalánosabb a „lófogú” és a Bánkúti maradt, még a felszabadulás után is sokáig. A két háború között a kukoricát fosztva törték le, a csuhét a száron hagyták, a csöveket hántva szállították haza.

A burgonyatermesztésnek Igaron valóságos kis története van. A parasztok a rózsaát kedvelték, és többen próbálkoztak az úgynevezett „hópehellyel” is. A paraszti vállalkozói és kísérletező kedv egyik szép példája a „Szabó Laci-féle” burgonya. Ezen a néven is szabadalmazták. A kitenyészített krumpli nemesítés eredménye volt, az elmondás szerint rózsa és gülbaba keresztezéséből jött létre. Óriási előnye a nagy hozamban rejlett: 500-600 négyszöglőről 40-50 mázsát is felszedtek. A burgonyatermesztésre Igaron egyébként eléggé későn tértek rá, inkább csak 1941 után. Sokan nem is kezelték szakszerűen, voltak, akik „lefojtották” a burgundi mintájára.

A répafélék közül cukorrépát a húszas években csak Adler termesztett, mégpedig nagyban a Körtvélyesen. Rajta kívül sem uraság, sem paraszt „nem foglalkozott vele”. Annál inkább a takarmányrépával, amely akkoriban „általános volt”. Alakja miatt az öreg Székely Péter „sajtrépának” nevezte el. A húszas évektől minden kategória termesztette a növekvő állatállomálynak takarmányul. Ha nem volt elegendő – miként már említettük: Igaron mindig kevésnek bizonyult a takarmány –, Örsre, a káptalani birtokra jártak el „dézmás” répát kapálni és szedni. A takarmánynövények termesztése a két háború között valamelyest emelkedett, paraszt- és úri birtokon egyaránt. A parasztbirtokon a takarmányfélék mind szélesebb körben való terjedése szoros kapcsolatba került a háború után kezdődő, majd a harmincas évektől egyre jobban tért hódító „fias ló” tartásával. 1914 előtt és után „fias lóból”, azaz csikóból inkább csak a nagygazdák pénzelték, a harmincas évektől azonban a közép- és kisparasztok is. Éppen ezért: a lucerna, bükköny és a herefélék a kisebb birtokokon is egyre általánosabbá váltak. Egy jellemző arányra is felhívták az igari parasztok a kutatók figyelmét: a tízholdasok általában két-három holdat is „felfogtak” lucerna alá, mert sok előnyét tapasztalták. Így például azt, hogy évelő növény, átlag hat, sőt kilenc évig is bőségesen terem az igari földekben. Előnyösnek mutatkozott rövid tenyészideje és talajjavító tulajdonsága is. „Lucerna után a föld megjavult”, és utána „jó búza jön”. Az adatközlő Szabó Pál – akinek gazdasági üzemvitelét a későbbiekben részletesen ismertetjük – tapasztalta, hogy a feles bérlet egyik parcelláján, amelyen előzőleg lucernát termesztett, azt miután „kitörte és búzáat vetett bele”, egy kisholdon 12 mázsát is adott. A faluban a legtöbb lucernát Adler termelte, főként magja miatt, mert – terménykereskedő lévén – mindet értékesítette. Lóherét a faluban – igen kis mennyiségben – mindig vetettek-arattak. Két-három évig dívott a here-mag is, mert a felszökött külföldi igények nem kis jövedelemmel kecsegtettek. Mégis, a kisparaszti gazdaságok összességében a hereföld nem jelentett többet, csupán 30-40 holdat. A helyi tapasztalat szerint a here után vetett búza is igen jó minőségű. A vörös herét a parasztok nemigen szerették, mert egy-egy elvetett magja csupán két esztendeig terem. Bükkönnyet – igariasan: bökkönt – uraság is, kisparaszt is termesztett, előbbi nagyban, utóbbi csupán néhány négyszöglőn. 1930 és 1940 között a vetésterülete egyre csökkent, az elbeszélők szerint: „magja veszett”. A már többször említett G. Szabó László „állandóan és nagyban” termelte, három-négy holdon is a „zabos”, illetve „árpás bökkönt”, mert magjából jó keresetre tett szert.

A kendertermelés a két háború között lényegében megszűnt. Csupán néhány szegényparaszt család fogott fel kender alá földet, főként azok a családok, amelyek megrekedtek az önellátás szintjén. Az áztatás okozott korszakunkban gondot, mert Egyekre kellett a kendert hordani, s a parasztság – miként megfogalmazták – ebbe beleunt. A gazdasági válság idején, a megszorult élet-

viszonyok között azonban egy rövid időre újra sokan vetettek kendert, főként azért, hogy ruházkodásra minél kevesebb pénzt adjanak ki.

A napraforgó-termesztés Igaron 1935 után lendült fel. Egyre többet és többet vetettek belőle, függetlenül attól, hogy rendeleti úton szabták meg a birtok arányához mért kötelező vetésterületét.

Mákot, zöldséget, tököt, babot a paraszti gazdaságok köztes veteményként, főleg házi használatra termeltek. Káposztát, paradicsomot, uborkát a kisparasztok csak a kiskertekben ültettek, mint mondják: „fűszernövényként” hasznosították. Az uradalmak a magjáért nevelték. „Petinél” nagy területet foglalt el a paradicsom. A paradicsommag is eladásra került, a „húsát” a cselédasszonyok kapták ajándékba. A kisparasztok nemigen vetettek borsót, inkább az uradalmak – Széky, Adler – és a nagygazdaságok. Mind a földesurak, mind a nagyparasztok termését vetőmagként értékesítették.

A gyümölcsfélék közül első helyen a dinnyét kell megemlítenünk. Az igari kisparasztok azt állítják, hogy a húszas években még nem volt népszerű termény. Ezért csupán a református pap és egy-két gazdagparaszt termelte a maga földjén. A harmincas évektől azonban egyre nagyobb tért hódított mind a görög-, mind a sárgadinnye. A földbirtokosok közül többen – Bánó, Hering és Borsos – vagontételekben szállították és adták el, kiváltképpen csányi dinnyéseknek. Az igari talaj igen jónak bizonyult a dinnye alá, így nem csoda, hogy a kisebb parasztok is reákaptak. Először csak saját maguknak, házi fogyasztásra ültették, mindössze egy-két nyilas földön. A harmincas évek második felétől azonban a dinnyetermesztés feles műveléssé vált. Nagyobb gazdaságok évente öt-hat holdat is kiadtak nyári használatra, amelyből a szegényebb parasztok két-három, a jobb módúak pedig négy-öt nyilast is „váltak”. Közös költségen csósz is fogadtak a termés védelmére. A földmunkát a tulajdonos végezte el: ő szántott, boronált, de sem magot, sem palántát nem adott. A tulajdonosnak a feles dinnyeföldből többrendbeli haszna is származott. Egyrészt a tiszta jövedelem, mert nyilasonként 2 pengő 50 fillér ütötte a markát, másrészt az, hogy a dinnye feljavította a talajt, utána „óriási búzatermést” takaríthatott be, valamint a fele termés is.²⁰⁹ Gyümölcsöt, szőlőt a két háború között kisparasztok nem adtak el, csupán földbirtokosok és nagygazdák. Az 1935. évi statisztika a faluban – úri és parasztbirtokon – összesen 6009 gyümölcsfát regisztrált, ebből 1413 szilvafát. Ugyanennek a statisztikának az adatai szerint 22 katasztrális hold szőlő is volt a faluban. Ebből a silányabb, amerikai direkttermő négy hold 1100 négyszöglet, s a még nem termő fiatal ültetés három katasztrális hold 600 kvadrátot tett ki. A jobb minőségű szőlő tehát alig foglalt el 18 holdnál többet.²¹⁰

A termények egyikéből-másikából az igari parasztok a szükségletekhez képest már felesleget is előállítottak. Bizonyos mértékű helyi és vidéki kereskedelem is kialakult. Búzát általában a mezőkövesdi és karcagi piacra vittek, főleg a rossz termésű esztendőkből. Ilyenkor vetőmagnak adták el 22 pengőért mázsáját. A kisparasztok a karcagi piacot közelsége miatt jobban kedvelték, inkább oda szállították értékesítésre szánt gabonájukat. Egy-egy nagyparaszti gazdaság évente már mintegy 13-14 zsák (1 zsák = 60-80 kg) búzát is képes volt eladni. Takarmányt azonban még a gazdagparasztok is keveset értékesítettek, mert a csikónevelés felemésztette a termést. Jó években a felesleg inkább „belforgalomban” kelt el. Zab és árpa kevés termett Igaron, és azt nagyrészt a gazdaságok fogyasztották el. A felesleg csupán 500-600 mázsát tett ki az egész faluban, s ez a mennyiség eladásra került. A krumplitermés nem volt számottevő, így kereskedelmi forgalma sem. Inkább csak a parasztok adták-vették egymás között, éppen ezért még a füredi piacra sem sokat szállítottak eladás céljából. Kukorica igen sok termett a faluban, és a termés mennyisége a korszak végéig egyre csak növekedett. Az 1935-ös statisztikai adatok szerint a tengeri a vetett területnek csupán a 20 százalékát foglalta el, míg az 1945-ös statisztika adatai már azt tükrözik, hogy a búza és a kukorica vetésterülete szinte egyenlő nagyságot tett ki. A terület-növekedést a parasztok is szívesen felemlítik. Az egyikadatközlő szerint a vetéstervben a gabona és a tengeri általában „majdnem egyenlő arányban” szerepelt a korszak végén. Megállapításához értékelésként még azt is hozzáfűzte, hogy ez „amolyan paraszti gazdálkodásnak” tekinthető.

Tény az, hogy igen sok fölösleg volt belőle, még a kisparasztoknál is, éppen ezért „tengerit minden ház eladott”. Évi termés hozama a faluban elérte a 40-50 vagont. A gazdasági válság idején egyesek kukoricával tüzeltek, mert mázsánként az ára 4 pengő volt, ugyanannyi mint a széné, így nem volt érdemes piacra vinni. A szalmát a kisparaszti gazdaságok alomnak használták el, piacra nem szállították. Mondják is: szegény ember a két háború között nem adott el szalmát, csak a jó módúak.²¹¹

Az egyre belterjesedő igari parasztagdálkodást, a jobb technológia kialakulását nagyban elősegítette az 1936-ban indított ezüst- és aranykalászos gazdaképző tanfolyam is. Az első ifjú Székely Péter tartotta meg. A mozgékonyabb parasztok szívesen látogatták. Ennek köszönhető – többek között –, hogy némi javulás mutatkozott a vetőmag előkészítése terén. Szellőzés, szárítás, válogatás továbbra is általános maradt a parasztagdásokban. A csávázásról azonban nem sok újat és jót tudtak elmondani. A porcsávázást a parasztok nem kedvelték csak a rézgálicost, és változatlanul csupán búzamagot tisztítottak vele. Az igari parasztagdáknak átlagosan csak a fele csávázta a vetőmagot, annak ellenére, hogy a negyvenes években rendelet is kötelezte rá őket. Még kevesebben tisztították géppel a magot. 1930 táján Eckstein kereskedő hozatott egy csigatriórt, és azt bérbe adta annak, aki igényt tartott rá. Szintén a harmincas évek elején néhány vállalkozó szellemű gazda – Tövisi tanító indítványára – vett egy csigatriórt és egy konkolyozót. A vásárlók mindkét tisztítógépet közösen használták.

Sokat tökéletesedett a talajmunka. Általában kétszeri szántás járta: a tarlóhántás – vagy igariasan: „ugarolás” – és a mag alá szántás. A harmincas évek végén, a negyvenesek elején elterjedt a mélyszántás s ezzel a háromszori talajforgatás is. De – mint mondják – „inkább csak a kisparasztok fektettek több munkát a földbe”. A gazdagparasztok, a Fazekasok, Fótosok, G. Szabók „jól munkáltak”, „kitűnően megdolgozták” a talajt, de ők is csak „ugaroltak és mag alá szántottak”. Többre nem futotta az erejükből, „a nagy földterület miatt”. A harmincas évek második felétől a jobb színvonalú talajmunkát nagyban elősegítették – a szorgalmon kívül – az egyre növekvő számú és javuló minőségű mezőgazdasági gépek is. Az ekék sorában egyre nagyobb teret hódítottak a teljesen vas alkatrészből Kühne-ekék, jóllehet a gazdaságok nagyobb százaléka inkább a régi típusú Zepke- és Lápossy-ekéket használta. A parasztok emlékezete szerint a kisparaszti gazdaságokban a negyvenes években hét, a gazdagparasztokéban nyolc vetőgép üzemelt; ez együttesen tizenötöt tesz ki. A kisparasztok összeálltak – három-négy család is –, közösen vették és az őszi munkák idején közösen is használták a vetőgépeket. Akinek nem jutott rá pénze és kölcsönkérte, az vagy fizetett érte, vagy – igari szokás szerint – ledolgozta. Felugrott a Z és S profilú vasboronák száma, bár itt-ott használatban maradtak még a házilag, kőkenyborból készített tövisboronák is. Magtakarókat a parasztok a negyvenes évek elején kezdtek vásárolni, a felszabadulásig vagy húsz darabot is vettek belőlük. Főleg a nagygazdáknak a költségvetéséből futotta rá a pénz; és közülük „az a ritka, akinek nem volt”. Tárcsát csak a gazdagparaszt Orosz család vásárolt.

A tövisboronán kívül többféle házi készítésű „gépet” és munkaeszközt is használtak a paraszti mezőgazdaságban. Hogy a vetés egyenes sorokban történjék, sokan „utalót” készítettek. Körülbelül 10-15 darab volt belőle a faluban. Az utaló nagyjából egy gereblyéhez hasonlított, azzal a különbséggel, hogy a fogai ritkábbak és rövidebbek. Egy kétméteres szögletes fa egyik oldalába négy, a másik oldalába hat fogat illesztettek. A húzó rész mozgatásával a fogak a földbe kis barázdákat mélyítettek. A hosszanti távolságot lépéssel mérték ki. A ritkább barázdába kukoricát, burgonyát és napraforgót, a sűrűbben fogazott rész barázdáiba cukorrépát, mákot vetettek. A mákvetéshez az ugyancsak házilag készített, taliga alakú alkalmatosság járta, az úgynevezett „mákvető”. Egy keréktengely végére két darab konzervdobozhoz hasonló lemezdobozt erősítettek. Ebben vásárolták a csizmaápoláshoz szükséges „bőrzsírt”. A dobozt öt-hat helyen kilyukasztották. A kerék fordulása következtében a mákmag úgy szóródott a földbe, hogy bokrokban bujt ki, és nem volt szükség egyelésre.

A trágyázás az adatközlők információja szerint kielégítőnek, sőt jónak mondható, egészen 1942-ig. A kisgazdák és a középparasztok jól kezelték a trágyát, és kevesebb földjük lévén, termőerejét magasabb szintre tudták növelni. Sok gazdagparaszt pedig, mint például „Szabó Laci, Magi, Jobbágy Rudi annyi földdel bíbelődött, hogy nem bírta trágyával”. 1942-ben vette kezdetét a már említett, sok konfliktussal járó tagosítás. A parasztok a tagosítás iránti ellenérzésüknek sajátos módon adtak kifejezést: a trágyát „az útfélre kezdték hordani”.

A harmincas évektől fellendült a kapás művelés is. A kukoricát többnyire géppel ültették, vagy „a barázda mentén pergették” – miként már előzőleg említettük. „Nagyon ritkán” előfordult a kapa segítségével történő ültetés is, jellemző módon éppen Mocsárynál, ennél a gazdaságával nem sokat törődő dzsentrinél. A kapás ültetvényeken általában kétszer forgatták meg a földet, a harmincas évektől már háromszor is. A burgonyát például egyszer simán kapálták, másodjára az úgynevezett kistöltést alkalmazták, a teljes töltést pedig harmadjára. A kukorica fattyazása nem volt szokásos, de kétszeri kapálása, valamint töltögetése igen. Az ekekapa „jobban a harmincas években kezdett elterjedni”. Az első háború után „még sokan tartózkodtak tőle”, de a húszas években a tartózkodás alábbhagyott. „1938-tól rengeteg lókapa volt a faluban, igencsak minden gazdának lett, több lókapa lett, mint vetőgép, jóval, volt vagy negyvenöt-ötven darab is.” Sok fajtáját használták: legelőbb a faszarvas Kühne-félét, majd a vashól készült Bagi-félét, később más típusát is.

Az aratás a kisparaszi gazdaságokban a már ismertetett, hagyományos módon ment végbe. A kévéket úgynevezett „manillával” (Manila-kenderrel, a Fülöp-szigetek egyik banánfajtájának levélrostjával), „amolyan lilás kötőanyaggal” kötözték. Lógereblyét – emlékezet szerint – csupán két gazdagparaszt: Bagi és Bugyi vásárolt. Kukoricamorzsoló is csupán négy-öt lehetett a faluban, az is nagygazdánál. Kisparaszi tulajdonban lévő szecska- és répavágóról, egyenként öt-hat darabról tették még említést az adatközlők.²¹²

Érdemes megemlítenünk egy – a kisparaszi gazdaságban általánosan alkalmazott – típusos vetésforgót is. Árpa után soha nem vetettek búzát, mert az árpa „zsarol”. Napraforgó után sem jó a búzatermés a helyi tapasztalat szerint. „A zab után már igen.” A két háború közötti időben a kisparasztok egy-egy földdarabba először őszi búzát vetettek, zsírosabb földbe egymás után kétszer is. Utána vagy tavaszi árpa, vagy kukorica, vagy zab volt szokásos. A harmadik évben a trágyázott földbe újfent őszi búza került.

A harmincas évek második felétől a munkavégzésben egyre inkább tért hódító szakszerűség, serénység és buzgóság, a jobb gépesítettség, okszerűbb trágyázás, célszerűbb forgók alkalmazása megtették a magukét. A kisparaszi gazdaságokban egyes növénykultúrák termésátlagai a negyvenes évekre a járási átlagot jócskán meghaladták, mások elérték az országos átlagot, és nagy általánosságban a következő állapotot mutatták:

1 kat. holdon

	Átlagtermés	Igen jó termés
	1 kat. holdon	
Búza	7–8 mázsa	10 mázsa
Rozs	6–7 mázsa	10 mázsa
Árpa	7 mázsa	8 mázsa
Zab	6–7 mázsa	8 mázsa
Kukorica	25–30 zsák	
Krumpli	15–25 mázsa	40–50 mázsa
Lucerna	15–20 mázsa	20 mázsa
Répa	200 mázsa	

(1 zsák = 40 kilogramm, 2 zsák általában körülbelül 1 mázsa.)

Az állatállomány számszerű növekedése – miként az már az eddigiekből is kitetszik – az or-

szágos átlagénál sokkal kedvezőbb. Oka – többek között – az is, hogy megoldódott a község legelőgondja: elegendő és jó minőségű fű termett rajta, olyannyira, hogy még „idegen” jószágoknak is jutott belőle. Tejgazdaság kialakítása a parasztbirtokon egészen a felszabadulásig nem volt szokásos. A korszak második felében a parasztok szarvasmarha-állománya 70 százalékában magyar, 30 százalékában tarka fajta volt. A fedeztetés az állami csordáknál történt, ahol 1938–40-től „svejcer” bikákat tartottak. A parasztgazdaságokban nagyrészt mangalica sertéseket neveltek. A két háború között a „fias ló” tartása és a kupeckedés öltött a 19. század végi helyzethez képest nagyobb méreteket.²¹³ Az első világháború előtt és alatt a fiaslótartás, azaz a csikónevelés „nem volt divatos”. 1954-ben az akkor 57 éves Szabó Pál így nyilatkozott: „Apámnak nem kellett volna fias ló, még ha [ingyen] adták volna is”. A harmincas évektől az említett előítélet alábbhagyott, és a gazdák azon a tapasztalaton felbuzdulva, hogy nem kevés pénzt hoz a házhoz, egyre több csikót neveltek. 1942-ben például két szopós csikóért 800, két hat hónapos „lófiáért” 1400 pengőt is megkaptak. Tavaszi kivételkor, májusban a kettősi legelőn kint volt közel 100–120 darab egy-két éves csikó, közel a fele igari.²¹⁴ Abban az időben 10–15 család is nevelt csikókat, a szokványos gazdálkodáson túlmenő vállalkozásként és pénzkereseti forrásként. Többen adtak el lovat „remundába”, ami azt jelenti, hogy a katonaság számára fölhajtották komissióba. Tipikusabb volt a kupeckedés egy másik módja. Évente megvásároltak, feljavítottak, „felcsiszoltak” és eladtak lovat, mégpedig úgy, hogy a két éves csikókat felnevelték, befogták, két évig használták, aztán eladták, és „elharaptak az árából”. Ez a tevékenység nem is számított egyértelműen kupeckedésnek, inkább lónevelésnek, és az átmenetileg használt lovak piacra bocsátásának. Egy-egy ilyen lóvásáron 1938-ban 200–400 pengő közötti összeget lehetett keresni. Elvitték a lovat Debrecenbe, Berettyóújfalura, vagy ott vásárolták és eladták Egerben. Egy jó nóniuszért elmentek Békéscsabára, Orosházára, Békésre is. Lókupeckedéssel és neveléssel foglalkozó családok kezén évente 40–50 ló is megfordult, és ez darabonként átlagosan 50 pengős hasznot hajtott. Malacokkal vagy öt család kereskedett, és itt is a piacok közötti árkülönbözet adta a hasznot. Marhakupeckedéssel hárman-négyen foglalkoztak, főleg növendékkel üzleteltek. Jövedelemkiegészítő forrásnak számított a fuvarozás is. 1938-ban négy-öt család szinte teljes egészében fuvarozásból tartotta fenn magát. A fuvarosok a 3–4 holdas törpebirtokosok közül kerültek ki. A kis földön azonban nem termett elegendő takarmány, éppen ezért kaszálót is béreltek, és dézsmát is kaszáltak, hogy lovaikat abrakolni tudják. Kofáskodó parasztok is voltak a faluban, négyen-öten piacozással pótolták a megélhetéshez szükséges jövedelmüket. Általában egylovas kocsival járták a piacokat: Füredet és Madarast. Eladásra a madarasi volt a jobb, a füredinek meg a közelsége biztosított előnyt. A felsoroltakon kívül is voltak még egyéb, a gazdálkodást kiegészítő jövedelemforrások. Szegény- és középparaszti családok gyermekei gyakran elszegődtek alkalmi munkákra. Így például négy hónapra summásnak, szőlőmunkásnak, napszámosnak a helyi és szomszédos nagybirtokokra. E kényszerű lépésre a búzaszerzés szüksége vitte rá őket, a búza az évi kenyér.²¹⁵

A parasztbirtok gazdálkodásának áttekintése után nem kevés tanulsággal szolgálhat a paraszti mezőgazdaság társadalmi rétegek szerint való vizsgálata. Az elemzést illetően már előljáróban elmondhatjuk, hogy a gazdagparasztok – mivel sok földdel vesződtek – kevésbé tértek át az intenzív gazdálkodásra, mint a közép- és kisparasztok. Éppen ezért a nagygazdaságok zömét általában a „hagyományosnak” ítélt gazdálkodás jellemezte: az egyoldalú növénytermesztés és a silány állatállomány.

Tóth Dani gazdaságának virágzását megakasztotta az első világháború. Idős emberként rosszul gazdálkodott. Az állattenyésztést annyira elhanyagolta, hogy – mint emlegetik – „még a hízót is vásárolta”. Gazdasága megmaradt külterjesnek, a földmunkát minimális állattal végezte el. Földjei soványak és trágyázatlanok voltak. Az igari emlékek szerint egy holdon átlag 6 mázsa búzája termett, jócskán a helyi átlagérték alatt. Mindössze négy ló, három tehén és némi szárnyas képezte a jószágállományát. A földosztás idején a kis- és szegényparasztok – és ez nem vélet-

len – kifejezetten féltek attól, hogy az ő egyébként jó minőségű szántóiból kapják ki részüket, mert földjei annyira elhanyagolt állapotban voltak. Házát a két háború között nem tudta felújítani, az mindvégig megmaradt zsúptetősnek. A legszükségesebb tatarozásokat kontárokkal végeztette. Anyagilag megingott, 10-12 ezer koronája elveszett a hadikölcsönön. Ennek ellenére sem csökkent le a föld iránti étvágya. 1930-ban újabb 18 holdat vett meg testvérhúgától, egy olyan darabot, amelyet már korábban is bérelt. Árát – 1200 dollárt – az Országos Központi Hitelszövetkezettől kölcsönözte. Ez volt azonban az utolsó földvétele. És ebbe belebukott. A maga parcelláiból kellett áruba bocsátania egy jókora darabot, hogy árát ki tudja fizetni. Évente 600 pengő ment el csupán a kamatokra, de 1944-re – halála előtt – tisztázta magát. Leánya mindvégig vele maradt. Ezért örökölte meg a házat, ezért hagyott rá az apa nyolc hold földdel többet, mint a többi gyermekére. Sokáig rossz emlékeket őrzött az apja mellett töltött éveiről, 13 holdas parasztként az elsők között lépett be a téeszbe.²¹⁶

A Fazekas-féle gazdálkodás a Tóth Daniéhoz képest magasabb színvonalat képviselt. A Fazekasok a földeket jobban megmunkálták, több trágyát is hordtak rájuk, ezért a termésátlagok is jobbak voltak, mint a Tóth Danié. Mindehhez alapot a nagyobb jószágállomány adott: hat lovat, nyolc-tíz szarvasmarhát, 15-20 sertést is tartott a gazdaság. Ennek köszönhető, hogy a búzájuk holdanként nyolc-kilenc mázsát termelt.

Szabó Elek is hagyományosan gazdálkodott, inkább testvére, G. Szabó László volt a mozgékonyabb és az újító kedvű. Az általa kikísérletezett burgonyafajtáról már beszámoltunk. Az 1940-es évektől egyre belterjesebben gazdálkodott, egyre többet piacozott. Így például nagyban termelt krumplit eladásra. Burgonyatermése felszökött 200-250 mázsára is. „Igart és Örsöt szinte ellátta vele” – mondják az emlékezők. Lehet, hogy ez utóbbi megállapítás némi túlzást is tartalmaz. Mégis bizonyos, hogy a „Szabó Laci-féle krumpli” termésmennyisége a jelzett szintet megütötte. Megvolt hozzá a szükséges állatállománya is: átlagosan öt-hat ló, 12-15 szarvasmarha, 30-40 süldő és disznó. Mindjobban felfejlődő gazdaságában méheket is tartott: a felszabadulás előtti utolsó esztendőben 25-30 kaptárba gyűjtötték a méhek a mézet.

A faluban úgy mondják, hogy Jobbágy Rudi is egyike volt a kevés gazdagparasztoknak, aki jelentősebb mennyiségű jószágot nevelt; négy-öt lovat tartott, ugyanannyi szarvasmarhát, 25-30 birkát, ugyanannyi sertést és sok baromfit. Az ötven gazdagparashti család közül három rizst is kimagasló eredménnyel termesztett.

Mindent összevéve megállapíthatjuk: az igari gazdagparaszt-birtok – mivel a területe jócskán megnövekedett – nem tudott lépést tartani a korszerű technológiával. Csupán öt-hat gazdaság verekedte fel magát a 20. század közepére a modern piacgazdálkodás szintjére. A többi – a lényegesen nagyobb százalék – megrekedt az első világháború körüli időszak nivóján. Földművelését – nagy általánosságban – a gabona-monokultúra jellemezte. A gazdagparaszság gépparkja lényegesen gyarapodott, de ezt az előnyt sem tudta igazában hasznosítani. Mivel a föld nagyságához szükséges állatállománya nem volt, vagy nem volt elegendő, nem tudta szántóját kielégítően meliorizálni. A kizsigerelt cselédek és taksások meg nem voltak érdekeltek a termelés jövedelmezőbbé tételében.

A továbbiakban egy középparaszt és egy kisparaszt üzemvitelét adjuk közre. A táblázatba foglalt adatok összehasonlítása azonban némi magyarázatra szorul. Egy húszholdas és egy öt és fél holdas birtok gazdálkodása tulajdonképpen nem vethető egybe. De mivel a kisparaszt Szabó Pál 17 holdat bérelt – tizenötöt a református paptól, kettőt a községtől a Tóban –, nem kevés tanulsággal szolgálhat a kétfajta munkamórálon nyugvó teljesítménynek az összevetése. Mindkét bérlet minősége egyébként a második osztályba tartozott. Magának Szabó Pálnak csupán öt és fél hold saját földje volt, mégpedig oly módon, hogy 4000 négyszöglet ő örökölt, és 400 négyszöglet a felesége hozott a házasságba. A föld öt tagban helyezkedett el, és összesen 35-40 aranykorona-értéket képviselt. A továbbiakban még egy időponti eltolódás is nehézkessé teheti az összehasonlítást. Nevezetesen az, hogy Fótos Kálmánnak az 1934. évi, Szabó Pálnak pedig az

1940. évi terméseredményei kerültek felvételre. És, miként az már az eddigiekből is kitetszik: az igari parasztbirtok gazdálkodásában 1935 határozott fordulópontot jelentett a belterjessé válás útján. Ez az az időpont, amelytől kezdve a kapások, gumósok – köztük a napraforgó és a dinnye – jobban elterjednek az egyoldalú szemtermelés „rovására”. Így 1940-ben, az egyébként belterjesen gazdálkodó Fótos Kálmánnak is nyilván másképp festett a vetésterve. Ettől az időponttól kapott nagyobb erőre az állattenyésztés is, amely azon a tapasztalaton alapult, hogy „a termés nem hozott annyit, mint a jószágnevelés”, mert mint mondják: „a hízóra és az állatra csak akkor fizetett rá az ember, ha megdöglött”. Ezeknek a megjegyzéseknek az előrebocsátásával és annak az észrevételnek a figyelembevételével, hogy 1940-ben az árutermelési és a piacozási kedv is erősödött a válság alattihoz és utánihoz képest, ezúttal kísérletet teszünk a két háború közötti közép- és kisparaszti gazdálkodás értékelésére a számok tükrében.

Fótos Kálmán, 20 hold			
		ÁTLAGTERMÉS (MÁZSA)	ÖSSZES TERMÉS (MÁZSA)
9 hold búza		12	108
1 hold rozs		8	8
1,5 hold árpa		7	11
3 hold kukorica		17	50
3-4 hold lucerna		18	50–70
3 nyílas burgonya	40 zsák		kb. 20–25
6 nyílas takarmány	12 kocsi		kb. 100
1 hold kaszáló			297–372
ÁLLATÁLLOMÁNY		GÉPEK	
ló	3	eke	1 (Sack típusú)
csikó	1-2	borona	1 (nehéz)
	4-5	magtakaró borona	1 (3 levelű)
tehén	2	henger	1
üsző, borjú	2	vetőgép	1 (12 soros, 2 lovas)
	4	répavágó	1
disznó	1 (anyakoca, csürhész)	ekekapa	1
	2 (hizlalás)	kapák, kaszák, kocsi	
malac	6 (eladás)		
	9		
pulyka	18-20		
kacsa, liba	30-32		
tyúk	30-40		
	78-92		
ADÓ: 270-290 pengő			

Szabó Pál, 5,5 + 17 hold + bérlet

	ÁTLAGTERMÉS	ÖSSZES TERMÉS	FELES BÉRLET ÉS GÉPRÉSZ	SAJÁT ELADÁS RÉSZE	ELADÁS
	(mázsa)	(mázsa)	(mázsa)	(mázsa)	(pengő)
8,5 hold búza	10	088,40	43,30	45,10	800
1 hold zab	12	12	7	5	
15 hold árpa	10	15	8,90	6,10	
4,1400 hold kukorica	32	60	80	80	600
2 hold lucerna	39	78	39	39	
2 nyilas burgonya	10-12 zsák	6-7	—	6-7	
6 nyilas répa			60-70	—	60-70
1 hold kaszáló		3-4	—	3-4	
1 hold napraforgó	12	12	6	6	240
1 hold tavaszbükköny	30	30	—	30	
2 nyilas dinnye	25-30	25-30	—	25-30	
8 nyilas lóhere	15	15	—	15	
		608,40	184,20	317,20	1640-
ÁLLATÁLLOMÁNY		Pengő			
ló	2				
csikó	2 (eladás)	1400			
	4				
tehén	2				
üsző, borjú	2 (eladás)	60			
	4				
disznó	1 (anyakoca)				
	2 (hizlalás)				
malac	5-6 (eladás)	160			
	8-9				
pulyka	14 (13 eladás)				
kacsa, liba	30-32 (5 eladás)				
tyúk	100-120				
	152-174 (összesen, tojásért 30-35)	3260			
	csatornamunka	500			
	fuvar	150			
GÉPEK					
eke	1 (Kühne-féle)				
borona	1 (vas, S profilú, 2 levelű)				
magtakaró borona	1 (Z profilú, 3 levelű, könnyű)				
henger	1				
vetőgép 1	(18 soros Kühne, a testvérekkel közösen)				
répavágó	—				
ekekapa	1 (lókapa)				
kapák, kaszák, kocs					
	középső fiú napszám	400			
		4310			
ADÓ: 190-200 pengő					

A két háztartás földmennyisége közel azonos nagyságot tett ki: 20, illetve 22,5 holdat, és mindkettő egy-egy holdat hasznosított kaszálóként. Szabó Pál területét ezenkívül olyan 800 négyszögöl is leterhelte, amelyet a leventék használtak kísérleti terepként. Nem kevés tanulsággal szolgál a növénytermesztés eredményeinek az összevetése. A középparaszti 19 holdon (leszámítva az egy hold kaszálót) átlag 297–372 mázsa termett, amelynek középértéke: 334,5, míg a kisparaszi 21,5 holdon 501,4–608,4 mázsa, amelynek középértéke 554,6. A különbség elsősorban a földek minőségéből (Fótoséké 6-7, Szabóéké 8-10 aranykoronás) és a kielégítőbb trágyázásból adódik. (A középparaszt a tíz számosállathoz csupán ötven, a kisparaszt 120 mázsa alomszalmát használt fel. Ezért nagyobb hozamú a kukorica, árpa és lucerna is.) A különbség másrészt az 1940-re jobban érvényes intenzív kultúrákból, a nagyobb termelési tapasztalatból, a jobb vetésforgóból és a nagyobb szorgalomból is adódik.

A két gazdaság munkaerő-helyzete a következőképpen vázolható. Fótoséknak cselédjük nem volt, az apa két fiával lényegében megoldotta a mezei munkát, csupán aratáskor került a két fiú mellé egy-egy segítség, és két-három napra napszámos munkás is. A kisparaszt gazdaságában pedig a következőképpen alakult. A család öt tagból állt, a 44 éves apából, a 44 éves anyából, mindketten egész éven át dolgoztak. A 19 éves Béla és a 15 éves Pál alkalmasszerűen segített. A legkisebb fiú, Gyula, akkor csupán 7 éves volt. A családnak volt egy csekély mennyiségű földdel – két holddal – bíró bedolgozó házaspár segítségével. Ők nekik dolgoztak, és a munkát Szabóék visszasegítették. A házaspár két holdját elszántották, elmunkálták, a terményt behordták. A segítség fejében a házaspár erejét kézi munkák elvégzésére vették igénybe, elsősorban kukoricatörésre, napraforgószedésre és répaásásra, és egy másik párral együtt az aratásra is. A szomszédok összedolgoztak. Kukoricatörésben voltak 15-20-an is. Ez is segítségmunka volt, amelyet a gazda kocsival szolgáltatott vissza. Maga a kukoricatörés csupán egy napig tartott, de a többi munkával együtt (szárvágás, kötés, kúpolás) három napot is kitett. „Kosztot adni, az egészen természetes volt.” Répaásásban öten–heten vettek részt, amelyet igával és családi munkával szolgáltatott vissza a Szabó család. Amennyiben a munka egy napig megtartott, kosztot adni kellett. A napraforgószedés három főt igényelt, így ez is segítséggel történt. A bedolgozó házaspár vett benne részt. Általában két napig tartott, a két napra kosztot is kapott. Szabó Pál termését a bedolgozó házaspár az említett aratópárral 12–14 nap alatt aratta le. Saját kosztot voltak, a munkához nem kellett segítség, legfeljebb akkor, ha szorított az idő. A gépelésben 16–18-an dolgoztak, szintén visszasegítéssel alapon. Egy nap végeztek vele, reggelit, ebédet, vacsorát, bort és pálinkát adni kellett. A géprész 100 mázsából hat mázsát tett ki. Egy kaszás és egy marékszedő aratórésze a tizedik kereszt volt, és egy kishold harmados kukorica. A tizedik keresztet a földön „hancsikokkal” jelölték meg, azaz kapával felvágták a földet. Ezt a gazda elgépelte, és kiadta az érte járó géprészt is. Mindent egybevéve a szóban forgó kisparaszi gazdaság munkaerő-szükségletét abszolút mértékben a család adta, amelyhez egy pár állandó segítség járult két hold elmunkálása fejében, és még egy házaspár az aratásban.

Szabó Pálnak a feles bérletért járó kötelezettségei a következők voltak: 1. a fele termést a papnak kellett adni, és be is szállítani, vagy hozzá, vagy a füredi piacra. 2. A szalma és törek a bérlethez maradt, amelynek fejében két hold földet trágyáznia kellett minden esztendőben. 3. Tíz nap ingyenfuvar („ángáriát”) kellett hintóval – a pap kocsijával – teljesíteni. Összefoglalóan: Szabó Pálnak tehát a feles bérletért és a géprészért 184 mázsa terményt kellett leadni és elszállítani, valamint tíz nap ángáriát is elvégezni a papnak. A kölcsönmunka visszasegítése is igénybe vette vagy két hetét, és két-három napját a bedolgozó házaspár két holdjának megmunkálása. A feles bérleti kötelezettségen kívül tehát vagy egy hónapot dolgozott vissza azért, hogy megélhetését biztosítani tudja. Mert éppen a családi munkaerő, a kölcsönös visszadolgozás és az olcsó aratórész tette a gazdaságot rentábilissá.

A két gazdaságban felnevelt lovak, tehenek és disznók száma közel azonos: 17-18, illetve 16-17. Lényeges különbség mutatkozik viszont a baromfiállományban (78-98, illetve 152-174),

amely a táblázatról is leolvasható. Nem tükröződik ezzel szemben a két gazdaságban felnevelt és elfogyasztott „aprólék” aránya. A középparaszti háztartás mindet felélte, kivéve a magnak hagyott apa- és anyállatokat. Szabó Pál a 14 pulykából csak egyet tartott meg a karácsonyi ünnepi asztalra, a többit eladta, csakúgy a libák felét is, azaz öt-hat darabot. A 28 kacsa a háztartásban kelt el. 30-35 darab tyúkot tojásáért tartott, a többit elfogyasztotta a család. A kisparaszi háztartás nagy baromfiállományának fönntartását a sok kukorica tette lehetővé. De nyomatékosította a takarékos életvitel is, mégpedig az a törekvés, hogy élelemre minél kevesebb pénz folyjék ki a családi kasszából. Jellemző a különbség a gépi felszereltségben. A legdrágábbat, a vetőgépet a középparaszt egyedül is meg tudta venni. A kisparaszt háztartásába viszont örökségként jutott. Az asszony apja vette meg, éppen ezért a testvérekkel közösen használta.

Felvetődik a kérdés: mennyi felesleget termelt a Szabó-féle kisparaszi gazdaság, mennyi terményt és állatot tudott eladni? A család évi búzaszükséglete 15 mázsát tett ki, tízet meg vetésre tartalékolt. Ennek következtében 20 mázsát tudott piacra vinni, s 100 pengőt kapott érte, lévén mázsája 40 pengő. A hat mázsa napraforgót mind piacra szállította, s 240 pengőt vitt érte haza. Évente átlagosan ötven mázsa kukorica fogyott el a gazdaságban. A disznókat, a baromfit és a lovakat abrakolták vele. Így csupán harminc mázsa került piacra belőle, amelynek ellenértéke 600 pengőt tett ki. Az állattenyésztésből származó jövedelem pontosan nem rekonstruálható. Mindenesetre biztos az, hogy eladott két csikót 1400, két borjat 60, két süldőt 110, és két pár malacot 50 pengőért. A piacra került 13 pulykának és a négyezer megtermelt tojás felének az ára nem került lejegyzésre. A számok összege eddig 3260 pengőt tesz ki. A család jövedelmét 1940-ben még bizonyos napszámosmunkából származó jövedelem is kiegészítette. A legidősebb fiú, Béla, nyáron elment a csatornaépítéshez dolgozni Füredre, ahonnan 500 pengőt hozott haza. A középső fiú, Pál, Kovássy Máriához, alkalomszerűen a Székyekhez is elszegődött napszámosmunkára, főleg szőlőmunkára. 1940-ben – emlékezete szerint – 400-500 pengővel növelte a család jövedelmét. Bevételt jelentett még a fuvarozás is. A családfő 15 alkalommal vállalt el füredi fuvart. A fuvar ára mázsánként 1 pengőt, így egy rakományé 10 pengőt tett ki. A tizenöt alkalmon 150 pengőt keresett. Az évi kimutatható családi összkereset tehát körülbelül 4200 pengő volt. És ha hozzászámítanánk a kétezer tojás és a 13 pulyka árát is, akkor sem lehetett ennél lényegesen több. Már csak azért sem, mert a keresetet leterhelte az adó. Miként az a táblázaton is szerepel: az adó Szabó Páléknak évi 190-200, Fótos Kálmánéknak pedig 270-290 pengőt jelentett. És akkor még nem számítottuk bele az egyházi adót. Mindenesetre Szabó Pálék életszínvonala igen biztos és megbízható alapon nyugodott. Ha a 4000 pengős bevételt elosztjuk tizenkettővel (a hónapok számával), úgy havi 333 pengőt kapunk. Ez a szint az állami rendszerű fizetési osztályokba sorolt tisztviselők ranglétráján is magas fokot jelentett.²¹⁸ És biztosítékot nyújtott arra is, hogy amikor a háború idején a család egyik lovát és az ahhoz tartozó szerszámot a honvédség részére rekvirálták: annak gyors pótlása – jöllehet 2600 pengőről volt szó – nem okozott teljesíthetetlen feladatot.

A kis- és középparaszti gazdálkodás sikere – miként már szóltunk róla – a szigorú és összehangolt családi munkamegosztásban is magyarázatát leli. Éppen ezért nem érdektelen, ha ebben a koordinációban a nők részvételét és teljesítményét is jegyzékbe vesszük. Szabó Pálné született Dengi Julianna a termelésben a férjével egyenrangú társként vállalta a maga részét. A szántás volt az egyetlen munka, amelyben nem vett részt. De képes volt a férfiakkal azonos szinten kaszálni és kapálni. Ő gondoskodott a háztartásban szükséges zöldségfélékről is. Szabóék telkéhez nem tartozott kiskert, csupán a telek végén volt az úgynevezett „rakomány”. Itt volt a kukoricagöré, az elvermelt takarmányrépa, és itt rakták kazlakba a hazaszállított szénát és szalmát. Zöldségfélések termesztése ezért csupán a dinnyeföldön volt lehetséges. Itt kertelt el egy-egy darabka földet, összesen néhány négyszöglet. Természetesen ő főzött, takarított, ő nevelte az aprójszágot, ő látta el a nagyobb állatokat, ő hordta a vizet a konyhára, ő mosott és ő sütött kenyeret. Három gyermeket szült, és fiait felnevelte. Egy átlagos nyári napja a következőképpen festett:

hajnali 3 órakor kelt, megetette-megitatta a jószágot. Négy-negyed ötkor kelt fel a férje, akivel megreggelizett. Utána „az aprólékot jóltartotta”, azaz a csirkéket, kacsákat és pulykákat az ől-ből kiengedte, az udvaron megetette. A házat kiszellőztette, kitakarította és ment a férjével a határba dolgozni. Délre mind a ketten hazajöttek. Az asszony főzött valamit a kétlukú sparher-ton, olyasmit, ami hamar elkészült. Majd megebédeltek. A férfiak lefeküdtek pihenni. Az asz-szony ezalatt vizet húzott az utcai kútról, újra ellátta a jószágot, és 1 órakor, 1/4 2-kor már indult is vissza a határba. Este, körülbelül 6 órára ért haza a család minden tagja, mire a csorda is beért a faluba. Akkor már fejni kellett a teheneket. Fejés után újra gondoskodott az állatokról. Majd feltálalta a vacsorát, elmosogatott, és 8–9 óra között lefeküdt. Nem szóltunk még arról, hogy hetente kétszer kora hajnalban kenyeret sütött, mire a család tagjai négy óra körül felkeltek, a friss kenyér a konyha asztalán már lassan hűlni kezdett. A Dengi Julianna-féle vagy az övéhez hasonló típusú nő munkamorál és munkateljesítmény a kisparaszti gazdaságok erős hajtóere-jének és motorjának bizonyult.

Szabó Pálnak és családjának a kisparaszti mezőgazdaságban elért magas termelési színvona-la egyben osztályának a két háború közötti csúcsteljesítményét is reprezentálja. Statisztikánk 1944-ben 47 olyan öt-tíz holdas gazdaságot tart nyilván, amelynek a felszereltsége lehetővé tette, hogy tulajdonosa földet béreljen. Közülük 20-25 család élt is a lehetőséggel. Az igari kisparaszt-ság jelentős hányadának a gazdálkodása így teljesedett ki, így lépte túl az önellátás szintjét, így piacozott. Az eredmények a megváltozott szemléletből és gyakorlatból fakadtak. És ezt szépen el is mondják. Szabó Pál például az egyébként közismerten gyenge minőségű igari talajokon folyó növénytermesztést a következőképpen jellemezte: „A mi határunkban rossz föld nincs, csak rossz gazda van.” (Az idézettel együtt óhatatlanul néhány korabeli elhanyagolt állapotban lévő gazdagparaszt-porta képe sejlik fel.) A felesége pedig igazi asszonyi módra élte át a határban elvégzett munkát: „A földmunkálás olyan, mint a gyermeknevelés, akinek nincs érzéke hozzá, az nem tudja jól csinálni.”²¹⁹

e) Az agrárproletárság életkörülményei

A két háború között az igari agrártársadalom legszegényebb és legelnyomottabb rétege parcellás parasztokból, agrárproletárokból és teljesen nincstelen kétkezi dolgozókból állt össze. Tagjai a falu abszolút többségét tették ki. Miként említettük: 1941-ben Tiszaigaron 667 család, az összes kereső népesség 82 százaléka mezőgazdaságból tartotta fenn magát. Ebből 293 család (44 száza-lék) teljesen nincstelen agrárproletár létben élt.

A húszas évektől az igari nincstelenek igyekeztek minden külső és időszaki munkalehetőséget optimálisan megragadni és kihasználni. Ha tehették, főként búzáért vállaltak munkát. Az inflá-ció időszakában ugyanis „a nép szinte tárolta a gabonát”, mert az az egyetlen változatlan és sta-bil fizetőeszköznek számított. A stabilizáció végre megszilárdította a gazdálkodók helyzetét. A búzatartalékkal és földdel nem rendelkezők helyzete azonban lezuhant a mélybe. Nem maradt más hátra, mint munkaerejük áruba bocsátása. Vajon mit találtak a munkakereslet piacán? A kérdést megválaszoljuk. Mégpedig olyan módon, hogy e néprajzi gyűjtés adatai alapján áttekin-tést nyújtunk arról: a helyi agrárszegénység a két háború között milyen típusú munkalehetősé-geket, mennyi elfoglaltságot, keresetet és milyen munkakörülményeket talált Igaron, a szomszéd-os vagy távoli falvakban és városokban.

Az első világháború után a vándormunkások, napszámosok előtt becsukódtak a gyárak ka-pui. Többek között az ország területi változásai miatt is. Ami munka akadt, az inkább az infra-struktúra kiépítésével: vasútépítéssel, vízszabályozással volt kapcsolatos. Mivel nem voltak gya-korlott kubikosok, sokszor a segédmunka legnehezebbjét voltak kénytelenek elvállalni. 1922–1930 között 32 családfő járt el dolgozni „túl a Dunára”, részben a balatonfüred-veszprémi vo-

nal építkezéseikhez, részben a székesfehérvár–szabadbattyáni pálya karbantartási munkálataihoz. E munkák során bizonyos szakszerűségekre és ügyességekre tettek szert a kavicsbányászat, talpfacsere, pályajavítás, krampácsolás nehéz tevékenységében. Az elérhető napszám ugyan nem állt arányban a nehéz munkával, de mégis biztos jövedelmet jelentett. 1929-ben például naponta 3 pengő 20 fillért kerestek. 1925-ben a fizetésen kívül tűzrevalót, élelmiszert és fuvarot is kaptak. A biztos keresetért azonban nagy árat fizettek az igari napszámosok. Hónapszám távol éltek a családtól, rossz munka- és életviszonyok között tengették létüket, hogy keresetükből minél többet hazavihessenek.²²⁰ A vasúti munkásokat egy bizonyos Lajkó János szervezte, aki maga is vasutas lett, és hatására – az évek során – öt-hat igari elszegődött a vasúthoz.

1936–1940 között ötvenen, olykor hetvenen is eljárak a füredi öntözőcsatorna földmunkáira. Az igari „csapat”-ban egyaránt voltak lányok és legények. Inkább a fiatalok mentek, nőtlének és hajadonok, abból a célból, hogy családjuk jövedelmét minél több pénzzel egészítsék ki. Közülük tízen – az idősebbek – egylovas kocsikkal hordták a kimunkált földet. A többiek árkokat ástak, vagy az úgynevezett karos munkába kapcsolódtak be. Az árkokból kiásott földet lapáttal lépcsőzetesen dobták a mélyből a felszínre. A nyári időnymunkával kereshető néhány száz pengőnek nem kevés helye akadt a napszámos- és kisparaszti családok létfenntartásában.

A gazdasági válság idején a téli hónapokban vagy húszan is eljárak Debrecenbe: a Nagyerdőre, ahol tuskót szedtek ki a földből teljesítménybérért. A fizetség kicsi volt, és leterhelte az utazás és az önfenntartás is.

A sovány búzakereset, a szükségesnél kevesebb munkaalkalom miatt a húszas évek végén, a harmincas évek elején az igari legszegényebbekből huszonheten szegődtek el közszolgálatra: rendőrnek, kalauznak, katonának, csendőrnek, kórházi alkalmazottaknak és postásnak álltak el. Ezúttal a havi fizetés és a nyugdíj gyakorolt vonzerőt a mindig bizonytalanságban élő agrárproletároknak.

Összesen tehát több mint hatvanra tehető azoknak a családoknak száma, amelyekből a falu határain kívül dolgozó időnymunkások és közszolgálatra szegődtek kikerültek.²²¹

Kevés munkalehetőség adódott a helyi és környéki nagybirtokokon. Alkalmanként a szokásos kétnapi téli körvadászatok kötöttek le néhány hajtót. Ügyszintén kevés embert, csupán három-négy napszámost foglalkoztatott a majorbirtokon szokásos téli jégvermelés is. A március elejétől május utoljáig tartó tavaszi hónapokban már valamivel jobb volt a helyzet. Szőlőművelés és gyümölcsfák gondozása biztosított elfoglaltságot napszámosoknak, főként fiataloknak. De ezek az alkalmak is a munkát keresőknek legfeljebb a harminc százalékát voltak képesek lekötöni. Több munkalehetőség adódott május végétől szeptemberig, a betakarítás bevégezéséig. És aki helyben nem talált munkát, az elment summásnak.

A summásmunka igazából sohasem volt kenye az igari szegényeknek, mégis, ha rászorultak, annak is elállottak. Évente kettő, összesen ötven főt számláló summáscsapatot állított ki Igar. Az egyik 1924 és 1944 között Österreicherhez szegődött a szőlősi határban fekvő Páncélos tanyára. A munkacsoportot Kakas István vincellér szervezte meg. A húsz főből álló csapatot fiatalokból, lányokból és legényekből igari napszámoscsaládok gyermekeiből toborozta. Tízen közülük szőlőt műveltek. Naponta hazajártak. A másik tíz fiatal a földeken dolgozott, és kint hált a tanyán. Számukra szálláshelyül a csomózóház kínálkozott, amelyet barakká alakítottak ki. A szőlőmunkások szerződése hat, a mezőgazdaságiaké két hónapra szólt. A fizetség 1928/29 táján havi két mázsa búzát tett ki. A szőlőmunkások „hazulról kosztoltak”. Ezt kiegyenlítendő, a két hónapra szegődött földmunkások heti egy kilogramm szalonnát is kaptak még a búzához kiegészítésül. Österreichernél a munkaidő hajnali négy órától napnyugtáig tartott. A másik igari summáscsapat a faluban és a falu környékén nem kapott munkát. Ezért járta az országot, és vállalt el minden kínálkozó lehetőséget. Így 1924–25-ben Gyöngyös környékére: Pusztakócsra szegődött. 1926-ban Aszódra, 1930-ban Sátoraljaújhelyre és Mezőhegyesre, 1943-ban Bucsatelekre vetette a sorsa. A harmincas években Makó János gazdagparaszt szervezte az igari szegé-

nyeket, „az szedte az embereket”. Nyilván – a korabeli szokás szerint – „fejpenzt” kapott egy-egy munkába állt summásért. A banda húsz-harminc tagot is számlált. Az egyik idős asszony, aki annak idején a csapattal járt, 1954-ben is keserű szájjal emlékezett a rossz fekete kenyérre, amelyet annak idején ő is és summástársai is kaptak. A húszas évek idénymunkái közé tartozott továbbá a gyöngyösi és ecsédi szőlőkben és pincékben végzett napszámos munka is. A Szőlészeti Részvénytársaság toborozta a szegényeket, és vitte tovább Egerbe és Pestre alkalmi munkákra.

A harmincas évektől kezdve a munkalehetőségek egyre inkább csökkentek. Egyben a helyi birtokosság hatósági eszközökkel is akadályozta a községből való kifelé áramlást. „Székycék nem engedték a faluból a népet, mikor más környékre lehetett menni, mert akkor nem kaptak volna olcsó napszámost.” „Abba az időbe az urak a munkást nem engedték bárhová dolgozni. Itt pedig fillérekért dolgoztatták. A községi előljárásnak kellett engedélyt adni, hogy máshová szegőd-hessen és ezt a községi előljáróság nem engedte.” 1941/42-ben például Székycék és a jegyző együtt akadályozta meg, hogy 25-30 munkáscsalád máshová szegődjön el, holott magasabb bér kínálkozott a számukra, mint odahaza. És a földbirtokosok sokszor még meg is fenyegették az elmen-ni szándékozókat, mondván: „úgy menjenek, hogy itt nem kapnak többet munkát”. Így közel kétszáz proletár- és napszámoscsalád a helyi munkalehetőségek keretei között próbált magának megélhetést teremteni. A nagybirtok egyre intenzívebbé váló gazdálkodása ezt csupán részben biztosította. Privilegizált helyzeténél fogva rossz feltételeket, a szükséghez képest kevesebb mun-kaalkalmat kínált a számára. Igaz, az egyre belterjesebbé váló Székycék-birtokok és nagybérlő-ura-dalmak mind kevesebb cselédet, mindinkább napszámosokat állítottak munkába. Mégsem szív-ták fel az összes munkaerőt. Érdekes ezúttal egy jellemző adatot ide iktatnunk. Az öreg Székycék Péter-féle gazdaság napszámosszükséglete 1938-ban a következőképpen alakult. Télen a favá-gás és trágyahordás tíz embernek hetven munkanapot biztosított. Tavasszal a répa- és mangold-mag ültetése és eldugványozása 375, vetése 48, acatolása 100 napszámot vett igénybe. Ez össze-sen 513. A nagybirtok nyári napszámkere 1410, az őszié 194 napot tett ki. Ha ehhez hozzáad-juk a 243 nap szőlőmunkát is, úgy összesen 2430-at kapunk, és ez a szám a birtok 1938-ban fel-használt napszámkontingense. A már idézett gazdasági költségvetés adatai szerint a 2430 nap-száomért a Székycék 12 598 pengőt fizettek ki, általában tehát 5 pengő 20 fillért. Mivel a férfinapszám Igaron akkoriban 7 pengő, a női és gyermeknapszám meg éppen a fele volt – leg-alábbis a hivatalos adatok szerint –, a számítások alapján joggal mondhatjuk, hogy a gazdaság fele részében a kevesebb kiadást igénylő női és gyermekmunkát részesítette előnyben. A költség-vetésből ez ki is derül. Gyermek és nők ültették a sárgarépát és mangoldot, ők dugványozták, acatolták, kapálták, ők szedték, majd csépelelték és rostálták a magját. Ősszel a dugványokat ők szedték ki és vermelték el. A modern Székycék-gazdaság rentabilitását háromnegyed részében ép-pen az olcsó női és gyermekmunka tette gazdaságossá. A birtok munkaerejét kiegészítette 26 cse-léd és 20 summás. A summások – nők és gyermekek – alkották az imént említett magtermesztés alapgarantúráját.

Az igari szegénység fő idénymunkája a két háború közötti időszakban is a részes aratás volt és egyéb részes munka is, mint például a cséplés. Az aratással megszerezhető hányad és a munkáért járó harmados kukoricaföld képezte továbbra is megélhetésének legfőbb alapját. Az adatközlők szerint Igar agrárproletárjaiból esztendőnként átlag 150 részes arató és 75 marokszedő került ki. A munkaerő-kínálatot a helyi igények gyakran le sem kötötték: 90 „kaszát” és 45 maroksze-dőt alkalmazott az úri, 30 „kaszát” és 15 marokszedőt a gazdagparaszti birtok. Sokszor kényte-len volt máshová elszegődni 30 arató és 15 marokszedő. Egy aratópár – rendszerint az apa és a lánya – a terméstől és a kialakított résztől függően 6–12 mázsa gabonát is megkeresett, amelyet kiegészített a harmados kukorica. Az igariak szerint az aratórész változatlanul Györgyeynél volt a legelőnyösebb: 15 százalék gabona, 1 hold feles és 1 hold harmados tengeri. Az aratók „vesze-kedtek egymással”, hogy nála kapjanak munkát.²²² A részes aratás létfenntartó fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint például az, hogy Potornai József helyi cipész kisiparos is osztozott

benne. Nem uradalmi, hanem gazdagparaszti birtokon vállalt részes aratást. Az aratásért a férfiaknak kettő, a nőknek három nap ángáriát kellett a munkaadónál eltölteni. Az időpontot ugyan nem határozták meg, de általában továbbra is télen, kukoricamorzsoláshoz és szénaporciózáshoz vették igénybe munkájukat. Az aratórész 10, a cséplése 3-3,5 százalékot tett ki. Itt van előtűnk a Székely-gazdaság 1944. január 24-én kelt aratószerződése.²²³ Első látásra kitetszik belőle az, hogy megnehezdedtek a feltételek. A harmincas évektől kikötötték: a keresztsorokat nyílegyenesen kell rakni, nehogy a tarlóhántást akadályozzák. „Ha a keresztsorok között munkaadó lógereblyével gyűjteti fel, ezért fejenként kettő napot ingyen kell ledolgozniok.” „Mindaddig, míg a szerződés szerint felvállalt bármely termény keresztsben vagy rudasban van, munkások tartoznak azt ahányszor a szél széthányja, eső megáztatja, teljesen szétszedni, felszáradás után újra összerakni, külön javadalmazás nélkül. És ha ezt elmulasztanák, jogában áll a munkaadónak ezt terhükre bárki által eszközölni.” A szalmát megvonták a kaszásoktól, és ennek fejében 150 négyszögöl veteményföldet adtak, pedig a szalma létszükségleti cikk volt a szegényparaszti otthonokban. A kukoricaművelés előírással volt a járandóságba tartozó hat kilogramm szalonnával és 25 kilogramm búzával, illetve árának utólagos kiadásával igyekeztek biztosítani. Marokszedőnek szalonna és veteményföld nem járt ki. Ugyanakkor a kötelező részes kukoricaművelést, amelyet harmadára adtak, mindenféle előírással terhelték meg: négyszer kellett kapálni, s az egyeléstől egészen a szár kazalba rakásáig minden munkát el kellett végezni. „Ha a lókapáltatást gazdaság végzi, ennek fejében ahányszor azt eszközli, kaszások egy-egy munkanapot tartoznak fejenként ledolgozni.” „Aki a fentieket nem teljesíti, annak kukoricája negyedes lesz, munkások kukorica részét munkaadó nem fuvaroztatja haza, arról maguk kötelesek gondoskodni [s ha mégis az uradalom szállítja haza, az újabb ledolgozást von maga után!]. Minden részes két-két cirokseprőt tartozik a gazdaságnak beadni.” És így tovább. A szerződés hangja és a munkafegyelemre vonatkozó kikötése szigorú: „Munkások jelen szerződés keretén belül úgy munkaadónak, mint megbízottjának, valamint az aratógazdának feltétlenül engedelmeskedni tartoznak! Engedetlen, bujtogató vagy goromba aratót jogában áll munkaadónak a munkából kiállítani és egész részét a helyébe állítottak adni.” És az újabb munkakényszer: „Aratómunkások kötelesek fölszólításra bármilyen munkát teljesíteni a gazdaságban, hivatalosan megállapított napszám mellett.” Így a részes aratókat egyben napszámosmunkára is kötelezték, s aki nem vállalta, az nem vehetett részt az aratásban sem.

Bizonyosan megállapítható, hogy a munkafeltételek nehezebbek lettek, mint az első világháború előttié. És a megállapításhoz mindjárt hozzátehetjük, hogy a Székely-birtok szerződése volt a faluban a legelőnyösebb. Más uradalmakban rosszabbak voltak a munkafeltételek. Szokásba jött többek között az, hogy a kukoricaföldet nem részért, hanem meghatározott mennyiségű terményért adták ki. Többben egy hold bekapálásáért hat mázsa csöves tengerit adtak, és ez a feltétel csupán a földesurak számára volt előnyös. Bánóék pedig megvonták a szalmát, a kukoricaszárát is az aratóktól. És amikor az igariak ezt a kikötést nem voltak hajlandóak elfogadni, Tiszafüredről szerződtettek aratókat. Hasonlóan rossz volt a helyzet Adler nagybérlnél is. A birtokosok a részes lucernát általában „hatodjéért, hetedjéért adták”, Adler csupán nyolcadjéért, kilencedjéért vagy tizedjéért. A répa is negyedes volt nála, holott másutt „harmadjéért” járta. A munkásokkal való bánásmódja meg szinte terrorisztikus színezetet öltött. Sokszor bántalmazta a gyermekmunkásokat, az aratókra meg kihozatta a csendőroket, és végigpofoztatta az „engedetlenekeket”. Nem is maradtak meg sokáig nála az aratók. Minden évben más és más községből toboroztatott munkásokat. De egy évnél tovább senki sem húzta ki Adlernál. A hat-hét hétre hozzá költözött aratóknak igen rossz életviszonyokat teremtett meg: „A birkahodályban laktak, szalmán feküdtek, mint Jézuska a jászolban! Saját maguk főztek, kaptak öt kilogramm szalonnát, a fele részes pedig fele annyi. Latyát meg krumplit hoztak hozzá hazulról.”

Nem volt jobb a pénzbéres napszámosok helyzete sem. A szabályozatlan munkaidő, a filléres napszám, az emelkedő árak nyomornívón tarthatták életben a proletárcsaládokat. Egy hold cu-

korrépa akkordban végzett kiásásáért a harmincas évek végén Adler 45 pengőt fizetett. Emberty emberek 40 fillérért acatolták a gabonát, míg 38 fillér volt egy kilogramm kenyér.

Aratórészt, napszám, harmados kukoricaföld: ez volt a szegénység minden gazdasági perspektívája a két háború között. Különösen a harmados kukoricaföld volt számára fontos, mert ez tette lehetővé, hogy valamelyes állatot nevelhessen. A Horthy-korszakban a 150 arató és 75 marokszedő évente átlag 200-250 hold harmados földet művelt meg. Ennyi volt a szegénység legalsóbb kategóriáinak földhasználati lehetősége. És ehhez körömszakadtáig ragaszkodott, s vállalta az aratással együtt járó ángáriát is, csak hogy biztonságosan megtarthassa. A harmados földeknek csupán kis hányada került ki gazdagparasztoktól. Krumpliföld, dinnyeföld, répaföld meg éppenséggel alig, drága is volt s csak itt-ott lehetett hozzájutni egy-egy nyilasához. A napszám szegénység jövőre tekintő kilátásait ezzel végképp le is zárta a Horthy-korszak. A negyedszázad alatt, ujjainkon számlálhatjuk meg, hányan tudtak földet vásárolni.²²⁴

Az igari agrárproletariátus másik nagy csoportját a cselédség alkotta. A falu lakosságának közel 25 százalékára tehető a számuk. Életlehetőségeik jöllehet igen alacsony szinten, mindazonáltal a nagybirtok nyújtotta „biztonságban” ragadtak meg. És ezt a viszonylagos létbiztonságot – amelyet a személyes szabadság feladása jellemzett – szépen meg is fogalmazták. „A cselédnek biztosítva volt az enni- és alvóhelye. Igaz, hogy nem volt a maga ura, parancsoltak neki. Parancsoltak mindenkinek, mert ha napszámba ment, akkor is parancsoltak, de oda akkor ment, amikor akart, és oda ment, ahova akart. Sok ember azt mondta, hogy száz évig nem élek, de száz gazdánál több van a világon. Azt volt olyan ember, hogy egy esztendő alatt három gazdát is cserélt. Lehetett ezt. Beírták a könyvébe, akárhova ment, aztán utoljára már meg se fogadták az illetet, aki csak négy hónapot dolgozott egy-egy helyen. Ez nem volt rendes dolog. Én úgy voltam vele, most is, a téveszben is úgy voltam vele, hogy mit változtassam én a helyet. Aki akar dolgozni, az akárhol dolgozhat. Próbáltam én gyerekkoromban keresni, hogy hátha máshol jobb. Én ugyan nem próbáltam, csak a többi cimborám megpróbálta. Jártak a vasúthoz, jártak summásnak, jártak ide-oda, mégse volt többjük, mint nekem. Hát akkor érdemes volt csavarogni? Bizony nem volt azt érdemes.”²²⁵

Jogosan vetődik fel a kérdés: milyen életszínvonalat képviselt az említett „viszonylagos létbiztonság”. A két Székely-gazdaságban alkalmazott 40-50 cseléd helyzetére nézve egy igen figyelemreméltó adat van a birtokunkban. Éppen az egyik hajdani gazda, ifjú Székely Péter számította ki. Szerinte egy cselédcsalád felfogadásához az uradalom annak idején körülbelül hét-hét és fél katasztrális hold szántó jövedelmét vette számításba. Átlagtermést véve alapul: négy-öt holdra becsülte a terményjárandóság kiadásához szükséges földmennyiséget. Ehhez járult egy hold kukoricaföld és a veteménynek való kicsiny parcella is; továbbá egy-két hold földet tartott nélkülözhetetlennek az engedélyezett tehéntartás szálak takarmánya megtermesztéséhez.²²⁶ Az egykori cselédek tehát nagyon is pontosan fogalmaztak, amikor egyikőjük alig többen, mint egy tőmondatban összegezte a két háború közti életszínvonalat: „A cselédnek biztosítva volt az enni- és alvóhelye.” Ezt az alacsony, a létfenntartáshoz szűkösen elegendő nyomorszintet nyújtotta a Székely-gazdaság a két háború közötti helyzete jellemzésénél leírt kommenciával. És Tiszaigaron ez volt a legtöbb! Rávilágít az életszínvonal mértékére is, amiről maguk az egykori cselédek szóltak.

Egy részük a faluban, zömük a községtől három-négy kilométerre lévő tanyákon lakott, a cselédházakban, közös konyhákbán, a kicsi és alacsony szobákban, amelyekben a nőtlen nagyfiúknak nem is jutott hely. Éppen ezért az istállóban háltak. S nem volt külön a ruházódásuk sem, sőt nem egy esetben rosszabbnak bizonyult a lakásviszonyoknál. A kommenció ugyanis a sokgyermekes családoknak legminimálisabb emberi szükségleteit sem fedezte. „Hát igaz, hogy volt úgy, hogy ruha is csak éppen alig volt a családnak.” „Én nem jártam iskolába. Dolgozni kellett, mert apám két évig volt beteg, abban az időben kellett volna járni iskolába, ugye, még akkor otthon voltunk öten, ötünknek volt egy pár bakancsa, amiben kimentünk a WC-re. Egy vászonig volt, aztán az volt az összes ruha.”²²⁷ Gondot okozott a táplálkozás is, főleg a sokgyer-

mekes családokban. A cselédlét legnehezebb esztendei ugyanis azok voltak, amikor a gyermekek még csak enni kértek, és kenyeret nem hoztak a házhoz. „Sokszor elmondjuk, így, mikor eszünk, meg mikor levágunk egy darabot [szalonnát], oszt két napig itt kínlódunk rajta, szoktuk mondani... megettük volna valamikor. Ez így igaz. Akkor még azt sem lehet nagyon mondani, hogy vöröshagymát ettünk, mert még azt sem, mert nem kellett, csak megunta az ember, mert ez volt az igazság. Ez volt az igazság, hogy azt is megunta az ember, hogy mindig csak kenyeret meg vöröshagymát, meg kenyeret meg fokhagymát, azt akkor dolgozni kellett annyit, hogy szakadásig.”²²⁸ A rossz életfeltételek miatt a cselédgyerekek iskolázása és tanulmányi színvonala igen alacsony szinten rekedt meg. A legjobb esetben hat osztályt végeztek el – nem kevés kihagyással. A tanyákról, a cselédházakból meleg ruha és lábbeli híján télen nem volt módjuk iskolába járni, csupán tavasszal és ősszel. Sok esetben a szülők gyermekeiket még a hat osztály elvégzése előtt kivették az iskolából, mert a megélhetéshez szükségessé vált a keresetük.

A cselédek életmódjának a képét ezúttal nem árnyaljuk tovább, már csak azért sem, mert előző fejezeteink egyikében megtörtént. Jóval érdekesebb és tanulságosabb lehet számunkra a Székycselédség hierarchiájának és mobilitásának a vizsgálata, amely egyben az életforma dolgaiban is sok mindenben eligazít.

A cselédi lét viszonylagos biztonsága és más, alább felsorolásra kerülő néhány specifikuma is megteremtette a maga sajátos életstílusát. A nagybirtokon élő cselédség földrajzi elkülönültsége, szabályozatlan munkaideje egyfajta, a jobbágyéhoz hasonló zárt világot produkált. Szinte a röghöz kötött jobbágyéhoz rokonit. A faluból való eltávozást ugyanis jelenteni kellett, abból a célból, hogy a gazda tudjon róla: hol vannak az emberei. Az engedélyezett eltávozások száma ropant alacsony volt. Évente csupán néhány alkalomra korlátozódott. „Hát kibírtuk. De olyan volt, mint a rabszolgaság. Onnan nem lehetett mozdulni, hogy hát mit tudom én. Ottan is esetleg lakodalomba engedték el, meg halálkor. Máskor nem. Egy tavaszi vásárra, meg az őszi vásárra, már ruhát venni magának.”²²⁹ A stabil bér, a térben és időben keresztül-kasul megszervezett élet, az alacsony kulturális szint miatt a cselédek tevékenységét a passzivitás jellemezte. Lényegében a mások akaratának a végrehajtóiá fokozódtak le. A zsellérekhez hasonlóan a mások földjén, a mások szolgálatában, mások irányításával végezték a termelőmunkát. Egyben munkások is voltak, de nem olyanok, akiknek a tisztességes bér, hanem a minden lépést meghatározó parancsszó volt a mozgatója. A megélhetéshez alig elegendő kereset idézte elő, hogy igyekeztek minél kevesebbet dolgozni.²³⁰ Leszorították a teljesítményt. Lassították az iramot. Némelyek csak mímelték a munkát. Ezért nem lehetett őket lazsáláson érni. Ilyen és ehhez hasonló módszerek segítettek abban, hogy beosszák a munkaerejüket, és elviselhetővé tegyék a munkanap hosszúságát. Az egyik hajdani Székycselédség irodalmi hasonlatnak is beillő képben foglalta össze az imént elemzett cselédi attitűdöt: „Hát jó helyünk volt, mert olyan világ volt, hogy nem szorították itt ezek a Székycselédek sem az embert, csak mozogni kellett, mint az órakerék – lassan, de mindig mozogni.”²³¹

Az igari cselédség termelői tevékenysége és munkamorálja a termelésben való érdektelensége következtében a jobbágyokéhoz hasonló színvonalon ragadt meg. Azon a nívón, amelyet az igari parasztság a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben elhagyott, amikor belterjesebb gazdálkodásba kezdett. Ez a múlt század végén elindult folyamat Tiszaigaron a Horthy-kor második felétől igen magas színvonalra emelkedett. A fejlett kisparaszti gazdaság – miként már szóltunk róla – a család minden egyes tagjának szorgalmas és kemény munkáján nyugodott. Nem így a cselédeké. A gazdasági kényszer, a szigorú jogi szabályok, az utasítások és megtorlások tömege, a kialakult szokásjog, az öntudatlanság és információhiány, a zártság gátolta meg őket abban, hogy a kapitalista korszakra jellemző paraszti értékek szerint éljenek. A cselédek látóköre, ismeretei és információi nem terjedtek tovább, mint az uradalom világa. Nem tudták, mi történik az országban és a még tágabb világban. Ezek a jelenségek szolgálnak magyarázatul arra, hogy a Székycselédek – emlékezet szerint az egyetlen Tanácsköztársaság alatti konfliktust kivéve – so-

hasem különböztek össze földesuraikkal. Ha olykor-olykor mégis adódott nézeteltérés, az sohasem öltötte magára a szervezett ellenállás formáját. Inkább megalkuváshoz és szolgálalkúsághoz vezetett.

A cselédsorból szinte lehetetlen volt a kitörés. Igaron a Horthy-korszak negyedszázada folyamán ez csupán néhányuknak sikerült. A felemelkedésre tipikusabb módnak bizonyult a hierarchián belül való előrelépés. A 10-12 éves gyerek nyáron már elállt vízfordónak; marokszedőnek, bojtárnak, napszámosnak, érettebb korában kaszásnak és hónapos cselédnek. Már maga a felsorolás is egyfajta hierarchiát jelent, a napszám nagyságát minden bizonynyal. És mire felnőtt és jó munkásnak bizonyult, nőülése után némi szerencsével elszegődhetett cselédnek, ha nem, úgy továbbra is aratásból és napszámosmunkából tartotta fenn magát és családját.

A cselédek legszegényebb – igariasan: „legkócosabb” – rétegét a növénytermesztésben dolgozó szegődményesek (kocsisok, béresek) alkották. Legfőbb értékük a nagy munkabírásukban és szolgálai engedelmességükben rejlett. Éppen ezért – folyamatos ellenőrzés mellett – sokféle munka elvégzésére lehetett beosztani őket. A legkevesebb komenciót kapták, presztízsiük mind az uradalomban, mind a cselédtársadalomban a legalacsonyabb szinten állott.

Közbülső helyet foglaltak el a vezető szegődményesek: a gazda, a kerülő, az első béres és az első kocsis. Értéküket bizonyos tapasztalati alapon nyugvó mezőgazdasági szakértelem, megbízhatóság és irányítókészség képezte. Munkájukat bizonyos fokú önállóság jellemezte, nemcsak nekik parancsoltak, hanem ők is utasíthatták a beosztott szerződményeseket és napszámosokat. Tevékenységüket a nagygazdaság egy-egy ágának vagy egészének átfogó ismerete tette lehetővé. A magasabb komenció bizonyos – szűk keretek közötti – felemelkedést is biztosított. Akadtak a soraikban olyanok is, akik a faluban portát, házat, esetleg egy-két hold földet is vásároltak. Annyit azonban sohasem, hogy képessé váljanak az önálló parasztgazdálkodás útjára lépni. Életmódjuk bizonyos értelemben mégis a kisparasztokéhoz közeledett: saját házukban laktak, vásárolt parcellájukat a ház asszonyának irányításával és a család minden tagjának együttes munkájával művelték meg. Ez vált a többletermék és a gyarapodás alapjává.

A harmadik csoport a speciális szakértelemmel bíró pásztorokból, mesteremberekből, kertészekből, a rizstelep vezetőjéből állott össze. Megbecsülték őket, és arra törekedtek, hogy minél hosszabb időre a gazdasághoz kössék őket.²³² Felemelkedésre, kiválásra emez utóbbi kategóriából volt leginkább lehetőség, igaz, elenyésző százalékban, és csupán azoknak, akiknek igényük is volt a kiválásra. Jellemző példa egy kertészegzisztencia története. Széky egyik kertésze cselédcsaládban született. Apja béres volt. Tragikus módon egy fuvarozás alkalmával a felborult kocsi alá esett és meghalt. Őt gyermekét az anya alkalmi munkából nevelte fel. Emberünk, miután kijárta a hat osztályt, egy gazdagparaszthoz szegődött el cselédnek. Ott maradt 20 éves koráig. Akkor továbbindult, és egy városi kertészetben vállalt munkát, ahol valamelyes szakismereteket szerzett. Székynél már „tapasztalt” kertészi munkakört töltött be. Megbecsülték. Az átlagosnál két mázsával több komenciót kapott, és bérpótlékot is a jól jövedelmező kertészet terményei után. Házat, földet nem vásárolt. Nem volt olyan igénye, hogy kiválják a szervezett és biztonságot nyújtó cselédtársadalomból. „Nem is pályáztam rá sose. Úgy voltam vele, hogy itt megvan, ami kell, hát fölösleges az a föld.”²³³

A cselédek közül még leginkább a juhászok, csikósok és kondások voltak képesek az anyagi felemelkedés rögzített útjait megjárni. Széky egyik juhásza például kilenc hold földet, házat és lovat vásárolt. Idős korára otthagya a cselédsorsot. De a kilenc hold sem biztosította a maga és családja megélhetését. Éppen ezért gyermekei nyaranta aratóknak szegődtek el, hogy a család évi élelmiszer-szükségletében mutatkozó hiányt részes terménnyel szüntessék meg.²³⁴ Kuriózum Dulai János esete. Maga juhász volt Adlernál, majd Bánónál az Etel-tagban. Egy lánya volt és három fia. A hattagú családon kívül senki sem lakott a tanyán. A juhászok Igaron is mindig biztos megélhetéssel párosult. Dulai Jánosnak ezenkívül szerencséje volt, „ügyeskedett” is. Sajátos helyzetét kihasználta. Miként mondják: „jól tudott gazdálkodni az Etel-tagban”. Gazdag,

rátartí emberre vált, ilyenek voltak a gyermekei is. A kis- és szegényparasztoakat lenézte. Leánya még a felszabadulás előtt horthysta katonatiszt felesége lett.

A két háború közötti negyedszázadban tehát csupán néhány családnak sikerült a cselédi sorból kitörnie. A cselédtársadalmat inkább a statikusság jellemezte. Mert a zártság, annak a hiánya, hogy akarata legyen, és azt érvényesítse, a félelem az alacsony szinten megragadott biztonság elvesztésétől mind a cselédlét reprodukálását „eredményezték”. Az izoláltság és az információhiány következtében nem is jött létre sem feszültség, sem konfliktus munkaadók és cselédek között. Igaz, a cselédek igényei sem haladták meg az uradalom nyújtotta lehetőségeket. A dinamizmus ismeretlen fogalom volt a cselédtársadalomban. Ha egy-egy új ember szegődött a régiek helyére, az már eleve meghatározott életviszonyok közé került, és – mint egy órászerkezet kicserélt alkatrésze – ott folytatta, ahol az elődje abbahagyta. A cselédsorsból eredő stagnálás, megrekedtség, kiúttalanság, a cselédtársadalom helyzetének szélsőséges romlása csak a felszabadulás után, a földreform végrehajtásával nyert kiegyenlítést. És hogy a több évtized folyamán kialakult mentalitás milyen visszahúzó erőnek bizonyult a szabad és független egzisztencia megteremtésében, azt már következő kötetünk lesz hivatva elmondani.

f) Osztályok és politika

A Kelet-Európára jellemző polgári fejlődés – amelyet a nyugatiéhoz képest elmaradt és torz vonások jellemeztek – rányomta bélyegét a magyar falvakra, s köztük Tiszaigara társadalmára és politikai arculatára is. Elsősorban az agrárfejlődés kelet-európai viszonyai, az érintetlen nagybirtokrendszer s a belőle fakadó hatalmi és társadalmi struktúra konzervált bizonyos, a hűbéri társadalomra jellemző vonásokat. Tiszaigaron a község első embere továbbra is Széký Péter maradt, a falu első birtokosa. Sőt! A birtok megosztásával, a második és harmadik generációnak s az újonnan Igarra települt vőnek a termelőmunkába való bekapcsolódásával a család mintegy megsokasodott. Ilyen módon a politika irányítása, a község, az egyház és az iskola befolyásolása is több kézbe osztódott szét, és egyben családi monopóliummá alakult át. A Székýeken kívül a többi nagybirtokosnak is döntő szava volt a politikában. Elsősorban a virilistáknak, akiknek hiteles névsorát itt adjuk közre.²³⁵

	1923	1924	1925	1927	1929	1935–39	1940–1944
dr. Széký Péter	+	+	+	+	+	+	+
Széký István	+	+	+	+	+	+	+
Györgyey Ödön	+	–	+	–	+	–	–
Hering János	+	+	–	–	+	+	–
Mocsáry András	+	+	+	–	–	–	+
ifjú Borsos Sámuel	–	–	–	–	–	–	+
	5	4	4	2	4	3	4

A névsor visszaul az úri birtok gazdálkodásáról írottakra is, nevezetesen arra, hogy Igaron a legjobban és leggazdaságosabban két Széký-birtok üzemelt a két háború között is. Közvetetten bizonyítja továbbá azt az egyébként közismert tény, hogy a birtok versenyképességéhez és a magas jövedelmezőséghez nagyban hozzájárult a főiskolán megszerzett szakszerűség is. A Székýek továbbra is beleszóltak nemcsak a falu, hanem a megye életének irányításába is, a családból három férfi 1935 után a megye törvényhatósági bizottságának tagjai között szerepelt.²³⁶

Erősen a kezükben tartották a helyi közigazgatás, oktatás és hitélet szálait. Elsősorban képviselő-testületi tagságuk révén. Az igari képviselő-testület ugyanis két ágból fonódott össze: a legtöbb adót fizetőkiből és a választottakból. Az első csoport 12 főt számlált: kilenc földbirtokost,

két gazdagparasztot és egy értelmiségit. A választottak is 12-en voltak: egy földbirtokos (ifjú Széky Péter), két értelmiségi, hat gazdagparaszt, egy közép- és két kisparaszt.²³⁷ Széky István tanárember lévén, ő volt az iskolaszék első tagja; társai voltak még a főjegyző és két gazdagparaszt.²³⁸ A községi testnevelési bizottságot is a két Széky testvér és Oláh Gyula irányította.²³⁹ A Székyek családi befolyását a legszembetűnőbben Széky Péter Ilona nevű lányának a közszereplése bizonyítja. Törzsökös református hite ellenére ő vált „a katolikus egyház istenévé”, ahogy a faluban némi malíciával mondták. Megszervezte a katolikus leányegyletet. Összehozta, összefogta a fiatalokat, és foglalkozott velük, tanította őket. Ezt azzal magyarázzák, hogy a család rajta kívánta tartani szemét a katolikus egyház működésén is.

A képviselő-testületen kívül a presbitériumban, a gazdakörben, a Hangya vezetőségében és a tűzoltó egyesületben is mindvégig a földesurak és a gazdagparasztok foglalták el a vezető posztokat. A Székyek, a Bugyik, Jobbágyok, Tüdősök voltak a hangadó személyiségek, s a maguk közé befogadott közép- és szegényparasztokat nemigen engedték szóhoz jutni. A bírói funkciót egészen a felszabadulásig gazdag- és igen jó módú középparasztok látták el. A törvénybíró és a pénztárost általában szintén középparasztok soraiból választották ki. Mindhárom funkció betöltéséhez – helyi szokás szerint – elengedhetetlen feltételül szabták ki a református hitet is.

A falusi értelmiség, különösen a közigazgatási, továbbra is megmaradt az úri hatalom engedelmes eszközének. Jóllehet a jegyzőt egy képviselő-testületi ülés jegyzőkönyve írásban is így minősíti: ő a község szellemi vezetője,²⁴⁰ ez a valóságban nem így volt. Boróczy majd Óváry készségesen segédkezett az aratók és agrárproletárok regulálásában. Az úri birtok a munkaerőt mindig a jegyző segítségével biztosította. A községi írnokok is sok keserűséget tudtak okozni. A háborús időszakban például hűtlenül kezelték az élelmiszerjegyeket. A napszámbérek megállapításánál is kitapogatható volt a községvezetés felelőtlensége és részrehajlása. Az igari meghízott, aki a község nevében tárgyalt, és akit úri részről is fizettek, a szolgabíróságon a rosszabb feltételekbe is beleegyezett.

Az egyház a két háború között is fenntartotta a Széky családdal és a többi úri birtokossal való szolidaritását. Immár közel két évszázada tapasztalhatta: jövedelmét és befolyását az úri támogatás garantálja.

Az iparosság lakosságon belüli aránya az első világháború előttihez képest jelentősen növekedett. Az 1941. évi hivatalos statisztika 53 iparoscsaládot mutat ki, és ez a szám a lakosság nyolc százalékának számít. A kereskedőcsaládok száma viszont lecsökkent. Egy napjainkban történt rekonstrukció szerint az 1940-es években már csupán nyolc kereskedő lakott Tiszaigaron.²⁴¹ Az egyes ipari mesterségek specializálódása a Horthy-korra jelentős mértékben előrehaladt. Az iparosok, kereskedők fele kitanulta a szakmát, megszerezte a segédlevelet vagy a kereskedői iparengedélyt. A szakképzett mesteremberek a falu társadalmának középső szféráiban foglaltak helyet. Zárt csoportot alkottak, és szinte kasztszerű elkülönültségben éltek. Egymás között házasodtak. Az utánpótlást, az inasokat és segédekét általában saját fiaikból nevelték ki. A negyvenes évektől – miként meghatározták – már „idegeneket”, azaz falubeli parasztszaládok gyermekeit is felfogadtak ipari tanulóknak. Életformájuk sok tekintetben eltért a helyi konvenciótól. Legszembetűnőbben ruházkodásukkal váltak ki a paraszti környezetből. Pantallót viseltek, nyakkendőt kötöttek, télen száraz lábbeliben, nyáron félcipőben jártak. A falu népe – a Székyeket is beleértve – „úr”-nak szólította őket. Üzleti, baráti és rokoni kapcsolataik szálai a gazdagparasztokhoz és a segédjegyzőhöz kötötték őket. „Lefelé” a közép-, kis- és szegényparasztokkal való magatartásukat hivatásuk miatt egyrészt a szívéllyesség jellemezte, ugyanakkor a merev távolságtartás is. Műhelyeik – jól felszerelt szerszámkészletekkel – saját házaikban voltak. Az iparosok nem szakadtak el teljesen a földműveléstől. Szinte minden családnak volt két-három hold földje. Családi erővel munkálták meg, burgonyát, zöldséget, gyümölcsöt termeltek rajta, háztartási szükségleteik szerint. Az elvállalt szakmunkákat általában pénzért végezték, csupán a kerékgyártók és kovácsok dolgoztak olykor természetbeni fizetségért, búzáért, árpá-

ért és kukoricáért. A tanult iparosok közül a legnagyobb tekintélyt két uradalmi gépészkovács vívta ki magának. A társadalmi megbecsülés mércéjén az uradalmi mesteremberek után három kovács (igari szóhasználat: gépészkovács), három kőműves, egy darálós, két kerékgyártó, egy asztalos, két kútmester, egy fodrász, egy férfiszabó a fiával, egy kalapos és végül három cipész helyezkedett el.

Az iparosok második, szegényebb csoportját a kontár mesterek képezték. Számuk szinte megegyezett a „virtigli” iparosokéval. E csoport tagjai kis- és szegényparasztokból, cselédekből, agrárszegényekből és cigányokból kerültek ki. Már maga a származásuk meghatározta hovatartozásukat és Igar társadalmában kiterjedő operációs bázisukat. A tanult iparosok zárt világa előttük örökre csukva maradt. Baráti, társadalmi, rokoni kapcsolataik saját osztályos társaikhoz fűződtek. Agrárproletár származású volt két kontár kőműves és 8-12 vályogvető is. A tiszaiorsói illetékességű „néma” Lendvai tanyáján egy tégláégető kemence üzemelt, ahol egy nyolctíz tagot számláló igari család is dolgozott. Jobbágy Gyula gazdagparaszt birtokán is működött egy téglavető, hat-nyolc helyi munkást foglalkoztatott.

A varrógép s a gépen varrás divatja is tovább hódított a parasztasszonyok körében. Egy varrónő igen magas szinten űzte a szakmát: érettségivel összekötött középfokú szakmai képezést szerzett. Nem tanult, de nagyon ügyes „gépen varrók” is akadtak a faluban, akik lányaikkal a falu asszonyainak hozott anyagból rendelésre készítettek ruhákat. Parasztasszonyok ketten-hárman is összebeszéltek, és náluk tanulták meg a varrógép használatának technikáját. A pénzsűkében lévő kisparaszti családoknak nagy anyagi előnyt jelentett, ha asszonyaik tudtak bánni a varrógéppel, házilag el tudták készíteni az alsóruhákat és az ágyneműt.

A Széky-cselédek körében szabad időben kontár iparosként dolgozott a gamoló: a bőrkikészítő. Ködmönhöz, sapkához, kesztyűhöz dolgozta fel a nyers bőröket, amelyeket vagy maga varrt meg késztermékké, vagy a tulajdonosok vitték el tanultabb szűcshez.

Az igari cigányok sokfajta háziipari, barkácsoló, kontár iparos és kereskedői tevékenységet fejtek ki. Fejlett faragási készség jellemezte őket: teknők, fatalak, fakanalak kerültek ki kezükből, amelyeket – romhányi zománcos edényekkel együtt – házról házra járva eladtak vagy elcseréltek tollra. Ők építették a falu kemencéit is, jobbakat készítettek, mint a kőművesmesterek. A tapasztást az asszonyok végezték: először meggyúrták a sarat, majd feltapasztották kézzel, és a kemencefal a kezük alatt simábbá vált, mintha szerszámot használtak volna. A két háború között is öntöttek rézcsengőket, készítettek lószerszámcsatokat, ládával a hátukon járták a falut, a környéket, edényeket foltoztak. A cigány asszonyok készítette tippanmeszelők továbbra is keresett cikkek maradtak a faluban.

Végezetül: el nem hanyagolható tényező a szegény- és kisparaszti házi, illetve téli iparúzó tevékenysége sem. Egészen 1944-ig 25-30 család is termelt és dolgozott fel kendert. Elsősorban a nők. Általában 200-250 négyszöglet fogtak kender alá, azt megművelték, a megtermelt növényt házilag dolgozták fel. Minden második évben 30-40 darab zsákot, 20-30 rongypokrócot, sok törülközőt és lepedőt szőttek a kenderből. Csűrölésnél és gombolyításnál a gyerekek is segédkeztek. Körülbelül tíz-tizenöt szövőszék volt a faluban, és ezeket – szükség szerint – házról házra adták egymásnak kölcsön. Jártá még a gyékénymunka is a két világháború között. 16-18 éves fiatalok, ötvenen is foglalkoztak vele: lábtörlők, kosarak, szakajtók voltak a főbb termékek. Általában elajándékozták, egyikét-másikat a legény vagy a leány adta szíve választottjának. Utolsó, hanyatló korszakát élte Igaron a vesszőfonás. Körülbelül egy katasztrális hold vizes területet minden évben fűzfavesszővel ültetett be az előjáróság, amelyet ősszel elárvereztetett. Húszhuszonötöt tett ki a vesszőket megvásárló családok száma. A paraszti élet praktikus és nélkülözhetetlen kellékeit fonták belőlük, mint például *afaros kasokat*. Ezek az alkalmatosságok hasznosaknak bizonyultak kukorica-, krumpli- és tökhordásnál. Tulajdonképpen vesszőből font hátlók voltak. A kocsik méretére készítették, a saroglyatartó karikához erősítették, s a kocsik olda-

laik magasították velük. Ezáltal a szekerek több termény szállítására váltak alkalmassá. Szintén vesszőkből fonták a *kubuszokat* is, a paraszti háztartások jellegzetes tojástárolóit.²⁴²

Őt üzlet, a Hangya szövetkezet, két kocsmá és a mészárszék volt hivatva arra, hogy Igar lakosságának kereskedelmi szükségleteit kielégítse. A kereskedők jócskán kicserélődtek, számuk jelentősen megcsappant. Őt kereskedő közül négy még a zsidó szülők, nagyszülők alapította boltban folytatta a családi kereskedelmi tevékenységet. Közülük a legjelentősebb a Brüll Vilmosé volt. A mintegy 35–40 négyzetmétert kitevő üzletében a falusi élet nélkülözhetetlen termékeit – a mezőgazdasági gépek kivételével – mind közvetítette. Így rőfös- és méterárut, a vegyeskereskedelem jellegzetes cikkeit, a mezőgazdasági munkák elengedhetetlen szerszámain, sőt kocsisalásokat is tartott. Ezeken kívül terménykereskedelmet is űzött, és kocsmát is üzemeltetett. Ez utóbbi alapterülete elérte az 50–60 négyzetmétert. A gabonakereskedelem alapját a harminc holdas Brüll-tanya képezte, amelyet cselédekkel műveltetett meg. Itt építtette fel a nagy magtárat, itt volt a kocsiszin és a lóistálló, Brüll terménykereskedelmének háttérágazata. Jelentős szerepet játszott még a faluban az Eckstein-féle szatócs- és méterárubolt és kocsmá is. A cselédek szívesen jártak hozzá vásárolni, mert két fillérrel olcsóbban adta ugyanazt az árut, mint Brüll. Megállapodásaik értelmében pedig negyedévenként, fertálykor is ráértek kifizetni az addig felgyülemlett adósságot. Igával rendelkező szegényparasztok végezték számára a fuvarozást, s ennek ellenértékét levásárolhatták. Nemcsak Eckstein, de a többi kereskedő is adott kamatmentes hitelre árut, „fogták a vevőket”, mert belőlük éltek.

Jellegzetes gazdagparaszti tevékenységnek számított a kocsmatartás. A Füredi úton volt a Tóth Danié. Az igari segédjegyző volt a sógora, és ez a családi kapcsolat biztos és erős támaszt jelentett neki. Személyében ravasz, agyafúrt, fifikás, szemfényvesztő, anyagi, az előnyszerzés meg nem engedett eszközeihez folyamodó nőcsábász alakja rajzolódik ki a helyi elbeszélések alapján. Viselt dolgait tárgyalva, egy parasztember a következőképpen jellemezte: „Őhózzá képest semmi sem volt Rinaldo” – Vulpius híres rablóregényének ponyva formájában közkézen forgó olvasmányára utalva.²⁴³ Ifjú Bugyi Rudolf a másik gazdagparaszt kocsmáros. Az apja szőlején építette fel a csárdát, amelyben a családi szőlőben termett bort is kimérte.

Az igari kereskedők legelesettebbje Márki József nincstelen mészáros volt. Az iparosokhoz hasonlóan a kereskedők szintén gazdálkodtak, kivéve a földtelen mészárost. Birtokaik nagysága olykor elérte a négy-öt holdat. Az iparosok és kereskedők gazdálkodási ambícióit kutatva látjuk, hogy azokat az anyagiakon kívül még két tényező motiválta. Az egyik a paraszti munka magas bece, a másik a beilleszkedés dolga. Igar társadalma jobban befogadta és magához közelebb állónak érezte azt a polgári hivatásút, aki a földművelésben is jártasságot tanúsított. Példa rá Eckstein Sándor kereskedő esete is. Földje nem lévén, a zsidó eklézsiából négy holdat bérelt, és magas színvonalú mezőgazdaságot teremtett meg rajta.²⁴⁴

Az igari kisiparosok és kereskedők társadalma a két háború között erősen differenciálódott. Felsőbb kategóriái egyenlő rangúak voltak a gazdagparasztokkal, jóllehet ez utóbbiak már az egész iparosság felett állóknak tudták magukat.²⁴⁵ A kőműveseket, kerékgyártókat, kútmestereket, a darálóst, asztalost és szabót a középparasztokkal egy rangban levőnek ítélte a helyi közvélemény. A kalapos és cipész a kisparasztok státusához állt közel. A megbecsülést és a rangot ezúttal is a vagyon képezte. A gazdagparasztok és a szegény iparosok közötti feszültséget szemléletesen érzékelteti Tóth Béni cipésmester, a falu legszegényebb iparosa. „Ezelőtt az iparosoknak még kenyérük sem volt, úgy éltek, mint az égi madarak. Ha látott az ember egy ágrulszakadtat, biztos, hogy iparos volt. Az iparosok, ha meg voltak szorulva, kértek 50 kilogramm búzát. Az meg [a gazdagparaszt] adott kamatra. Ha kért egy zsák búzát, 1 véka kamatot meg kellett neki adni. Az ilyen zsírosparaszt olyan felvági volt, többnek tartotta magát, mint az iparos.”

A negyvenes évektől kezdve Igar kereskedelmében egyre nagyobb befolyásra és jelentőségre tett szert a gazdagparaszti érdekeltségű Hangya. A zsidó kereskedők ugyanis a 20. században

lassan elköltöztek. Akik a faluban megültek, azok a fasizmus bestialitásának váltak áldozataivá. Velük zárult le a nagy múltú igari zsidóság sajátos sorsa és története.

Az igari torz gazdasági-társadalmi fejlődés rányomta bélyegét sajátos és ellentmondásos politikai viszonyaira is. Az első háború vihara a függetlenségi érzelmeket messze elsöpörte. Utóhulámairól csupán az idősebbek emlékezetében maradt fenn egy villanásnyi kép a húszas évek elejéről. Állítólag egy kőműves jelent meg a faluban, aki „Kossuth nevével agitált, maga mellé gyűjtötte a gyerekeket és feljárta az utcákat.”²⁴⁶ A parasztság ellenzéki érzelmei másfelé törtek maguknak utat. A református Székyek „inkább Horthyval voltak”, azaz továbbra is kormánypártiak maradtak. Befolyásukat a negyedszázad folyamán mindvégig érvényesíteni igyekeztek. És erre tág lehetőségük adódott a nyílt választási rendszer következtében. Eközben a parasztság köréből nem kevés hívet toborzott magának mind a jobb-, mind a baloldali ellenzéki mozgalom. Időrendben elsőként, már 1924-ben, a kiscgazdáké kezdődött. Keletkezése és története nem kevés tanulsággal szolgálhat azoknak, akiknek a falu társadalmi feszültségei, politikai csoportosulásai tartoznak érdeklődési körükbe. A kiscgazdamozgalom vezetőit és hangadóit a közép- és középrétegekből szelektálta. Tagja volt – többek között – Tövisi tanító, G. Szabó László gazdagparaszt, és ide húzott néhány hozzá hasonló ötven-hatvan holdas gazdatársa is, Makó, Bugyi, Jobbágy Gyula és Kálmán Dániel.

Az erdélyi származású Tövisi tanító 1922-ben került Igarra, ahol feleségül vette Kajári Ferenc református lelkész lányát. Mezőgazdasági szakismeretei voltak, ő kezelte a saját és az apósa birtokát is. A két család egyházi javadalma és saját földbirtoka összesen 108 holdat tett ki. Cselédek és aratók álltak a szolgálatában. Annak, hogy Tövisi a kiscgazdamozgalom élére került, népbárát beállítottságán kívül egy nyomós gazdasági oka is volt: mégpedig a tanítói föld rossz minősége. A pap, a harangozó és a tanítók javadalma ugyanis egy tagban feküdt. Ebből 52 hold volt a papé, a legjobb minőségű. Mellette feküdt a harangozó két holdja, ezután következett a rektor és a tanító 15-15 holdja. Ez a legutóbbi 15 hold volt a Tövisié, s egyben a legrosszabb minőségű. Szerette volna jobb színvonalúra kicserélni, de kérését a Székyek nem akceptálták. Az elutasítás tovább növelte a tanító ellenzéki érzelmeit: mintegy „tromfolni” akart a Székyekkel szemben. Erőteljesebb pártszervezést fejtett ki.²⁴⁷ A gazdagparasztoknak a kiscgazdamozgalomhoz való csatlakozását szintén gazdasági, valamint presztízssokok is magyarázzák. A gazdaságiak egyértelműek. Később szólunk róluk. Az említett presztízssokok feltehetően abban az egyébként már említett szemléletben rejlenek, hogy az uralkodó osztály tagjai a parasztokat lenézték. Miként szóltunk róla: a két háború közötti sajátos agrárfejlődés a paraszttársadalmat bizonyos értelemben egységes, zárt világgá alakította, egyben kisebbséggé degradálta. A „felvágó” igari nagygazdáknak sem tetszett, hogy a Székyek és a dzsentribirtokosok lenézik őket, holott egyikük-másikuk anyagilag is, morális tartásban is fölötte állt egy-egy mulatós természetű, lecsúszott kisnemesnek. A tanító is, a hozzá csatlakozott nagygazdák is tagokat toboroztak, mégpedig oly módon, hogy cselédeknek, aratóknak csak azokat fogadták fel, akik hajlandóak voltak a kiscgazdapártba is belépni. G. Szabó Lászlónak például a 60 holdjából 8 holdja feküdt a füredi úton. A felét 150-200 négyszögölenként krumpliföldnek osztotta ki a szegények között, akik a juttatást vagy pénzzel, vagy ángáriával egyenlítették ki, s elkötelezték magukat a kiscgazdák mellett is.

Az akcióval mindenki jól járt. A nincstelenek azért, mert az ott termelt burgonya révén télire betevő falathoz jutottak, a nagygazda pedig jó minőségű földmunkát kapott egy olyan birtoktesten, amelyet családi erővel már nem volt képes megdolgozni. A kiscgazdához orientálódtak azok a proletárok is, akik sem cselédnek, sem aratónak nem jutottak be a viszonylag legjobban fizető Széky-gazdaságba. Megnyerésük így nem ütközött különösebb nehézségbe. A mozgalom virágkorában 160-200 „beiratkozott” tagot számlált. A csoportosulás bázisát az egykori függetlenségi érzelmű cselédek, közép- és kisparasztok alkották.²⁴⁸

Az emlékek alapján a mozgalom ideológiáját már nem tudjuk rekonstruálni. Több adatközlő információja úgy értelmezhető, hogy aktivitását legfőképpen a választási agitációk során fejtette

ki. Kielemezhető továbbá az is – és erre a hangadók származása is következtetni enged –, hogy programját nem demokratikus földreform, hanem az adott politikai keretek közötti részleges paraszti érdekképviselés és gazdagparaszti érdekeket szolgáló földosztás alkotta. A Körtvélyest szerették volna nagyobb parcellákban felosztani. Terveik ismertetésére még ennek a fejezetnek a keretei között visszatérünk. A gyűléseket – kisebb csoportokban – G. Szabó László házában tartották, mivel párhelyiséget nem béreltek. Az 1935-ös választási előkészületek során egy kisgazdaggyűlés időpontját valaki a község házában bejelentette, mire a csendőrök kiszálltak és a jelenlévő 12 embert – főként a szervező gazdagparasztokat – két-két napi elzárással büntették meg. A mozgalom iránti szimpátiát tükrözik az 1935. évi választási eredmények is: ez alkalommal ötven százalékot kapott a kisgazdapártnak egy bizonyos Farkas nevű ügyvédjelöltje.²⁴⁹

Tövisi tanító a faluban népszerűsége tette szert. Úgy érezték: a kisparasztoak érdekeit képviseli. „Tövisi az értelmiségből kihúzott. Erős baloldali ember volt. Szembefordult az urakkal, a kisgazdákkal szavazott a választásokon, a kisparasztoak is tisztelték.”²⁵⁰ Nem így a kormánypárti urak és Székelyek. Ők Tövisit nem tűrték maguk között, még nyilvános demonstrációkon és nemzeti ünnepeken sem. A harmincas években a március 15-i ünnepségeket Igaron a tűzoltószertárnál tartották meg. Az ünnepi beszédek általában ifjú Székely Péter mondta el. Körülötte foglaltak helyet a falu vezetői: a földbirtokosok, a jegyző, a pap, a rektor, a bíró, a segédjegyző és az írnok. Első alkalommal Tövisi is beállt a csoportba, ezért a szónok a beszédét tüntetően a telek másik sarkánál tartotta meg. A továbbiakra nézve pedig kikötötte, hogy a tanító nem lehet tagja a tűzoltószertári úri együttesnek.²⁵¹ Tövisi elszigetelődött és ellehetetlenült. 1942-ben történt önkéntes távozásában azonban még a papválasztás és egy vallásos köntösben jelentkező ellenzéki megmozdulás is szerepet kapott. Ez utóbbira a templom nagy összegű restaurálása adott okot.

1935-ben Kajári Ferenc református pap – aki 1902-től szolgált Igaron – nyugdíjba ment. Nyugdíjaztatását papválasztás előzte meg. Két jelölt is tartott bemutatkozó prédikációt. A jelöltek személyét illetően az urak és kisgazdák véleménye megoszlott, az ellentét kiéleződött. A vitát a Székelyek döntötték el. Székely István töltötte be akkor a főgondnoki posztot, és a család sugallta jelölt, Nyitrai Zoltán került az igari református egyház élére. Tövisi és a kisgazdák nagyfokú presztízsvesztéssel zárták az ügyet, mert egy másik papot, egy kisgazda érzelműt szerettek volna Igarra hozni. A feszültség tovább éleződött. Robbanásra azonban csak 1942-ben került sor, amikor az új lelkipásztor nagyszabású templomtatarozást kezdeményezett. A 21 000 pengős tatarozási és-hétezer pengős orgonaépítési költségeknek egyházi adó útján való beszedése a faluban általános ellenérzést váltott ki. Az egyházi adót az egyházbíró és a presbitérium vetette ki. A testület úgy döntött, hogy a terheket nem a jövedelmekhez szabja, tehát nem progresszív rendszert alkalmaz. Ez a földbirtokosoknak kedvezett. Volt, aki a rá jutó részt kifizette. Aki meg nem bírta, annak nevében az egyház bankkölcsönt vett fel, és betábláztatta a javaira. A határozatot a gazdag parasztoak megellenézték, és az ügyben a kisparasztoak is támogatást nyújtottak nekik, tekintve, hogy az adó a legjobban őket sújtotta. A kiéleződött viták ellenére az úri döntés megfellebbezhetetlennek bizonyult: „ahogy id. Székely Péter mondja, úgy kell lenni”. És a következmények? G. Szabó László, hogy mentesüljön az egyházi adó terhe alól, tizedmagával kilépett a református egyházból, és áttért unitáriusnak. Még papot is hívott alkalmanként, aki a lakásán istentiszteletet tartott.²⁵² Tövisi meg szembekerült ezúttal már nemcsak a Székelyekkel, hanem a Székelyeket feltétel nélkül kiszolgáló Sebestyén rektorral is, aki hivatali főnöke volt. „Önként” távozott Derecskére mezőgazdasági szaktanárnak. Elmenetele egyben véget vetett az igari kisgazdapárt felszabadulás előtti 18 éves történetének.

A harmincas években bizonyos funkciók betöltése kérdésében és egyes újabb anyagi terhek elosztásának tervében több ízben újfent egységszront alakult ki a helyi paraszttársadalom különböző rétegei között. Így például a legeltetési társulat elnökének a személye adott vitára alkalmat. A gazdák teljes egységet alkottak. Jelöltjüknek, Jobbágy Rezső gazdag parasztnak a megválasztása mégis kudarcra vezetett, többek között a kisgazdamozgalom iránti rokonszenve miatt. Ezút-

tal is az úri befolyás érvényesült: ifjú Széký Péter került a legeltetési társulat vezetői székébe. Miként már szoltunk róla: a füredi öntözőrendszer megnyitása a harmincas évek végén szükségessé tette az igari határ tagosítását. Az öntözőcsatornák gazdaságos kihasználását a határ nagyobb részének – főként a parasztbirtoknak – tagosítási eljárás alá vonása tette volna lehetővé. Az ebből fakadó előnyöket a község parasztsága teljes egészében belátta, de húzódozott a vele járó anyagi terhektől, a súlyos költségektől, amelyeknek rendezését tőle várták el. És tette ezt annál is inkább, mert az úri birtok kivonta magát a tagosítás, így annak anyagi kihatásai alól is. Az igari előjáróság azonban erőszakolta a dolgot: önkényesen kinevezte a tagosítási megbízottakat. Válaszul a lakosság többsége – az ellenzők – G. Szabó Lászlót választotta megbízottjának, és megindította harcát a költségek csökkentéséért. Hosszas huzavona vette kezdetét, amelynek az „eredménye” az lett, hogy megvesztegetések és fondorlatok útján a parasztokat terhelték meg a költségek kétharmad részével: 82 000 pengővel. Ennek zöme a közép- és kisparasztokat sújtotta. A paraszti egységfront, igaz, veszteséget szenvedett, de a tagosítás is megghiúsult a háború miatt.²⁵³

A helyi jobboldali ellenzéki mozgalom a nyilaskeresztes irányzathoz kötődött. A plebejus nyilas ideológiák – Igaron csakúgy, mint másutt az országban – a feudális maradványokat őrző társadalmi berendezkedésen és egy jelentős, de a tudomány által sokáig figyelembe nem vett gondolatvilágon nyugodtak. Ez a gondolatvilág hihetetlen ellentmondásos motívumokból tevődött össze, és behálózta a modern társadalom kisembereinek és elmaradott proletárjainak köznapi tudatát. Indítékai közé tartozott a konzervatív beidegzettség, a tévútra – főleg az antiszemitizmus ingoványára – terelt ösztönös antikapitalizmus, az úrellenesség és a torzult formában megnyilatkozó szociális elégedetlenség. Ezek a gondolatok vezettek plebejus elemeket a hírhedt horthysta különítményekbe, a kaszáskeresztes mozgalomba, majd a harmincas években a nyilaskeresztes pártba. És hatott a nyilas demagógia is: az a törekvés, hogy a pártot a „nacionálbolsevizmus” jegyében „igazi munkáspártnak” tüntesse fel. A szélsőséges nacionalizmus felélesztése ugyanis arra volt hivatva, hogy a szegény néprétegek alacsony társadalmi presztízsét a magyarsághoz való tartozás eszméjével kompenzálja. A fasiszta nacionalizmusnak ez a szerepe a harmincas évek második felétől különösképpen előtérbe került. Ez volt ugyanis az a periódus, amikor a szinte kasztszerűen felépült magyar társadalom elindult a szociológiai integrálódás útján – miként láttuk: Tiszaigar parasztsága is megtette felé az első bizonytalan lépéseket. A korszak tragikus ellentmondása, hogy a hierarchia bizonyos fokú bomlása nagyobb részében a fasiszmus közvetítésével vette kezdetét, és nem demokratikus irányzatokkal.²⁵⁴

A Hajdúböszörményben alakult kaszáskeresztes mozgalom ideológiája az igari parasztokat is meglegyintette. Ez a szélsőjobboldali megmozdulás a német nácipártnak még az ellenzéki programját másolta. Mindazonáltal e retrográd válságmozgalom már a húszas években jelezte, hogy a hivatalos Magyarországból kirekesztettekben, az agrárproletárokbán, munkásokban, föllemelkedni vágyó félproletár-kispolgári rétegekben hatalmas szociális feszítőerők lappanganak, amelyek – megfosztva a szabad érvényesülés lehetőségétől – a fasiszta extrémizmus medrébe vonhatók. A kaszáskeresztesek hatása készítette elő a talajt az igari nyilasmozgalom meginduláshoz is.²⁵⁵ Maga az agitáció Füreden vette kezdetét 1936-ban a csatornaépítésen dolgozó proletárok és szegényparasztok között. A szervezőt: egy poroszlói embert a munkások egymás között csak „Meskó”-nak hívták, mert annak a nevében agitált. Az agitációt kiegészítette azzal is, hogy kisebb előadásokat tartott, és terjesztette a nyilas sajtót. A munkálatok során nem sokáig késett az a pillanat, amikor megkezdtek a belépési ívek aláíratását. Ezúttal már erőszakolták a dolgot. Az ellenzőket elbocsátással fenyegették meg. Aki a kényszer ellen közbekialtással tiltakozott, azt elverték. Végül is az ellenálló és fenyegetett munkásokat a tiszaderzsi Pokorádi Balázs – a 19-es Pokorádi Dániel egyik rokona – átvette, önálló csoportot alkotott belőlük, és külön szelvényen kezdte velük a munkát. A Meskó-féle mozgalom népszerűségét és terjedését a földosztás népámító propagandája nagymértékben elősegítette. Az igari agrárproletárok még száz négyezreiek-

ben is reménykedtek – állították a helyzetet ismerő, a korszakot átélő kisparasztnak –, mert az a családnak legalább a téli burgonyaszükségletét biztosíthatta volna. A földosztás álhíre sok kisgazda érzelmet is a Meskó-pártiakhoz vonzott. A harmincas évek második felében nyilvánvalóvá vált: a kisgazda ellenzék vezetői a föld dolgára nem találnak megoldást. Ezért 1936–37-ben az agitáció hatására körülbelül 140 kisgazda lépett át a Meskó-féle pártba. Majd két évig stagnált a taglétszám. Az adatközlő – a mozgalom egyik volt vezetője – szerint azért, mert gróf Festetics Sándor, a nemzetiszocialisták egyik vezetője „zsidó bérlőt fogadott”, és azt „a füredi és az igari párttagok nehezményezték”. Végül is 1938-ban úgy határoztak, hogy átlépnek a Szálasi vezette nyilaskeresztes pártba. Az átállás után a tagság száma 160-ra nőtt meg, amelynek nyolcvan százaléka proletárokból: cselédekből, munkásokból, aratókból, húsz százaléka közép- és kisparasztokból verbuválódott. Harminc százaléka a fiatalabb korosztályhoz tartozott, harminc-negyven percentje nő volt. Két értelmiségi „titkos tagja” is volt a pártnak. Azért voltak rejtett tagok, mert Székely környezetében éltek, aki megtiltotta a barnaingesekkel való együttműködést.

A nyilas párt programját a Körtvélyes körüli vita és a kisgazdapárt szétforgácsolása alkotta. A kettő összefüggött egymással. 1938 táján ugyanis a kisgazdák azt meg akarták venni, és egymás között ötven-ötven holdas tagokban szét is osztani. Az elgondolás – kétségtelen – nagygazdaérdekeket tükröz, mivel egy-egy kisparaszti gazdaságnak sem igája, sem felszerelése, sem munkaereje nem volt elegendő egy ötvenholdas gazdaság megműveléséhez. A nyilas párt a terv ellen akciót kezdeményezett. Mindent latba vetett, hogy a bank közbenjárásával a Körtvélyest megszerezze, majd a szegények és a párttagok között demonstratív szétossza. A vita a párt belső körében „csupán” azon folyt, hogy a területet az említettek kisbérleti formában vagy tulajdonként kapják meg. A tervvel a nyilasok két legyet óhajtottak volna egy csapásra ütni: egyrészt a kisgazdaprogramot keresztetni, és egyúttal híveket is toborozni. Tiszaigaron ez az akció alkotta volna a nyilas párt legfontosabb programpontját. A terv kivitelezését az 1939-es választások előkészítésének periódusára időzítették, abból a célból, hogy minél több szavazót állítsanak maguk mellé. A várva várt földosztásból természetesen semmi sem vált valóra. Nem maradt más hátra, csak az, hogy újabb bujtogató és félrevezető húzásokba kezdjenek. Tudatosan kiélezték az ellentétet a munkások és a munkaadók között azzal a manőverükkel, hogy a cselédekkel kitűzték a nyilaskeresztes párt jelvényét. Ezzel a húzással – úgy gondolták – a választáson a Székelyekkel és a kormánypártiakkal szemben sikerrel léptetik majd fel a cselédeket. Az ajánlasi ív aláírása nem ütközött különösebb nehézségekbe. Igaz, naponta csupán tíz-tizenöt személy jelentkezhetett, de „a nép annyira kitartott”, hogy „nap mint nap megjelent az irodában – a párhelyiségben –, és aláírta az íveket”. Még agitációra sem volt szükség, mert „Óváry jegyző is sok elnézéssel volt a dolog iránt”, sőt könnyített az ajánlasi nehézségeken is. Az „eredmény” nem maradt el: a Magyar Élet Pártja hatvan, a nyilaskeresztes nyolcvannál többet, a kisgazdák pedig csupán húsz szavazatot kaptak. (1935-ben a kisgazda Farkas szerezte meg a szavazatok ötven százalékát, a kormánypárti Bobory a negyven, a fajvédő Kemény pedig a voksok tíz százalékát.)

Az igari barnaingesek legaktívabb tevékenységének periódusa 1939 és 1941 közé esett. 1940-ben került sor például a Hangya új vezetőségének megválasztására: ezúttal a pénztárost és a felügyelőbizottsági tagokat is nyilas párttagok közül választották meg.

A tiszafüredi járásban 1939-ben végül is a kormánypárti Bobory győzött a választáson. Ezért a nyilasok a Körtvélyes megszerzésének ügyében közvetítők révén vele kísérelték meg a tárgyalások felvételét. A képviselő azonban kijátszotta őket. A földosztással kapcsolatos „program” végül is a következő „egyenleggel” zárult: a kisgazdák terve meghiúsult, és ezt a mozgalom „sikerként” könyvelhette el. A demagóg módon megígért földosztás dolgában a nyilasok „a német győzelemig való „türelemre” intették az érdekelteket.

1941-gyel kezdődött el a mozgalom hanyatló korszaka. Sok párttagot behívtak katonának. A párhelyiséget az előljáróság elvette búzaraktárnak. Az összejövetelek ritkultak, házaknál tartották meg azokat. Új agitáció és tagtoborzás nem történt. Az évek múlásával pedig illúzióvá fosz-

lott a német győzelembe vetett hit, vele a nyilas földosztás is. 1944 októberében már elítélték a Szálasi-puccsot, igaz, az ágyúk ott dörögtek, közel az igari határhoz. Három nappal később, 1944. október 18-án Igar felszabadult. A nyilaskeresztes mozgalom ezzel a történelem süllyesztőjébe került.²⁵⁶

A jobb- és baloldali ellenzéki mozgalmak ellenére Igaron a hatalmat a két háború között szilárdan a kormánypolitika tartotta kezében. A Nemzeti Egység Pártja, majd 1939 után a Magyar Élet Pártja jelentős szervezettel rendelkezett: földbirtokosok, értelmiségiek és kispolgárok alkották a legfőbb támaszát. Elsősorban a Székyek. Széky István viselte a NEP elnöki tisztét. És mögötte álltak a földbirtokosok, a jegyző, a pap, a tanító, az iparosok és kereskedők. A jegyző „hivatalból” is a kormánypárt letéteményese volt. Tiszaigaron a pap is.

Kajári Ferenc református lelkész kisiparoscsaládból származott. Amolyan „népi pap” típusát testesítette meg, nagy tekintélyt vívott ki magának. Társadalmi súlyát növelte a felesége is, akinek táblabíró volt az apja. Mind a Hangya, mind a gazdakör elnöki tisztét ő töltötte be egy időben. E tisztségek elnyeréséhez a Székyek bizalmából jutott, akikhez barátság és politikai elvűség fűzte, csakúgy, mint Elek István földbirtokoshoz is. És utódját, Nyitrai Zoltán azért hozatta Igarra – a hívek és a nép nagy többségének az akarata ellenére –, nehogy a kormánypárt befolyásán nyugdíjaztatása után csorba essék.

Sebestyén László tanító 1920 és 1944 között vezette az iskolát. A madarasi és igari birtokának együttes nagyságát hatvan holdra becsülte egy jól emlékező igari parasztember. Felesége is emelte presztízsét: a madarasi hatszáz-nyolcszáz holdas Saska családból származott, és férjhez menetelekor egy tanyával öregbítette a család tekintélyét.

A kormánypárthoz húztak a kereskedők és iparosok is.

A NEP és a MÉP szavazóinak tömegét, egyben politikájának korlátlan érvényesülését a Széky-cselédek, az uradalmi napszámosok és aratók biztosították. A földbirtokosok ugyanis csak azokat szerződtették, akik elkötelezték magukat arra, hogy urukkal együtt voksolnak. A Széky-birtokra pedig tülekedtek a szegények, hogy ott kapjanak munkát. Egy hajdani napszámos a következőképpen festette le a korabeli időköt és politikai állapotokat: „Hát itt ugye az volt a baj a Székyeknél is – én akkor még gyerek voltam –, hogy számtalanszor elzavart, mert a szám egy kicsit eljárt, és mindig azt mondta, hogy »menj Sztálinhoz, elküldelek hozzá tanulni!« Mondtam neki sokat, hogy hát mondja meg legalább azt, hogy ki az Sztálin. Itt nem volt olyan, hogy megismertük volna a politikát, meg ezek nem is engedték. Mert itt ha arató volt valaki vagy napszámos, volt ez a Magyar Élet Pártja, meg a Csudaszarvas mozgalom, oda kellett szavazni.”²⁵⁷

Az 1939. évi választásokat – csakúgy, mint a többi is – az agitációk hosszú sora előzte meg, amelyek főként a kocsmákban zajlottak le. A kormánypárti kortesek addig itatták a szavazókat – és erre a célra, úgy tűnt, a forrás kimeríthetetlen –, amíg azok írásban nem kötelezték magukat, hogy oda adják voksukat. A korteskedés olykor a verekedésig elfajult, és ezt a csendőrök hagyták, sőt el is nézték. A következmény nem maradt el: a két háború közötti időszakban minden választáson a Horthy család két ága, a poroszlói Graefl Jenő, majd vitéz Bobory György lett a kerület képviselője. Persze, némi választási csalással és úri tekintélyből fakadó ráhatással is. Tiszaigaron 1939-ben nyílt szavazást tartottak. Az asztal végén foglalt helyet az öreg Széky és Óváry főjegyző. És még ennek a két embernek a jelenléte és erkölcsi nyomása sem volt elegendő ahhoz, hogy a MÉP abszolút többséget szerezzen.²⁵⁸

Vitéz Bobory György – a kerület kormánypárti képviselője – tiszafüredi kisnemes volt. Jogi tanulmányokat folytatott, doktorált. Közigazgatási pályáját 1906-ban kezdte el. Népellenes magatartását bizonyítja, hogy a Tanácsköztársaság idején a Heves megyei ellenforradalomban való részvétele miatt letartóztatták, és forradalmi törvényszék elé állították. A börtönből sikerült megszöknie. 1919 augusztusában, a román megszállás alatt újból átvette a főszolgabírói hivatal vezetését. 1920-ban Heves megye főispánja volt, tisztét 1925 májusáig töltötte be.²⁵⁹ Az igari adatközlők adta információkból egy könnyelmű életvitelű megyei funkcionárius figurája bontakozik

ki. A vadászni, mulatni szerető dzsentrik barátságát kereste, mint például Graefl Jenőét és Mocsáry Andrásét. A két öregebb Széky tartózkodott tőle. Egyrészt nagyobb birtokosok lévén titokban lenézték a füredi kisnemes, közismerten puritán beállítottságuk miatt meg nem szívelték léha életmódját. Bobory, Graefl és Mocsáry sokszor járt együtt vadászni. A vadászkalandokkal kapcsolatban egy jellemző történettel is beírta nevét a helyiek emlékezetébe. A három kisnemes versengett: kinek a vadászkutyája ér többet. Bobory behozhatatlan lépésre és utánozhatatlan tetre határozta el magát. Kutyája fogait lecsiszoltatta, és aranykoronát húzott rájuk.²⁶⁰ Így lett az övé a legrangosabb. A kopót egyébként éjjel egy cselédlány mindig kiengette, és az ebet, ha dolga végeztével a vackára visszatért, pokróccal betakarta.

Íme, így festettek Tiszaigar társadalmi és politikai viszonyai a két háború között. Az uralkodó kormánypárt működésének a földbirtokosok, értelmiségiek, gazdag parasztok és kispolgárok látták hasznát. Az elnyomott szegénység meg egyre csalódottabban keresett magának kiutat. A szegényparasztok és agrárproletárok a maguk módján készen álltak arra, hogy az életlehetőségek javításáért újra harcha bocsátkozzanak, miként tették 1848–49-ben, a század eleji agrárszocialista megmozdulások és a forradalmak időszakában is. Uraik németbarát politikájának, a szélsőjobboldali demagógia befolyásának hatására azonban a közéletiség, a politika terén is zsákutcába léptek a harmincas évek végére. Jótékony módon: nem örökre. A történelem feloldotta a drámát, olyan fordulatot hívott létre, amely a gazdasági-politikai válságból és elnyomásból kivezető utat nyitott.

g) A paraszti művelődés és a paraszti életforma alakulása

A két háború közötti negyedszázad hivatalos kulturális politikájának nem tartozott elsőrendű feladatai közé, hogy a parasztság művelődési szintjét magasra emelje. A szellemi kultúra javai-ból a falvakba csupán annyit szivárogtatott, amennyit elengedhetetlennek ítélt ahhoz, hogy a falu népe a maga szűkre szabott életkeretei között kiismerhesse magát. És nemcsak a mennyiségi, de a minőségi színvonalat is alacsonyan szabta meg. Igaron csakúgy, mint szerte a magyar falvakban a kulturális élet központját három intézmény testesítette meg: az egyház, az iskola és az óvoda. Messze alárendeltebb szerepet játszottak a népművelő és gazdasági tanfolyamok. Pedig ez utóbbiak nagyon is hasznosaknak bizonyultak, mert sokban elősegítették az igari parasztság mezőgazdasági kultúrájának az emelkedését. Kevés volt a könyv és a sajtó a legtöbb esetben silány minőségűek voltak a falura lekerült vándorszínészi produkciók és cirkuszi előadások is.

Az igari református egyház, jóllehet váltakozó sikerrel folytatta munkáját, mégis meghatározó befolyást gyakorolt felnőttekre és felnövekvő nemzedékekre egyaránt. Ennek ellenére megállapítható: a szokványossá vált keretek között zajló istentiszteletek, bibliakörök, vallásos estélyek már annyi vallásos élményt sem nyújtottak, mint a háború előttié. Igaron is csakúgy, mint szerte az országban az elvilágiasodás tovább erősödött. Mind a református, mind a katolikus hívők száma csökkent, ennek következtében a templomba járóké is. A vallási szertartásokat látogatók kétharmad részükben nők és idősebb férfiak voltak. A helyzeten az iskolások és leventék kötelező templomlátogatása némiképpen javított. Az egyház tekintélye tehát nem a belőle sugárzott erőből, hanem a hatalomba való betagozódásából származott. A református istentiszteletek rendje a két háború között is a hagyományos vonásokat őrizte meg. A leventék az egyik „karban” tömörültek, a másikon, az orgona mellett a rektor vezetésével az iskolás gyerekek. A lányok a karzat alatti székeken ültek, ahol az iparos-, a paraszt- és a cselédcsaládok lányai külön-külön csoportot alkottak. Külön-külön oldalon foglaltak helyet a nők és a férfiak is. A szószékkel szemközt ültek a Székyek, a kurátor és a presbitérium tagjai, akik között csupán egy képviselte az agrárszegénységet.²⁶¹ A vagyoni és társadalmi különbségek okozta feszültségek nem csökkentek a vallásos életben és a templomban sem. Pedig ebben a szférában a hitnek és a tetteknek

kellett volna a megbecsülés alapját képezniök. Az elvilágiasodás, a vagyon alapján való megkülönböztetés, a növekvő és kíméletlen módon behajtott egyházi adó ébresztette rá a parasztságot arra, hogy a templomban sem találhat sem otthonra, sem lelki vigaszra.

Az iskola is a református egyházé volt. Korabeli állapotáról egy 1931-ből származó esperesi jelentés ad helyzetképet: „...az egyik iskola... nagyon régi, szinte rogyadozó vályogalkotmány. Alacsony, sötét, egészségtelen tanterem, ugyanolyan tanítólakás. ... Jó volna egy harmadik tanítói állás is. Egyelőre úgy az, mind az iskolaépítés utópia.” A nádfedele, rossz kis épületet évente vagy 120 gyerek látogatta. Tövisi osztályában tanult az első három, Sebestyénében a negyedik, ötödik, hatodik osztály. Az épület állagánál az iskola szelleme sem volt jobb. Erre az oktatással kapcsolatos igari nyelvészeti megfigyelések engednek következtetni. A gyerek „felment az iskolába” – a kifejezés debreceni hatást mutat –, a „tanító elejbe járt”, aki „bottal igazította rendre a tudós gyerekeket.”²⁶² A „felmenés” szóban a tisztelet is megnyilvánul, de egyben valamiféle vertikális fizikai és eszmei távolság is, az a gondolat: az iskolának „lejjebb”, azaz a gyerekekhez közelebb kellene kerülnie. A idézett mondat második fele változatlanul a régi típusú, veréssel való fegyelmezésre utal.

Igarról a két háború között egyetlen agrárproletár diák sem jutott felsőbb iskolába. És akik mégis beiratkoztak, a középrétegekből származtak, de az érettségig sem mindnyája jutott el. Állításunkat jól igazolja az az 1942-ből származó kimutatás, amely a 18 és 35 év közötti nők iskolai végzettségét regisztrálja.²⁶³ Eszerint:

analfabéta	27 fő	9,9 százalék
1 elemi	3 fő	1,1 százalék
2 elemi	3 fő	1,1 százalék
3 elemi	23 fő	8,4 százalék
4 elemi	20 fő	14,6 százalék
5 elemi	31 fő	11,4 százalék
6 elemi	134 fő	49,2 százalék
2 középfokú	2 fő	0,7 százalék
3 középfokú	2 fő	0,7 százalék
4 középfokú	6 fő	2,2 százalék
4 középfokú és szakképzettség	2 fő	0,7 százalék
Összesen:	253 fő	100,0 százalék

A táblázatból kitetszik: az összeírt nők közel tíz százaléka analfabéta; a szám e helyütt sok cigányt is tartalmaz. Alig több mint tíz percentjük végezte el az első három elemi, ami azt jelenti, hogy ennél a kategóriánál az írás, olvasás és számolás alapkövetelménye is sok kívánnivalót hagyhat maga után. Több mint háromnegyed részük kijárta a négy-hat osztályt. A szint az írás, olvasás és matematika alpműveleteiben bizonyos szilárd jártasságra utal, a hit- és erkölcsstanban kiemelkedőre. Egyben jelenti azt a nívót is, amelyről a hivatalos kulturális politika úgy döntött: elegendőnek látszik a paraszti hivatás teendőinek ellátásához. A négy érettségizett asszony közül kettő tanítónő és nem igari születésű. A középiskolát végzett és szakképzettséget szerzett két asszony egyike női szabó, másika szülésznő.

Az óvodai foglalkozások a két háború között nem voltak állandóak. A nyári időszakokban is csupán harminc-negyven jobb módú családból származó gyerek vett bennük részt.

Az iskolán kívül még a levente intézménye is hivatva volt arra, hogy a rezsim politikai nevelését biztosítsa. Céljai érdekében a felnőtt és serdülő ifjúságot a harmincas években a hatáskörébe vonta, és hazafias szólamokkal a rendszer eszméinek a szolgálatába állította.

A felnőttek továbbképzését szolgáló téli népművelési tanfolyamokat az országos akciókhoz hasonlóan Igaron is 1927-től szervezték meg. Az irányítás a helyi pedagógusokra hárult. Ők kérték fel elő-

adások megtartására a református papot, a karcagi iskolai tanárt, az orvost, a jegyzőt, a Széky család tagjait és a járás néhány vezetőjét. A tanfolyamokat kisebb-nagyobb kihagyásokkal egészen a felszabadulásig megszervezték. A hallgatóság száma a szombat esténként kivezényelt leventékkal együtt száz körül mozgott. A tanfolyam résztvevői szívesen emlékeznek vissza Széky István előadásaira, akit napjainkban is a csillagászat tanáraként emlegetnek a faluban. Ő ugyanis természetrajz–földrajz szakos tanárjelöltként – többek között – Eötvös Loránd előadásait is hallgatta az egyetemen. A feledés fátyla borítja viszont a jegyzőnek a szociális kérdésekről mondott véleményét.

A gazdasági továbbképzők, az ezüst- és aranykalászos tanfolyamok maradandó ismereteket adtak, és hasznos szerepet tölthettek be. Az első, 36 résztvevőt befogadó mezőgazdasági kurzust ifjú Széky Péter tartotta meg 1936-ban. A falu szorgalmas és érdeklődő parasztjai felfigyeltek a Széky-birtok modern mezőgazdasági vállalkozásaira, és tanulni kívántak belőlük. 1941-ben vagy harminc-negyven önkéntes jelentkező számára ezüstkalászos gazdatanfolyamot is szerveztek. A hallgatók zömét az öt-tíz holdas kisparasztok alkották. Részt vett rajta még négy földtelen feles bérlő és néhány gazdagparaszt, többek között G. Szabó László és Jobbágy Rudi is. A kurzusokat látogató parasztok a falu legjobb hírű gazdái közé emelkedtek, miként azt Szabó Pál kisparaszt előző fejezetünkben bemutatott gazdálkodása is tanúsítja. 1942-ben Tiszafüreden tartottak aranykalászos gazdatanfolyamot, amelyen két igari gazdagparaszt vett részt.²⁶⁴

A két háború közötti időszak első felében a nagyrészt paraszti kezdeményezésű színjátszó csoport munkája mind a színészi alakításában, mind a rendezési technikában sokat fejlődött, és egyre nagyobb népszerűsége tett szert. Festett hátterek, teljes kelléktárak, a színpadra felvitt fák, virágok, természetes sövénykerítések, bútorok, képek az előadások sikerét és színvonalát fellendítették. A társulat a népszerű és sokáig emlegetett *Piros bugyellárist* Tiszaszentimrén is előadta, jóllehet másutt általában nem vendégszerepelt. 1926-ban Sebestyén Lászlónak a színjátszó csoport munkájába való kapcsolódása változást eredményezett. Mégpedig nem minden esetben jó irányú fejlődést. Attól kezdve ugyanis a leventemozgalmat vált a műkedvelő csoport gazdájává. A gyakorlott és összeszokott „öreg” parasztszínészeket egyre inkább a mozgalom fiatal és tapasztalatlan tagjai váltották fel. A repertoár is egyre igénytelenedett és silányult. A Horthy-korszak delén olyan jellegtelen – vagy nagyon is „jellegzetes” – írók műveit vitték színpadra, akik még a korabeli irodalomtörténetekben sem szerepelnek. Így Csike Károly: *Fertály föld, Ezüst kócsag, Legényfurfang, Leánycsel*; Pölöskey: *Férjhez megy a bíró lánya*; K. Papp János: *Tépett rózsza, Gyimesi vadvirág*; Cserhári Jenő: *Szöke Terka próbahete, A levente, Kísért a fenyves* című munkáját. A repertoár hat irodalmi szintű darabot, népszínművet is felölelt, ezek: a *Csikós*, a *Piros bugyelláris*, *A bor*, *A falu rossza*, *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* és a *János vitéz*. A dalmű előadása kiemelkedő helyet foglalt el az igari népi színjátszás történetében. A harmincas években adták elő. Minden lehetőséget megmozgattak, amit csak nyújtani tudott a falu. Két hónapig tanulták a szerepeket a tanító és Emődi István irányításával. A játékok ének- és zenekar kísérte. Emődi leleménye a rendelkezésre álló színpadi technika minden eszközét megmozgatta, hogy tökéletessé tegye a nézők illúzióját. Példának okáért: tavat varázsolt a színre, a rózsát elmés szerkezettel tolta ki a vízből. A hatás nem is maradt el. A darab olyan átütő sikert aratott, hogy Örsről, Szentimréről és Füredről is özönlöttek a nézők, így többször is színre kellett vinni. A János vitéz előadásai az igari színjátszás tetőpontját jelentették.

A csoport munkája 1937 körül megszakadt. 1938-tól kezdve a református nőszövetség, a leventemozgalmat és a helyi tűzoltó-egyesület próbálkozott a kulturális élet ébren tartásával, egyre csökkenő sikerrel. Olyan műsoros estek és előadások honosodtak meg, amelyek a nemzeti ünnepeket, a kormányzó neve napját lettek volna hivatva emelkedett hangulatúakká tenni. A tervek nem valósultak meg. A hazafias frázisokkal, színvonalatlan szavatokkal, énekekkel és ízetlen tréfákkal teli műsorok az igari népi színészet hanyatló korszakának megnyilvánulásai voltak.

A sportéletet mindössze a levente keretében megalakult és csak rövid ideig működő futball-csapat képviselte. A negyvenes években – gyógyforrásra akadván – a szomszédos Tiszaörsön

megnyitották a gyógyfürdőt. A fürdőt azóta is egyre nagyobb számban keresik fel reumatikus betegek csakúgy, mint egészséges úszni és sportolni vágyó fiatalok.

A színjátszás repertoárjához képest a könyvkultúra még alacsonyabb színvonalon ragadt meg. Újságmelléletek, detektívponyvák, világvárosi- és félpengősregény-sorozatok öntötték el Igart is. A könyvek igaz, könnyű szórakozást nyújtottak, de ízlésromboló hatásukat az akkor felnövekvő generáció nem heverte ki. Az igari községi könyvtár állománya 1945-re ezer kötetre gyarapodott. Főként a Földművelésügyi Minisztérium szakkiadványai voltak népszerűek és keresettek, de az olvasni vágyó megtalálta benne a kurzus íróinak a műveit is.²⁶⁵

A heti- és napilapokra irányuló érdeklődés nagy részében a politikai orientáció változásainak megfelelően érvényesült. A kis- és középparasztok télen a Friss Újságot 35-40, a Kis Újságot, a kisközpárt lapját 20-25, az Igazság című hetilapot húsz példányban fizették elő. A módosabb gazdák tipikus sajtóorgánuma a hetente megjelenő Magyar Mezőgazdák Lapja volt, amelyet megrendelt négy-hat család is. Az értelmiségiek, kereskedők és iparosok egy része a Pesti Hírlapot, a Rádióújságot és az Antennát járatta rendszeresen, egy példányban a Magyar Nemzetet is. A nyilas mozgalom csúcsán, 1939 és 1941 között a párt sajtóját széles körben terjesztették. Heti- és napilapjai elfogytak vagy száz példányban is. Ennek az az oka, hogy a cselédek az irodától ingyen kapták az újságokat, a levélhordó is titokban terjesztette őket, jóllehet az előjáróság ezt – elvileg – tilalmazta.²⁶⁶

A századfordulótól kezdve valamelyest növekedett az igény az olvasásra. A szükséglet részben a magasabb iskolázottságnak, részben a parasztok egyre szélesebb és szélesebb területre kiterjedő mozgásának, utazásának, egyben érdeklődése bővülésének tudható be. Az első világháborúig a tájékozódási és művelődési igényeknek a kollektív olvasási alkalmak, a tanyázgatások tettek eleget. A jól összeszokott szomszédi és rokoni csoportok tagjai ezeken az alkalmakon egy felolvasó információi alapján ismerték meg az újsághíreket és az újonnan megjelent könyveket. Az első világháború után a tanyázgatás alkalmai nagyon lecsökkentek. A fiatalabb generáció tagjai meg egyre inkább az egyéni olvasással rokonszenveztek.

A kulturálódás és szórakozás iránt érdeklődést tanúsító parasztok figyelmét a negyvenes években lekötötte a mozi is. Vasárnaponként csapatosan kerékpároztak át a szomszédos községekbe, hogy megnézzenek egy-egy filmet. Nem csappant meg érdeklődésük a vándorszínházak és vándorcirkuszok produkciói iránt sem. Sajnos, ezeken az alkalmakon is sok esetben alantasabb mutatóanyagokkal szórakoztatták a publikumot. A színházi darabokra és filmekre is többnyire nem az irodalmi élmény, hanem a silány színvonal nyomta rá a bélyegét. Többségüknek pusztán hazafias szövegekkel telített, hazug és népamító propaganda terjesztése volt a célja.

Tiszaigaz társadalma művelődési viszonyait a két háború között a kutatók ennyiben regisztrálták. A források, amelyekből a parasztság kultúráját méríthetett, minden bizonnyal szegények voltak, és sok hordalékanyagot tartalmaztak. A vékony ereken szivárgó művelődés, kulturálódás és informálódás mégis megtette a magáét. Minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy az igari parasztság szemei tágabbra nyíljanak, emberi létük, egyenjogúsítás iránti vágyuk megnövekedjék.

Nem sokat változott korszakunkban a település helyileg kialakult képe.²⁶⁷ A húszas évek elején kiosztott 86 OFB-föld a falu beépített területét megnövelte, és Füred felé megnyújtotta. A Szőlőben felépített újabb házcsoporthoz pedig kiszélesítették a territóriumát. A területi növekedés ellenére a házak, utak, utcák, zugok, terek, átjárók rendje, a falu összképe változatlan maradt. Csupán a katolikus templom körüli beltelkek osztódtak nagyobb arányban. További új tanyák és majorházak épültek ki a határban, amelyek a külső település arculatát valamelyest mozgalmassabbá és színesebbé tették.

A parasztházak az első világháborúig elért színvonalukat nemigen haladták felül.²⁶⁸ Viszonylag kevés új ház épült, s az újak néprajzi jellege sem változott meg. Csupán az ámbitusokat épít-

tették nagyobbakra, amelyeket változatlanul faoszlopokkal zártak le. Az oszlopokat lemeszelték, s voltak, akik színes festéket is keverték a mészbe. A házuk alját sokan úgynevezett „venyige fekete” festékekkel húzták be, abból a célból, hogy a felcsapódó víz el ne piszkítsa az otthon falát. Még leginkább a házak építőanyagában állott be előnyös változás. Az új építmények falait ugyanis a jobb módúak egyre inkább kőből és téglából húzták fel. A szegényebbek meg téglalapokra építették vályogházait. Egészében véve: változatlanul a vályogházak uralták az igari faluképet, mert a hajlékok legnagyobb százalékát szegényebbek lakták.

A „holdfarkú” cserepet a tetőn felváltották a négyszögletes nagy cserepek, mivel az üzletekben azokat árusították. Jellemző módon a szegények továbbra is náddal, sőt voltak, akik kákkal fedték házaikat. Számukra ugyanis a nagy cserepek drágaságuk miatt elérhetetlenek voltak. Az újabb házakra nagyobb ablakok kerültek, ezért világosabbakká és könnyebben szellőztethetőkké váltak. Ezek a nagyobb ablakok négyszárnyúak, egy méter, egy méter tíz centi magasak, hetven-nyolcvan centi szélesek voltak. A kereteket a helyi asztalosok rendelésre készítették el. Elterjedésüknek az a magyarázata, hogy egy új ház falába ezeket a nagyobb méretű ablakokat vágták be, és „mert az egyik csináltatta, kellett a másiknak is”, éppen ezért jött divatba az igari parasztházakon.

A kemence anyagában és formájában is nagyobb változás következett be. A „búbot” a meleget jobban sugárzó „cserépbúbos” váltotta fel, és a kemence név vált általánossá. 1940-től az újabb típusúakat már padka nélkül építették, így jobban ki tudták használni a szobák belső tereit. Egyes helyeken a hagyományos kerek formáját a négyszögletes „sifonkemence” váltotta fel. Fontos szerepet töltöttek be a paraszti életben: velük fűtöttek, és bennük sütötték a kenyereket. A két háború között kezdték vásárolni a csikó-, igariasan asztalsparhertot. Sokan téglából építettek kétlúkú, vízmelegítő tartállyal ellátott úgynevezett „berakott kályhákat” is. Változatlanul szalmával és kukoricaszárral fűtöttek. A felszabadulás előtt a szegény- és kisparasztok a szemet nem használták.

Megváltozott a kerítések anyaga is: 1930-tól egyre jobban drót és léc váltotta fel a hagyományos élősvényeket és deszkapalánkokat.

A két háború között a szobabelsők is a parasztság anyagi-társadalmi rétegződését tükrözték.²⁶⁹ A húszas években a gazdagparasztok lányai „szobabeli bútort” kaptak hozományul: két sifont, két ágyat, két széket és egy asztalt. A középparaszt szülők egy sifonnal és egy ágygal, a szegények pedig fiókos kasztlival és ágygal adták férjhez leányaikat. Az adatközlők információja szerint 1924-ben huszonnégy lány ment férjhez, közülük csupán egy kapott sifont, a többi kasztlit. A harmincas évektől a hozomány mennyisége és minősége az anyagi tehetség szerint tovább differenciálódott. A gazdagparaszt-leány két éjjeliszekrényt, toalett-tükröt, két széket és két díványt kapott, ha férjhez ment. Egy évtizeddel később már komfortos hálószoba-berendezésre is futotta az anyagi teljesítőképeségből. „Potornai Borbála, a leányom” – jómódú gazdalány – „teljes szoba- és konyhaberendezést kapott, egy hálószobát, meg asztalt négy székekkel, sezlonyt és varrógépet. Teljes konyhaberendezést kapott, edénnyel, meg mosdó is van felszerelve, mind olyan ami egy háztartáshoz szükséges. Két szalmazsákot kapott, hat matracot, két derekaljat, négy párnát, két dunnát, két paplant. Mokett ágygarnitúrát kapott, úgy, hogy a sezlony is olyan legyen. Mondhatom, hogy én hoztam be először, hogy a leányomnak teljes szobabútort adtam, már azután vettek Mácsék, Kovács Kálmánék, meg akik tehetősek voltak.”

A közép-, és jobb módú kisparaszti szülők a férjhez menendő leányok számára füredi asztalosoknál csináltattak bútort. A bevett szokás szerint két ágyat, kasztlit, kanapét, asztalt és két-három „karszéket”. Ez utóbbi a tonettszék igari neve. És a szegény leány hozománya: „1940-ben mentem férjhez, szekrényt, ágyat és karszéket kaptam. Akiknek jobban telt, azok két nyoszolyát kaptak, de az ilyen szegény leány, amilyen én, csak egyet.”

Az új házások általában annyi bútorral kezdték az életet, amennyit a fiatalasszony vitt a házhoz. Így a lakásbelsők a hozományok szerint alakultak. A gazdagparasztok otthonai sokban

megközelítették a városi-polgári szintet. A szobákat nem sarkosan, hanem párhuzamosan rendezték be: mindkét ágyat előre, az első falhoz állították. Az első szobát, az úgynevezett „vizitszobát” nemigen használták, csak kivételes alkalmakkor. A párhuzamos szobaberendezés a szegényebknél nem volt szokásos, mert – többek között – a két előreállított ágy felvetéséhez nem volt elegendő ágyneműkészletük. A parasztszobák függőnyeit és terítőit általában fehér gyolcsból varrták meg. Sokan kislíngelték. A slíngelt terítőket a kasztlikra helyezték, és úgy állították rájuk a poharakat bögréket, tányérokat.

A szobabelsőkhoz hasonló differenciálódást figyeltek meg a kutatók a konyhákban is.²⁷⁰ A zsírosparasztoké mind berendezésében, mind szokásossá vált ételféleségeiben és az étkezés körülményeiben is elérte a polgári nívót. Nekik volt módjuk megvenni a gyárparasztok korabeli modern termékeit: a zománcos vastűzhelyeket és zománcos lábosokat, a különböző főző- és sütőalkalmatosságokat, a porcelántálakat, -tányérokat és alpakka evőeszközöket is. A paraszti táplálkozás hagyományos rendjét is elhagyták: a gazdasszony a család minden tagjának külön tányérra tált, és mindenkinek megvolt a saját pohara is. A gazdagparaszti konyha úgyszólván teljesen elhagyta a „parasztos” ételeket, csupán akkor tért vissza azokhoz – például a pépes ételekhez –, ha a gazdasszonynak sok volt a dolga, és igencsak iparkodott a főzéssel. Közülük az egyik el is mondja: „Nem szeretem én a gancát, csak akkor szoktam csinálni, ha fáradtan hazajövök, és nagyon sietek. Az uram sem szereti, egy évben egyszer ha csinálom.” Akadt olyan jómódú gazda is, akinek a házában mindig húst ettek: „Az én uram nagyon szereti a húst, ha egy nap nincsen, már azt kérdezi: minek éhezetsz?”

A szegényparasztok, az agrárproletárok meg továbbra is a sárkonyhán kínlódtak, kevés cserép- és néhány zománcos edénnyel, rossz tüzelővel és sok kényelmetlenséggel.

A cselédek, napszámosok reggelire vöröshagymát ettek kenyérrel, a kisparasztoknak telt szalonnára is. Ebédre általában egytálételt főztek: leggyakrabban babgulyást, rántott levest, krumplilevest vagy rántott krumplilevest. A két háború között a szegényeknek kukoricás kenyér jutott osztályrészül. Az ünnepi kalácsot tejjel gyúrták, de töltelékkel nem ízesítették. És ami pozitív változás: megkedvelték a főzelékeket, a spenótot, sárgarépát és zöldborsót. A táplálkozás – ennek ellenére – az első világháború előttihez képest nem sokat változott, csupán a vásárnapi és ünnepi étkezéseké. Ezeken még a legszegényebbek is baromfit tálaltak az asztalra, s a hús mellé általában burgonyát és paradicsommártást készítettek. A kompótokat nem ismerték. Rizst keveset fogyasztottak. Évente csupán két-három kilogrammot vettek disznóöléskor a hűtőbe. A szegényparaszti és proletárcsaládok tagjainak nem volt külön poharuk, egy háromdecis füles üvegkorsóból ittak felnőttek, gyerekek egyaránt. A lakodalmak mai napig szokásos rendje Igaron is a két háború között alakult ki. A mulatság időtartama megrövidült. Általában szombat déltől vasárnap délig tartott. Az ünnepi asztalra tálalt étek száma is csökkent. A vacsora első fogása a csigatésztával főtt tyúkleves volt. Utána szolgálták fel a főtt húst tormával vagy paradicsommártással. Ezt követte a birkapörkölt burgonyával, s végül a torták és sütemények zárták a lakodalmi fogások sorát.

Az első háború óta az igari férfi- és női viselet nagy általánosságban a városiével párhuzamosan változott. Azzá az öltözeté egyszerűsödött és szegényedett, amely a nem népviseletes falvak parasztlakossága körében országszerte ismeretes.²⁷¹

A férfiviselet jellege – főleg a szegényebb klasszisoké – nagy hasonlóságot mutatott az általánosan ismert városi proletáröltözetével. A hagyományos ruhakészlet háború előtt még hordott jellegzetes darabjai – a gatyák, szűrők, bocskorok – szinte teljesen divatjukat multák. Legtovább még a juhászok tartották meg tradicionális viseletüket. Szívesen öltözték fel a fekete posztóból készült szűrőket és a két-, három- vagy négysoros, csillogó gombokkal díszített mellényeket is. Ez az öltözet a faluban „rangot” jelentett.²⁷² Ennek ellenére felhagytak vele. Egy Pacsek nevű zempléni juhász 1923-ban költözött Hídvérről Igarra. Legénykorában még fehér bő gatyában, bő ingben, mellényben, két szél kötőben, csizmában, juhászkalapban járt, sőt Debrecenben 600

pengőért fehér szűrt is csináltatott magának kávészín rátéttel. Igaron töltött rövid ideje alatt, ahova egyébként benősült, lassanként minden hagyományos darabot levetett, és hamarosan bricsesz nadrágot és csizmát kezdett hordani. Régi pásztoröltözékéből csupán a szűre és nagy karimájú, felhajtott szélű gulyáskalapja maradt meg, amelyre néhanapján feltűzött még egy-egy tűzoktollat vagy virágot. Péntek Mihály kettősi csikós és kondás is viselte a szűrt és a nagy karimájú kalapot egészen korszakunk végéig. A férfiak továbbra is kedvelték, még hétköznapiakon is hordták a fehér gyolcsingeket. A hozzávaló anyagokat a helybeli üzletekben szerezték be. Az asszonyok varrták meg. Ha a határban dolgoztak, akkor a nehezebben piszkolódó színes ingeket részesítették előnyben. Ebben a korszakban is „cájg” ruhákat vettek a tavaszi vásárokon, amelynek ára 4–6 pengő között mozgott a nagyságtól és alktól függően. Az első nyáron ünneplőnek hordták, a második pedig köznapinak. A cselédek „cájg” ruhákban teleltek ki, és foltos télikabátban jártak. „A kabát tovább tart folttal, mint folt nélkül” – mondogatták az egykori cselédasszonyok, takargatva a szegénységet. Az igari szegényparasztoknak általában egy viselő és egy ünneplő ruhájuk volt. A béresek továbbra is „ördögbőrrel” és egy jó csizmával húzták ki a nehéz esztendőt.²⁷³

Jellemző a megszorult életviszonyokra, hogy a ruházzkodásban a parasztságnak egy időre egyet visszafelé kellett lépnie. Az igari szegény asszonyok újra elővették a már régen abbahagyott kendermunkát, kenderből vásznat szőttek, és kékre festve vagy fehérén hagyva kabátot, nadrágot varrtak a szövedékből. Sok szegénynek nem telt új ruhára. A helybeli szabómester reá a tanú: „Ez a falu olyan szegény volt, mint a templom egere. A közönség bejárt Debrecenbe, és ócska ruhát vett. Átalakításokból és földművelésből éltem. Hozták Debrecenből azt az ócska ruhát, és átalakítottam.” A helyzet a harmincas évek második felétől kezdett könnyebbé válni. Itt ott feltűntek, majd lassan elterjedtek a szövetrohák, és divatba jöttek a kordbársony nadrágok is, főleg a jobb módú gazdáknál. Mindezek ellenére a szürke szín, a rossz minőségű ruhák jellemezték a két háború közötti igari népi viseletet. A gazdagparasztok jobban öltözködtek. Mondják is, ha másról nem, a ruháról biztosan meglátszott, hogy valaki gazdag-e vagy szegény. A gazdagok jobb minőségű szöveteket vásároltak, és nekik telt inkább bőrkabátokra, báránybőr ködmönökre és csizmákra. A kisparasztok csizmákat inkább csak ünnepnap viseltek, hét közben bakancsban jártak. Ennek „divatja” 1916–17-ig is visszakövethető. Akkor ugyanis nagy méreteket öltött a ruha- és cipőhiány, és az emberek örültek, ha bakancsot kaptak az üzletekben.²⁷⁴ Az olcsó és célszerű lábbeli térhódításának tehát ez az egyik oka.

A fiúk a két háború között leventesapkát viseltek, amelyet címerrel és daru- vagy pulykatollal díszítettek.

A női viselet is sokat egyszerűsödött, és egyre inkább a városi divat nyomába szegődött. 1919 után a szabott szoknyákhoz azok saját anyagából készült blúzokat, némelyek öveket is szívesen magukra öltöttek. Pesti hatásra megjelentek az „egyberuhák”, a „slafrokok” és sorra a városi öltözet sajátos darabjai, többek között a „melles kötők” is. A ruhákon azonban kiütöközött az a különbség, ami a várostól való távolságból, az anyagi elesettségéből és az ízlés paraszti jellegéből származott; és ezek az okok a viseletnek bizonyos elmaradottságot kölcsönöztek. A maradiság különösen a tanyasi cseléd lányoknál volt erősen észlelhető, akik még a falusiakhoz képest is egy fokkal rosszabbul öltözködtek. A hagyományosnak mondható kötők nélkül például még a legünnepélyesebb alkalmakkor sem távoztak el hazulról.

A szoknyákról – nagy általánosságban – elmondható, hogy beszőkültek, és hosszabbakká váltak. Általában térdnél értek. Az aljakat sokan kékfestőből varrták. Egyébként is a sötét színeket kedvelték: leginkább a barnát és feketét. A férfiakhoz hasonlóan a nők is kedvelték a fehér gyolcsot. Belőle készültek a blúzok. A blúzok ujjait általában bevarrták, és elöl „zámli” vagy „betűzés” volt a díszítésük. A gazdagparasztok lányai előszeretettel hordtak báránybőr „puszlikot”. Ruházatuk egyébként ízlésben, anyagban egyaránt az átlagból messze kitűnt.

Az egybeszabott ruhákkal egy időben kezdtek a nők gyapjúzoknikat, patent- és gyapjúharisnyákat viselni, amelyekre a kisparasztok ünnepnapokon lágy szárú csizmákat húztak fel.

A menyecskék „fékötője” kiment a divatból. A leányok nyáron hajadonfótt jártak. A lágyan és hosszan leengedett haj volt jellemző vonása a korabeli frizuráknak. Csupán az asszonyok nem hagyták el a hagyományosnak mondható kendődivatot.

A női ruhák egyszerűsödésének, a városi divathoz való közeledésnek több okát is feltalálhatja a társadalomkutató. Egyrészt megváltozott a divat. Továbbá: a konfekcióipar olcsó termékei a falusi szatócsboltokban a városi üzletekkel azonos időben voltak kaphatók. Nem kis súllyal esik latba az az egyébként már említett körülmény is, hogy a nők Igaron a két háború között kapcsolódtak be a férfiakkal egyenrangú társakként a mezőgazdasági munkába. A megváltozott életmód lassan az élet minden területén megnyilatkozott, így a ruházatkódolásban is. Elmaradtak a funkció nélküli külsőségek és díszítések. Az asszonyok, lányok nem jutottak hozzá, hogy a sok időt emésztő ruhadarabokat elkészítsék és színes fonalakkal kidíszítsék, kihímézzék.

Igar etnikai képe, jóllehet az első háború előttihez képest lényegesen nem változott, mégis valamelyest tarkább színezetet öltött.²⁷⁵ A lakosok száma tíz százalékkal növekedett. A ki- és betelepülések révén ötven új család került a határba, egy részük a faluba. A népességszere legnagyobb részében a cselédek vándorlásával állott kapcsolatban. Valamint a szomszédos községekben élő fiatalokkal kötött házasságok egyre növekvő száma is hozzájárult a lakosság változatosabbá válásához. A két háború között az egyházi különbségek és vallási előítéletek Igar kétszáz éves története során soha nem tapasztalt mértékben lecsökkentek, annak ellenére, hogy a hivatalos ideológia oldaláról az ellentendenciák is érvényre jutottak. A vérségi és rokoni kötelékek is tovább lazultak. A háromgenerációs családok mind nagyobb ütemben paraszti-polgári kétféle generációs családdá csökkentek le. Meglazult a belső – feudális eredetű – tiszteletrendszerük is: az apai tekintély valamelyest csorbul. A családtagoknak az apától való függése szintén engedett a húzóerejéből. A fiatalabb nemzedékek megbecsülését – fiúkat, lányokat egyaránt – mindjobban a termelő munkában elfoglalt szerepük határozta meg. Fölszabadultabbá vált a társas érintkezés, a hang, a modor, bár az is megállapítható, hogy egyben szabadosabbra és morálisan is lazábbra módosult.

A régi, hagyományos népszokások a két háború között egyre inkább veszítettek a jelentőségükből. Mind kevesebbszer került sor a felelevenítésükre; egyben elszíntelenedtek, átalakultak (miként azt a májusfa-májuskosár példájából is tapasztalhattuk), s legtöbbjük a korszak végére egészen el is tűnt.²⁷⁶ A Horthy-kor társadalmi fejlődése éppen a népkultúrában húzott éles határvonalat a generációk közé. Az öregebbek még makacsul ragaszkodtak a régi szokásokhoz, babonákhoz, hiedelmekhez, a fiatalok azonban ösztönösen hátat fordítottak azoknak. A régi munkákhoz kötött társas szórakozások egyike-másika, mint például a dohánycsomózások alkalmain megesett tréfák, vagy a napraforgó-kiveréseken történt huncutkodások még elevenen éltek a két háború között is. Úgyszintén a „lakodalomlesés” szokása is a legények körében. A helyi konvenció szerint a menyasszonytánc után úgynevezett „lesőtáncot” kellett járni. Ha a zenészek nem húzták a tánc alá való zenét, úgy a lesők behatoltak, és ami enni-, innivalót találtak, elvitték. Amennyiben a muzsikások a menyasszonytánc után nem szakították meg a zeneszót, a „lesők” három óra hosszáig is szívesen mulattak együtt a násznéppel.²⁷⁷ Egyébként a régi szokások fokról fokra koptak, ellaposodtak, elsekélyesedtek. Egyre inkább a szomszédolás, bálozás, kocsmázás vált a fiatalok összefüggéseinek és társas érdeklődésének központjává. Sokszor sílány, közönséges és parlagi szórakozások kötötték le a szabadidejüket. A hosszú téli estéken például baráti csoportok kártyázni jártak az arra kiszemelt házakba. Rendszerint házárdjátékokkal ütötték el idejüket, például huszonegyest játszottak. A tét pénz, gyufa és gomb volt, a szegény fiataloké inkább az utóbbi kettő. Nyári estéken a legények a szövetség sarkánál, a Bugyi-kocsmánál vagy a Brüll-bolt előtt találkoztak. A csoportba verődött fiatalok beszélgettek, viccelődtek, időnyben kilopakodtak a földekre, dinnyét loptak, azt elosztották egymás között, megették.

Olykor kimentek a temetőbe is. Ott ijesztgették a fiatalabbakat, és aki félelmét elárulta, azt nem fogadták be maguk közé. A bálakat Igaron rendszerint karácsony és húsvét másnapján, valamint Péter-Pálkor rendezték meg. Tiszaörsön máskor. A jó mulatság reményében a helybeli legények csapatosan jártak át Örsre. Aki nem mert velük tartani – mert félt a verekedéstől –, azt „kitiltották” soraikból. A kocsmát 18 éven aluliak nem látogatták.

Kollektív megmozdulás volt az újév köszöntése. Szilveszter napján éjféltkor kolompoltak, összeverődtek vagy két- háromszázan is, bor is került a házakból, ittak, és „feljárták a falut”. Ezzel szemben szűk családi körben ünnepelték a karácsonyt. A karácsonyfa nem volt általános, a harmincas évek végén is legfeljebb tíz lehetett a faluban. A parasztok gallyakat szedtek vagy loptak, és egy-két gyertyával és néhány szem szaloncukorral feldíszítették. Szentestén senki nem ment sehová. „Szentírásként” tartották számon azt az íratlan szabályt, hogy a család egészében együtt ünnepeljen. A szegény- és kisparasztok gyerekei ajándécul csupán néhány szem kockacukrot kaptak. A szükséges ruhaneműt számukra ugyanis a vásárokon vették meg.²⁷⁸

Az igari parasztok életviszonyairól alkotott képünket még tovább árnyalhatják az egészségi állapotukat tükröző adatok is. A tiszafüredi járás egyik jellegzetes tájbetegsége a tifusz, visszakövethetően egészen a 19. század közepéig. Az ellene való védelmet csupán 1930-ban szervezték meg, az volt ugyanis az az időpont, amelytől kezdve a betegség megelőzése céljából rendszeresen beoltották a helyi lakosságot is. Addig azonban a 28 000 lelket számláló járásban évente húsz-harminc eset is előfordult. Oka a rossz higiénés viszonyokban és a tisztálkodás alacsony színvonalában található meg. A már említett kimutatás szerint²⁷⁹ 1901 és 1930 között Igaron a tifusz tíz esetben volt halálos kimenetelű. Változatlanul nagyobb számban pusztított a tbc, valamint a tüdő- és mellkasgyulladás is. Ennek indokait kutatva a járás vezető tisztí főorvosa a gyenge ellenállóképeséget is felemlítette, amelyet egyrészt a túlfeszített munkával, másrészt a vitamin- és cukorhiányos táplálkozással magyarázott.²⁸⁰ A két háború között a járásban hatszáz-nyolcszáz tbc-vel fertőzött családot tartottak nyilván, és ez a szám nem tartalmazza az összes beteget. Azidőtől még a felismerése és diagnosztizálása is nehézségekbe ütközött. A parasztok szegénységük miatt nem tudták az orvost megfizetni, sok esetben meg az előítélet miatt nem nyílt ki a beteg rejtő ház ajtaja az orvos előtt. Tüdőgondozó a két háború között a járásban, így Igaron sem épült fel. A tbc-sek gondozása csupán némi gyógyszeres kezelésre és a fertőzött beteg elkülönítésére szorítkozott. Ismerve a tüzelőhiányból fakadó kényszerű állapotokat, azt, hogy a parasztcsaládok csupán egy szobában éltek, és a „vizit-” vagy „tisztaszobát” nemigen használták, az elkülönítés – legalábbis – megkérdőjelezhető.

Tiszaigaron 1921 és 1930 között 308-an haltak meg. Továbbra is kiemelkedő arányban fordult elő gümőkór, tüdő- és mellhártyagyulladás, valamint gyerekhalandóság okozta pusztulás. A 308 esetből 79-et (26,2 százalék) számlál az 1 éven aluliaké, 83-at (27,5 százalék) a tbc-ben, valamint tüdő- és mellhártyagyulladásban meghaltaké. 1930-ban például 26 haláleset fordult elő. Ebből háromnak gümőkór (11,5 százalék), és pontosan ugyanennyinek volt tüdőgyulladás a kiváltó oka. A kettő együtt hatot, azaz 23 százalékot tesz ki. Ha az 1630 lelkes község hat tbc-s halottjának számát 10 000-re átszámítjuk, úgy 36,7-et kapunk. A szám változatlanul az országban regisztrált 18,8-nak majdnem a kétszerese. A 20. század első harmadában a gyerekek körében gyakran ütötte fel fejét kanyaró, vörheny, szamárhurut és toroklob, annyira, hogy 1901 és 1930 között ötvenhárom esetben végzetesnek bizonyult. Tetemes javulás a harmincas évek második felétől a gyermekhalandóságban következett be, nagymértvű csökkenő tendenciában mutatkozott meg. A negyvenes években az elhalálozások okai között mindössze 0,6 százalékkal szerepel, tehát 20 percenttel csökkent. E nagyon fontos pozitív változás az anyatejaktió megszervezésében leli magyarázatát.

A füredi járásban csupán 1870-től volt orvosi ellátás. Addig a „kurschmiedek”, azaz a gyógykovácsok működtek a falvakban, akik – a tisztiorvos állítása szerint – a szépszis gyógyításában

nagy specialitásra tettek szert. 1870-től húsz éven át egy Menzel nevű füredi orvos látta el az igari betegeket is, majd 1890-től egy Szigeti és egy Steiner nevű a nagyivániakat, örsieket és igariakat. 1910-ben a járás konziliáris helyé vált, tehát tisztiorvosi felügyeletet kapott. A két háború között viszonylagos orvosbőség támadt: nyolc doktor – közte két hatósági – telepedett le a járásban. Bába csupán 1936 óta működik Igaron.²⁸¹

A hagyományos igari falukép a Horthy-korszakban az első világháború előttihez képest sok tekintetben erősebben proletár-paraszti színeket öltött magára. A falu agrártársadalma szélsőségesen *széttagozódott*. A parasztpolgári színvonalat elért gazdagparasztoktól a nincstelen, éhez-
ző és ruhahiányban szenvedő agrárproletárokig terjedő skála megannyi fokozatát, árnyalatát és változatát regisztrálhattuk a falu társadalomrajzában. Sajnos, a fokozatok óriási többsége az átlagosnál jóval alacsonyabb szinten volt megtalálható. Elsősorban a gazdasági javak egyenlőtlen eloszlása miatt. Ha valahol a társadalmi különbségeket meg lehet állapítani, az éppen az igari anyagi kultúra terrénuma. Legyen elég e helyütt csupán a földtulajdonok nagyságára, a házak, lakásbelsőik, a konyha, táplálkozás és viselet erősen differenciált színvonalára utalni. A társadalmi különbségek megéreződtek még a mindennapi érintkezésekben is: az urak, gazdagparasztok és kispolgárok a község szegény és proletár többségétől távol tartották magukat, lenézték, becsapták és kizsákmányolták őket.

A szellemi kultúra – az anyagi kultúrával ellentétben – a társadalmi egység és összhang egyik hordozója volt. Az oktatás mennyiségi és minőségi szintje az elmúlt időkhez képest tagadhatatlanul emelkedett. 1900-ban a statisztikusok még 236 hat évnél idősebb analfabétát és 980 írni-olvasni tudó lakost írtak össze. Ez azt jelenti, hogy a 20. század elején a tiszai járás társadalma 24 százaléka még teljesen írástudatlan volt.²⁸² A Horthy-kor végére ez az arány 10 százalékra csökkent le. A számok önmagukért beszélnek. Mégis eltakarják a mögöttük rejtőz-
ző nívót. A helyi parasztság és cselédség legnagyobb többsége az elemi iskola négy évfolyamát járta ki, és legjobb esetben két ismétlő osztályt is. Mégis elégségesnek bizonyult ahhoz – más tanfolyamokkal, informálódási, kulturálódási lehetőségekkel és felgyülemlett tapasztalatokkal együtt –, hogy a társadalom mozgékonyabb tagjait a korszerűbb mezőgazdasági termelésre ráirányítsa. A modern piacgazdálkodás pedig a tevékenyek számára megteremtette azt a lehetőséget, hogy anyagi kultúrájukat is magasabb szintre emeljék fel.

Úgyszintén egységesedett, hagyományait levetkezte, egyben silányabb minőséget öltött magára a parasztság népi kultúrája. A hagyományos ünnepi alkalmak és az azokhoz fűződő rituálék fokról fokra elvesztették jelentőségüket, átformálódtak és eltűntek. Helyükre – jobb nem lévén – a leventemozgalom, a vallásos egyletek sajátos célú rendezvényei, a házi bálak vigalmai léptek. Ez utóbbiakon cigánymuzsikával, városi táncokkal, dallamokkal és magyar nótákkal szórakozott vasárnap, ünnepnap és munkaszünetben a hétköznapiak súlyos terheitől szabadulni vágyó fiatalság.

Adatok és dokumentumok után nyomozva látjuk: a Horthy-korszak igari népi kultúrája úgy jelenik meg, mint a régi pusztulása, ami önmagában szükségszerű és egyúttal a fejlődés sodrába tartozó jelenség. Ugyanakkor nyomát sem lehetett lelteni valami olyan újnak, amely népünk alkotókészségére, új ízlésére, művészi kifejezést kereső ambícióira utalt volna.

Tiszaigaz népén is hatalmas sebet ütött a háború. Azokon is, akik a fronton harcoltak, azokon is, akik otthon maradtak. A németeknek termelő uradalmak ugyanis fokozták a munkások és cselédek kizsákmányolását. Bérüket, illetményeiket még mélyebbre szorították, egyben súlyos kikötésekkel terhelték meg. Igaron például a hadba vonultak helyét nem a helybéli szegény mezőgazdasági bér munkásokkal, hanem a környék, Tiszafüred, Borsodszemere, Nagyiván alacsonyabb napszámért is munkát vállaló proletárjaival töltötték be. Így kényszerítették rá az igariakat, hogy látástól vakulásig nyomorúságos fillérekért dolgozzanak. A lakosság zöme lerongyolódott, sokan éheztek is. A közigazgatás és a karhatalom a nyomorúságból fakadó legcsekélyebb ellenállást is kegyetlenül torolta meg. A csendőrök a munkásokat erőszakkal és internálási

rendeletekkel munkahelyük valóságos rabszolgáivá tették. Nem egy igari akkor ismerkedett meg a horthysta internálótáborokkal. A parasztok utolsó szem gabonáját, utolsó növendék állatát is elvitték beszolgáltatás címén, a rendelet kijátszóit büntetésekkel sújtották, és nem hiányzott az erőszak és a hatósági visszaélés sem. A beszolgáltatási rendszer valósággal kirabolta a kis- és szegényparasztokat, ugyanakkor tág teret nyitott a spekulációra és a feketézésre.

A férfilakosság javát elvitték katonának. Közel félszáz a háborús halottak és sebesültek száma. A leventébe kényszerített ifjúságot csak nagy nehezen, az utolsó pillanatban sikerült az elhurcolástól megmenteni. A község gazdasági felszerelése súlyosan megrongálódott, állatállományának 85 százaléka elpusztult. A proletártömegek az éhség és elesettség végső határáig jutottak el.

Így zárult le Tiszaigar kétszáz éves története. Az 1744-ben és az utána következő évtizedekben itt megült első telepesek bizalommal és reményekkel kezdték az életet a maguk választotta új tájon és faluhelyen. Úgy remélték, elérik céljaikat: a jobbágyterhek enyhülését, az anyagi fellendülést és a szabad vallásgyakorlatot. Ez utóbbi reménységük egy kitérő után megvalósult. De több mint egy évszázadot vártak arra, hogy a jobbágyrendszer és vele a lealázó és nyomasztó robotterhek is eloszoljanak. Az anyagi felvirágzás pedig legnagyobb részben nem a törzsökös parasztlakosság, hanem a szomszédos községek Igar határában földet vásárló nagygazdái körében valósult meg. Igar kétszáz éves történetének lényege: a parasztságnak a földért és vele az emberi életkörülményekért folytatott harca. Ezért küzdött a jobbágykorszakban megindított s harminc évig eltartó perében. Ez a kíváncsi öltött testet 1848/49-ben, a forradalom és szabadságharc helyi eseményeiben. Ezért s a mindinkább romló életviszonyok ellen tiltakozott az agrárszocialista megmozdulásokban. Ezért s a cselédi nyomorszínvonal megszüntetése ellen lázadott 1919-ben. Az igari határ 1744–1944 között mindezek ellenére egyre feszesebben és szorosabban fonódott köréje. És mindezt csak tetézték a két világháború súlyos próbatételei is. A második világháború végére az igari parasztok és cselédek a kétségbeesés, a mély nyomor és a végletekig való kizsároltság körülményei közé hanyatlottak. 1944. október 18-án omlott össze a fejlődést elzáró torlasz.

JEGYZETEK

A jegyzetekben az egyszerűség kedvéért négy rövidítést alkalmazunk. A feloldásuk a következő:

EA = A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára. A rövidítés után található számok az előtanulmányok jelzetei, amelyek listáját a jegyzetek után adjuk közre.

HML = Heves Megyei Levéltár, Eger.

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest.

NKCS KT = MTA Néprajzi Kutató Csoport Kézirattár.

Az élet színtere, gazdaságföldrajzi feltételei és történeti előzményei

1. Soós Imre: A jobbágyszomszéd sorsa a szolnoki Tiszatájon 1711–1770. A Damjanich János Múzeum közleményei, Szolnok, 1958. 12. l.
2. Molnár Balázs: EA 2506.
3. Molnár Balázs: uo. Ezen kívül megjegyezzük, hogy Kardos László a Szolnoki Vízügyi Hivatalban 1964-ben megkereste Nemes Gerzson vízmérnököt, akivel Tiszaigaz és környéke vízrendezési munkáiról konzultált. A kiváló szakértőnek e helyütt mondunk köszönetet.
4. Molnár Balázs: uo.
5. Molnár Balázs: uo.
6. Molnár Balázs: uo.
7. Molnár Balázs: uo.
8. Kresz Mária: EA 2503.
9. Molnár Balázs: EA 2506.
10. MOL E. 156. Kamarai Levéltár, Urbaria et Conscriptiones fasc. 9. No 30.
11. HML 1728. évi jobbágyszomszédírás.
12. HML Közigazgatási iratok, 1740. No 229/H.
13. Orosz Ernő: 1906. 223., 277. l.
14. HML Közigazgatási iratok, 1740. No 60.

I. A feudális termelési mód újjászerveződése és válsága (1744–1848).

Az 1744-től 1831-ig terjedő rész, kevés változtatással, Soós Imre összefoglalója.

1. HML Közigazgatási iratok, 1746. No 30. – Miként Bevezetőnkben említettük, Kardos László 1965-ben a kézirat átdolgozását megszakította. Ugyanabban az évben kezdte meg vallástörténeti, vallásszociológiai kutatásait is. A témakörből 1969-ben publikálta *Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakony-csernye, 1965)* című munkáját. Élete utolsó szakaszában írta meg *A nazarénusok* című monográfiáját Szigeti Jenő társszerzővel. A hazai nazarénizmus gyökereit keresve figyelt fel a 17–18. századi paraszti puritán jellegű mozgalmakra, amelyeket addig sem a történettudomány, sem az egyháztörténet nem vizsgált. A mozgalom – eddigi tudomásunk szerint – főleg a tiszántúli protestáns parasztság körében hódított, mintegy feleletként az ellenreformáció rekatolizációs törekvéseire. A spontán megmozdulások szervezeti kereteket öltöttek: laikus prédikátorok vezetésével népi ecclesiák alakultak szerte Kelet-Magyarországon. A vallási közösségeket sok helyen antifeudális szálak is át- meg átszőtték. Az allodizáló nagybirtok szorítása alól szabadulni vágyó parasztok és jobbágyok elköltöztek oda, ahol több szabad földet találtak, és hitéletüket is korlátok nélkül gyakorolhatták. Mindezek ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy 1744-ben Tiszaigazt is egy ilyen új otthont kereső puritán kisközösség ült meg. A közösség vezetője pedig Makay János laikus prédikátor volt. Igar számukra kedvező új otthonnak ígérkezett két szempontból is. Egyrészt, mivel lakatlan terület volt, a szabad földfoglalás határát csupán az igaerő szabta meg. És mivel református földesurak birtokolták, háborítatlanul gyakorolhatták sajátos, házi keretek között szokásos hitéletüket is. A tradicionális házi áhitatokat, istentiszteleteket egészen az első világháborúig megtartották. Erről számol be Katona Imrénék a témában végzett kutatása is. Jelen könyvünk II/6. alfejezetében ugyanis a következőket írja: „Igaron emberemlékezet óta dívott a szabad – jórészt téli – estéken a magánházaknál a vallásos gyülekezés, vallásos énekek énekelgetése és a Biblia olvasása”.
2. HML Közigazgatási iratok, 1746. No 30.
3. Uo.
4. HML 1745. évi taksás nemesi összeírás.

5. MOL C. 59. Helytartótanács, Tiszaigar úrbéri tabellájának melléklete, 1770. évi úrbéri összeírás.
6. HML Közigazgatási iratok, 1745. No 189.
7. HML Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1745. 54.
8. Uo. 69–71.
9. HML Közigazgatási iratok, 1746. No 26.
10. Uo. No 50.
11. HML Polgári perek 1754 No 521. 1753. évi csomó.
12. Uo.
13. HML Közigazgatási iratok, 1748. No 28.
14. HML Polgári perek 1754. No 521. 1753. évi csomó.
15. HML Közigazgatási iratok, 1756. No 96.
16. MOL C. 59. Helytartótanács, Tiszaigar úrbéri tabellájának melléklete. Feleletek.
17. MOL C. 59. Helytartótanács, Heves megye úrbéri tabellájának mellékletei.
18. HML Polgári perek 1754. No 521. sub NB jelű melléklet.
19. HML Közigazgatási iratok, 1754. No 298.
20. Uo 1748. No 28.
21. HML Polgári perek 1754. No 521. sub NB jelű melléklet.
22. Az idézett osztályper sub K jelű melléklete.
23. HML az idézett osztályper 1761. évi csomója.
24. HML Közigazgatási iratok, 1756. No 96.
25. MOL C. 59. Helytartótanács. Az 1770. évi úrbéri összeírás. Tiszaigar úrbéri tabellájának melléklete. Feleletek.
26. HML Közigazgatási iratok, 1770. No 159.
27. Pauly: 1. köt.
28. MOL E. 156 Kamarai Levéltár. Urbaria et Conscriptiones fasc. 25. No 49.
29. Jobbágyösszeírás, 1728. No 109.
30. HML Közigazgatási iratok, 1731. No 44.
31. Uo. 1733. No 302.
32. Az urbárium végrehajtása. 1. pont.
33. HML Közigazgatási iratok, 1750. No 127.
34. MOL C. 59. Helytartótanács, Tiszaigar úrbéri tabellájának mellékletei. Feleletek 2. és 6. pont.
35. HML Közigazgatási iratok, 1750. No 80.
36. HML Polgári perek, 1754. No 521.
37. Pauly: 1. köt. 254. E szerint egy napi ígásrobot váltságaként általában 20 krajcárt szoktak felszámítani.
38. 1772. évi tiszafüredi per.
39. HML Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1824. 786.
40. HML Investigatio urbarialis. Igar, 1773.
41. Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 21. sz.
42. HML 1787. Urbar. No 34.
43. HML Pfahler Carolus: 1820. 70–71. l.
44. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 21. sz.
45. HML Közigazgatási iratok, 1787. No 1643.
46. HML Uo. 1775. No 191.
47. HML Uo. 1765. No 512. jegyzőkönyv, 538. l.
48. HML Investigatio urbarialis Igar, 1785.
49. HML Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1791. 373., 1186. l.
50. HML Közigazgatási iratok, 1827. No 29.
51. HML Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1831. 1780. l.
52. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1833.
53. MOL N. 26. Archivum Palatinae. Conscriptio Regnicolaris Possessio Igar, 1828. No 95.
54. MOL Uo.
55. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1833.
56. HML Uo.
57. HML Uo.
58. HML Uo.
59. MOL C. 23. Helytartótanács, Impressa circularia H. 1787. fons 14. pos. 36.
60. MOL N. 26. Az 1828. évi regnikoláris összeírás megjegyzései.

61. MOL Uo.
62. MOL Uo.
63. MOL Uo.
64. MOL Uo.
65. Balassa Iván: EA 2494.
66. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1833.
67. HML Uo.
68. MOL N. 26. Az 1828. évi regnikoláris összeírás megjegyzései.
69. Molnár Balázs: EA 2506.
70. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1834.
71. Katona Imre: EA 2501.
72. Diószegi Vilmos: EA 2497.
73. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1805. 21. (Másolat 1842-ből.)
74. K. Csilléry Klára: EA 2496.
75. Kresz Mária: EA 2505; Morvay Judit: EA 2507.
76. Morvay Judit: EA 2507.
77. Kresz Mária: EA 2504.
78. Kresz Mária: EA 2503.
79. Tóth Dezső: 1942. 5. 8. l.
80. MOL C. 69. Helytartótanács, Departamentum Scholarum Nationalium 1817. No 2.
81. MOL C. 53. Helytartótanács, Departamentum Publico-Policum, No 469 (1825).
82. Katona Imre: Ethnographia, 1950. 1–2. sz. 75–80. l.
83. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1833.
84. Az Igari Rend Fundamentuma, 1833.
85. HML Uo.
86. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1834.
87. HML Uo.
88. HML Uo. 1835.
89. HML Uo. 1836.
90. HML Uo.
91. MOL C. 59. Helytartótanács Departamentum Urbariale, No 896.
92. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1838.
93. HML Uo. 1839.
94. HML Uo. 1842.
95. HML Uo. 1843.
96. HML Uo. 1844.
97. HML Uo. 1845–1847.

II. Tőkés termelési viszonyok között (1848–1944)

1. Ember Győző: 1951. 124., 130. l.
2. Tiszaigar községi irattár, Szolgabírói rendeletek, 1849.
3. Ember Győző: 1951. 131., 133. l.
4. Szederkényi Nándor: 1898.
5. Kolačkovszky Lajos: EA 2603.
6. Katona Imre: EA 2501.
7. MOL R. 90. Kossuth-gyűjtemény I. 6726. A levélre Szabad György hívta fel a figyelmünket, amelyért ezúton fejezzük ki hálás köszönetünket.
8. Tiszaigar községi irattár, Szolgabírói rendeletek, 1849.
9. Uo.
10. MOL D. 39. Abszolutizmus kori Levéltár, Militár et Civil Gouvernement. Elnöki iratok, 1851/52. Uo. 12. I. Dorf Igar.
11. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1856.
12. HML Uo. 1857.
13. HML Uo.
14. HML Uo.
15. HML Uo. 1858 Úrbéri Egyesség.
16. Lenin, V. I.: 1950. II. köt. A jobbágyság bukásának 50. évfordulójára 107. l.

17. Lenin, V. I: 1949. 183–184. l.
18. Kresz Mária: EA 2503.
19. Kresz Mária: uo.
20. HML Az egri megyei bíróság irattára, Tiszaigar úrbéri tagosításának pere, 1851.
21. Kresz Mária: EA 2501.
22. Katona Imre: EA 2501.
23. Kresz Mária: EA 2503.
24. Molnár Balázs: EA 2506; Barabás Jenő: EA 2495 .
25. Szolnok Lajos: EA 2509.
26. Balassa Iván: EA 2494.
27. Kresz Mária: EA 2503.
28. Kresz Mária: uo.
29. Hevesvármegye, 1980. szeptember 7. szám.
30. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve. Az 1916. november 30-án tartott gyászközségi ülés.
31. Tiszafüred és Vidéke, 1891. november 11. szám.
32. Balassa Iván: EA 2494.
33. Kresz Mária: EA 2503.
34. Kresz Mária: uo.
35. Kresz Mária: uo.
36. Kardos László 1954. évi gyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Mann Lajos.
37. Kresz Mária: EA 2503.
38. A paraszthirtok állapota Tiszafüreden. 7. l.
39. Kardos László 1954. évi gyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Tóth Dani.
40. Kardos László: uo. A/3. sz. füzet.
41. A paraszthirtok állapota Tiszafüreden. 6. l.
42. Kardos László 1954. évi gyűjtése. A/3. sz. füzet.
43. Tiszaigar községi irattár, Adóügyi iratok 1874, 1875, 1876, 1877, 1878.
44. Kresz Mária: EA 2503.
45. Kresz Mária: uo.
46. Kresz Mária: uo.
47. Kresz Mária: uo.
48. Kemény György: 1909. 43–44. l.
49. Kemény György: uo. 38–39. l.
50. Kresz Mária: EA 2503.
51. A paraszthirtok állapota Tiszafüreden. 5. l.
52. Uo. 4. l.
53. Uo. 5. l.
54. Balassa Iván: EA 2494.
55. Szolnok Lajos: EA 2509.
56. Diószegi Vilmos: EA 2497.
57. Balassa Iván: EA 2494.
58. Balassa Iván: uo.
59. Kresz Mária: EA 2503.
60. Bakó Ferenc: EA 2493. Megjelent: Néprajzi Értesítő, 1954, 239–258. l.
61. Kresz Mária: EA 2503.
62. Kresz Mária: uo.
63. Balassa Iván: EA 2494.
64. Balassa Iván: uo.
65. Takács Lajos: EA 2510.
66. Balassa Iván: EA 2494.
67. Balassa Iván: uo.
68. Barabás Jenő: EA 2495.
69. Balassa Iván: EA 2494.
70. Balassa Iván: uo.
71. Kresz Mária: EA 2503.
72. Kresz Mária: uo.
73. Kresz Mária: uo.

74. Kresz Mária: uo.
75. Kresz Mária: uo.
76. Balassa Iván: EA 2494.
77. Eörsi Béla: 1938. 88. l.
78. Kresz Mária: EA 2503.
79. Kresz Mária: uo.
80. Fél Edit: EA 2499. Megjelent: Néprajzi közlemények, 1959. 1–2. sz. 70–114. l.
81. Kresz Mária: EA 2503.
82. Takács Lajos: EA 2511.
83. Kresz Mária: EA 2503.
84. Sági Vilmos: 1969. 121. l. 19. sz. jegyzet.
85. Sági Vilmos: uo. 123. l. 58. sz. jegyzet.
86. Kresz Mária: EA 2503.
87. Kolláth József: 1983. március 20.
88. Tiszafüredi Újság, 1912. augusztus 1. sz.
89. Kresz Mária: EA 2503.
90. Bakó Ferenc: EA 2493. Megjelent: Néprajzi Értesítő, 1954. 239–258. l.
91. Kresz Mária: EA 2503.
92. Szolnoky Lajos: Ethnographia, 1950. 1–2. sz. 29–56. l.
93. Bakó Ferenc: EA 2493.
94. Kresz Mária: 2503.
95. A paraszthirtok állapota Tiszafüreden. 9. l.
96. Kresz Mária: EA 2503.
97. Tóth Dezső: 1942. 8. l.
98. Tóth Dezső: uo. 9. l.
99. Katona Imre: EA 2500.
100. Katona Imre: uo.
101. Tóth Dezső: 1942. 10. l.
102. Kresz Mária: EA 2503.
103. Katona Imre: EA 2500.
104. Katona Imre: uo.
105. Katona Imre: uo.
106. Katona Imre: uo.
107. Katona Imre: uo.
108. Sándor Pál: 1958. 65. l.
109. Varga Gyula: A parasztság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Szerk.: Szabó István. 1. köt. Bp. 1972. 267–348. l.
110. Varga Gyula: uo. 341–342. l.
111. Barabás Jenő: EA 2495.
112. Diószegi Vilmos: EA 2497.
113. K. Csilléry Klára: EA 2496. Megjelent: Ethnographia, 1952. 83–111. l.
114. Morvay Judit: EA 2507.
115. Kresz Mária: EA 2505.
116. Kresz Mária: EA 2504.
117. Fél Edit: EA 2499.
118. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2 sz. füzet. Adatközlő: Fótos Kálmán.
119. Kolláth József: 1983. március 20.
120. Morvay Judit: 1981. 227. l.
121. Manga János: Palócföld. Bp. 1979. 59. l.
122. Pintér Sándor: A palócokról. Népismertető tanulmány. Bp. 1880.
123. Szendrey Ákos: EA 2508.
124. Kardos László 1954. évi gyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Fótos Kálmán.
125. Katona Imre: EA 2501.
126. Katona Imre: 1950. 75–91. l.
127. Tiszafüred és Vidéke, 1891. november 11.
128. Tiszafüred és Vidéke, uo., Heves Vármegye, 1878. július 10.
129. Tiszafüred és Vidéke, 1894. szeptember 27.

130. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1933. január 1.
131. Tiszafüred és Vidéke, 1895. július 25., 1896. május 24.
132. Kresz Mária: EA 2503.
133. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál.
134. Kardos László: uo. – Bakó Ferenc: EA 2493.
135. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Tüdős Béni.
136. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet.
137. Kolacskovszky Lajos: EA 2603. – Tiszafüred és Vidéke, 1852. február 3., 1896. októberi számok
138. Tiszafüred és Vidéke, 1896-97. évi számai.
139. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1914. szeptember 5., 1915. szeptember 26., november 19., 1916. május 14., szeptember 17., 1917. szeptember 12., december 9., 1918. január 27., szeptember 1.
140. Kolacskovszky Lajos: EA 2604.
141. Szederkényi Nándor: 1898.
142. Takács Lajos: EA 2510.
143. Tiszafüredi Újság, 1914. május 28.
144. Takács Lajos: EA 2510.
145. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1919. március 25. A munkás- és katonatanács együttes ülése.
146. A Hevesmegyei Direktórium Hivatalos Lapja, 1919. május 22., június 19.
147. A Hevesmegyei Direktórium Hivatalos Lapja, 1919. március 25.
148. A Hevesmegyei Direktórium Hivatalos Lapja, 1919. április 9.
149. Kolacskovszky Lajos: EA 2603.
150. Takács Lajos: EA 2510.
151. Heves vármegyei Intéző Bizottság Hivatalos Lapja, 1919. október 2.
152. Sági Vilmos: 1969. 119. l.
153. Révai József: 1949. 223. l. (Az első – 1938-as – kiadás nem hozzáférhető)
154. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Tüdős Béni.
155. Kardos László: uo.
156. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1919. május 28.
157. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1919. június 16. Rendkívüli közgyűlés.
158. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1919. szeptember 30.
159. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1919. augusztus 24.
160. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1919. szeptember 30.
161. Magyarország története, 8/1. köt. 501–503. l.
162. Magyarország története, 8/1. köt. 600–602., 685–686. l.
163. Magyarország története, 8/2.köt. 729–740. l.
164. Magyarország története, 8/2.köt. 788–789. l.
165. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál.
166. Kardos László: uo. Adatközlő: Fótos Kálmán.
167. Kardos László: uo.
168. Kardos László: uo.
169. Kardos László: EA 7364.
170. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1920. november 28.
171. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1924. május 2.
172. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Zsigmond.
173. Kardos László: uo.
174. Kresz Mária: EA 2503.
175. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Tüdős Béni.
176. Kresz Mária: EA 2503.
177. Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Bp. 1979. Idézi Tausz Katalin: 1981. 41. l. Magyar Statisztikai Közlemények, 48. köt. 374. l.
178. Kresz Mária: EA 2503.
179. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Zsigmond.
180. Vörös Antal: Az új életformák, új mentalitás kialakulása. Kézirat, 1977. 65. l.
181. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Tüdős Béni.
182. Kresz Mária: EA 2503.
183. Kresz Mária: uo.
184. Kresz Mária: uo.

185. Kresz Mária: uo.
186. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Tüdős Béni.
187. Balassa Iván: EA 2494.
188. Kresz Mária: EA 2503.
189. Kresz Mária: uo.
190. Málnási Ödön: Hevesvármegyei Almanach. Eger, 1929. 69. l.
191. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Mann Lajos. Uo. A/1. sz. füzet. Adatközlők: Szabó Pál és Potornai Lajos.
192. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Mann Lajos.
193. Kardos László: uo.
194. Kardos László: uo.
195. Kresz Mária: EA 2503.
196. Kardos László: EA 7364.
197. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: öreg Császár Lajos.
198. Kardos László: uo.
199. Kardos László: uo.
200. Kardos László: uo. Adatközlő: Mann Lajos.
201. Kardos László: uo. Adatközlő: öreg Császár Lajos.
202. Kresz Mária: EA 2503.
203. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Mann Lajos.
204. Kardos László: uo. A/2. sz. füzet. Adatközlő: Mann Lajos. A/5. sz. füzet. Adatközlő: Sipos István.
205. Kardos László: uo. A/4. sz. füzet. Adatközlő: Szarvas Béni.
206. Kardos László uo.
207. Kardos László: uo. A/2. sz. füzet. Adatközlő: Mann Lajos.
208. Kardos László: uo. A/4. sz. füzet. Adatközlő: Szarvas Béni.
209. Kardos László: uo. A/1. és A/5. sz. füzet. Adatközlők: Szabó Pál és ifjú Szabó Pál.
210. Kresz Mária: EA 2503.
211. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Tóth Dani.
212. Kardos László: uo. A/1. sz. füzet. Adatközlők: Szabó Pál és ifjú Szabó Pál.
213. Kardos László: uo. A/5. sz. füzet. Adatközlők: Szabó Pál és ifjú Szabó Pál.
214. Kardos László: uo. A/1. Adatközlők: Szabó Pál és ifjú Szabó Pál.
215. Kardos László: EA 7364.
216. Kresz Mária: EA 2503.
217. Pogány Mária: NKCS KT 1184.
218. Magyar Statisztikai Szemle. Hungaria, 1938. Bp. 1938. 231. l.
219. A táblázat adatai Kardos László anyaggyűjtésén alapszanak. A/4. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál; valamint Kardos László: EA 7364.
220. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Takács József.
221. Kardos László: uo. – Kresz Mária: EA 2503.
222. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál.
223. Kresz Mária: EA 4702. megjelent: Néprajzi Közlemények 1959. 4. sz. 266–270. l.
224. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/3. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál.
225. Tausz Katalin: 34–35. l.
226. Tausz Katalin: 30. l.
227. Tausz Katalin: 32., 35. l.
228. Tausz Katalin: 36. l.
229. Tausz Katalin: 36. l.
230. Vö.: Erdei Ferenc: Parasztok. Bp. 1973. 151. l.
231. Tausz Katalin: 56. l.
232. Tausz Katalin: 64–65. l.
233. Tausz Katalin: 86. l.
234. Tausz Katalin: 33. l.
235. Hevesvármegye Hivatalos Lapja, 1923. 21., 1924. 1., 1925. 2., 1927. 23., 1934. 19., 1939. 18. sz.
236. Uo. 1939. 24. sz.
237. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1932. november 21.
238. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1931. március 1.
239. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1927. február 12.

240. Községtanácsi ülések jegyzőkönyve, 1923. november 7. Rendes őszi közgyűlés.
241. Pogány Mária: NKCS KT 1184.
242. Pogány Mária: uo.
243. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/1. sz. füzet. Adatközlő: Potornai Lajos.
244. Kardos László: uo. A/1. sz. füzet. Adatközlő: Tóth Dani.
245. Bakó Ferenc: EA 2493.
246. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Takács József.
247. Pogány Mária: NKCS KT 1184.
248. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Takács József.
249. Kardos László: uo. Adatközlő: Szabó Zsiga.
250. Kardos László: uo. A/1. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál.
251. Pogány Mária: NKCS KT 1184.
252. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/3. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál.
253. Molnár Balázs: EA 2506.
254. Vö.: Magyarország története, 8/2.köt. 816–818. l.
255. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Takács József.
256. Kardos László uo.
257. Tausz Katalin: 44–45. l.
258. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Takács József, Szabó Zsiga. A/1. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál.
259. Haeffler István (szerk.): Országgyűlési Almanach az 1935–40. évi országgyűlésről. Bp. s. d. 220–221. l.
260. Pogány Mária: NKCS KT 1184.
261. Pogány Mária: uo.
262. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Szabó Pál.
263. A községi tanács irattárában lévő kimutatás.
264. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Takács József.
265. Katona Imre: EA 2501.
266. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/2. sz. füzet. Adatközlő: Takács József.
267. Barabás Jenő: EA 2495.
268. Diószegi Vilmos: EA 2497 – Pogány Mária: NKCS KT 1184.
269. K. Csilléry Klára: EA 2496.
270. Morvay Judit: EA 2507.
271. Kresz Mária: EA 2504.
272. Pogány Mária: NKCS KT 1184.
273. Kardos László 1954. évi anyaggyűjtése, A/3. sz. füzet. Adatközlő: Potornai Lajos.
274. Kardos László: uo.
275. Fél Edit: EA 2499.
276. Szendrey Ákos: EA 2508.
277. Pogány Mária: NKCS KT 1184.
278. Pogány Mária: uo.
279. Kresz Mária: EA 2503.
280. Kardos László: EA 7364.
281. Kardos László: uo.
282. Kresz Mária: EA 2503.

A kötetben előforduló középkori mértékek átszámítása

a) hossz mértékek

1 öl = 1,896 méter

b) terület mértékek

1 kapa szőlő – 0, 3732 hold

1 páskum = eredetileg 1,5 hold

1 kaszás rét = 1 kishold (1200 négyszögöl)

1 nyilas = 100 négyszögöl

1 jobbágytelek nagysága 30 hold

c) űrmértékek

1 kila = 1 pozsonyi mérő – 45 kg

1 szekér széna – 10 mázsa (kishold, 1200 négyszögöl)

1 véka = kb. 25 liter = 22 kg

1 zsák burgonya – 50-60 kg

IRODALOMJEGYZÉK

- Bakó Ferenc: A tiszai cigányok fémművészete. Néprajzi Értesítő, 1954. 239–258. l.
- Balassa Iván: A „Tiszai munkaközösség” munkája és eredményei. Ethnographia, 1955. 501–503. l.
- K. Csilléry Kára: Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. Ethnographia, 1952. 83–111. l.
- Ember Győző: Iratok az 1848-as parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951. 280. l.
- Eörsi Béla: A magyar földművelésügyi kialakulása. Bp. 1938. 100. l.
- Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. Bp. 1966. 299. l.
- Erdei Ferenc: Parasztok, Bp. 1973.
- Fél Edit: Fejezetek Tiszai társadalmának megismeréséhez. (Az ifjúság élete, nevelés, örökösödés.) Néprajzi Közlemények, 1959. 1–2. sz. 70–114. l.
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. I–IV. köt. 312., 285., 306., 338. l.
- Katona Imre: Jobbágyság és cselédek büntetésének emléke a tiszai epikus hagyományokban. Ethnographia, 1950. 75–81. l.
- Kemény György: Heves vármegye közgazdasági leírása. Bp. 1909. 48. l.
- Kolláth József: Néhány szál hazai virág. Reformátusok Lapja, 1983. XXVII. évfolyam, 12. szám, március 20.
- A Közép-tisza Árpád-teremtő-társulat történelmi leírása. 1846–1886. Bp. 1888.
- Kresz Mária: Aratási és cseléti szerződés. Néprajzi Közlemények, 1959. 4. sz. 266–270. l.
- Lenin, V. I.: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. 1949. 708 l.
- Lenin, V. I.: Az agrárkérdésről. I–II. köt. Bp. 1950. 676., 816. l.
- Magyarország története 1918–1945. (Főszerk.: Ránki György.) 8. köt. Bp. 1978. 1400 l.
- Manga János: Palócok. Bp. 1979. 323. l.
- Morvai Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Néprajzi tanulmányok. (Szerk.: Kriza Ildikó.) Második, bővített kiadás. Bp. 1981. 227. l.
- Orosz Ernő: Heves és Külső Szolnok vármegyék nemes családjai. Eger, 1906. 347. l.
- Pintér Sándor: A palócokról. Népiismeret tanulmány. Bp. 1880.
- A paraszti birtok állapota Tiszafüreden. A tiszafüredi gyümölcsészeti egyletnek, a szövetségbe lépett gazdasági egyletnek végrehajtó bizottságához benyújtott jelentése. Bp. 1885. 13. l.
- Pauly [Károly] Carolus: Constitutio rei urbanae regni Hungariae. Tom. 1–2. Bécs, 1817. 617. l.
- Pfahler Carolus: Jus georgicum regni Hungariae et partium eidem adnexarum commentatus est. Keszthely, 1820.
- Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Budapest, 1949. 373. l.
- Sándor Pál: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Bp. 1958. 440. l.
- Sápi Vilmos: A tbc elleni küzdelem és a cselédlakások problémája a kapitalizmus kori Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, 1969. 48–49. sz. 107–124. l.
- Soós Imre: A jobbágyság helyzete a szolnoki Tiszán. 1711–1770. A Damjanich János Múzeum közleményei. Szolnok, 1958. 46. l.
- Soós Imre: A jobbágyság sorsa Heves megyében a XVIII. században. A Dobó István Múzeum kiadványa. Eger, 1958. 132. l.
- Szabó István (szerk.): Parasztok Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. I–II. Bp. 1965. 479., 756. l.
- Szántó Imre: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp. 1960. 310. l.
- Szederkényi Nándor: Hevesvármegye közönségéhez. (A szociális mozgalmak ügyében.) Alispáni proklamáció. Eger, 1898. 7. l.
- Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. IV. Egervára visszavételétől 1687–1867. Eger, 1893. 507. l.
- Szolnoky Lajos: Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethnographia, 1950. 1. sz. 29–56. l.
- Takács Lajos: A dohánytermesztés kibontakozása a jobbágyság végén a nyomósos gazdálkodású területeken. Ethnographia, 1959. 207–251. l.
- Tausz Katalin: Cselédek és „továbbszolgált cselédek” Tiszai társaságban. Szociológiai füzetek, 24. sz. 1981. 100. l.
- Tóth Dezső: Az igari református egyházközség története. Debrecen, 1942. 12. l. Kiny. Tóth Dezső: A Hevesvármegyei Egyházmegye múltja című munkájából.
- Varga János: A jobbágyság földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Bp. 1967. 154. l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor., 41. sz.)

KÉZIRATOK

Bakó Ferenc: Tiszaigari kézművesség. EA 2493. 42 l.
Balassa Iván: Földművelés. EA 2494. 43 l.
Barabás Jenő: Település. EA 2495. 14 l.
K. Csilléry Klára: Lakásberendezés. EA 2496. 7 l.
Diószegi Vilmos: Építkezésváltás vizsgálata. EA 2497. 20 l.
Diószegi Vilmos: Halászat. EA 2498. 3 l.
Fél Edit: Társadalomgyűjtés. EA 2499. 33 l.
Kardos László: Tiszaigar monográfiája. (Első nyers, hiányos fogalmazásban.) EA 4129. 394 l.
Katona Imre: Tiszaigar művelődési viszonyai. EA 2500. 38 l.
Katona Imre: Epikus hagyományok, olvasmányok. EA 2501. 11 l.
Katona Imre: Baromfitartás. EA 2502. 19 l.
Kolacsokovszky Lajos: A szocializmus története 1918–1944 közt a tiszafüredi járásban. EA 2603. 9 l.
Kolacsokovszky Lajos: A hevesmegyei munkásmozgalom kezdőkora. EA 2604. 28 l.
Kresz Mária: Tiszaigar társadalma. EA 2503. 348 l.
Kresz Mária: Népviselet. EA 2504. 13 l.
Kresz Mária: Igari cserépedények. EA 2505. 2 l.
Kresz Mária: Aratási és cséplési szerződés. EA 4702. 4 l.
Molnár Balázs: Tiszaigar földrajzi viszonyai. EA 2506. 42 l.
Morvay Judit: Népi táplálkozás. EA 2507. 12. l.
Szendrey Ákos: Néphit és népszokások. EA 2508. 43 l.
Szolnok Lajos: Állattartás. EA 2509. 70 l.
Takács Lajos: Tiszaigari munkásmozgalom. EA 2510. 4 l.
Takács Lajos: Dohánytermesztés. EA 2511. 7 l.

A tiszaigari kutatások kéziratok gyűjteményének jelzetei a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában

Bakó Ferenc: EA 4075, 4076, 4077, 4078, 4079.
Balassa Iván: EA 4080, 4081.
Barabás Jenő: EA 4082.
Bene Zsuzsa: EA 2598.
K. Csilléry Klára: EA 4101, 4102, 4103, 4104, 4105, 7150.
Diószegi Vilmos: EA 4083, 4084, 4085.
Emődi István: EA 2252.
Erdész Sándor: EA 4086, 4087.
Fél Edit: EA 4088, 4089.
Halmos István: EA 4090.
Hofer Tamás: EA 2255, 4091, 4092.
Kardos László: EA 2391, 7364.
Kardos László–Kresz Mária: 4093.
Kardos László–Molnár Balázs: EA 2614.
Katona Imre: EA 4094, 4095, 4096, 4097.
Keszegh István: EA 4098, 4099, 4100.
Kőszegi János: EA 7389.
Kresz Mária: EA 4106, 4107, 4108, 4109, 4110, 4111, 4112, 4113, 4670, 8386.
Morvay Judit: EA 4114, 4115, 4116.
Solymos Ede: EA 4117.
Szendrey Ákos: EA 4119, 4120.
Szolnok Lajos: 4121, 4122, 4123, 4124.
Takács Lajos: EA 2253, 2254, 4125, 4126, 7630, 10 181.
Vincze István: EA 4127, 4128.

Kiadó:
Mentor-Szanator Kft.
Felelős kiadó:
DR. SALNÉ LENGYEL MÁRIA
Szerkesztő:
CSONTOS MAGDA
Szedés:
CSASZI PROOF
Tipográfia, tördelés:
HÍRÖZÖN Bt.
Borítóterv:
M. NAGY PÉTER
Nyomtatás:
Piremon Nyomda, Vámspérc
Felelős vezető:
dr. Gere Kálmán vezérigazgató
ISBN 963 04 8522 2

